

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE TEORİ VE ARAŞTIRMALAR

MART 2022

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

DOÇ. DR. NESLİHAN İYİT

DR. YASİN AKYILDIZ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi
Birinci Basım / First Edition • © Mart 2022
ISBN • 978-625-7721-65-3

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing.

Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6
Güzelbahçe / İZMİR

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruyenyayinevi.com

e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Teori ve Araştırmalar

Mart 2022

Editörler

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

DOÇ. DR. NESLİHAN İYİT

DR. YASİN AKYILDIZ

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

GÜNEY OSETYA SAVAŞI'NDAN DONBASS SAVAŞI'NA, ABD VE RUSYA İLİŞKİLERİNİN PİSİKO-POLİTİĞİ: “YENİ BİR SOĞUK SAVAŞ” MI?

Erden KİŞİ 1

Bölüm 2

YAŞLILARA YÖNELİK BELEDİYE UYGULAMALARI:
İSTANBUL ÖRNEĞİ

Yasin AKYILDIZ.....23

Bölüm 3

TÜRKİYE'DE ÇEVRE HAREKETLERİNİN TARİHSEL
GELİŞİMİ

Ali Deniz KOYUNCU.....47

Salih ÇİFTÇİ.....47

Bölüm 4

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE MAKEDONYA'DA
VİRHOVİST VE SANTRALİSTLERİN KOMİTACILIK
FAALİYETLERİ (1902-1912)

Yaşar ARSLANYÜREK..... 71

Oğuz ALPOĞLU 71

Bölüm 5

BİR KAMU POLİTİKASI OLARAK TÜRKİYE'DE MERKEZİ
YÖNETİM VE YEREL YÖNETİMLERİN YAŞLI POLİTİKALARI

Salih BATAL 95

Bölüm 6

ÇEVRESEL EĞİLİMLERİN TEDARİK ZİNCİRİNE ETKİSİ

Yasin Mercan 115

Onur ÇETİN..... 115

Bölüm 7

TÜRKİYE- İSRAİL İLİŞKİLERİ VE AK PARTİ DÖNEMİNDE YAŞANAN DEĞİŞİM

Ferit Tunç..... 135

Bölüm 8

PLATON'DA BİLGİ, ÖĞRENME VE RUHUN ÖLÜMSÜZLÜĞÜ

Soner SOYSAL..... 153

Bölüm 9

DRAMATİK BELGESELLER VE BELGESEL ETİĞİ

Yelda Yanat Bağcı..... 185

Bölüm 10

TÜRKİYE'DE MAHALLİ İDARELERİN DENETİMİ VE YAPILABİLECEKLERE DAİR BİR MODEL ÖNERİSİ: SÜREKLİ İZLEYİCİ BAŞKANLIĞI

Erol KARACAN..... 201

Sanem BERKÜN 201

Bölüm 11

TEDARİK ZİNCİRİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR YÖNETİMİ

Saniye YILDIRIM ÖZMUTLU..... 227

Bölüm 12

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİ TÜKETİCİ SATIN ALMA DAVRANIŞLARINI NASIL ETKİLEDİ?: TÜRKİYE'DE YAPILAN ARAŞTIRMALARIN ANALİZİ

Duygu TALİH AKKAYA..... 245

Nihan TOMRİS KÜÇÜN..... 245

Bölüm 13

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNDE İŞGÖRENLERİN HAK VE SORUMLULUKLARININ ÖNEMİ VE BELİRLEYİCİLİĞİ

Serap TEPE..... 269

Bölüm 14

PANOPTİKON FENOMENİ IŞIĞINDA BÜYÜK VERİ KAVRAMININ YENİDEN YORUMLANMASI

Mustafa HATİPLER.....	281
Nilgün KÖKSALAN	281

Bölüm 15

KÜRESELLEŞMENİN BOYUTLARI VE DİN EĞİTİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Rukiye Kardeş Yalçın.....	297
---------------------------	-----

Bölüm 16

PLATON'DA SANATIN NELİĞİ VE BİLGİ DEĞERİ

Vildan Burkaz	311
---------------------	-----

Bölüm 17

YENİDEN SATIN ALMA NİYETİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN ARAŞTIRILMASI: AKILLI CEP TELEFONU KULLANICILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Kamil ÇELİK.....	327
------------------	-----

Bölüm 18

SOSYAL GİRİŞİMCİLİKTE KİTLESEL FONLAMA

Hava Yaşbay Kobal.....	351
------------------------	-----

Bölüm 19

KAMU SEKTÖRÜNDE TOPLAM KALİTE YÖNETİMİNİN UYGULANABİLİRLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Demet DÖNMEZ*	369
---------------------	-----

Bölüm 20

FEMVERTİSİNG REKLAMLAR ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME: YAPABİLİRİZ AMA KİM İÇİN ?

Deniz Güven	385
-------------------	-----

Bölüm 21

TIRHALA İPEKÇİLİĞİ

Doğancan KÖSEOĞLU 405

Bölüm 22

OSMANLI BANKASI KURULUŞ ŞARTNAMESİNİN
TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hüsnü YÜCEKAYA 419

“

Bölüm 1

**GÜNEY OSETYA SAVAŞI'NDAN
DONBASS SAVAŞI'NA, ABD VE RUSYA
İLİŞKİLERİNİN PSİKO-POLİTİĞİ:
“YENİ BİR SOĞUK SAVAŞ” MI?**

Erden KİŞİ¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Van YYÜ., Erciş İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih A.B.D., erdenkisi@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3124-680X.

”

Giriş

İki asırdan daha uzun mazisi olan Rus-Amerikan ilişkileri bu dönem içerisinde iki temel bölüme ayrılabilmektedir (Trenin, 2021: 283). Birinci dönemi 19. yy. olarak ele alacak olursak, iki ülke ilişkilerinde ciddi bir temasın yaşanmadığı görülmektedir. İkinici döneme yani 20.yy.'a gelecek olursak, iki ülke ilişkilerinde yoğun bir iletişimin olduğu görülmektedir. Özellikle Soğuk Savaş'ı her iki ülkenin de ciddi bir rekabet içinde olduğu, kendince ittifak kurma ve mttetikler edinme yarişı süreci, olarak değerlendirebilmek mümkündür.

Bu temelde Soğuk Savaş sonrasında yaşanan iki ülke ilişkilerini ise yeni bir sayfa olarak değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle 2000'li yıllar sonrasında gelişim gösteren iki ülke ilişkilerini, daha farklı bir boyutta değerlendirmemiz gerekmektedir. Rusya'nın Sovyetlerin etki alanına geri dönme çabaları nedeniyle bu süreci, “Yeni Bir Soğuk Savaş” sürecine geçiş olarak değerlendirmek mümkün gzlmektedir.

Bilindiği zere Soğuk Savaş'ın bitmesi, var olan ve dünya üzerindeki iletişimlerin devlet merkezli olmasını sebebiyet veren çerçevenin son bulmasına sebep olmuştur. Yeni durum globalleşmenin etkilerinin daha hızlı sonuç göstermesi açısından önemlidir (Kntay, 2021: 582). Soğuk Savaş'ın bitmesi uluslararası ilişkilerde devlet merkezli iletişim ağının yanına bir de yeni aktörler eklemiştir. Özellikle toplumların karşılaştığı yeni kültürel değerler ve devletlerden bağımsız olarak oluşan aktörler, bu süreçte boy göstermeye başlamıştır. Bu süreç içerisinde özellikle çok Uluslu şirketler'in (Uş) uluslararası alanda oldukça fazla yer ve imkân bulabildiği görülmüştür. Oluşan bu yeni düzen tam da ABD'nin istediği küreselleşme süreci olarak değerlendirilebilir. Rusya gibi Doğulu lkelerinin ise bu süreçten pekte memnun olmadığı görülmüştür.

Bu süreçte küreselleşmenin dinamosu olarak kendisini konumlandıran ABD'nin sahip olduğu kültürel, ekonomik ve siyasi değerlerin tüm dünyaya yayıldığı görülmektedir. Özellikle 21.yy'ın getirdiği teknolojik ivme bu noktada ABD'nin oldukça işine yaramıştır. “Tek kutuplu” dünya sisteminin sunduğu imkânları oldukça iyi değerlendiren ABD, bir taraftan da Doğulu lkeleri rahatsız etmiştir. ABD liderli kurulan bu “tek kutuplu” sisteme muhalefet eden ülkelerin başında bilindiği gibi Rusya gelmektedir.

Temelinde ABD-Rusya ilişkileri uzun bir dönemdir çeşitli sorunlar yaşayarak derinleşmiştir. Özellikle ABD'nin Rusya'nın evre bölgelerinde uygulamaya çalıştığı politikalar bu durumun temel nedeni olmuştur. Bu bölgelerin başında Karadeniz gelmektedir. Esasında ABD'nin Karadeniz stratejisinin belirlenmesinde “Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi” takımı etkili olmuşken, uygulamada AB ve NATO'da bulunmuştur (Başaran, 2020: 51). Her yönü ile Rusya'yı karadan ve denizden çevrelemeye alışan

ABD, oluşturduğu politikalar ile Rusya'nın tepkisini çekmiştir.

Soğuk Savaş'ın sonra ermesine rağmen iki ülke arasındaki stratejik mücadele, uzun bir süredir devam etmektedir. Bu mücadelenin etkisi, Karadeniz'den, Doğu Avrupa'ya ve Kafkasya'ya kadar hissedilmiştir. Yaşanan süreç ABD'nin Rusya'yı çevreleme ve sınırlama politikası, Rusya'nın ise bu politikalara karşı mücadele süreci olarak değerlendirilebilmektedir. Son tahlilde ABD'nin amacı, Rusya'nın tekrar bir küresel aktör olmasına engel olmaktır. Bu süreçte ABD, kurduğu “tek kutuplu” sistemi korumak gayesi ile hareket ederken, Rusya ise her yönü ile bu “tek kutuplu” sistemi kırmak için mücadele etmektedir.

İki ülke ilişkilerinin tarihine değinecek olursak, iniş ve çıkışlarla devam eden Rusya-ABD ilişkileri, kimi dönemlerde antlaşma boyutuna da ulaşmıştır. 1987 senesinde imzalanan “Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler Antlaşması” (INF) dahilinde iki ülke orta menzilli füzelerini tam olarak imha etmişlerdir. Daha sonrasında stratejik silahların azaltılması gayesiyle görüşmeler yaşanmıştır. 1991 senesinde “Stratejik Nükleer Silahlarda İndirime Gidilmesi Antlaşması” (START I) ve 1993 senesinde START II antlaşması yapılmıştır (Ozan, 2020: 200). Gerek Soğuk Savaş sürecinde gerekse de daha sonrasında iki ülke ilişkilerinde kısmi düzelmeler yaşansa da iki ülke ilişkilerinin bir dostluk boyutuna ulaşmadığı ve kolay kolay ulaşamayacağı da görülmektedir.

Her iki ülkenin birbirini öteki olarak konumlandırması ve tarihi bir rakip olarak görmesi, yaşanan ilişkilerin “biz ve öteki” bilinci ile şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Bu süreç içerisinde iki ülkenin sahip olduğu kültürel ve sosyolojik değerlerin birbiri ile uyuşmadığı da görülmektedir. Doğulu bir güç olarak Rusya'nın sahip olduğu kimliksel özellikler ile ABD'nin sahip olduğu Batılı kimlik özelliklerinin birbirinin ötekisi olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Mevcut kimliksel farklılıklar ile ilerleyen rekabet süreci, her iki ülkeyi bir taraftan birbirine yakınlılaştırırken diğer taraftan olabildiğince uzaklaştırmaktadır. Süreç adeta her iki ülkenin de birbirini daha yakından tanıyıp, daha çok köşeye sıkıştırması sürecine dönüşmüştür.

Yaşanan süreçte her iki devletin de farklı argümanlar edinerek ilerlediği görülmektedir. Her iki tarafında bu süreçte dikkat edilmesi gereken noktalar bulunmaktadır. Öncelikle ABD'nin mevcut konumunu devam ettirmek için iki temel sorunun üstesinden gelmesi gerekmektedir: Birincisi, Amerikan ekonomisini daha da üst seviyeye taşıyarak muhtemel rakiplerini geride bırakmaktır. Daha sonra ise ABD'nin “tek süper güç” statüsüne karşı koyan küresel değişimci rakiplerini ekonomik ve siyasi olarak seketeye uğratmaktır (Askeroğlu, 2018). Rusya'nın ise bu süreçte üstesinden gelmesi gereken ciddi ödevleri bulunmaktadır: Bu ödevlerinin başında,

ekonomik sorunlar ve demokratikleşme olgusu gelmektedir. Rusya'nın bu süreci doğru bir şekilde yönetebilmesi için ekonomik sorunları aşmış bir demokratik ölke olarak, ABD'nin karşısına çıkması gerekmektedir. Ayrıca bu süreç dâhilinde Rusya'nın ABD'nin karşısına tek başına çıkmak yerine Doğulu güçlü müttefikler ile çıkması gerekmektedir. Bu nedenle Rusya'nın dış politikasında Çin ve Hindistan konusu yeniden değerlendirilmeye alınmalıdır.

İki yüz yüzyıla yakındır önemli süreçlerden geçen Rus-Amerikan ilişkileri, bugüne geldiğinde oldukça farklı bir forma bürünmüştür. Soğuk Savaş sürecinde oldukça gergin bir çizgide geçen ilişkiler, Soğuk Savaş sonrasında daha başka bir boyuta geçmiştir. Özellikle 2000'li yıllar sonrasında Rusya'nın tekrar bir süper güç olarak uluslararası alanda etki göstermeye çalışan tavrına karşı, ABD'nin kesin reddedici bir tavırla karşı çıktığı görölmüştür. Kafkasya'dan Karadeniz'e ve Doğu Avrupa'ya kadar Rusya'nın üretmeğe çalıştığı tüm politikaların karşısında ABD'nin olduğu görölmüştür. Özellikle Ukrayna konusunda iki ölkenin yeniden kaşı karşıya geldiği görölmektedir. Bu nedenle yaşanan çatışma sürecini, Rusya'nın bölge ölkeleri ile iletişimi çerçevesinde değerlendirmek yerine, küresel ölçekli Rusya ve ABD ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek daha doğru sonuçlar vermektedir. Nihayetinde görölen şey, Rusya'nın SSCB'nin ekti alanına yeniden dönme girişimi ve ABD'nin bu gidişe engel olma sürecidir.

1945'den 1990 yılına kadar devam eden Soğuk Savaş'ın iki önemli aktörü olan ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin tarihi bir hayli uzun bir maziye dayanmaktadır. Bilindiği üzere Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile Sovyetler Birliği dağılmıştır. Orta Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa'da bağımsız ölkeler ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş sürecini bir ideolojik mücadele olarak okursak, liberal demokrasinin komünizmi bu süreçte mağlup ettiğini dile getirmemiz mümkündür. Fakat 2000'li yıllar sonrasında Rusya'nın tekrar önemli bir güç olarak tarih sahnesine çıkması ile beraber, iki ölke ilişkilerinde yeni bir sayfanın açıldığı görölmüştür. Rusya bu süreçte etkisi altında kalmasını istediği bölgeler üzerinde etkin bir politika oluşurmaya çalışmıştır. Özellikle Kafkasya ve Doğu Avrupa'daki nüfus alanını ABD önderli NATO'ya kaptırmak istememiştir. Bu temel politik yaklaşım üzerinden Güney Osetya Savaşı'nı ve Ukrayna Müdahalesi'ni okumak mümkündür. Bu çalışmada 2000'li yıllar sonrasında tekrar küresel bir güç olmak için mücadele eden Rusya'nın ABD ile ilişkilerinin pisiko-politik analizi yapılacaktır. Özellikle Sovyetlerin arka bahçesi olan (Kafkasya ve Doğu Avrupa) bölgeler üzerinden iki ölke ilişkilerinin geçmişi, şimdiki durumu ve gelişeceği yön anlaşılmaya çalışılacaktır. Son kertede iki ölke ilişkilerinin "Yeni Bir Soğuk Savaş"a doğru evrilip, evrilmeyeceği tahlil edilecektir.

Özetle çalışma sürecinde Rusya-ABD ilişkilerinin tarihi geçmişine

değnilerek, 2000’li yıllar sonrasında iki ülke ilişkilerinin geldiği yer anlaşılmalı çalışılacaktır. Özellikle Gürcistan, Kırım ve Ukrayna müdahaleleri üzerinden iki ülke ilişkilerinin tarihi, siyasi ve sosyolojik boyutları analiz edilecektir.

Çalışma süresince yabancı dillerde yazılan eserlerden ve Türkçe kaynaklardan yararlanılmıştır. Elde edilen bilgiler dönemsel olarak değerlendirilip, çalışmanın gerekli bölümlerine dâhil edilmiştir. Son hali ile çalışma, bir araştırma ve derleme çalışması boyutuna ulaşmıştır.

1.Güney Osetya Savaşı Sürecinde Rusya-ABD İlişkileri

Bilindiği üzere 2008 yazında benzeri pekte görülmemiş bir olay meydana gelmiştir. 1979’dan beri ilk kez Rusya Ordusu, egemen bir devlete saldırmak için ulusal sınırları aşmıştır. Bu saldırı, Rusya’nın Gürcistan ile ilişkilerinde ve daha da önemlisi Rusya’nın Batı ile ilişkilerinde yoğun ve ağırlıklı olarak olumsuz gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Çatışmalar, Gürcistan’ın topraklarından ayrılan Güney Osetya’da başlamış ve hızla tırmanarak Avrupa güvenliğindeki en önemli krize dönüşmüştür (Cornell & Starr, 2009: 3). Esasında Güney Osetya Savaşı’na giden süreç, Gürcistan’ın NATO ile yapıcı ilişkiler kurması temelinde gelişmiştir. Gürcistan’ın Batı ittifakı ile yaklaşması, Rusya’yı rahatsız etmiş ve akabinde sorun silahlı bir çatışma boyutuna varmıştır.

Bu savaş sırasında Gürcistan, Batılı güçlerden destek alabilmek için önemli bir mücadele vermiştir. “Dört asırlık direniş!” Rusya ile Ağustos 2008 Savaşı sırasında genç Gürcü aktivistler tarafından Tiflis’te dağıtılan binlerce broşürde yer alan bir slogan olmuştur. Rusya tankları ülkenin başkentinden 40 km uzaktayken, Gürcistan-Rusya ilişkilerini yalnızca direniş açısından incelemek anlaşılabilir olmuştur. Ancak daha dengeli bir değerlendirme, sorunun daha incelikli bir şekilde anlaşılmasını gerektirmiştir (Cornell & Starr, 2009: 28). Yaşanan çatışmaları tüm teferruatıyla değerlendirmek için Gürcistan, Rusya, ABD ve NATO arasındaki ilişkileri Güney Osetya bölgesi üzerinden okumak gerekmektedir. Rusya, Gürcistan ile yaşadığı sorununun hesabını bu bölge üzerinden sormaya çalışmıştır. Gürcistan ise bu süreçte, NATO ile kurduğu yapıcı ilişkiler nedeniyle sürüklenmiştir.

Rusya-Gürcistan çatışmasının temelini anlayabilmek için Sovyetler döneminde ve hemen sonrasında yaşanan ilişkileri anlamak gerekmektedir. Eduard Şevardnadze’nin on yıllık liderliği sırasında Gürcistan, Rusya’nın yarı-egemenliği durumundan kısmen bağımsız bir duruma gelmiştir. Ancak ülke bağımsızlığa bağlılığı için yüksek bir bedel ödemiştir. Şevardnadze yönetiminde Gürcistan, Abhazya’nın kontrolünü ve Güney Osetya’nın önemli bir bölümünü kaybetmiştir. İki büyük suikast girişimi cumhurbaşkanını tehdit etmiş, toplum iki isyan ve hükümeti istikrarsızlaştırmaya yö-

nelik sayısız komplo tarafından harap edilmiştir. Bu krizlerin her birinin yerel boyutlarını küçümsemeyen, hepsinde Rusya'nın elini görmek zor değildir. Şevardnadze, sırasıyla, önce bir hürmet, sonra bir denge politikası izleyerek ve genel olarak Rusya'nın çıkarlarına karşı çok temkinli bir yaklaşım benimseyerek, bu tehdidi hesaba katmaya çalışmıştır. Ancak bunların tümü, en iyi şekilde “sopa ve havuç” olarak tanımlanabilecek bir Rusya politikasının etkilerinden kaçınmayı başaramamıştır (Cornell & Starr, 2009: 47). Her yönü ile tarihi boyunca Rusya'yı rahatsız etmekten çekinen Gürcistan, yine de dönem dönem Ruslardan zarar görmüştür. Mikheil Saakashvili iktidarı ile beraber NATO ile sıcak ilişkiler kurarak üzerindeki Rusya egemenliğini kırmaya çalışan Gürcistan, Güney Osetya Savaşı'na giden sürecin fitilini ateşlemiştir. Bu savaş sürecinde gerek uluslararası aktörlerden gerekse de bölgesel aktörlerden destek bulamayan Gürcistan, ağır bir bedel ödemek durumunda kalmıştır.

Rusya-Gürcistan 2008 Ağustos Savaşı veya bazıları için basitçe “Beş Gün Savaşı” ABD-Rusya ilişkilerinde ve Avrupa güvenliğinde önemli bir çıkış noktası olmuştur. O zamanlar bunu çok az kişi anlasa da bu savaş, uluslararası siyasette önemli bir geçişin habercisi olmuştur. Bu kısa çatışma, büyük güç siyasetinin geri dönüşünü ve Soğuk Savaş sonrası dönemin sonunu haber vermiştir. 2008'de Moskova, ABD'nin Avrupa Güvenliği Vizyonu'na aktif olarak itiraz etme, NATO'nun komşu bölgelerdeki genişlemesini veto etme, Washington'un küçük devletlerin kendi işlerini büyük güçlerin çıkarlarından bağımsız olarak belirleyebileceği normatif bir uluslararası düzen tasarımına meydan okuma iradesini ve yeteneğini göstermiştir. Basitçe söylemek gerekirse, Rusya-Gürcistan Savaşı'nın tarihsel önemi küçümsenmiştir (Kofman, 2018). Rusya-Gürcistan Savaşı'nın en önemli tarihsel boyutu, Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan “tek kutuplu” sistemin artık Rusya gibi Doğulu aktörler tarafından kabul edilmediği olmuştur. Kısacası bu savaş sürecinde Rusya, ABD liderli NATO eliyle kurulan düzene karşı başkaldırıldığını göstermiştir.

Bilindiği üzere Gürcü lider Saakashvili, başkanlığının iki yılında özellikle suç, yaygın yolsuzluk, ekonomik durgunluk, ayrılıkçılık ve Rusya ile istikrarsız ilişkiler gibi bir dizi göz korkutucu zorlukla karşı karşıya kalmıştır. 2004 yılının başlarında yapılan hem cumhurbaşkanlığı hem de parlamento seçimlerinde elde ettiği siyasi başarıdan güç alarak, ülkenin toprak bütünlüğünün restorasyonunu bir öncelik haline getirmiş ve Abhazya ile Güney Osetya'nın ayrılıkçı bölgeleriyle süregelen ihtilafları çözerek, ülkeyi konsolide etme arzusunu dile getirmiştir. Ancak, anlaşmazlıkları çözmek için birkaç yıl geçmesine rağmen, bir açmazla karşılaşmıştır. Çatışma bölgelerinde yükselen gerilim ve yenilenen düşmanlık tehdidi, çok gerçek bir boyuta ulaşmıştır. Ayrıca, çözülmemiş iki çatışma bölgesi, Gürcistan topraklarının yaklaşık yüzde 20'sinin merkezi yetkililerin kontrolü

dışında olduğu, yaklaşık 260.000 kişinin yerinden edilmesine yol açtığı, ayrıca silah, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı için verimli bir zemin sağlamak anlamına gelmiştir (German, 2006: 4). Her yönü ile ciddi sorunlar ile mücadele etmek durumunda kalan Gürcistan'ın dış politikada NATO ile yakınlaşma hamlesi, esasında yaşadığı sorunları bu sayede çözebileceği temelinde oluşmuştur. Fakat ilerleyen süreç, yeni bir savaşa dönüşünce, Gürcistan yaptığı dış politika hamlesi ile ciddi bir sorunla baş başa kalmıştır.

8 Ağustos 2008'de Rusya kuvvetleri, Avrupa'nın ilk 21. yüzyıl savaşının başlangıcını işaret ederek Gürcistan'ı işgal etmeye başlamıştır. Çatışma, birkaç gün içinde sona ermiştir. Ancak Rusya-Gürcistan Savaşı'nın yansımaları, daha geniş bir jeopolitik ortamı şekillendirerek on üç yıl sonra bile yankılanmaya devam etmiştir. Rusya'nın Gürcistan'daki askerî harekâtına yönelik uluslararası tepki, Moskova'nın birkaç olumsuz sonuca maruz kalmasıyla birlikte, dikkate değer ölçüde bir sessizlik olmuştur. AB liderleri, Rusya'nın çıkarlarına uygun görünen bir ateşkes çağrısına öncülük ederken, Obama yönetimi altındaki ABD, Kremlin ile ilişkilerin yeniden başlatılması çağrısında bulunmuştur. Anlaşılır bir şekilde, Moskova'daki birçok kişi bu uzlaşmacı yaklaşımı, Rusya'nın geleneksel etki alanında daha fazla saldırganlık eylemleri için gayri resmi bir davet olarak yorumlamıştır. Rusya-Gürcistan Savaşı'ndan altı yıl sonra Rusya, Kırım'ı işgal etmeye başlamıştır. Daha sonrasında ise Ukrayna'ya karşı çok daha kapsamlı bir askerî harekâta girişmiştir (Dickinson, 2021). 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı, tabiri caiz ise Gürcistan için bir hayal kırıklığı, ABD ve Rusya için ise ilişkilerde yeni bir sayfa açılması anlamına gelmiştir. Daha sonrasında yaşanan gelişmeler ise Rusya'yı Donbass Savaşı'na götürmüştür.

2008 Rusya-Gürcistan Savaşı'na ilişkin bir soruşturma, Cumhurbaşkanı Saakashvili'nin Tiflis'ini, savaşın başladığı Tskhinvali şehrine ayırım gözetmeyen bir topçu ateşi başlatmakla suçladığı bir iddianame yayınlamıştır. 1000 sayfadan fazla analiz, belge ve tanık ifadelerinde, beş günlük çatışmaya ilişkin en kapsamlı soruşturma, Gürcülerin topçu saldırısının bir Rus işgaline yanıt olduğu yönündeki iddialarını reddetmiştir. Her iki tarafı da savaş yasalarını ihlal etmekle suçlamıştır. Savaş suçlarının Gürcü sivilere karşı işlendiğini ve Gürcistan'ın ayrılıkçı Güney Osetya eyaletinde Rusların soykırım iddialarını reddettiğini söylemiştir (Traynor, 2009). Her yönü ile Gürcistan için oldukça ağır sonuçlar doğuran bu savaş, özellikle Gürcü lider Saakashvili için oldukça ağır sonuçlar doğurmuştur. Hem sahada hem masada yalnız kalan Gürcü lider, siyasi kariyeri adına ağır bir yara almıştır.

Nihayetinde 2008 yılında yaşanan Güney Osetya Savaşı Rusların, Gürcistan üzerinden ABD ve NATO'ya verdiği önemli bir mesaj olmuştur. Bu savaş sonrasında Rusların, Kafkasya bölgesine yönelik politikaları de-

rinleşirken, Doğu Avrupa'ya yönelik yeni adımlar atacağı da görülmüştür. Donbass Savaşı'na giden süreci, bu nedenle Güney Osetya Savaşı uzerinden okumak daha doğru sonuçlar vermektedir.

2. Donbass Savaşı Sürecinde Rusya-ABD İlişkileri

Donbass Savaşı, bir diğer ismi ile ‘‘Doğu Ukrayna Krizi’’ olarak bilinen, 2014'te Ukrayna'nın Donbass bölgesinde başlayan savaştır ve hala sürmektedir. Bölge uzerinde Rusya destekli silahlı yapılar ile Ukrayna Ordusu arasında çatışmalar yaşanmıştır. Her yönü ile Avrupa'yı ve ABD'yi rahatsız eden çatışmalar, bölge uzerinde Rusya'nın etkisini artırmasına sebebiyet vermiştir. Mevcut durum nedeni ile Ukrayna'da ki fiili çatışmalar, Rusya ve ABD arasında yaşanan ilişkilerde de önemli bir sorun boyutuna ulaşmıştır.

2014 yılında Ukrayna, 20. yüzyılın büyük bölümünde parçası olduğu Sovyetler Birliği'nin çöküşünden bu yana ulusal güvenliğine yönelik en büyük tehditle karşı karşıya kalmıştır. Aylarca süren halk protestosu Rus yanlısı basını silip sprmştr. Viktor Yanukoviç şubat ayında görevden alınmış ve yerine Batı yanlısı bir geçici hkmet getirilmiştir. Geçici hkmet, sarsıcı bir ekonomiyle başa çıkmaya çalışırken, ağır silahlı Rusya yanlısı ayrılıkçılar Kırım'daki hkmet binalarını ele geçirmiştir. Rus birliklerinin desteğiyle Kiev'deki merkezi hkmetten bağımsızlık ilan etmişlerdir. Rusya, Mart 2014'te Kırım'ı resmen ilhak etmiştir. Bu durum, Batı'da uluslararası hukukun ağır bir ihlali olarak geniş çapta eleştirilen bir hareket olmuştur. Ayrılıkçı faaliyetler Doğu Ukrayna'ya yayılmıştır. Ukrayna güvenlik servisleri, genellikle Rusya silahı ve teçhizatı taşıyan, ancak uzerinde net bir işaret bulunmayan üniformalar giyen askerler tarafından gerçekleştirilen saldırılara başlangıçta direnememiştir (Ray, 2014). Her yönü ile Ukrayna için ciddi bir soruna neden olan bu savaş hem Avrupa'yı hem de ABD'yi oldukça rahatsız etmiştir. Bölge uzerinde yaşanan çatışmalarda Rusya'nın oldukça fazla etkisi olduğu görülmüştür. Yaşanan süreç, kısa süre içerisinde Soğuk Savaş yıllarını hatırlatır bir forma dönüşmüştür.

Mart 2014'te tamamen silahlanmış, ancak rtbelerinden sıyrılmış Rusya Kuvvetleri, Kırım Yarımadası'na yayılmıştır. Bu süreçte Moskova, sadece tarihsel olarak kendisine ait olduğunu düşündüğü toprakları ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda akrabalık, farklılık, ortak tarih ve farklı siyaset gibi alanlarda da rakiplerine karşı önemli adımlar atmıştır (Galeotti & Shumate, 2019: 4). Rusya için bu savaş, kendi arka bahçesine tekrar hâkim olma sürecine dönüşmüştür. Batılı lkeler tarafından da aynı şekilde okunan süreç, ciddi tepkilere neden olmuştur.

Haziran 2014'te, Moskova'nın Güneydoğu Ukrayna'da devam eden operasyonunun sonlanmayacağı zaten açıkken, yarımadayı ele geçirmenin

kolaylığı ve Kiev'deki kargaşa, Vladimir Putin ve danışmanlarını kaçınılmaz olarak bölgeye yöneltmiştir. Ne de olsa Kırım benzersiz bir örnektir. Rusya'nın zaten askeri bir varlığa sahip olduğu, nüfusu esas olarak Kiev'in yıllar boyunca onlara nasıl davrandığından memnun olmayan ve Rusların çoğunluğunun haklı olarak sahip olduklarını hissettiği bir yarımadadır. Bununla birlikte, orijinal planın bir parçası olmasa da Kırım'ı aldıktan sonra Kremlin, Ukrayna'nın etnik olarak Rusya'nın doğusunda sınırlı ve reddedilebilir bir askeri operasyon tasarlamaya başlamıştır. Bu sefer amaç, bölgesel fetih değil, siyasi kontrol olmuştur. Temel amaç Kiev'i, Moskova'nın kendisinden uzaklaşmaya yönelik herhangi bir hareket için cezalandırabileceğine ve cezalandırdığına ikna etmektir. Kremlin, bu süreçte Batı ile entegrasyonun, yani bu sınırlı maceranın Ukrayna'yı korkutması gerektiğini ve Rusya'nın etki alanının bir parçası olduğunu Ukrayna'ya kabul ettirmeyi amaçlamıştır (Galeotti & Shumate, 2019: 14). Bu savaş sürecinde Rusya, her adımı ile ayrı bir politik amaç gözetmiştir. Bölge üzerindeki etnik yapıyı konsolide etmek, Kiev'i etki altına almak ve NATO'ya karşı stratejik alanlar edinmek bu politikanın başlıca özellikleri olmuştur.

Çatışmalar sürecinde Rusya'nın özellikle daha yüksek dereceli ateş gücü ve daha disiplinli kuvvetler sağlamak için kendi askerlerini ve hatta tüm birimlerini isyancı milislerle giderek daha fazla karıştırdığı görülmüştür. Ancak hükümet güçleri isyancıların elindeki bölgelere girmeye, Slovyansk'ı geri almaya ve Donetsk'i kuşatmaya başladıkça, Moskova gerilimi tırmandırmak durumunda kalmıştır. Kendi birliklerinden de sahaya göndermiştir. Dezenformasyonun, inkâr edilebilir siyasi operasyonların ve diğer “kinetik olmayan” araçların en az savaş alanındaki gerçek mücadele kadar önemli olduğu sözde “melez savaş” dönemi, bölge üzerinde neredeyse sona ermiştir. Bunun yerine daha çok, her iki tarafın da düzenli güçler ve milislerden oluşan karışımları ile ara ara ancak acımasız çatışmalara varan geleneksel (ilan edilmemiş olsa bile) bir savaşa geçilmiştir (Galeotti & Shumate, 2019: 17). Tüm çatışmalar boyunca, Rusya'nın ne kadar kararlı olduğu görülmüştür. Rusya, bu ısrarcı ve kararlı duruşunu zaman geçtikçe diğer politikalar ile de desteklediğini göstermiştir.

Esasında 2013 sonbaharındaki Euromaidan Ayaklanması, birçok farklı siyasi görüşten Ukraynalıyı, Başkan Viktor Yanukoviç'in AB tarafından önerilen Ortaklık Antlaşması'nı imzalamama kararını protesto etmek ve aynı zamanda iç yolsuzluk ve baskıyı protesto etmek için Kiev'in önde gelen meydanında bir araya getirmiştir. Ortaklık Antlaşması, ekonomik ilişkiler ve serbest ticaret antlaşmaları da dahil olmak üzere, AB ile Ukrayna arasında çok sayıda iş birliği noktalarını içermiştir. Ayrıca endüstriyel iş birliği, vizesiz hareket yönünde kademeli hareketler, özellikle yasal alanlarda bilgi alışverişi, Avrupa Yatırım Bankası'na erişim ve Ukrayna'nın enerji sektörünün modernizasyonu gibi konuları da içermiştir. Protesto-

cular, Yanukoviç'ten memnuniyetsizliklerini protestolarda göstermiş ve duyurmuşlardır. Ancak başlangıçta onun görevden alınmasını istememişlerdir. Ancak, protestoculara karşı şiddet kullanma kararı alındıktan sonra, riskler yükselmiş ve protestocular, çok daha şiddetli bir şekilde Yanukoviç karşıtı olmuşlardır (Wood, Pomeranz, Merry & Trudolyubov, 2016: 12). Savaşa giden süreç, Ukrayna halkının siyasi iktidardan oldukça rahatsız olduğunu göstermiştir. Rusya'nın bu noktada mevcut rahatsızlığı fırsat bilerek sürece dâhil olması ise olayları daha farklı bir boyuta taşımıştır. Batı ile yoğun bir ilişki ağı kurmaya çalışan Ukrayna'nın bu süreçte Rusya tarafından ciddi bir şekilde rahatsız edilmesi hem Avrupa hem de ABD için oldukça manidar olmuştur.

Bilindiği üzere çatışmaların başında yaşanan olaylar üzerine 21-22 Şubat 2014 gecesini, Yanukoviç ülkeden kaçmış ve daha sonrasında güvenlik hizmetleri erimiştir. Putin, Ekim 2014'te ve yine Mart 2015'te Yanukoviç'in kaçışını, genellikle Rusya'nın Kırım'ı ilhakı olarak adlandırılan olayı hızlandıran bir durum olduğunu iddia etmiştir. Yanukoviç'in devrilmesi, kesinlikle Rusya için sorunlar yaratmıştır. Ancak çoğu Batılı gözlemciye göre bu durum, Rus kuvvetlerinin neden Kırım'ı işgal etmeyi, referandum düzenlemeyi ve Kırım'ı Rusya'nın bir parçası ilan etmeyi seçeceğini açıklamamıştır. Putin'in kendi gerekçesi, Rusya'nın vatandaşlarını koruduğu iddiasına dayanmıştır. Ancak Maidan'daki herhangi birinin Kırım'daki Ruslara zarar verdiğine dair bir kanıt bulunamamıştır (Word, Pomeranz, Merry & Trudolyubov, 2016: 13). Rusya'nın bu süreçte ortaya koyduğu politik tavır, sadece Ukrayna'nın iç meselelerine karışmak değil, iktidarı devirerek küresel bir mesaj vermektir. Avrupa'nın dibinde Rusya'nın bölgesine belirleyici bir dış politika ortaya koyabilmesi, şüphesiz ki AB ve ABD'de büyük yankılar uyandırmıştır.

2014'te Ukrayna'daki dehşet verici gelişmeler, Avrupa'nın bölge bazında ikinci, nüfus bakımından sekizinci en büyük ülkesi olan bu ülkeyi, Soğuk Savaş'tan bu yana dünyanın en tehlikeli çatışmasının alanı haline getirmiştir. Yerel, bölgesel ve küresel düzeylerde neredeyse aynı anda patlak veren bir çatışma yaşanmıştır. Kasım 2013'ten bu yana başlayan çatışmalar, Ukrayna Hükümeti'ni şiddetli bir şekilde devirmiş ve ardından güney ve doğu bölgelerinde ayaklanmalar yaşanmıştır. Topraklarının bir kısmının kaybına neden olan, binlerce can alan ve 1,5 milyon Ukraynalıyı mülteci yapan bir iç savaş yaşanmıştır. Ekonominin yaklaşık beşte bir oranında daralmasına, özellikle ülkenin doğu bölgelerinde sosyo-ekonomik koşulların ciddi şekilde bozulmasına neden olmuştur (Black & Johns, 2016: 3). Ukrayna için ciddi bir yıpranma sürecini beraberinde getiren bu savaş hem iç istikrar hem de ulusal bağımsızlık adına önemli kayıplara neden olmuştur. Günümüzde hala bölge üzerinde devam eden çatışma potansiyeli hem Avrupa'nın güvenliğini tehdit etmekte hem de Rusya'yı ola-

bildiğince fazla bir şekilde Doğu Avrupa'nın içerisine çekmektedir.

Rusya'nın Kırım'daki askeri operasyonunun tam tersine, Moskova'nın 2014-15'te Ukrayna'nın güneydoğusunu istikrarsızlaştırmaya dâhil olması, oldukça farklı bir durum olmuştur. Kırım'ı ilhak ettikten sonra, yarımada artık Kiev üzerinde Rusya'nın bir kozu olarak kullanılamamıştır. Rusya, bir koruyuculuk kurmak amacıyla Güneydoğu Ukrayna'yı istikrarsızlaştırmayı amaçlamıştır (Black & Johns, 2016: 86). Devam eden süreç analiz edinildiğinde Rusya'nın ortaya koyduğu dış politikanın, tam olarak Ukrayna ile sınırlı kalmadığı ve Avrupa'nın istikrarını da hedef aldığı görülmektedir. Bu nedenle Rusya ve Ukrayna mücadelesini sadece iki ülke sorunu olarak değerlendirmek doğru değildir. Rusya'nın Ukrayna toprakları üzerinde ortaya koyduğu politika, aynı zamanda NATO, ABD ve AB ile de bir mücadele anlayışına dayanmaktadır. Son tahlilde Soğuk Savaş yıllarını hatırlatan bir sürecin ortaya çıktığı görülmektedir.

3. 21. Yüzyılın Başında Rusya-ABD İlişkileri: “Yeni Bir Soğuk Savaş” Mı?

Bilindiği üzere 2000'den beri Rusya'nın savunma bütçesi on kat artmıştır. Rusya, Batı yanlısı bir yol izleyen Eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne karşı enerji silahını kullanmaya başlamıştır. Başkan Vladimir Putin yönetiminde Rusya, NATO genişlemesini, tek taraflı egemen politikaları, bir füze kalkanının konuşlandırılmasını ve mevcut “Avrupa Güvenlik Mimarisi”nin Soğuk Savaş kalıntıları kınayan Batı karşıtı bir duruş sergilemiştir. Ardından, Aralık 2007'de Moskova, her iki tarafça da Soğuk Savaş sonrası Avrupa güvenliğinin temel taşı olarak kabul edilen “Avrupa'da Konvansiyonel Silahlı Kuvvetler Antlaşması”nı (AKKA) askıya almıştır. Kremlin, Avrupa ülkelerini nükleer füzeleri hedef almakla tehdit ederek, Çin ile askeri tatbikatlar yaparak, stratejik nükleer bombardıman uçuşlarını yeniden başlatarak, Atlantik Okyanusu ile Akdeniz'de deniz tatbikatları düzenleyerek ve geleneksel askerî geçit törenini yeniden başlatarak askeri gücünü göstermiştir. Kızıl Meydan'ın yanı sıra Washington'un arka bahçesinde ortak savaş oyunları yürütmek için Latin Amerika'ya stratejik bombardıman uçakları ve savaş gemileri göndermiştir. Ağustos 2008'de, yeniden dirilen Rusya'nın iddialı duruşu, Başkan Dmitry Medvedev döneminde tırmanmıştır. Medvedev liderliğinde Rusya Silahlı Kuvvetleri, Güney Osetya'nın ayrılıkçı bölgesine saldırılmasının ardından Gürcistan'ın büyük bir bölümünü işgal etmiştir. Olayların bu sıralaması, Rusya'nın güç yansıtma yeteneğine sahip bir süper güç olarak geri döndüğü izlenimini vermiştir (Haas, 2010: 1). Gerek Putin döneminde gerekse de Medvedev döneminde Rusya'nın Batılı ülkelere ve ABD'ye karşı olan politikası, oldukça askeri ve “biz ile öteki” bilinci üzerinde ilerlemiştir.

2000 yılında Putin, Başkan olarak görevdeki ilk döneminde Rusya'nın başlıca güvenlik belgelerini, yani Ulusal Güvenlik Konsepti, Askeri Doktrin ve Dış Politika Konsepti'nin yeni baskılarını imzalayarak göreve başlamıştır. 2003 yılında Rusya Savunma Bakanlığı bir savunma raporu yayınlamıştır. Putin'in ikinci başkanlık döneminin ancak sonlarında yeni güvenlik politikası belgeleri açıklanmıştır. Ancak, tıpkı 2003 Savunma Raporu'nda olduğu gibi, bunlar yukarıda bahsedilen üç ana güvenlik belgesinin uyarlanmış konuları değil, dış politikaya genel bir bakış ve Rusya'nın 2020'ye doğru gelişimi için bir strateji belgesi olmuştur (Haas, 2010: 15). Gerek iç politikada gerekse de dış politikada oldukça kararlı adımlar atmaya çalışan Rusya, yeni hedefler ve konseptler geliştirerek küresel siyasete dâhil olmaya gayret etmiştir.

Putin iktidarı ile beraber Rusya'nın Dış Politika Konsepti (FPC), Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Rusya'nın siyasi ve diplomatik araçlarını tartışmıştır. 1993 yılının ilk FPC'den yedi yıldan fazla bir süre sonra, 28 Haziran 2000'de Başkan Putin, FPC'nin gözden geçirilmiş bir versiyonunu imzalamıştır. Yeni belgenin tanıtımı, uluslararası politikadaki belirli eğilimlerin Moskova'yı dış ve güvenlik politikalarını gözden geçirmeye zorladığını belirtmiştir. Bu olumsuz eğilimler, aşağıda listelenen beklentiyle çelişmiştir. 1993 FPC, bu çok taraflı iş birliğini daha da yoğunlaştırmıştır. FPC'nin 2000 baskısı, Rus dış politikasının temel ilkeleri olarak, RF'nin (Rusya Federasyonu) büyük bir güç olduğundan, Rusya'nın uluslararası politikadaki etkisinin güçlendirilmesinden ve BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) içinde siyasi, askeri, ekonomik iş birliği ve entegrasyonun yüksek önceliğe sahip olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca, FPC, Batı güvenlik politikalarına karşı hoşnutsuz ifadeleri de içermiştir (Haas, 2010: 17). İç politik dengeler eşliğinde hazırlanan Rusya'nın Dış Politika Konsepti, tam anlamı ile Soğuk Savaş yıllarını yansıtan bir anlayış çerçevesinde hazırlanmıştır.

Görüldüğü üzere Rusya, 1991'de bağımsız bir devlet haline geldiğinden bu yana, dış politikasının çeşitli yönleri hakkında alışılmadık derecede fazla sayıda resmî belge yayınlamıştır. İlk Dışişleri Bakanı Andrey Kozyrev, Rus dış politikasını tanımlayan bir belge hazırlamak konusunda isteksiz davranmıştır. Bu politikanın ülkenin ulusal çıkarlarına dayanacağını, temel ilkelerin ise aşikâr olacağını savunmuştur. Resmî bir belgeden yana olanlar, Rusya'nın dış politikasını aşikâr etmenin ülkenin kimliğini tanımlamaya yardımcı olacağını iddia etmiştir (Cadier & Light, 2015: 13). Soğuk Savaş'ın bitmesinin hemen ardından Rusya'da yaşanan siyasi süreç, Rusya'nın zihninde Soğuk Savaş'ın tam olarak son bulmadığını göstermektedir.

İlerleyen süreçte Rus dış politikasının ve güvenliğinin çeşitli yönlerine ilişkin ardışık kavramlar, doktrinler, planlar ve üst düzey liderler tara-

findan yapılan önemli konuşmalar, Rusya'nın dış dünyaya ve Rusya'nın bu dünyadaki yerine ilişkin algılarının yıllar içinde nasıl değiştiğine dair iyi bir fikir vermiştir. Ancak, belirli temaların her yıl sadece çok küçük değişikliklerle tekrarlandığı da ortaya çıkmaktadır (Cadier & Light: 2015: 15). Tüm artı ve eksileriyle beraber Rusya siyasetinin özünü, Batı karşıtlığı ve ABD egemen bir küresel sisteme karşı olmak, şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Esasında NATO'nun Sırbistan'a saldırı başlatmasından beri, Rusya'nın “tek kutuplu”luğa ve tek taraflı eylemlere itirazları, Rus dış politika açıklamalarının kalıcı bir teması olmuştur. Örneğin 2000 Yılı Dış Politika Konsepti, dünyanda “tek kutuplu” bir yapı kurma eğilimini kınarken, 2008 Konsepti tek taraflı eylemlerin uluslararası konuları istikrarsızlaştırdığına işaret etmiştir. Rusya, “tek kutuplu”luğa ve tek taraflı çözümlere yönelik eleştirilere, genellikle çok taraflı iş birliğine destekle eşlik ederken, uluslararası sorunlara çok taraflı çözümlerin etkinliğine ve “çok kutuplu” bir uluslararası sistemin üstünlüğüne işaret etmiştir (Cadier & Light, 2015: 16). “Çok kutuplu” bir dünya sisteminin taraftarı olan Rusya, bu iradesini tüm uluslararası platformlarda dile getirmiştir. Bu politik duruş, Rusya'yı doğal olarak her konuda ABD ile karşı karşıya getirmiştir.

Tıpkı Rusya'nın olduğu gibi ABD'nin de bir ulusal ve küresel sistem hedefi bulunmaktadır. Esasında Liberal enternasyonalizm demokratik devrimcilikle karıştırılmamalıdır. George W. Bush'un 2005'teki ikinci Açılış Konuşmasında, “Amerika Birleşik Devletleri'nin politikası, dünyamızdaki tiranlığı sona erdirmek nihai hedefiyle her ulus ve kültürde demokratik hareketlerin ve kurumların büyümesini aramak ve desteklemektir” diye ifade etmiştir (Lind, 2006; 25). İki ülkenin ortaya koyduğu siyasi tavrın, tam anlamı ile birbirinin ötekisi olan bir siyasi anlayış olduğu görülmektedir. Bu siyasi anlayışın etkileri, dünyanın birçok bölgesinde görülmektedir.

Bilindiği üzere çoğu Amerikan devlet adamı, demokrasiyi doğrudan desteklemek yerine, demokrasinin dış ön koşullarını desteklemekle yetinmiştir. Bunların en önemlileri, güç politikalarında uluslararası barışın sürdürülmesi ve meşruiyet politikalarında ulusların kendi kaderini tayin hakkıdır. Amerikalı devlet adamları, hükümetleri tarafından tüm insanlara temel hakların verilmesi de dâhil olmak üzere, demokrasinin iç ön koşullarını da teşvik etmişlerdir. Bununla birlikte, ABD'nin demokrasiyi teşvik etmesinin en önemli nedeni, diğer uluslara ilham verebilecek bir örnek oluşturmak olmuştur (Lind, 2006: 32). Tıpkı Soğuk Savaş sürecinde olduğu gibi daha sonrasında da Amerika'nın dış politikadaki temel argümanı toplumların demokratikleşmesi üzerine şekillenmiştir. Bu noktada da yine Rusya ile çatışan bir ülke konumunda olmuştur. Bu sebeple iki ülke arasında yaşanan mücadeleyi, tıpkı Soğuk Savaş sürecinde olduğu gibi bir ideolojik çatışma olarak değerlendirebilmek mümkündür.

Esasında Amerika'nın sahip olduğu cumhuriyet ilkeleri, tüm yeni bölgelerin orijinal eyaletlerinkilerle aynı haklara sahip eyaletlere dönüştürülmesini gerektirmiştir. Yeni alanları sonsuza kadar ulusal topraklar haline getirme alternatifi düşünülmemiştir. Bu durum, yeni topraklardaki Amerikalı yerleşimcilerin Washington tarafından atanan askeri valiler tarafından süresiz olarak yönetilmelerini gerektirmiştir. Böyle bir iç sömürgecilik sistemi, Amerikan demokratik cumhuriyetçiliği ile bağdaşmaz olmuştur. Gerçekten de bölgelerin eyaletlere dönüştürülmesi süreci, federal yönetimden hoşnutsuzluk nedeniyle bazen aceleci olmuştur. (Lind, 2006: 73). ABD'nin kendi kıtasında uyguladığı ve dünyaya taşımaya çalıştığı demokrasi anlayışı arasında ciddi farkların olduğu açık bir şekilde görölmektedir. Bu noktada Rusya, kendi sahip olduğu siyasal ideolojinin “Amerikan Tarzı Demokrasi” anlayışından daha iyi olduğu kanısındadır.

Rusya-ABD ilişkilerinin tarihine dönecek olursak, 17 şubat 1969'daki görüşme, Sovyet-Amerikan ilişkilerinin belirleyici anlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni başkanı ile Sovyetlerin Washington Büyükelçisi arasındaki görüşmede çok sıra dışı bir şey olmamıştır. Ancak toplantı iki açıdan benzersiz olmuştur: İlk olarak, Nixon yönetiminin ve Henry Kissinger'in büyük dış politika başarılarından biri olarak selamlanacak olan “Yumuşama Dönemi”ni (Detant) harekete geçirmiştir. İkinci olarak, toplantı en önemli tartışmaların yapılacağı yeri belirlemiştir. Toplantıda Dışışleri Bakanlığı'nı, Dışışleri Bakanı William Rogers yerine Avrupa İçlerinden Sorumlu Bakan Yardımcısı Malcolm Ton'un temsil etmesi, Kissinger'ın, Nixon'ın ilk dönemine bir aydan kısa bir süre kala elde ettiği etkili konumu simgelemiştir. Gelecek yıllarda ise Sovyet Büyükelçisi ile çok sayıda görüşme yapılmıştır. Sovyet Büyükelçisi, yumuşamanın kilit hakemi olarak ortaya çıkmıştır (Hanhimaki, 2004: 32). İki ölke arasındaki siyasi geçmiş incelendiğinde, kimi dönemlerde bir iyileşme sürecinin yaşandığı ama kesinlikle kapsamlı bir barış sürecine geçilmediği görölmüştür. Mevcut durumun, iki ölke ilişkilerinde halen devam ettiği görölmektedir.

Tüm iniş ve çıkışlarla beraber günümüze geldiğinde Rusya-ABD ilişkilerinde kadim sorunların olduğu görölmektedir. Özellikle Amerika tarafından “tek kutuplu” sistemin devamı için bir mücadele verilirken, Rusya tarafından “çok kutuplu” bir dünya sistemi için mücadele verildiği görölmektedir. 21. yy. 'ın başında iki ölke ilişkilerini bu minvalde değerlendirebilmek mümkündür.

4. Rusya-ABD İlişkilerinde Türkiye'nin Rolü

Türkiye'nin uluslararası alandaki konumunu anlamak için öncelikle Türkiye'nin sahip olduğu kimliği anlamak gerekmektedir. Türkiye'nin kimlik siyasetinin kökleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne ve im-

paratorluğun yıkılmasından doğan Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus inşası sürecine dayanmaktadır. Cevap olarak Osmanlı aydınları bu çözülmeye üç ideolojik perspektifte çözüm aramışlardır: Birincisi ortak Osmanlı vatandaşlığına dayalı liberalizm, ikincisi Müslüman dayanışmasına dayalı İslamcılık, üçüncüsü ise Turancılıktır. Bu çözümlerin hiçbiri imparatorluğu çöküşten kurtaramamıştır. Çözülmeyi en canlı şekilde yaşayan Türk aydınları, siyasileri ve en önemlisi askeri yetkililer, ulusal egemenlik ve bağımsızlığı korumanın tek yolunun yeni bir devlet kurmak olduğu sonucuna varmışlardır. Bu temelde de bir ulus devlet inşası süreci başlamıştır (Kösebalaban, 2011: 1). Kurulduğu dönemden beri Türkiye, uluslararası alanda bir ulus devlet olarak yerini almıştır. Türkiye'nin bu kimliği, gerek 2. Dünya Savaşı sürecinde gerekse de Soğuk Savaş sürecinde gerekse de Soğuk Savaş sonrasında varlığını korumuştur. Bugün de Türkiye'nin gerek Batı ile ilişkilerinde gerekse de Rusya ile ilişkilerinde bu kimliğinin etkisi görülmektedir.

Peki, ulusal kimlik ve ulus devlet ne anlama gelmektedir? Ulusal kimlik tarihsel bir bağlam içinde ortaya çıkmıştır. Türkiye'de, modern kimlik tartışmalarının kökenleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz yılına kadar götürülebilir. Bu yıllar, Osmanlı gücünün gerileme ve çöküş yılları olmuştur. On sekizinci yüzyıldan başlayarak, imparatorluğun daha fazla parçalanmasını önlemek amacıyla, imparatorluğun etnik olarak çeşitli nüfusu arasında sosyal uyum için ortak bir bağ bulma zorluğuna alternatif, çekişmeli tepkiler geliştirilmiştir. Bu farklı grupların bakış açılarının etkisi modern Türkiye'deki muadillerine taşındığından, bunların ortaya çıkışı ve etkileşiminin analizi, Türkiye'deki mevcut kimlik söylemlerini incelemek için bilgilendirici olacaktır (Kösebalaban, 2011: 25). Türkiye bir ulus devlet olarak konumunu dış siyasette korumuştur. Gerek ABD gerekse Rusya ile kurulan ilişkilerde Türkiye'nin sahip olduğu bu kimliğin ciddi etkileri bulunmaktadır. Rusya ile ilişkilerde Türk ve İslam kimliği önemli bir belirleyici konumundadır. ABD ile ilişkilerde de Türkiye'nin aynı kimlik özellikleri ile hareket ettiği görülmektedir.

Gerek ABD gerekse de Rusya'nın Türkiye'nin sahip olduğu kimlik özellikleri ile iletişimi bulunduğu ise açık bir şekilde görülmektedir. Bu nedenle Türkiye, İslam dünyası ve Türk dünyasına yönelik politikalar üretmek isteyen küresel güçler için önemli bir ülke konumundadır.

Bilindiği üzere Türkiye'nin 1950'li yıllardan 2005'e kadar olan politikası, her zaman Avrupa ile daha fazla entegrasyona ve AB üyeliğine yönelik olmuştur. Türkiye'nin Ekonomi politikası, AB Gümrük Birliği'ni akılda tutarak tasarlanmıştır. Bu itibarla Türkiye, büyük bir başarı göstermiştir (Sanberk, 2010: 3). Türkiye'nin ABD ile kurduğu ilişkilerde şüphesiz ki AB üyeliği önemli bir bölümü oluşturmaktadır. Lakin uzun bir dönemdir Türkiye'nin üzerine düşen her şeyi yapmasına rağmen AB tara-

fının samimiyetsizliği, Türkiye için oldukça üzücü olmuştur. Avrupa'nın ticareti, güvenliği ve geleceği için hayati bir önem taşıyan Türkiye'nin gereken karşılığı görememesi hem ABD hem de AB ile olan ilişkilerde derin yaralar açmıştır. Bu temelde Rusya gibi Doğulu glerin Türkiye ile yapıcı ilişkiler kurma girişimi de dikkatlerden kaçmamıştır. Yaşanan süreç Türkiye'nin küresel alanda istediği zaman yeni ilişki ağları kurabileceğini göstermiştir.

Yakın tarihe dönülecek olursa bilindiği üzere Türk politika yapıcıları, savaş zamanları diplomasisinin mayın tarlalarında yürürken, iki temel ilke belirlemişlerdir: Birincisi, dış politikanın tüm amaçlarının üzerinde barış, egemenlik ve ulusal kalkınmanın önceliği olmuştur. İkincisi, Sovyetler Birliği'nin cumhuriyetin güvenliğine yönelik birincil tehdidi temsil etmesidir (Weisband, 2015: 3). Soğuk Savaş sürecinin bu perspektif ile geçmesi sonucu, ABD ile yakın ilişkilerin kurulduğu görülmüştür.

Soğuk Savaş sonrası süreçte ise AB'den beklediği samimiyeti göremeyen Türkiye'nin ABD ile de ilişkilerinde de çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Özellikle güvenlik alanında yaşanan sorunlar (F-35, MIM-104 Patriot, S-400 vb.) Türkiye'nin Rusya ile daha yapıcı bir ilişki ağı içerisinde olmasına sebebiyet vermiştir. Türkiye'nin desteğini hiçbir Şekilde kaybetmek istemeyen ABD, Rusya ile Türkiye arasında derinleşen ilişkileri de oldukça tepki ile karşılamıştır.

Gerek Rusya gerekse de ABD için çok önemli bir ülke konumunda olan Türkiye, son dönemlerde yaşadığımız Ukrayna Krizi konusunda da küresel alanda var olan önemini bir kere daha ortaya koymuştur. Sorunun diplomatik yollarla çözülebilmesi için Türkiye'nin arabulucuk rolü hem bölge lkeleri için hem de küresel gler için Türkiye'nin küresel alanda artan önemine bir işarettir.

Tarihi olarak Türk-Rus ilişkilerine dönülecek olursa, Osmanlı İmparatorluğu ile arlık Rusyası arasındaki savaşlar, bilindiği üzere, Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin zihninde merkezi bir rol oynamıştır. 17. yy'dan itibaren arlık Rusyası'nın Rumeli, Balkanlar, Kırım ve tüm Transkafkasya'daki yayılmacı politikaları, arlık Rusyası'nın Osmanlı gözünde baş tehdit olmasına sebep olmuştur (Weisband, 2015: 20). İki devlet arasındaki tarihi geçmişe baktığımızda her iki devletin de birbiri ile ciddi sorunlar yaşadığı görülebilmektedir. Bu durumun etkisinin 20. yy. sürecinde de devam ettiği görülmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk politika yapıcıları, savaş alanındaki olayları öncelikle bu normu göz önünde bulundurarak incelemişlerdir. Her iki büyük g koalisyonunun uğradığı veya elde ettiği kayıplar ve zaferler, öncelikle Sovyet gücünün artmasının sonuçlarının ne olacağı açısından değerlendirilmiştir. Türk yetkililer, makul bir bahanenin oluş-

masına izin verilirse, Rusların Türkiye’yi işgal etmek veya en azından boğazları tahkim etmek için onun yarattığı fırsata sarılacaklarını düşünmüşlerdir (Weisband, 2015: 22). Bu nedenle Soğuk Savaş süreci boyunca Türkiye’nin Sovyetlerle ilişki kurma konusuna oldukça temkinli yaklaştığı görülmüştür. Özellikle Rusların sahip olduğu “Sıcak Denizlere İnme Politikası”nın Türkiye’yi tehlikeye düşüreceği hesap edilmiştir.

Soğuk Savaş’ın sona ermesinden sonra, bu dönemin mirası, Türkiye’nin ABD ve Rusya ile ilişkilerinin farklı boyutlarında varlığını sürdürmüştür. Aynı zamanda, bu dönemi yeniden gözden geçirmek, Türkiye’nin bu iki ülke ile ilişkilerinin mevcut durumunu anlamak için paha biçilmez bir arka plan sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ABD ile yakın ilişkiler kurulmasından bu yana, Türkiye’nin stratejik konumu ve dolayısıyla Batı çıkarlarına potansiyel katkısı, ideolojik teşviklere beraber Türkiye-ABD ittifakının merkezinde yer almıştır (Harunoğlu, Sever & Erşen, 2021: 9). Bu temelde gelişen Türkiye-ABD ilişkileri, kimi dönemlerde krizler (Kıbrıs Sorunu, Haşhaş Krizi, 1 Mart Tezkeresi vb.) yaşasa da genel itibarıyla üst bir ilişki ağında ilerlemiştir. Özellikle NATO’nun güvenliği ve geleceği konusunda Türkiye’nin önemli katkısı, her daim ABD tarafından vurgulanmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Türkiye-ABD ilişkileri en iyi şekilde “belirsizlik” kelimesiyle tanımlanabilir. Bunun temel nedeni, Türkiye’nin ABD ile ittifakının arkasındaki “ortak düşman”, diğer bir deyişle “destekleyici mantık” olan Sovyetler Birliği’nin 1991’de ortadan kalkması olmuştur (Harunoğlu, Sever & Erşen, 2021: 47). Soğuk Savaş sonrasında ABD liderli NATO’nun Sovyet tehdidi ortadan kalmasıyla yeni bir tehdit tanımı yaptığı görülmüştür. Bu tehdit tanımında genel hatları ile NATO’nun mücadele edeceği temel tehdidin “küresel ölçekli terörizm” olduğu vurgulanmıştır.

Terör örgütlerine karşı kesin bir mücadele bilinci ile hareket edeceğinin vurgulayan ABD liderli NATO, Türkiye’nin yaşadığı terör sorunu karşısında gerekli desteği vermemiştir. Türkiye tarafında ise bu durum, ABD liderli NATO’nun çifte standart uyguladıkları şeklinde yorumlanmıştır. Bu sebeple Soğuk Savaş sonrasında ABD ve Türkiye ilişkilerinde yaşanan temel sorunun bu durum üzere geliştiği görülmüştür.

Türkiye-ABD ilişkilerinde ortaya çıkan yeni iş birliği alanlarına rağmen, iki müttefik arasındaki eski anlaşmazlıkların Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle ortadan kalkmadığını vurgulamak gerekir. Özellikle Türkiye’nin Yunanistan ile sorunlu ilişkileri ve Soğuk Savaş döneminde Ankara ile Washington arasındaki temel ayrılık noktalarına neden olan Kıbrıs sorununun çözümünde yaşanan açmaz, 1990’larda Türkiye-ABD ilişkilerini olumsuz etkilemeye devam etmiştir (Harunoğlu, Sever & Erşen, 2021: 53).

Türkiye, uluslararası alanda yaşadığı tüm sorunlar karşısında ABD ve NATO'dan beklediği desteği alamamıştır. Türkiye, NATO'nun güvenliği ve ABD ile olan stratejik ortaklığı sebebiyle ortaya koyduğu tüm samimiyete rağmen bir çifte standart ile karşılaşmıştır.

2000'li yıllar sonrasında ise Türkiye'nin Batılı müttefiklerden beklediği samimiyeti görememesi nedeniyle dış politikasında birtakım değişimler yaşandığı görülmüştür. Özellikle Doğulu güçler ile gelişen ilişki ağı bu durumun temel kanıtı olmuştur. Özellikle Rusya ile kurulan askeri ilişkiler ve Çin ile kurulan ekonomik ilişkilerde ciddi ilerlemelerin yaşandığı görülmüştür.

Bugün itibari ile dünyanın “çok kutuplu” bir sisteme doğru evrildiğinin birçok işareti görülmektedir. 21. yy. içerisinde oluşabilecek muhtemel bir yeni dünya düzeninde Türkiye'nin rolünün bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Bu nedenle Rusya ve ABD arasında yaşanan sorunlarda Türkiye'nin bir arabulucu rolü ile küresel alanda öne çıkması, Türkiye'nin küresel alanda artan önemini bir kere daha gün yüzüne çıkarmaktadır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinden beri dünya insanlığı ve dünya ülkeleri için önemli bir aktör olarak kendini gösteren ABD, neredeyse tüm dünya coğrafyalarında ürettiği askeri ve ekonomik politikalarla varlık göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonucunu belirleyen hamlesi ile küresel siyaset üzerinde hegemon bir güç olmaya çalışan ABD, rakiplerine kıyasla oldukça öne geçmiştir. 1945-1990 yılları arasında süre giden Soğuk Savaş'ta da NATO ittifakının önderliğini üstlenen ABD, dünya üzerindeki hegemonyasını oldukça pekiştirmiştir. Soğuk Savaş sonrasında Varşova Paktı'nın yıkılması ve SSCB'nin dağılması ile beraber ABD için “tek kutuplu” bir dünya sistemi ortaya çıkmıştır. 1990'dan 2000'li yılların başına kadar “tek kutuplu” küresel sistemin süper gücü olan ABD, dünyanın birçok bölgesinde askeri ve ekonomik projeleri hayata geçirmiştir. Fakat 2000'li yıllar sonrasında Rusya'nın tekrar bir süper güç olma yolunda ortaya koyduğu irade, ABD'nin küresel anlamda kurduğu ve korumaya çalıştığı “tek kutuplu” sisteme, bir meydan okuma olarak algılanmıştır.

ABD ve Rusya arasında yaşanan bu çetin mücadelenin etkisi Kafkasya'dan, Karadeniz'e ve Doğu Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Özellikle son dönemlerde Rusya ve ABD arasında yaşanan en önemli sorun, Rusya'nın genel anlamda Doğu Avrupa üzerinde özeldense Ukrayna üzerinde ortaya koyduğu politikadır. ABD, bu durum karşısında her yönü ile mevcut dünya düzenini koruyup Rusya'yı sınırlamaya çalışırken Rusya, tüm gücüyle “tek kutuplu” sistemi egale ederek, Sovyetlerin sahip olduğu etki ve güç alanına geri dönme mücadelesine devam etmektedir.

NATO'nun 1999 senesinden başlayarak Rusya'ya doğru yayılma çabaları, çevre bölgelerinde tekrar söz sahibi olmayı amaçlayan Rusya'nın sert tepki göstermesine sebebiyet vermiştir (Ünalınış & Oğuz, 2019: 2). İki önemli güç arasında yaşanan süreç, kimi dönemlerde oldukça sertleşse de fiili bir çatışma durumuna geçmemiştir. İki önemli güç arasında yaşanan bu süreç, önemli otoriteler tarafından bir "Yeni Bir Soğuk Savaş" sürecimi geliyor? gibi soruların ortaya atılmasına sebebiyet vermiştir.

Soğuk Savaş boyunca ABD'nin politikaların büyük kısmı, Rusların yayılmasına ve "tek kutuplu" dünya sistemi için tehdit faktörü olmasını engellemektir. Bu nedenle Soğuk Savaş sürecinde en çok kullanılan politika "tehdit politikası" olarak görülmüştür (Ülker Erkan, 2010: 192). Günümüze gelindiğinde ise ABD'nin hala bu politikayı uygulamaya çalıştığı ama Rusya'nın bu politika karşısında köşesine çekilmeyip aksine daha aktif bir şekilde mücadele ettiği görülmektedir.

Artış ve azalışlarla ilerleyen Rusya-ABD ilişkilerinde en dikkat çekici konu ise Batı ittifakının Rusya'yı tamamen parçalayıp, zayıflatmak istemesi olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada ABD liderli Batı ittifakının, Rusya'yı kendi güvenlikleri için önemli bir yerde gördükleri anlaşılmaktadır. Ayrıca iki ülke arasında tarihi ve dini yönlerden bir yakınlığın bulunması da bu ilişki ağını derinleştirmektedir. ABD'nin Rusya'ya karşı ortaya koyduğu politika, onu yok etmek veya yok saymak üzerine değil aksine, sınırlamak ve kontrol altına almak üzere gelişmektedir. Rusya ise bu noktada kendisine biçilen sınırlı rolü, kesinlikle kabul etmemektedir.

Nihayetinde Batı ittifakının Rusya'dan beklediği küçük kardeş rolüne razı olmak iken Rusya, ben de büyük bir kardeş olarak pastadan hak ettiğim payı almalıyım, gayesiyle hareket etmektedir. Özellikle enerji politikaları ile Rusya'nın Batı'ya verdiği mesaj, tam da bu siyasi anlayışı yansıtmaktadır.

Son dönemlerde ABD-Rusya ilişkilerinde en önemli alanlardan biri olarak Avrupa'nın öne çıktığı görülmektedir. Bu noktada ABD'nin temel yaklaşımı, AB ile Rusya'nın yakınlaşması sonucunda ABD liderli NATO'nun bölge üzerindeki etkisinin azalması endişesidir. AB'nin Avrupa Ülkeleri üzerindeki etkisinin azalması sonucu, bölge ülkelerinin Rusya ile yakınlaşacağı düşüncesi, ABD'nin tam anlamıyla kabul edemediği bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle diğer bölgelere kıyasla ABD-Rusya ilişkileri, Avrupa üzerinde tam bir çatışma potansiyeli doğurmaktadır.

İlerleyen süreçte ABD Başkanı Donald Trump'ın iktidarı döneminde de Rusya-ABD ilişkilerinde ciddi krizler yaşandığı da görülmüştür. Özellikle Rus lider Putin'in ABD seçimlerine Trump lehine müdahale ettiği, söylemi iki ülke ilişkilerinde derin bir yara açmıştır. Daha sonrasında ise

Joe Biden iktidarı ile Rusya-ABD ilişkilerinde daha farklı bir sayfanın açıldığı görülmüştür.

Biden iktidarı ile ABD'nin Rusya'ya karşı politikası oldukça temkinli bir çizgi üzerinde ilerlemiştir. Bu durumun etkisi her uluslararası platformda hissedilmiştir. Özellikle Rusya'nın yayılmacı eğilimlerine karşı kesinlikle taviz verilmeyeceği vurgulanmaya çalışılmıştır. Rusya'nın ise bu süreçte gerekli argümanları kullanarak, ABD'nin tezlerine karşı küresel denklemde yerini aldığı görülmüştür.

21. yy. her yönü ile dünya insanlığı için yeni şeyler getirmeye devam etmektedir. Gerek küresel anlamda gerekse de yerel anlamda dünya insanlığı bu değişimin etkisini ciddi bir şekilde hissetmektedir. Özellikle Covid-19 Pandemisi ile başlayan bu değişim süreci, tüm dünya toplumlarını ve ülkelerini oldukça derinden etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Her yönü ile ciddi bir revizyon süreci ile yoluna devam eden 21.yy., küresel anlamda Batılı gler ile Doğulu güçleri de karşı karşıya getirmiştir. Özellikle Rusya ve ABD arasında uzun bir dönemdir yaşanan küresel rekabet, son dönemlerde oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Sovyetlerin nüfus alanı olan tüm bölgelerde artık bir Rusya-ABD mücadelesini görmek mümkündür. Tüm yerel ve küresel aktörlerin hesaba katılması ile ilerleyen bu süreci, 21. yy. 'ın “Yeni Bir Soğuk Savaş”ı olarak değerlendirebilmek mümkün gözükmektedir.

Kaynakça

- ASKEROĞLU, Sabir, “ABD-Çin Rekabeti ve Rusya’nın Stratejisi”, <https://iramcenter.org/abd-cin-rekabeti-ve-rusyanin-stratejisi/>, 2018.
- BAŞARAN, Ali, “TÜRKİYE-ABD-RUSYA İLİŞKİLERİNDE KARADENİZ, 2000-2010”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, 2020, ss. 43-64, DOI: 10.18354/esam.660241.
- BLACK, J. L. and Michael JOHNS Assisted by Alanda D. THERIAULT, *The Return of the Cold War: Ukraine, The West and Russia*, Routledge, Abingdon, 2016.
- CADIER, David, Margot LIGHT (eds.), *Russia’s Foreign Policy: Ideas, Domestic Politics and External Relations*, Palgrave Macmillan UK, Hampshire, 2015.
- CORNELL, Svante E. S. Frederick STARR, *The Guns of August 2008: Russia’s War in Georgia*, M.E.Sharpe, New York, 2009.
- DICKINSON, Peter, “The 2008 Russo-Georgian War: Putin’s green light”, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/the-2008-russo-georgian-war-putins-green-light/>, 2021.
- GALEOTTİ, Mark (Illustrations); Johnny SHUMATE (Illustrations), *Armies of Russia’s War in Ukraine*, Osprey Publishing, 2019.
- GERMAN, Tracey, “Abkhazia and South Ossetia: Collision of Georgian and Russian Interests”, *Research Programme Russia/NIS, Russie.Nei.Visions*, June 2006, ss.1-19.
- HANHIMAKI, Jussi M., *The Flawed Architect: Henry Kissinger and American Foreign Policy*, Oxford University Press, New York, 2004.
- HAAS, Marcel De, *Russia’s Foreign Security Policy in the 21st Century: Putin, Medvedev and Beyond (Contemporary Security Studies)*, Routledge, Abingdon, 2010.
- HARUNOĞLU, Nur Çetinoğlu, Ayşegül SEVER, Emre ERŞEN, *Turkey between the United States and Russia: Surfing on the Edge*, Lexington Books, Maryland, 2021.
- OZAN, Emre, “ABD-RUSYA İLİŞKİLERİNDE CAYDIRICILIK VE SİLAHLARIN KONTROLÜ: 21. YÜZYILDA NÜKLEER STRATEJİNİN GELECEĞİ”, <https://tasam.org/tr-TR.>, 2020, ss. 197-213.
- ÜNALMIŞ, Ahmet Nafiz- OĞUZ, Şafak, “Karadeniz’de Rusya-ABD Rekabeti ve Ukrayna Krizi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, 2019, ss. 1-10.
- ÜLKER ERKAN, B. Ayça, “Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği Arasındaki Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Dış Politikası”, *Sosyal Bilimler*, 8/1, (2010), ss. 183-194.

- KOFMAN, Michael, “THE AUGUST WAR, TEN YEARS ON: A RETROSPECTIVE ON THE RUSSO-GEORGIAN WAR”, <https://warontherocks.com/2018/08/the-august-war-ten-years-on-a-retrospective-on-the-russo-georgian-war/>, 2018.
- KÖSEBALABAN, Hasan, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, Palgrave Macmillan US, New York, 2015.
- KÜNTAY, İsmail Burak, “Türkiye-ABD İlişkilerinde Dönüşen Parametreler”, **Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi** *Third Sector Social Economic Review*, 56(2) 2021, ss. 579-597.
- LİND, Michael, *The American Way of Strategy: U.S. Foreign Policy and the American Way of Life*, Oxford University Press, New York, 2006.
- RAY, Michael, “Ukraine crisis”, *Ukrainian history [2013-2014]*, <https://www.britannica.com/topic/Ukraine-crisis>, 2014.
- SANBERK, Özdem, “Transformation of Turkish Foreign Policy”, *Bilgesam Publications*. Report No. 21, İstanbul, 2010, 11 p., An overview of Turkish foreign policy in the Middle East, and with its ramifications or impact on relations with the US and Europe.
- TRAYNOR, Ian, “Georgian president Mikheil Saakashvili blamed for starting Russian war”, <https://www.theguardian.com/world/2009/sep/30/georgia-attacks-unjustifiable-eu>, 2009.
- TRENİN, Dmitri, “ÜÇÜNCÜ KUŞAK: 21. YÜZYILA GİRERKEN RUS-AMERİKAN İLİŞKİLERİ”, Bu makale ASAM Rusya-Ukrayna Masası’ndan Nazim Cafersoy tarafından Rusça’dan tercüme edilmiştir, *Avrasya Dosyası*, Rusya Özel, Kış 2001, Cilt: 6, Sayı: 4, ss. 283-296.
- WEISBAND, Edward, *Turkish Foreign Policy, 1943-1945 Small State Diplomacy and Great Power Politics*, Princeton University Press, new Jersey, 2015.
- WOOD, Elizabeth A., William E. POMERANZ, E. Wayne MERRY, Maxim TRUDOLYUBOV, *Roots of Russia’s War in Ukraine*, Wilson Center Press; Columbia University Press, New York, 2016.

“

Bölüm 2

YAŞLILARA YÖNELİK BELEDİYE UYGULAMALARI: İSTANBUL ÖRNEĞİ

Yasin AKYILDIZ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Meslek Yüksekokulu,
Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, Sosyal Güvenlik Programı, ORCID:
0000-0003-4622-0159, e-mail: yasinakyildiz@klu.edu.tr

”

Giriş

Yaşlanma, bireyin doğumuyla başlayan, ölümüne kadar devam eden dinamik bir süreçtir. Bu süreçte dünya nüfusunda kronolojik olarak yaşlı nüfus sayısında sürekli artış gözlenmektedir. Dünyada yaşlı nüfusun artmasıyla birlikte yaşlanma dönemine ait sosyal, fiziksel, psikolojik, biyolojik, ekonomik birçok mesele gelişmiş toplumların genelinde sosyoekonomik ve sağlık alanında sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yönetimler yaşlı nüfusun sorunlarını çözmek için sağlık, sosyal güvenlik, sosyal hizmet ve sosyal yardım uygulamalarıyla yaşlıların yaşam kalitelerini artırmaya yönelik çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmaların temel amacı toplumun huzur ve refahını koruyarak, toplumsal barışı sağlamak, yaşlı bireylerin toplumsal dışlanmışlığını önlemek, bu bağlamda sosyal içermenin toplumda tüm kesimlere yaygınlaştırmaktır. Yaşlıların nüfus popülasyonlarının ve yaşadıkları sorunların bölgesel olarak farklılaşması, yaşlıların sorunlarını çözmeye yönelik uygulamaların yerel düzeyde ele alınmasını elzem kılmaktadır. Yerel yönetimler yaşlı sorunlarının çözülmesinde en etkili uygulayıcılar olarak öne çıkmaktadırlar. Yerel yönetimlerin hizmet sunumlarındaki flexible yapısı, vatandaşa daha yakın olmaları gibi avantajlı durumlar, yaşlılık alanındaki uygulamalarda belediyelerin ön planda olmasının gerekçeleridir. Bu çalışmada **birinci bölümde**, yaşlılık kavramı ve yaşlıların sorunlarına yönelik literatür taraması yapılarak alandaki öz bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde, yaşlanan nüfus bağlamında Dünya’da yaşlı popülasyonlarında meydana gelen değişiklikler ve beliren sorunlar açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde, Dünya’da ve Türkiye’de yaşlı politikalarındaki yönelimler mevzuat düzeyinde ele alınmaktadır. **Dördüncü bölümde**, bir yerel yönetim birimi olan belediyelerin yaşlılara yönelik sosyal hizmet uygulamaları, belediyelerden örnekler verilerek, açıklanmaktadır. **Sonuç bölümünde**, belediyelerin yaşlılara yönelik hizmetleri üzerine değerlendirme ve önerilerde bulunmaktadır.

1. Yaşlılık

Yaş, yaşlı, yaşlanma, yaşlılık kavramları farklı anlamları ifade etmektedir. TDK’ya göre: “*Yaş; doğuştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman, yaşlı; yaşı ilerlemiş, ihtiyar, yaşlanma; yaşlanmak işi, yaşlılık ise yaşlı olma durumu*” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 1988: 1603-1605)

Yaş, bireyin yaşamda geçirdiği kronolojik zamanın rakamsal ifadesi olarak tanımlanırken, yaşlı ise ileri yaşa sahip olma veya kronolojik olarak belirlenen yaşın üstünde olma durumunu, yaşlanma, hayatında fiilen yaşlılık olgusunu sosyal, ekonomik, psikolojik, biyolojik, fiziksel değişiklikleri, yaşlılık ise bireylerin tek tek yaşlanma süreçlerinden elde edilen genel olguyu ifade etmektedir.

1.1. Konularına Göre Yaşlılık

Yaşlılık çok boyutlu ele alınması gereken bir olgudur. Yaşlanmanın çeşitli tanımları da bu çeşitlilik ekseninde oluşmaktadır. Bu bağlamda yaşlılık döneminde geçmiş dönemlere nazaran fiziksel, sosyal, ekonomik, biyolojik ve psikolojik gerilemeler, yaşlılığın farklı düzeylerde ele alınarak incelenmesini de gerektirmektedir. Yaşlılık dönemini her birey farklı düzeylerde geçirmektedir. Bireysel düzeyde farklılıkların nedeni geçmiş yaşam deneyimleri, yaşanılan çevre, genetik aktarım, hastalıklar, kazalar, alkol ve madde bağımlılığı vb. olarak sayılabilir.

1.1.1. Biyolojik Yaşlanma

Vücudumuz, yaşlandıkça belirli sürelerde, yavaşlamaktadır. Biyolojik yaşlanmanın ardında yatan sebepler genetik ve çevre faktörlerine bağlı olarak yavaşlamaya neden olan, vücudun gerek iç ve gerekse de dış yapısında bir takım değişikliklerin meydana gelmesidir. Bu dönemde cildin nem oranı düşmekte, buruşukluklar meydana gelmekte, tırnakların büyümesi yavaşlamakta, saçlarda ve sakallarda beyazlıklar ve azalmalar görülmekte, eklemlerin omurga kemiklerinin, omurilik disklerinin ve kıkırdak yapısının bozulması vücudun dik duruşunu değiştirmekte ve dengesini bozmaktadır, kulak iç ve dış yapısındaki değişiklikler seslerin duyulmasını zorlaştırmaktadır. Kaslar zayıflamakta, tutma, itme ve çekme gibi güç kullanımı gerektiren kabiliyetlerde azalma görülmektedir. Görme organlarında ise kırk beşli yaşlardan itibaren oluşan göz merceğinin esnekleşmesi gözlük kullanma ihtiyacını geliştirmekte, yine yaşlanmayla birlikte gece görüşte ve görmeye netlik azalmaktadır (www.anti-aging.gr.jp). Diğer yandan iç faktörler olarak kalp ve damar hastalıkları, boşaltım ve sindirim sistemi sorunları, yüksek tansiyon, diyabet gibi birçok hastalık da biyolojik yaşlanmanın belirtileri olarak gösterilebilir. Bu belirtiler her bireyde farklı düzeyde ortaya çıkabilmektedir.

1.1.2. Kronolojik Yaşlanma

Bireyin doğduğu andan itibaren başlayan ve şu ana kadar devam eden yaşıdır. Kronolojik yaşlanmada objektif kriterler kullanıldığı için yaşlılığın göreceli bireysel farklılıkları, bu yaşlanma türünde dikkate alınmaz. Toplumlarda genellikle 65 yaş ve üzeri bireyleri kronolojik olarak yaşlı kabul edilir. Bu şekilde bir kabul bir ömür boyunca geçirilen bebeklik, çocukluk, ergenlik, gençlik, yetişkinlik, yaşlılık gibi dönemlerin yaş aralıklarını belirlemede ve bazı resmi prosedürlerde, emeklilik, sigortalama işlemleri gibi, karışıklığın önlenmesini sağlamaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'ne göre kronolojik yaşlanma; 45-59 yaş arası orta yaş olarak değerlendirilirken, 60-74 yaş arası yaşlılık olarak görülmekte, 75-89 yaş arası ileri yaşlılık sınıfına dâhil edilmekte ve son ola-

rak, 90 ve üstü ise ihtiyarlık dönemi olarak kabul edilmektedir. (intranet.tdmu.edu)

1.1.3.Sosyal Yaşlanma

Yaşlı bireyler yaşlılığın gerek fiziksel ve biyolojik gerekse de ekonomik ve psikolojik etkilerinin ortaya çıkardığı sorunlara paralel olarak sosyal yönden de geri çekilme yaşarlar. Fiziksel kabiliyetlerde yetersizlik, hastalık, aile bireylerinin ölümü, sosyal ağlardan yoksun olma, emeklilik dönemi statü ve gelir kaybına uğrama gibi nedenlerden dolayı yaşlılar toplumda daha çok yalnızlaşmakta ve sosyal yaşlanma süreci başlamaktadır. Özellikle çalışma dönemlerinde yaşlı bireyler çalışma mekânlarında sosyal ortamın aktif rol üstlenen bireyleri iken emeklilikle birlikte bağlı bulunduğu iş ortamının sosyal ilişkilerinden mahrum kalmaktadır (www.enotes.com). Bu durumda bulunan yaşlı bireyler emeklilik sürecinde yaşamış oldukları gelir kaybı ile daha çok sosyal hayattan izole olmaktadır. Sosyal ağlar ve yakın akraba ilişkileri noktasında destek alan yaşlı bireyler ise sosyal yaşlanmanın vermiş olduğu olumsuzlukları daha rahat atlatmaktadırlar. Toplumda yaşayan bireylerin de yaşlılara yönelik ayrımcı tutum ve davranışları da sosyal yaşlanma döneminin daha sorunlu geçmesine neden olmaktadır.

1.1.3. Psikolojik Yaşlanma

Yaşlılık döneminde yaşlı bireyin mevcut durumu daha çok geçmiş yaşantıların bıraktığı etkilerle doğru orantılıdır. Psikolojik yaşlanmada geçmiş yaşama vurgu yapılmakta ve geçmişe ait olumsuz yaşam deneyimleri pişmanlıklarla dolu bir yaşlanma sürecini beraberinde getirmektedir. Bu durum yaşlı bireyi depresyona sürüklemekte ve intihar gibi endişe verici, yıkıcı davranışlar ortaya çıkabilmektedir. Aynı zamanda yaşlanmayla birlikte ortaya çıkan ölüm, yalnızlık, terkedilme gibi korkular da yaşlı bireylerde görülen psikolojik yaşlanma belirtileridir. Diğer yandan bu dönemde birey davranışlarındaki uyum sağlama yetisini kaybetmekte ve çevresiyle sağlıklı ilişkiler kurma becerileri zayıflamaktadır (www.psychology.org.au).

1.1.4. Ekonomik Yaşlanma

Ekonomik yaşlanma daha çok sosyal ve psikolojik yaşlanmayı da etkileyen bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle emeklilik dönemi sonrası yaşlı bireyler gelir kaybı yaşamakta ve yaşlılık döneminde ortaya çıkan birçok, hastalık ve tedavi, bakım süreçlerinin masrafları nedeniyle, zorluk yaşamaktadırlar. Öte yandan gençlik ve erişkinlik dönemlerinde bir iş sahibi olmayan, sosyal güvenlik ağından yoksun, emekli maaşı almayan yaşlı bireylerin de olması ekonomik yaşlılığın boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda gelir kaybıyla yaşlı bireyler toplumun sosyal, kültürel

etkinliklerine katılamamakta, sosyal dışlanma yaşamakta ve bu durum yaşlı bireyde sıkıntılara sebep olarak, psikolojik etkiler oluşturmaktadır.

1.1.5. Toplum Yaşlanması

Toplum yaşlanmasının günümüzde en önemli nedeni teknolojik gelişmeler doğrultusunda bebek ölüm ve doğum oranlarının azalması, yaşam süresinin uzaması gösterilebilir. Dünyadaki her ülke, yaşlı nüfusundaki oranların artışına bakılmaksızın, toplum yaşlanmasını yaşamaktadır. Dünya hızla yaşlanmakta ve toplum yaşlanması 21.yy'ın en önemli sorunu haline gelmektedir. Bu durum toplumun birçok alanında etkili olmakta, başta emek ve finans piyasaları olmak üzere, mal ve hizmetlere duyulan taleplerde farklılaşmalara neden olmaktadır. Başta konuttan, ulaşım, sağlık ve bakım hizmetlerinden sosyal koruma ağlarına kadar uygulanagelen birçok projenin, yaşlı dostu niteliğinde olmasını zorunlu kılmaktadır (www.un.org/en/). Toplum yaşlanması ile birlikte ortanca yaş, bağımlılık oranları ve yaşlanma indeksinde yukarı yönlü artış olmakla birlikte, potansiyel destek oranında azalma olur. 2015 yılı dünya nüfusu yaşlı oranı % 8.5 olarak tespit edilmiştir. Yaşlı nüfusun en çok olduğu ülkeler % 30.4 ile Monaco, %26.6 ile Japonya, %21.5 ile Almanya'dır. İstatistiki veriler toplum yaşlanmasının gelişmiş ülkelerde daha çok, gelişmemiş ve az gelişmiş ülkelerde ise daha az olduğunu göstermektedir (Tekeli, Günsoy, 2014: 36-45).

2. Yaşlanan Nüfus

2019 yılı BM Dünya Yaşlı Nüfusu Raporu'na göre, 65 yaş ve üzeri, 703 milyon kişi olarak tespit edilmiştir. Nüfus projeksiyonlarına göre bu sayı 2050 yılında iki kat artarak 1,5 milyara ulaşacağı tahmin edilmektedir. Dünya genelinde, 65 yaş ve üzeri nüfusun yüzdelik oranı 1990'da yüzde 6'dan 2019'da yüzde 9'a yükselmiştir. Bu oranın 2050'de yüzde 16'ya yükselmesi beklenmekte olup, 2050 yılında Dünya çapında her altı kişiden birinin 65 yaş ve üzerinde olması tahmin edilmektedir. 80 yaş ve üzeri kişilerin sayısı 1990 ile 2019 arasında yaklaşık üç katına çıkarak 54 milyondan 143 milyona, 2019 ile 2050 yılları arasında ise katlanarak 426 milyon olacağı tahmin edilmektedir. Yaşlanma hızının Dünyada en fazla olduğu ülkeler arasında, Doğu ve Güneydoğu Asya ile Latin Amerika ve Karayipler yer almaktadır. 65 yaş ve üzeri nüfus Doğu ve Güneydoğu Asya'da son 19 yıl içinde yüzde 6'dan yüzde 11'e yükselmiştir. Latin Amerika ve Karayipler'de ise bu oran yüzde 5'lerden yüzde 9'lara ulaşmıştır. 2019 yılı itibariyle Dünya genelinde 65 yaş ve üzeri nüfus 703 milyon kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakamın 261 milyonu Doğu ve Güneydoğu Asya bölgesinde, 200 milyonu ise Avrupa ve Kuzey Amerika'da yer almaktadır (www.un.org).

Dünyada yaşlı nüfusunun artmasıyla birlikte birçok sorun yaşanmaktadır. Yaşlı nüfus içinde yoksulluğun derin bir şekilde yaşandığı bölgeler, özellikle Sahra Altı Afrika ve Asya'dır. Bu bölgelerde yaşayan yaşlı bireyler emeklilik sistemlerinin düzgün işlememesi ve yeterli gelirden yoksun olmaları nedeniyle genel toplumsal yoksulluk oranlarından daha fazla yoksulluk oranlarına sahiptir. Latin Amerika ve Avrupa ülkelerinde ise emeklilik sistemleri düzgün işlemekte, yaşlı bireyler asgari bir gelire sahip olmakta ve yaşlı bireyler arasındaki yoksulluk oranı toplumun genel yoksulluk oranıyla benzerlik göstermektedir. Yaşlılar arasında tüketim davranışı refah düzeyleriyle ilgili önemli bir göstergedir. Az gelişmiş toplumlarda yaşlıların tüketim harcamaları, gelişmiş ülkelerde yaşayan yaşlı bireylere oranla daha azdır. Gelişmiş ülkelerde özellikle sağlık alanında yapılan kamusal transferler, yaşlıların yaşam kalitelerini artırıcı rol oynamaktadır. Az gelişmiş ülkelerde ise durum tam tersi alt yapıdan yoksun sağlık sistemleri yaşlı bireylerin sağlık giderlerinin kendileri tarafından finanse edilmesiyle yürütülmektedir. Yaşlı bireylere yönelik potansiyel destek oranları düşme yönünde ivme kazanmıştır. 2015 yılında bu oran %7 iken, 2050 yılında Dünya'da % 3.5'e, Afrika'da %3.2'ye düşeceği, beklenmektedir (www.un.org/en).

2015 yılında küresel olarak 65 yaş ve üzeri kişiler arasında, erkeklerin %30'u ve kadınların %15'i iş gücünde aktif olarak çalışmaktaydı. Yaşlı nüfusunun aktif olarak çalışma hayatında bulunduğu bölgeler daha çok gelişmiş ülkeler olmakta ve bunun da en önemli sebebi sosyal güvenlik ağlarının yaşlı bireyleri belli bir yaşa kadar çalışmaya zorlamasından kaynaklanmaktadır. Farklılık daha çok yapısal sorunlar üzerine odaklıdır. Küresel düzeyde birçok insan emeklilik yaşına geldiği halde düzgün olmayan işler, aile işçisi olma vb. kapsamda çalıştıklarından dolayı emekli maaşı alamamaktadır. Emekli maaşı alanlar ise yeterli sosyal destek mekanizmalarından mahrum bir hayat sürdürmek zorundadırlar (www.oph.fi).

Sayıları giderek artan yaşlı bireylere sağlık alanında daha iyi hizmet vermek ve yaşlılığın kendine özel hastalıklarına uyarlı sağlık sistemlerinin tüm Dünyada geliştirilmesi gerekmektedir. Yaşlılık döneminde en önemli sağlık göstergesi engelliliktir. Avrupa'da, 2013 yılında engelliliğe bağlı olarak kaybedilen ortalama dokuz yıllık sağlıklı yaşam, 76 yıllık ömrün sadece % 12'sinden az olsa da, Afrika'da engelliliğe bağlı olarak kaybedilen ortalama sekiz yıllık sağlıklı yaşam süresi, yaklaşık 58 yıllık ömrün, % 14'ünü oluşturmaktadır. Yaşlı bireylerin kalan ömürlerini sağlıklı yaşayıp yaşamadıkları politika geliştirmek için önemli bir veridir. Yaşam beklentisi arttıkça hastalığın başlangıcı ve şiddeti ertelenirse, büyüyen yaşlı nüfusun sağlık sistemi üzerindeki baskıları azaltılabilir. Altmış yaş ve üzeri kadın ve erkeklerde yaygın olarak görülen ve engelliliğe neden olan hastalıklar, işitme kaybı, sırt ve boğaz ağrısı, alzheimer, demanslar ve osteoartrit, düş-

me, kronik obstrüktif akciğer hastalığı ve diyabet izlemektedir (www.who.int).

Yaşlı nüfusunun artmasına paralel olarak günümüzde hükümetler özellikle konut, istihdam, sağlık bakımı, sosyal koruma ve diğer kuşaklar arası destek ağlarını geliştirerek yaşlı bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik, kültürler arası farklılıkları da göz önünde bulundurarak, politikalar geliştirmelidir.

3. Yaşlılık Politikaları

Dünyada nüfus popülasyonlarında hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişikliklere göre devletler politika oluşturmak zorundadırlar. Nüfus değişimlerinde öne çıkan yaşlı nüfusun artışı ise oluşturulacak olan politikalarda yaşlıların niteliklerini göz önünde bulundurmaya elzem kılmaktadır. Bu nedenle, kamu politikalarını, mevcut demografik ve sosyal şartlarla uyumlu hale getirmek, kamu kaynaklarını nüfusun mevcut ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlanan programlar ve hizmetler üzerinde harcanmasını sağlamak, değişen sosyal dinamiklere cevap veren politikaları sürdürme anlamına gelmektedir (www.maxwell.syr.edu).

3.1. Dünyada Yaşlı Politikalarında Yönelimler

Amerika Birleşik Devletleri'nin New York Eyaleti'nde yaşlı ve ailesine yönelik özel programlar hazırlanmaktadır. Eyalet genelinde 59' u bulan yaşlı yerel ofislerinde ev ve toplum temelli hizmetler sağlanmaktadır. Hizmetlerin sağlanma sürecinde kurumlar arası diyalog ön plana çıkmakta ve yaşlılara yönelik hizmet veren çeşitli kuruluşlar, gönüllüler ve yerel yönetimler iş birliği içinde hizmet sunumlarını gerçekleştirmektedir. Yemek ve gıda yardımı, sağlık sigortası danışmanlık hizmeti, yaşlı istihdam ofisi, ulaşım, ev ısıtma desteği, ulaşım ve bakım hizmetleri, yaşlılık hizmetleri mobil uygulamaları verilen hizmetlerden bazılarıdır. Topluluk programları kapsamında Alzheimer hastalığı bulunan yaşlı bireylere ve hastalığa sahip yaşlı bireylerin ailelerine yönelik hizmet veren Alzheimer hastalığı yardım merkezleri ve Alzheimer toplum destek programları bulunmaktadır. "My Benefits" kapsamında New York Eyaletinde uygulanmakta olan program ve hizmetlerin web tabanlı olarak sunumu yapılmaktadır. NY Connects programıyla yaşlı bireylerin sağlıklı ve bağımsız yaşayabilmeleri için uzun vadeli hizmet ve destekler hakkında bilgi sağlanmaktadır (aging.ny.gov).

Almanya'nın başkenti Berlin'de yaşlılar için atanmış bir eyalet temsilcisi bulunmaktadır. Eyalet komisyonunda yılda 6 kez yaşlılar komisyonu tarafından şehrin yaşlılarının ihtiyaçları tespit edilmektedir. Berlin yerel yönetiminin hizmetleri arasında şehir içi ulaşım desteği, sağlık yardımı ile gönüllü tıbbi destek hizmeti, web tabanlı servis sağlayıcıların erişimine ve kullanımına yönelik bilgi iletişim desteği, sağlık ve mali konularla il-

gili gelecekte ortaya çıkabilecek olumsuzluklara karşı finansal danışmanlık hizmeti bulunmaktadır. Boş zaman aktiviteleri kapsamında çeşitli spor ve meditasyon grupları ile hobi kazanımlarını sağlamaya yönelik gruplar oluşturulmuştur. Eğitimler kapsamında dil ve PC kursları, etkinlik kapsamında gezi, toplantı ve kutlamalar ile kültürel, sanatsal faaliyetler düzenlenmektedir. Sosyal hizmet ve danışmanlık desteği de hizmet kalemleri arasında yer almaktadır (www.berlinct.gov; service.berlin.de).

Fransa'da yaşlanma politikası Madrid Uluslararası Yaşlanma Eylem Planı'nın taahhütlerine uygun olarak yaşlıların kalkınma sürecine katılımlarını desteklemek, yaşlılık süresince sağlık ve esenliği korumak ve ilerletmek, yaşlıları destekleyici ortamların yaygınlaştırılmasını sağlamak amacıyla yapılmaktadır. Belirtilen kapsamda Paris Belediyesi tarafından yaşlılara yönelik olarak, özerklik kaybı olan yaşlı bireylere geçici veya sürekli konaklama hizmeti verilmektedir. Nörodejeneratif hastalıklar kapsamında, hafıza danışmanlığı, Alzheimer hastalarına yönelik olarak bireyselleştirilmiş psikolojik destek, dost toplantıları, konuşma grupları, hastalıklarla ilgili yapılan çeşitli konferans ve seminer eğitimleri, yakın çevre üyelerine yönelik dinlenme ve konaklama organizasyonları yapılmaktadır. Paris Şehri Sosyal Eylem Merkezi aracılığı ile evde destek hizmetleri sağlanmaktadır. Yapılan destekler arasında Ev yardımcılığı kapsamında evde desteksiz olarak ihtiyaçlarını gideremeyecek durumda olan yaşlılara, kuaför, yemek, evde bakım, tele-alarm, sosyal konut desteği verilmektedir. Boş zaman etkinlikleri kapsamında spor ve eğlence faaliyetleri düzenlenmektedir (www.paris.fr).

Rusya'nın başkenti Moskova'da aktif yaşlanma temalı "*Active Longevity crowdsourcing Project*" projesi ile yaşlı bireylere yönelik olarak, eğitim, boş zaman, eğlence, sağlıklı yaşam, fiziksel, psikolojik destek ve seyahat etkinlikleri kapsamında destek sağlanmaktadır. Proje, yaşlılara yönelik faaliyetleri ile var olan sosyal hizmet merkezlerinin faaliyetlerini daha etkin hale getirmeyi amaçlamaktadır. Aktif vatandaşlık teması altında birçok hizmet on-line platforma taşınmıştır. Platform, Moskova'da yaşayan bireylerin şehir yönetiminde söz sahibi olmasında etkili olmaktadır. Katılımcı demokrasinin yerel yönetim tarafından desteklenmesine zemin hazırlayan platform birçok sorunun çözümünde etkili bir araç niteliği taşımaktadır. Bu yolla yaşlılar yaşadıkları şehirde her türlü şikâyet ve taleplerini şehir yönetimlerine bildirmekte ve şehrin yönetiminde söz sahibi olabilmektedirler (www.mos.ru; www.cio.com).

Ülkeler arasında farklı uygulamaların olduğu görülmele beraber, yaşlıların yerel düzeyde iletişim teknolojileri vasıtasıyla desteklendiği ve bu yönde oluşturulan hizmet ağlarının genişlediği görülmektedir. İnternet tabanlı iletişim teknolojilerinin yerel demokrasinin güçlendirilmesi bağlamında yaşlıların toplumsal katılımının sağlanmasında olumlu yönde

etkisi olduğu göz ardı edilmemelidir. Yaşlılara yönelik hizmetlerin erişilebilirliğinin sağlanmasında, acil durumlarda ve yeni hizmet sunumlarının duyurulmasında internet tabanlı hizmetler yaşlılar için hayati nitelik taşımaktadır.

Yaşlı insanların yaşam durumlarında büyük çeşitlilik ve farklılık görülmektedir. Dünyada gelişmiş toplumların çeşitli alanlarda, yaşlanan bireylerin yaşam görüntülerine yönelik çalışmaları incelendiğinde konunun (siyaset, hukuk, eğitim, medya, emek, sivil toplum, ekonomi, sağlık, uzun vadeli bakım, din) farklı yaşam tarzları çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Yaşlılığın tek taraflı görüntüleri, yaşlılığın toplumsal ve bireysel potansiyellerini kullanmayı zorlaştırmaktadır. Yaşlanmaya yönelik tek yönlü uygulamalar etik ve mesleki açıdan uygun olan yaklaşım için elverişli değildir (www.un.org/en). Örneğin, yaşlılık hastalıkla eşleşirse ya da yaşlılık düşük değişim potansiyeli ile bağlantılıysa, yaşlılara nitelikli tıbbi ve rehabilite edici bakım ve sosyal destek sağlanabilir. Yaşlılara yönelik uygulamalarda amaç, yaşlanmanın ve yaşlılığın çeşitli yönleriyle farkındalık oluşturmaktır. Yaşlılık, çok çeşitli şekillerde görülür ve yaşlılıkla ilgili sorunlara farklı uygulamalarla çözüm üretilebilir. Bu bağlamda demografik değişimin önemli bir yön olarak karşımıza çıkmakta - yaşam beklentisinde belirgin bir artış - insanlara birçok yeni bakış açısı sunmaktadır. Yaşlılığın tek taraflı, olumsuz ele alınmasının gözden geçirilmesi, demografik değişimin neden olduğu toplumsal ve politik zorluklarla yüzleşme sürecinin bir parçasıdır. Demografik değişimin tetiklediği gelişmeleri şekillendirmek ve sosyal yapıları buna göre uyarlamak öncelikli politik bir görevdir. Bu planlama ve adaptasyon sürecini üstlenmede toplumsal, siyasi yaşam ve ekonomide karar vericiler, yaşlanmanın görünümü hakkında eleştirel düşünebilmelidir. 'Kuşaklar arası ilişkiler, nesiller arası konuların görüntüleri demografik değişimle başa çıkmayı zorlaştırmaktadır (www.ibg.uu.se).

Yaşlı bireylerin çoğunlukta olduğu toplumlardaki etkisi olumsuz olabileceğinden ve gerçek çatışmalara yol açtığından, kuşaklararası ilişkiler çok dikkatli kullanılmalıdır. Bakım ve yardım ihtiyacı, çoğu kez iyi niyetli olmasına rağmen, ihtiyaç duyduğumuzda yalnızca yaşamın bir zamanı olarak gören yaşlılığın yorumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özel bakım ve koruma, yaşlılığın çeşitliliği için adalet sağlamamaktadır (<http://www.hioa.no>). Yaşlı insanların güçlü yönlerine ve kendilerine açık olan seçeneklere yönelik bir perspektif eklenmelidir. Yaşlıların çeşitli yaşam stilleri ve beklentilerini dikkate alınmalı ve becerileri ve potansiyelleri geliştirilmelidir. Demografik değişim yalnızca yaşlı insanları değil toplumun her kesimini ve tüm yaş gruplarını da etkilemektedir. Yaşlı insanlar için politikalar, tüm kuşaklara yönelik politik önlemlerin bir parçası olarak görülmelidir. Yaşam dersi perspektifi daha net vurgulanmalıdır. Ürünleri geliştirmede tasarım sürecinde, reklam ve pazarlamada, tüketici endüstrisi, yaşam süre-

cinin tamamında bireysel ihtiyaçların geliştirilmesine daha fazla önem vermelidir. Teknik ürünlerin tasarımında “evrensel tasarım” (diğer bir deyişle, tüm yaş gruplarının ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanmış ürünler) hayat boyu süren marka sadakati için sağlam bir temel oluşturmaktadır. Eğitim, tüm yaş grupları için bir mesele haline gelmelidir. İnsanların sorumluluk aldıkları bir yaşam sürmesine imkân tanıyan becerilerin oluşumu kendileri için özerkliğe ve başkaları için sorumluluk paylaşımına büyük katkıda bulunur. Eğitim kurumlarının yaşlıları programlarına dâhil edilmesi ve medya becerilerinin geliştirilmesi ve yaşlıların yeni medyanın kullanım oranının artırılması gerekmektedir (www.bmfsfj.de).

Demografik değişikliklerle birlikte bağımlılık oranlarının artması işyerinde yeni düzenlemeleri de gerektirmektedir. İşgücünde azalma işyerlerinde ilerleyen zamanlarda daha uzun sürelerde çalışılmasını ve yaşlı bireylerin çalışma hayatında deneyimlerinden daha fazla yararlanılmasını gerekli kılmaktadır (www.cedefop.europa.eu).

Birçok hastalık yanlılıkla yaşlılık olayı olarak tanımlanmaktadır. Bu durum, yaşlılık döneminde açılan fırsatları önlemektedir. Hastalık ve yaş açısından terimlerin anlamları ve birlikteliği bakımından birbirlerinden ayrılması gerekir. Yaşlılara yönelik sağlık hizmeti sunumu, sağlık ihtiyaçlarına yönelik olmalıdır. Yaşlılık konusundaki tartışılmaz varsayımların, sağlık hizmeti sunumunun temelini oluşturmaya izin verilmemelidir. Yaşlılara yönelik sağlık hizmeti sunumunda yer alanlar, yaşlılık konusunda farklılaşmış bir algılama geliştirme ve bunu (bireyselleştirilmiş) terapi ve rehabilitasyon ve hafifletici kavramlar için bir temel olarak kullanma fırsatını vermeli ve kullanılmalıdır (apps.who.int).

Yaşlılar, eğitim önlemleri ile ihtiyaç duydukları bilgiyi edinmelidirler. Fiziksel, zihinsel ve sosyal sağlığın korunması için sağlık teşvik ve hastalık önleme konseptleri geliştirilmeli ve uygulanmalıdır. Yaşlı insanlar, genç insanlar kadar sağlık hizmeti sunumuna, aynı erişime sahip olmalıdır. Okullarda ve yetişkin eğitiminde fiziksel ve zihinsel yaşlanma süreçleri ve bu süreçlerden yaşlı bireylerin ve toplumun nasıl etkilendiği konusunda bilgi aktarımı yapılmalıdır. Sağlık, bakım ve sosyal bakım hizmetleri daha iyi koordine edilmelidir. Dayanışma ailenin sınırlarının ötesine geçmeli ve özellikle yerel ilçe düzeyinde, sivil toplumun destekleriyle sürdürülmelidir. Belediyeler, sivil katılımı mümkün kılan bir altyapıya yatırım yapmalı ve böylece yaşlanmanın farklı görüntülerinin geliştirilmesi için bir çerçeve oluşturulmalıdır. Yaşlı insanlar, eğitim programlarındaki bilgi ve becerilerin bir parçası olarak artan bir rol oynamalıdır (www3.weforum.org).

Yaşlanmanın farklı boyutlarının çoğulluğunu kabul etmek, kültürel farklılıkları kabul etmek demektir. Politikacılar ve ilgili dernekler ve organizasyonlar, yaşlı insanların kültürel açıdan farklı geçmişleri hakkındaki

iletişimi ve programı daha fazla hesaba katmalıdırlar. Çeşitli etnik ve dini grupların kendi kendine yardım örgütleri, yaşlılık politikalarının gelişimini şekillendirme konusunda rol oynamada istekli olmalıdır. Farklı kültürlerle duyarlı, refah ve bakım konularında hizmet veren, dernekler, belediye kurumları bu rolü üstlenmede aktif rol oynamalıdır (www.nursingworld.org).

3.2. Türkiye’de Yaşlı Politikalarında Yönelimler

Türkiye’de yaşlılara yönelik uygulanan yaşlı politikalarının en önemli dayanakları 1982 tarihli T.C. Anayasasında yer almaktadır. Anayasaya göre T.C. Devleti sosyal bir hukuk devletidir. Bu referans noktasından hareketle, Anayasanın 50. Maddesinde, kimsenin, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmayacağı ve bedeni ve ruhi yetersizliği olanların çalışma şartları bakımından özel olarak korunacağı belirtilmiştir. Madde 60’da sosyal güvenlik hakkında ilgili açıklama getirilerek, herkesin, sosyal güvenlik hakkına sahip olduğu, devletin, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alarak hizmet sunumu için teşkilatın kurulacağı yönünde bilgiler yer alır. 61. Maddesine göre korunmaya, bakıma, yardıma ve rehabilitasyona muhtaç yaşlılara öncelik tanınacağı, devletin bu alanda gerekli örgüt ve kuruluşları kurması veya kurdurması devletin görevleri arasında sıralanmaktadır (www.tbmm.gov.tr).

Anayasa dışında diğer bir önemli düzenleme 2005 sayılı AB uyum politikaları çerçevesinde kabul edilen, engelliliği salt tıbbi model bağlamında değil sosyal model düzeyinde ele alan 5378 sayılı engelli haklarına yönelik kanun engelliliğin insan hakları bağlamında ele alınarak engelliliğin önlenmesi, yaşlıların sağlık, eğitim, istihdam rehabilitasyon, bakım ve sosyal güvenliklerine ilişkin birçok düzenlemeyi içermektedir. Engellilik sınıflandırılmasının kriterleri, bakım ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı, bakım hizmeti veren kuruluşlarının açılış izinlerinin verilmesi, bu merkezlerde verilecek hizmetlerin standardının belirlenmesi, bakımın sınıflandırılması, rehabilitasyon hizmetleri ile erken tanı ve koruyucu hizmetlerinden yararlanma, iş ve meslek analizlerinin ve mesleki rehabilitasyonlarının yapılması, istihdam hizmetleri ile eğitim ve öğretimden yararlanmaları hakkında birçok madde ele alınmıştır (www.mevzuat.gov.tr).

2006’da uygulamaya koyulan Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesi ve Bakıma Muhtaç Engellilere Yönelik Resmî Kurum ve Kuruluşlar Bakım Merkezleri Yönetmeliği ile Bakıma Muhtaç Engellilere Yönelik Özel Bakım Merkezleri Yönetmeliği yürürlüğe girmiş ve alanda bakım hizmetleriyle ilgili önemli bir boşluk doldurulmuş ve temel standartlar getirilmiştir. **Yönetmelik kapsamında engelli ve yaşlı bireylerin kurum ve evde bakım hizmetleri** ile maddi ve sosyal destek sağlanmıştır (www.resmigazete.gov.tr).

2022 sayılı kanun ile 65 yaş ve üzeri, muhtaç, güçsüz, kimsesiz bireyler ile herhangi bir işte çalışmayan 18 yaşından büyük engelli bireyler ve 18 yaşından küçük olmakla birlikte velisinin gelir getirici bir iş ile meşgul olmaması durumunda aylık bağlanmaktadır (eyh.aile.gov.tr). Toplumda 65 yaş aylığı veya engelli maaşı olarak da bilinmektedir.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın teşkilat ve görevleri hakkında 633 sayılı kanun hükmündeki kararname 2011 yılında yürürlüğe girmiş ve bir çatı kuruluş olarak bakanlık kurulmuştur. Bakanlık bünyesinde Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü birimi yaşlı ve engellilere yönelik koruyucu, önleyici, eğitici, geliştirici, rehberlik ve rehabilite edici sosyal hizmet faaliyetlerinin yürütülmesi müdürlüğün görevleri arasında sayılmıştır (www.resmigazete.gov.tr).

572 sayılı KHK kapsamında, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı'nın, imar mevzuatı içinde kalan yönetmelikler çerçevesinde, fiziksel çevre rehabilitasyonunun özürsüzler için erişilebilir ve yaşanabilir kılınması amacıyla düzenlemelerin yapılması işi onaylanarak, belediyelere bu konuda yasal zorunluluklar getirilmiştir (www.csb.gov.tr).

Türkiye'de yaşlı nüfusa yönelik güncel verilere göre;

- Türkiye, %8,3 'lük yaşlı oranıyla yaşlı toplumlar arasındadır.
- 65 yaş ve üzeri nüfusun, 2012 yılından bu yana %17,1 artarak 6 milyon 651 bin 503 kişi, olduğu belirlenmiştir.
- Yaşlı nüfus içinde yaşlı kadınların oranı daha fazladır. Yaşlıların %43,9'unu erkek nüfus, %56,1'ini kadın nüfusundan oluşturmaktadır.
- Hayatta kalma süreleri, erkeklerde 75,3 yıl, kadınlarda 80,7 yıl olarak tespit edilmiştir.
- Yaşlı bağımlılık oranı, 2016 yılında %12,3, okuma yazma bilmeyen yaşlı kadınların oranı, 2015 yılında %32,6 iken yaşlı erkeklerin oranı ise %8,2 olarak tespit edilmiştir.
- Elde edilen gelir ve yaşam kalitesi bağlamında ise yaşlılar arasında yoksulluk oranı, 2015 yılı için %18,3 olarak elde edilmiştir.
- Yaşlı nüfusun çalışma yaşamında iş gücü olarak katılımına dair oransal veriler %11,9 olarak gerçekleşmiştir.
- 2022 sayılı yasa kapsamında, muhtaç yaşlılara yapılan ödemelerden yararlanan yaşlıların sayısı 2016 yılında 620 bin 19 kişi olup, toplam yaşlı nüfus içindeki oranı %9,3 olarak tespit edilmiştir.
- Ülkemizde yaşlıların ölüm nedenleri arasında, 2015 yılında ölen yaşlıların %46,3'ü dolaşım sistemi, %16,5 ile iyi huylu ve kötü huylu

tümörler, %13 ile solunum sistemi hastalıkları nedeniyle yaşamını yitirmişlerdir.

- 2016 yılında, günlük ihtiyaçlarını karşılayamama durumunda olan yaşlıların, çocuklarının ikametinde yaşamak isteyenlerin oranı %40,2, evde bakım hizmeti almak isteyenlerin oranı %38,6, huzurevine gitmek isteyenlerin oranı %7,7 olarak gerçekleşti.

- 2016 yılında yaşlı bireylerin huzurevinde kalmayı düşünmelerinin nedenleri arasında %48,9 ile çocuklarına yük olmayı istememeleri, %20,2 ile huzurevlerindeki imkânların daha rahat olması, %11,2 ile çocuklarının kendileriyle birlikte yaşamayı istememeleri olarak sıralanabilir.

- Mutlu olduğunu beyan eden yaşlı bireylerin oranı 2015 yılında %56,8 iken bu oran 2016 yılında %64,5'e yükseldi. Yaşlı bireylerin 2016 yılı için mutlu olmalarını sağlayan en önemli etken %64,2 ile aileleri, %18,1 ile çocukları olarak tespit edilmiştir (www.tuik.gov.tr).

3.3. Belediye Mevzuatı

Belediyeler yerinden yönetim anlayışıyla vatandaşların birçok alandaki ihtiyaçlarını ilk elden karşılamak amacıyla, temizlik, sağlık, yol, alt yapı, imar, sosyal yardım, sosyal hizmet, rekreasyon, eğitim, ulaşım vb. alanlarda, sınırları içindeki vatandaşlara hizmet veren yerel yönetim birimlerinin en etkili aktörüdür. Belediye hizmetlerine duyulan ihtiyaç, belediye sınırları içinde yaşayan bireylerin sorunlarıyla doğru orantılıdır. Belediyeler günümüzde bir ülke sınırları içindeki coğrafi, kültürel, sosyal farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, bu farklılıklara yönelik olarak hizmet sunum ve çeşitliliğini oluşturabilen merkezi yönetime göre daha faal yönetim birimleridir. Gerek vatandaşların ihtiyaçlarının neler olduğu yönündeki tespitleri, gerek tespitlerin uygulamada hizmete dönüştürülmesindeki ivedilik, gerekse de vatandaşa olan yakınlık ve kaynakların daha verimli kullanılması belediyeleri hizmet sunumunda ön plana çıkaran etkenlerdir.

Sosyal Belediyecilik kavramı, katılımcı demokrasi kavramına atıf yapmakta, yerel halkın kaynaşması bağlamında hemşerilik ilişkilerinin geliştirilmesi, gönüllülüğün teşvik edilmesi, sivil toplum örgütlerini destekleme ve ortak faaliyetlerde bulunma, yerel halkın eğitimden, sağlığa, istihdamda, sportif faaliyetlerden, kültürel etkinliklere, sağlık ve bakımından, sosyal yardım ve hizmetlerle sosyal içermenin sağlanmasını desteklemeyi içermektedir.

Belediyeler hizmetlerini anayasal hukuk devleti gereği, 5216¹ ve 5393

1 6360 Sayılı "On Dört İilde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" 2012 yılında kabul edilmiştir. Kabul edilen kanun metninde yerel yönetimlerin kurulması, kaldırılması,

sayılı büyükşehir, İl ve ilçe belediyeleri kanunu kapsamında yürütmektedir. Büyükşehir ve diğer belediyelere sosyal belediyeçilik kapsamında verilen görev, yetki ve sorumluluklar belirtildiği şekilde sıralanabilir;

- Sağlık merkezleri ile hastaneler başta olmak üzere gezici sağlık üniteleri ile vatandaşa yerinde sağlık hizmetlerini sunmak,

- Belediye sınırları içinde yaşayan bütün vatandaşlar olmak üzere; yetişkinlere, yaşlılara, engellilere, kadınlara, gençlere ve çocuklara yönelik sosyal ve kültürel hizmetleri yürütmek, geliştirmek,

- Belediye sınırları içinde yaşayan vatandaşların sosyal ve kültürel yönden gelişmesini sağlayacak faaliyetlerin sürdürülebilmesini sağlamak amacıyla, sosyal tesisler kurmak,

- Ülke insanın gerek istihdam alanında gerekse de yeteneklerinin geliştirilmesine yönelik mesleki ve beceri kazandırma kurslarının açılmasını ve işletilmesini veya işlettirilmesini sağlamak,

- Belediye sınırları içinde yaşayan vatandaşların her türlü sosyal ve kültürel, mesleki faaliyetleri planlanırken ve hizmet sunumları gerçekleştirilirken üniversiteler ile bunlara bağlı yüksekokulları, mesleki liseler, kamu kurumları ve toplumsal dayanışmanın ve sosyal sermayenin aktif bir şekilde kullanılması amacıyla, sivil toplum örgütleriyle işbirliği yapılmasını sağlamak,

- Belediye sınırlarında hizmet eden sosyal donatı alanları ile bölge parklarının, hayvanat bahçelerinin, hayvan barınaklarının, kütüphanelerin, müzelerin, spor faaliyetleri ile, dinlence, eğlence ve benzeri yerlerin ilçe halkının hizmetine sunulmasını sağlamak amacıyla gerekli uygulamaları yapmak, yaptırmak, işletmek veya işletilmesine izin vermek,

- Spor destekleyici faaliyetlerde bulunmak

- Belediye sınırları içinde toplu taşıma hizmetlerini yürütülmesi amacıyla gerekli faaliyetleri yürütmek,

- Cenaze hizmetleri ile mezarlık hizmetlerini yürütmek,

- Belediye sınırları içerisinde yaşayan engellilerin hayatta karşılaşılabilecekleri sıkıntıların hafifletilmesi amacıyla sorun çözücü, bilgilendirici, bilinçlendirici, yönlendirici ve danışmanlık faaliyetleri ile boş zaman aktiviteleri ve mesleki iyileştirme hizmetlerinin verilmesi için engelli hizmet merkezleri oluşturulur. Bu merkezlerde faaliyetler, engellilerin sorunlarını çözmek amacıyla kurulmuş olan dernek ve vakıflarla işbirliği içinde yürütür.

işletilmesi, genel bütçeden aldığı paylar, personel işlemleri vb. konularda meydana gelen değişikliklere yer verilmiştir.

- Belediyeler içinde nüfusu 100.000'in üzerinde olanlar, kadınlara ve çocuklara yönelik olarak faaliyetlerin yürütülmesi için konukevleri açmak zorundadır. Nüfusu 100.000' i geçmeyen belediyelerde mali durumları ve hizmet önceliklerine göre kadınlar ve çocuklar için konukevleri açabilirler.

- Belediye hizmetlerinin sunumunda esas olan vatandaşa en yakın yer ve uygun yöntemlerle verilmesi, engellilerin, yaşlıların, düşkün ve dar gelirli olanların hizmetlerden yararlanmasında öncelik tanınmasıdır.

- Belediye sınırları içinde, katılımcı demokrasinin güçlendirilmesi amacıyla kentin güncel sorunlarının dile getirilmesi ve hemşehricilik bilincinin oluşturulması için hukuki, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve yerinden yönetim ilkelerinin hayata geçirilmesi için çalışmalar yapmak, (Kalaycı, 2017: 127; www.migm.gov.tr, www.mevzuat.gov.tr, ttb.org.tr).

3.3.1. Yaşlılara Yönelik Belediye Uygulamaları

Belediyeler mevzuatta da belirtildiği gibi belediye sınırları içinde yaşayan vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamakla sorumludur. Bu sorumlulukta öncelik dezavantajlı durumda bulunan yaşlı ve engelli bireyler ile kadın ve çocuklar başta olmak üzere değerlendirilmektedir. Bu kesimler içinde yaşlılar, yaşlılığın getirmiş olduğu sorunların kapsamı dâhilinde hem engelliler grubuna dâhil olan yaşlıları hem de yaşlı kadın bireyleri kapsamaması açısından toplumda diğer dezavantajlı gruplardan daha fazla bir kesimi kapsamaktadır. Yasal mevzuatların genel düzeyde hak bağlamında değerlendirilmesi, uygulamada ise yaşlıların birçok spesifik sorunlarının bulunması, bu sorunlara yönelik merkezi teşkilatların uygulamada yetersiz kalması, belediyelerin ilk elden yaşlı hizmetlerinde çeşitli düzenlemeleri ve sorun çözücü faaliyetleriyle ön plana çıkmasını sağlamaktadır.

Belediyelerin yaşlı hizmetlerinin amacı yaşlı bireyin yaşadığı ortamda sosyal, sağlık, kültürel, hijyen, konut, ekonomik vb. ihtiyaçlarının karşılanarak yaşlı bireye yaşlılık döneminde destek olmaktır. Hizmetlerin içeriği yerel sınırlar içinde farklılık arz etmekle birlikte, yaşlı bireylerin demografik özellikleri ve yaşadıkları sorunlar ve yerel aktörlerin yaşlılara yönelik sosyal hizmet ve yardım anlayışları hizmet sunumunun içeriğinin oluşturulmasında en önemli etkenlerdir. Belirtilen düzeyde ülke genelinde birçok il ve ilçe belediyeleri farklı düzeylerde yaşlı hizmetleri sunmaktadır, yapılan bu hizmetler iyi niyetli uygulamalar olmasına karşın, belediyelerin popülist yaklaşımları çerçevesinde özel günlerle sınırlı kalmakta ve yaşlıların sorunlarına kalıcı çözümler üretilememektedir (Akyıldız,2013: 1-10). Yaşlı bireylerin ihtiyaçlarının sürekli olmasına karşın, belediye hizmetlerinin sınırlı olması ve yeterli uzman personel desteğinin bulunmaması, yerel projelerin oluşturulmaması sorunların kronik hale gelmesine neden olmak-

tadır. Bunun yanı sıra özellikle Büyükşehir belediyelerinin yapmış olduğu uygulamalar, yaşlı bireylerin sorunlarını hafifletme noktasında önemli hizmetlerdir. Büyükşehir belediyelerinin personel, kaynak, proje konusunda daha etkin ve üretken durumda oldukları, bu bağlamda ilçe belediyelerinin ise oluşturacakları hizmet sunumlarında büyükşehir belediyesi ile organize bir şekilde hareket etmeleri yapılan hizmetlerin yerine ulaşmasını sağlayacak ve yaşlı bireylerin yaşam kalitelerini artırıcı bir rol oynayacaktır. Bir başka önemli husus da belediyelerin yerelde faaliyet sürdüren diğer STK'lar ile işbirliğini sürdürmesidir. Katılımcı demokrasinin sağlanması, kurumsal denetimin ve şeffaflığın sağlanması yerel düzeyde ortak işbirliğine dayalı çalışmalardan geçmektedir, gönüllülerin de bu bağlamda mahalle düzeyinde örgütlenmesi sağlanarak yaşlıların ilk elden desteklenmesi gerçekleştirilmelidir.

Türkiye'de belediyeler düzeyinde yaşlılara yönelik düzenlemeler arasında acil sağlık hizmetleri, temizlik hizmetleri, sosyal etkinlikler, evlere yemek servisleri, ev içinde ortaya çıkan tamirat ve bakım hizmetleri, yakacak yardımları, ulaşım hizmetlerinden ücretsiz yararlandırma, nakdi destek yer almaktadır. Yaşlı bireyler yaşlanma döneminde daha üretken ve bağımsız olarak yaşamlarına devam edebilmeleri için fiziksel-biyolojik sağlık hallerinin iyilik durumunda olmasının yanı sıra psiko-sosyal yönden de iyilik halinde olmaları gerekmektedir. Başarılı yaşlanmanın temel göstergeleri arasında, uzun ömürlü bir yaşam, biyolojik, zihinsel, bilişsel yeterlilik ve aktif olma, yaşamdan zevk alma, sayılabilir(eyh.aile.gov.tr). Yerel düzeyde belediyeler yaşlı bireylerin örgütlenmelerini ve sorunlarını kendi imkânlarıyla dile getirmelerini sağlayacak mekanizmalar oluşturmalıdır. Aktif yaşlanmanın en önemli göstergelerinden biri olan yaşlılık döneminde çalışma çerçevesinde beceri atölyeleri ve geçmiş yaşam deneyimlerinin paylaşılması adına yaşlılar kuşaklar arası destek kapsamında değerlendirilmelidir. (Tufan, 2015: 60-110)

4. Yöntem

Araştırma nitel bir desene sahiptir. Nitel araştırmalar belirli bir araştırma nesnesine yüklenen anlamı veya araştırma nesnesinin ele alış biçiminin belirlenmesini sağlar. Belirli bir araştırma nesnesine yüklenen anlam kapsamında görüşmeler önemli bir veri toplama tekniği iken, doküman analizleri araştırma nesnesinin hangi düzeyde ele alındığını, değerlendirildiğini belirlememize yardımcı olur. Bu araştırma kapsamında nitel araştırmanın tekniklerinden biri olan doküman analizinden yararlanılmıştır. İstanbul'da toplamda 39 ilçe bulunmaktadır. Araştırmaya 39 ilçenin 12'si rastgele örneklem yöntemiyle, siyasal parti yönetimleriyle olan ilişkisine bakılmaksızın, dâhil edilmiştir. Belirtilen kapsamda araştırmaya dâhil edilen her bir yerel yönetimin 2019 ve 2020 yıllarına ait faaliyet raporları inceleme kapsamına alınmıştır. Raporlara belediyelerin internet sayfaları üzerinden

ulaşmıştır. İncelemelerde temel analiz birimi olarak yaşlılığın farklı boyutları, aktif yaşlanma gibi kavramlar temel değerlendirme ögesi olarak kabul edilmiştir. Faaliyet raporları incelenirken “yaşlı” anahtar kavramı kapsamında dokümanların genelinde tarama yapılmış ve kavramın geçtiği kısımlar yaşlılara yönelik yapılan faaliyetler kapsamında araştırmanın verilerini oluşturmuştur. İnceleme kapsamında raporlarda yer alan yaşlılara yönelik faaliyetlerin rakamsal değerlerinden ziyade, yaşlılara yönelik faaliyetlerin çeşitliliği yaşlılara yönelik hizmetin içeriğini oluşturması bağlamında değerlendirilmiştir. Yaşlılara yönelik hizmetlerin durumu yaşlılık olgusunun hangi düzeyde ele alındığının önemli bir ölçütüdür. Araştırmanın İstanbul ilinde yapılmasının temel sebebi ise Türkiye’yi demografik düzeyde temsil etmesi bakımından ilk akla gelen sembol il olmasıdır.

4.1. Araştırmanın Bulguları

Araştırmaya dahil edilen raporlara ait belediyeler sırasıyla; İ.B.B., Sancaktepe, Şişli, Kadıköy, Pendik, Beşiktaş, Büyükçekmece, Zeytinburnu, Maltepe, Kartal, Tuzla, Bakırköy belediyeleridir. Belediyelerin 2019-2020 yıllarına ait raporlarından yaşlılara yönelik faaliyetleri Tablo-1’de belirtildiği gibidir.

Hizmeti Veren Belediye	Verilen Hizmetin Türü
İstanbul Büyükşehir Belediyesi	İstanbul Kart (Ulaşım), Mahalle Evleri(sosyal kültürel destek), Çağrı merkezi(Ücretsiz ulaşım), Huzurevi, Yaşam evi, Sosyal Hayata Adaptasyon Projesi, Yaşlı Danışma Hattı Projesi, Aktif Yaşlılık Projesi, Ergoterapi çalışmaları, Manevi Destek Projesi, Sosyal Bakım Projesi, Sağlıklı Yaşam Projesi, Darülaceze Dostluğu ve Gönüllülüğü Projesi, Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hizmetleri, Evde Sağlık Hizmetleri, (www.ibb.istanbul)
Sancaktepe Belediyesi	Gıda Yardımı, hasta nakil ve geçici sağlık hizmeti, medikal yardım, sıcak yemek, evde temizlik hizmeti, kişisel hijyen(kuaför) hizmeti, (www.sancaktepe.bel.tr)
Şişli Belediyesi	Sıcak yemek, aynı-nakdi yardım, bakımevi(Türkiye Alzheimer Derneği işbirliği), evde temizlik, kuaförlük, bakımevi, evde bakım(ev temizliği, kuaför), evde sağlık, eşitlik eylem planı (www.sisli.bel.tr)
Kadıköy Belediyesi	Dünya Sağlık Örgütü Yaşlı Dostu Şehirler ve Topluluklar Küresel Ağı, sokak sağlıklılaştırma (www.kadikoy.bel.tr)
Pendik Belediyesi	Kuaför, evde temizlik, nakil, ev ziyareti, sıcak yemek, vefa kuraathanesi, sosyal etkinlik, bilgilendirici seminer, nakit desteği(www.pendik.bel.tr)

Beşiktaş Belediyesi	Sosyal Yardım, Beşiktaş'ın kadınları(yaşlı taraftar), evde sağlık, çevrim içi tıbbi danışma hattı, erişilebilirlik (www.besiktas.bel.tr)
Büyükkçekmece Belediyesi	Gülen Yüzler Projesi (Yaşlı Evde Bakım Hizmeti), Yaşlılar lokali, ziyaret, kuaförlük, sosyal yardım, sıcak yemek (www.buyukcekmece.bel.tr)
Zeytinburnu Belediyesi	Hastane ulaşım, sosyal yardım (www.zeytinburnu.com.tr)
Maltepe Belediyesi	Psiko-sosyal ve hukuk bilgilendirme desteği, kuaförlük, Altın Yıllar Yaşam Merkezi Kültür ve Sanat Kursları(sosyal destek), evde bakım, kuaförlük, (www.maltepe.bel.tr)
Kartal Belediyesi	Yaşlı Bakım ve Huzurevi, kişisel bakım, kuaförlük, medikal malzeme, fiziksel çevre rehabilitasyonu, (www.kartal.bel.tr)
Tuzla Belediyesi	Yaşlılar Merkezi (Sağlık İşleri), Yaşlı bakım, hobi bahçesi, kuşaklararası kaynaşma, spor, kuaför, sosyal etkinlik, manevi destek, dini eğitim, zihinsel aktivite, yemek, ziyaret, sosyal destek, ulaşım, ev temizliği, (www.tuzla.bel.tr)
Bakırköy Belediyesi	Kuaförlük, Bakırköy belediyesi şefkat huzurevi yaşlı bakım hizmetleri, (www.bakirkoy.bel.tr)

Belediyelerin yaşlılara yönelik sunmuş oldukları hizmetler arasında ulaşım, çağrı hizmetleri, sosyal kültürel etkinlikler, barınma, aktif yaşlanma, gıda, sağlık, temizlik, kişisel bakım, aynı-nakdi-manevi destek, medikal yardım yer almaktadır. Tablo 1'deki verilerden anlaşılacağı üzere İstanbul genelinde yerel yönetim politikası haline getirilen hizmetler daha çok yaşlıların dezavantajlı yönlerinden hareketle oluşturulan hizmetlerdir. Aktif yaşlanma kapsamında yaşlıların toplumsal hayata katılımını destekleyen ve yaşlıların yaşam deneyimlerini başta mesleki ve önder olma rollerini ön plana çıkaran uygulamaların olmadığı görülmektedir. Sosyal hayata katılımı ilgili yapılan çalışmalar, kurum politikasından ziyade, çeşitli gün ve etkinlikler düzeyinde sınırlı kalmaktadır. Diğer yandan yaşlıların yaşamış oldukları sorunlara yönelik toplumsal farkındalığın ve duyarlılığın artırılması için kuşaklararası iletişimi güçlendirecek uygulamalara ihtiyaç vardır. Yaşlıların sosyal hayata katılımlarını sağlamaya yönelik oluşturulan fiziksel mekânlar temsili bir yere sahiptir. Belirtilen mekânların ilçe ve il sınırları içinde, çeşitli organizasyonlarla, mahalleler düzeyinde desteklenerek yaygınlaştırılmalı, il veya ilçenin genelinde yaşayan yaşlı sakinlerin yaşam kaliteleri artırılmalıdır. Tablo 1'den elde edilen veriler arasında büyükşehir belediyesinin fiziksel, yasal, beşeri, ekonomik dayanaklarının daha fazla olması sebebiyle kurumsallaşmış hizmetlerin daha fazla uygulamaya koyabildiği, diğer yandan ilçe belediyelerinin ise sürdürülebilir hizmetlerinin yardımlar düzeyinde sınırlı kaldığı görülmektedir.

Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde aktif yaşlanma, yaşlıların istihdamı, kuşaklararası iletişim, yaşlı ayrımcılığının (Dünyada giderek artan bir olgu) önlenmesi, yaşlı ihmal ve istismarı, genç neslin yaşlılara yönelik farkındalık düzeylerinin artırılmasına yönelik eğitimler vb. konularda yeterli düzeyde uygulamaların olmadığı görülmektedir. Birkaç proje tabanlı uygulama dışında yaşlılık eksik, dezavantajlı, desteksiz temel kavramları ekseninde örgütlenen hizmetler kurumsallaşmıştır. Yerel sınırlar içinde yaşayan yaşlı sakinlerin güçlü yönlerine yönelik uygulamaları ön plana çıkaracak sürdürülebilir uygulamalarla yaşlı bireyler toplumda hak ettikleri saygın yeri almalıdır.

Tartışma

Büyükşehir belediyeleri ile il ve ilçe belediye mevzuatı incelendiğinde karşımıza çıkan en önemli husus yerel düzeyde, belediye sınırları içinde yaşayan vatandaşların yaşam kalitelerini artırıcı önlemler alınması gerektiğidir. Diğer yandan Büyükşehir belediyelerinin çalışmalarının daha kapsayıcı, hizmet çeşitliliğinin ve sürdürülebilirliğinin ilçe belediyelerine göre istendik düzeyde olduğu görülmektedir. Belediye mevzuatında gerek büyükşehir ve gerekse de ilçe belediyelerine kapsayıcı hizmetler verilmesine karşın uygulamalarda, ilçe belediyelerinde belirli bir standardın sağlanamadığı görülmektedir. Belediye yönetimlerinin inisiyatifinde bir durum olarak görülen yaşam kalitesini artırıcı çalışmalar, sosyal yardımlar ve özel gün etkinlikleri dâhilinde sınırlı kalmıştır. Aktif yaşlanmanın en önemli unsurlarından biri olan mesleki deneyimlerin aktarılması, yaşlı ve genç kuşak arasındaki çatışmanın giderilmesine yönelik ve yaşlıların statü ve rol kayıplarını yeniden artırıcı çalışmalar yerel yönetimlerin günümüzde üzerinde projeler oluşturması gereken önemli konular arasındadır. Bu bağlamda büyükşehir ve ilçe belediyelerine temel sosyal yardım, sağlık ve sosyal hizmetlerin yanı sıra, aktif yaşlanma programlarına da yer vermeleri çağın en önemli sorunu haline gelen yaşlanmanın, yerel düzeyde yeniden yapılandırılmasını elzem kılmaktadır. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi yaşlılığın tek taraflı görüntüleri, yaşlılığın toplumsal ve bireysel potansiyellerini kullanmayı zorlaştırmaktadır. Yaşlanmaya yönelik tek yönlü uygulamalar etik ve mesleki açıdan uygun olan bir yaklaşım için elverişli değildir.

Sonuç ve Öneriler

Yaşam döngüsünün son basamağı olan yaşlılık dönemi, bir ömrün deneyimlerini ifade etmektedir. Yaşlılığın gerileme düzeyinde ele alınmasına yönelik anlayış, uygulamada sosyal yardım ve sağlık hizmetlerini beraberrinde getirmektedir. Yaşlanmanın aktif yanına yapılan atıflar ise yaşlanma döneminin verimi üzerine dikkat çekmekte ve aktif yaşlanma programlarını ön plana çıkarmaktadır. Yerel yönetimler düzeyinde özellikle Büyük-

şehir belediyelerinin kapsayıcı nitelikte hizmetleri olmasına karşın aktif yaşlanma düzeyinde uygulamaları yetersizdir. İlçe belediyelerinde ise hali hazırda yaşlılara yönelik hizmet sunumlarında belli bir standart yakalanamamıştır. Standardın oluşturulamamasında en önemli etken 5393 sayılı kanunda geçen yaşlı bireylere yönelik hizmet uygulamaları standartlarının yeterince açıklanmaması ve Büyükşehir belediyeleri ile ilçe belediyelerinin hizmet uygulamalarının farklılığının tam olarak netleştirilememesinden kaynaklanmaktadır. 5216 ve 5393 sayılı kanunlarda yaşlı hizmetlerinden dezavantajlı gruplar içinde bahsedilmekte, yaşlılara yönelik özel, günümüz koşullarında ortaya çıkan sorunların çözümüne yönelik uygulamalar, yerel idarecilerin inisiyatifine bırakılmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde, ilçe belediyeleri ve büyükşehir belediyelerinin görev ayrımında farklı düzeylerde hizmetleri uygulamaya geçirmeleri gerekmektedir, böylelikle görev tanımlamaları netleştirilmelidir.

Büyükşehir Belediyeleri;

- İl genelinde yaşlıların ihtiyacı olan genel hizmet binalarının yapımı ve işletilmesi,

- İl genelindeki ilçe belediyelerinin ilgili birimleriyle aylık koordinasyon toplantılarının yapılarak hizmetlerin örgütlenmesinin ilçe düzeylerinde ihtiyaca yönelik olarak yapılandırılması,

- İlin geneline ait veri tabanı oluşturularak, bir sonraki yıla ait hizmet alımlarının ve hizmet sunumlarının ihtiyaçlar dâhilinde gerçekleştirilmesi,

- Talep odaklı destek hizmetlerinden, koruyucu önleyici hizmetlere yönelik uygulamaların geliştirilmesi,

- Bakanlıklar düzeyinde hizmet standartlarının oluşturulması amacıyla Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı düzeyinde hizmet koordinasyon toplantılarının yapılması,

- İl genelinde ilçeler arası yaşlı popülasyonu ve özellikleri göz önünde bulundurularak, ilçe düzeyinde ihtiyaç önceliklerine göre hizmet örgütlenmelerinin sağlanması,

- Hizmet veren personellerin yıllık eğitim ihtiyacının karşılanması,

- Kurumlar arası diyalog kapsamında STK'lar ile yaşlılık temalı faaliyetlerin artırılması sağlanmalı, bu alanda hizmet veren STK'lar belediye imkânları ile desteklenmeli,

İlçe Belediyeleri;

- İlçe genelinde yaşlı bireylere ait veri tabanının oluşturulması, oluşturulan veri tabanının Büyükşehir belediyesi ile paylaşılması,

- Hayırsever vatandaşların katılımı sağlanarak sosyal sermaye unsurlarının aktive edilmesi
- Sivil toplum işbirliği, gönüllü örgütlenmelerinin ilçe düzeyinde sağlanması,
- İlçe genelinde yaşlı bireylere yönelik anketler düzenlenerek yaşlı bireylerin talep ve beklentilerinin tespit edilmesi ve elde edilen bilgilerin büyükşehir belediyeleriyle paylaşılması.
- Yaşlı danışmanlık hizmetlerinin verilmesi,
- İlçe düzeyinde yaşlılara hizmet veren diğer sosyal hizmet ve yardım kurumları arasında bilgi paylaşımının sağlanması araştırma, destek, eğitim, araç desteğinin sağlanması.
- İşsiz olup bakım yapabilecek düzeyde olan bayanların eğitimlerle kişisel ve mesleki düzeyde desteklenmeleri ve nitelikli bakım elemanı olmalarının sağlanması,
- Nüfusun yaşlanmasıyla ilişkili olumsuzlukları en aza indirmek, faydaları en üst düzeye çıkarmak ve riskleri yönetmek için hükümetler ve yerel yönetimler herkes için sürekli, yaşam boyu eğitim ve sağlık hizmetlerinin desteklenmesi
- Yaşlılık döneminde ortaya çıkan ekonomik gerilemelere karşı hayat boyu tasarruf davranışını ve sağlıklı yaşam tarzlarını teşvik edilmesi,
- Yerel yönetimler, sınırları içinde yaşayan yaşlı bireyler arasında belirli bir meslek alanında ustalaşmış yaşlı bireyleri İŞKUR ile yapacakları çeşitli protokollerle istihdam alanında yetenek artırıcı, kendi güçlerini ortaya çıkarıcı rolleri üstlenmelerine aracı olması,
- Özellikle yaşlı kadınlar arasında sosyal güvenlikten yoksun olanlar ile geliri bulunmayanların desteklenerek, kamusal alan ile özel yaşamlarında cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik politikaları destekleyecek hizmet uygulamalarının oluşturulması,
- Ailenin mahrem alan içinde korunmasını sağlamak, aile dostu politikaları desteklemek amacıyla yaşlı olup da geliri olmayan yaşlı bireylerin ev ortamında desteklenmelerinin sağlanması,

Kaynakça

- Akyıldız, Y. (2013); “Yaşlılara Yönelik Sosyal Bakım Gereksinimleri” 2. Uluslararası Evde Bakım Kongresi”, <http://acikerisim.kirklareli.edu.tr:8080/xmlui/handle/20.500.11857/496>.
- eyh.aile.gov.tr/data/544f6b29369dc328a057d006/blob.docx
- Günsoy, G.; Tekeli, S.(2014); “Nüfusun Yaşlanması ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Analiz”
- http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/186463/1/9789240694811_eng.pdf
- <http://ibb.gov.tr/SITES/SAGLIKVESOSYALHIZMETLER/EVDESAGLIK/Pages/H%C4%B0ZMETLER%C4%B0M%C4%B0Z.aspx>
- http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/klinpat/classes_stud/en/med/lik/ptn/Basis%20of%20the%20clinical%20pathophysiology/5/02.%20The%20pathophysiology%20of%20aging.%20Diagnostics%20the%20elderly%20people.htm
- http://ttb.org.tr/mevzuat/index.php?option=com_content&view=article&id=9:belediye-kanunu&catid=1:yasa&Itemid=28
- http://www.anti-aging.gr.jp/english/pdf/2013/9-13E_0415.pdf
- http://www.hioa.no/asset/4372/1/4372_1.pdf
- http://www.ibg.uu.se/digitalAssets/77/a_77071-f_Thomas_Lindh.pdf
- <http://www.maydaymobil.com/index.asp?w=maltepe>
- <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.Aspx?MevzuatKod=1.5.5216&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=5216>
- <http://www.migm.gov.tr/yonetim-yapisi-ve-teskilatibsb>
- <http://www.nursingworld.org/MainMenuCategories/ANAMarketplace/ANAPeriodicals/OJIN/TableofContents/Vol142009/No3Sept09/Cultural-and-Linguistic-Barriers-.html>
- http://www.oph.fi/download/140969_equality-older-people.pdf
- <http://www.psychology.org.au/assets/files/position-paper-ageing.pdf>
- <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060730-2.htm>
- <http://www.sancaktepe.istanbul.tr/icerik/710/1222/evde-bakim-hizmeti.aspx>
- http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/lwLdQ+Sisli_19_FR.pdf. Erişim tarihi: 18.02.2022.
- http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/xVddw+Maltepe_19_FR.pdf. Erişim tarihi: 19.02.2022.

- http://www.tuik.gov.tr/İstatistiklerle_Yaşlılar_16.03.2017.pdf
- http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Report.pdf
- http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Report.pdf
- http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Report.pdf
- http://www.who.int/ageing/publications/global_health.pdf
- http://www3.weforum.org/docs/WEF_GAC_GlobalPopulationAgeing_Report_2012.pdf
- <https://aging.ny.gov/system/files/documents/2020/01/nysofa-senior-resource-guide-jan2020.pdf> (Erişim tarihi: 18.01.2022)
- <https://eyh.aile.gov.tr/sikca-sorulan-sorular/engelli-ayligi-2022-sayili-kanon-kapsaminda>
- <https://ibb.istanbul/Uploads/2020/7/2019-FAALİYET-RAPORU.pdf>. Erişim tarihi: 18.02.2022.
- <https://service.berlin.de/dienstleistung/327605/> Erişim tarihi: 20.01.2022.
- https://webapi.bcekmece.bel.tr//Media/faaliyet-raporu/BASKI_23x32_FaaliyetRaporu_2019.pdf. Erişim tarihi: 18.02.2022.
- <https://www.ankara.bel.tr/sosyal-hizmetler/yasli-hizmetleri/yaslılara-hizmet-merkezi>. Erişim tarihi: 20.01.2022.
- https://www.bakirkoy.bel.tr/files_upload/kurumsalmenu/1595852661.pdf. Erişim tarihi: 20.02.2022.
- https://www.berlinct.gov/egov/documents/1641228063_26435.pdf. Erişim tarihi: 20.01.2022
- https://www.besiktas.bel.tr/Resimler/file/FaaliyetRaporu_2019.pdf. Erişim tarihi: 18.02.2022.
- <https://www.bmf.sj.de/blob/93188/729a35d76df46edf3aba-263085b2e121/6--altenbericht-eine-neue-kultur-des-alterns-englisch-da-ta.pdf>
- <https://www.cio.com/article/230947/how-moscow-is-pioneering-the-rise-of-smart-cities.html>, Erişim tarihi: 1.2.2022.
- <https://www.csb.gov.tr/turkce/index.php?Sayfa=sayfa&Tur=mevzuat&Id=294>
- <https://www.enotes.com/research-starters/growing-old-social-aging>
- https://www.kartal.bel.tr/tr/dosyalar/faaliyet_raporu/2019/2019_Yili_Faaliyet_Raporu.pdf. Erişim tarihi: 20.02.2022.
- <https://www.kartal.bel.tr/tr/hizmetler/SaglikHizmetleri.aspx>

- https://www.maxwell.syr.edu/uploadedFiles/exed/sites/pgppm/Program_Readings/10_20,%20Wilmoth_Chap3-OldAgePolicy.pdf
- <https://www.mos.ru/en/news/item/17114073/> Erişim tarihi:1.2.2022.
- <https://www.paris.fr/pages/aides-sociales-pour-les-seniors-2968#les-aides-a-domicile>
- https://www.pendik.bel.tr/data/dokumanlar/5f080aa6822df_2019-faaliyet-raporu.pdf. Erişim tarihi: 18.03.2022.
- https://www.sancaktepe.bel.tr/userFiles/files/E_Dergi/Strateji_Gelistirme_Mudurlugu/Faaliyet_Raporu_2019.pdf. Erişim tarihi: 18.02.2022.
- https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2017.pdf
- <https://www.tuzla.bel.tr/Files/pdf/faaliyet/faaliyetraporu2019.pdf>. Erişim tarihi: 20.02.2022.
- <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Report.pdf>. Erişim: 6.01.2022
- <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Report.pdf>) Erişim: 6.01.2022.
- Kalaycı, S. (2017). Belediyelerin Sosyal Hizmetlerin Sunumuna Yönelik Yasal Sorumlulukları, *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, Vol: 3, Issue:10; pp:124-129.
- TDK, (1988). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tufan, İsmail(2015), “Türkiye’de Yaşlılığın Yapısal Değişimi”, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- www.cedefop.europa.eu/files/3053_en.pdf
- www.kadikoy.bel.tr/Kurumsal/Mudurlukler/sosyal-destek-hizmetleri-mudurlugu. Erişim tarihi:01.02.2022
- www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5378.doc
- www.pendik.bel.tr/data/dokumanlar/570b494cd3052_2015-faaliyet-raporu.pdf
- www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/06/20110608M1-1..pdf
- www.umraniye.bel.tr/tr/main/hizmetrehberi/hasta-ve-yasli-hizmetleri/...hizmeti/208. Erişim tarihi: 20.01.2022.
- www.un.org/en/events/culturaldiversityday/pdf/Investing_in_cultural_diversity.pdf. Erişim tarihi: 20.01.2022.

“

Bölüm 3

TÜRKİYE’DE ÇEVRE HAREKETLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ*

Ali Deniz KOYUNCU¹

Salih ÇİFTÇİ²

1 *Bu çalışma “Çevre Bilincinin Oluşturulmasında Çevre Hareketlerinin Etkisi: Bartın-Amasra Örneği” başlıklı Lisansüstü tez çalışmasından üretilmiştir.

Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ORCID ID: 0000-0001-9468-4391, alidenizkoyuncu@hotmail.com

2 Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-0574-2164, sciftci@bartin.edu.tr

”

Giriş

İnsanlık tarihi sürekli bir gelişim içinde olmuştur. Dönemsel olarak gerçekleşen gelişim süreçleri, insanların ihtiyaçlarını hem çeşitlendirmiş hem de şekillendirmiştir. Gelişimin doğal bir sonucu olarak, aslında ihtiyaçmış gibi görünen dönüşümler neticesinde, insanoğlu önce yaşadığı mekânı değiştirmek zorunda kalmıştır. Böylece, kırsal alandan kentsel alana doğru yaşanan bir nüfus akım süreci başlamıştır.

Çeşitlenen ihtiyaçları karşılayabilmek için yeni arayışlar içine girilmiş ve bu doğrultudaki çabalar neticesinde teknolojik yenilikler hayatın her alanında yer edinmeye başlamıştır. Öyle ki bu teknolojik unsurlara gün geçtikçe yenileri eklenmiş, günlük yaşamın bir parçası haline gelmiş ve adeta modern hayat teknolojik unsurlara bağımlı hale gelerek onlar olmadan yaşanmasının mümkün olamayacağı bir duruma gelmiştir.

Kentsel alanda yoğunlaşan nüfusun, modern dönemin gerekli kıldığı ihtiyaçlarını karşılayabilmek için daha fazla üretim ve kaynak arayışı içine girilmiştir. İnsan hayatının sürdürülebilmesi için gerekli olan en doğal kaynak şüphesiz çevredir. Ancak, artan nüfusa bağlı olarak genişleyen yapay çevre, tam tersi biçimde doğal çevreyi daraltmaktadır. Doğal çevre kendi aleyhine daraldıkça, kirlilik artmakta, doğal döngü bozulmakta, çevre sorunları oluşmakta, iklim değişmekte ve nihayet insan hayatının ve çevrenin sürdürülebilirliği tehlike boyutlarına ulaşmaktadır.

Günümüz modern hayatının gerekli kıldığı kolay, hızlı ve her türlü imkânın karşılandığı yaşamın devam edebilmesi için ihtiyaç duyulan her türlü kaynağın deposu durumunda olan çevre görüşü ile onun korunması, geliştirilmesi ve insan hayatının devamının sağlanması için depo değil yaşam kaynağı olan çevre görüşü, aslında çevre hareketinin doğmasına sebep olmuştur. Aslında her iki çevre görüşü, çevrenin önemini bilmektedir. İlki onu üretim için gerekli görülen maddi kaynağın deposu olarak görürken, ikincisi ona kendi başına bir değer yüklemekte ve kendisi gibi yaşayan canlı bir organizma olarak görmektedir. Bu görüş doğal olarak çevrenin korunmasını öncelerken, diğer görüş, çevreyi hammadde ve atık havuzu olarak görmektedir. İşte bu iki görüşün ortak noktası olan çevreye bakış açısı, çevre hareketlerinin de konusunu oluşturmaktadır.

1. Çevre Hareketlerinin Kavramsal Çerçevesi ve Ortaya Çıkışı

Toplumsal girişimler arasında yer alan ve çevrenin korunması ve gelişmesi kaygısıyla yapılan eylemler çevre hareketleri olarak adlandırılmaktadır. Kontrolsüz nüfus artışının sebep olduğu hava, su ve toprak kirliliği, ormanların ve çeşitli canlı türlerinin yok olması, doğal kaynakların denge-siz dağılımı gibi toplumun karşılaştığı sorunlara tepki olarak ortaya çıkmışlardır (Işık, 2015: 106-108).

Çevre hareketleri, insan eliyle ortaya çıkan tüm maddi kültür öğeleriyle çevre arasındaki etkileşime ilişkin bilgi toplamaya, bunları analiz etmeye ve yorumlamaya dayanmaktadır. Teorik açıdan merkezlessiz, çok biçimli, yayımlacı yeni bir toplumsal hareket olarak savunulmaktadır. Büyük çevre örgütlerinin paydaşları arasında bilim insanlarının da yer alması dolayısıyla bilime dayalı bir hareket olduğu düşünülmektedir (Castells, 2006: 221-235).

Çevre hareketleri, çevreyi korumaya yönelik gönüllü oluşan gruplardan egemen siyasi güce, sesini ulaştırmayı hedefleyen yapılanmalara kadar geniş bir kitleyi ifade etmektedir. Söz konusu bu gönüllü grupların kimisi çevreye duyarlı olunması konusunda faaliyetlerini sürdürürken, kimisi ise egemen gücü destekleyerek ya da onlara muhalefet ederek çevre için kazanım elde etmeye çalışmaktadır (Kılıç, 2008: 125).

Çevre hareketleri tepkilerini ortaya koymak ya da taleplerini yönetime iletebilmek için çeşitli protesto yöntemlerine başvurmaktadır. Yürüyüş, gösteri, imza kampanyası, oturma eylemi ve boykotlar bu yöntemlerden bazılarıdır. Bunların dışında tüketicileri çevre dostu ürünlerin kullanılması yönünde teşvik etme, medyayı harekete geçirme, sivil itaatsizlik ve ekotaj gibi yöntemlere de başvurabilmektedir (Balkaya, 2014: 47).

Çevre hareketleri genellikle insan faaliyetleri, yönetim, düşünce alanında gelişmeler ile bilim ve teknoloji alanında ilerlemelerin çevre üzerinde yarattığı etki ve sağladığı bilgilerle bağlantılı bir algılama-tepki süreci ile oluşmaktadır. Genel olarak toplumda ya da belli konularda değişiklik talep etmektedir (Erim, 2002: 10).

Çevre hareketlerinin toplumsal hareket olarak doğmasının nedeni su, hava ve toprağa ilişkin ekonomik sorunların artması olarak görülmektedir. Çevre sorunlarının bilimsel olarak ölçülebilir hale gelmesi küresel ısınma, iklim değişikliği gibi sorunların bile ölçülüp kamuoyuyla paylaşılması, çevrenin gündemde kalmasını sağlamaktadır. Çevreye ilişkin zararların yerel olmaktan çıkıp küreselleşmesi ve sadece bugünü değil, insanlığın geleceğini de etkilemesi çevre hareketlerinin temeli kabul edilmektedir (Göktolga, 2013: 130-131).

Çevre sorunlarının çözümü için başlatılan eylemleri ve örgütlenmeleri tarihsel olarak eskiye götürme gerçekçi görülmemektedir. Çünkü insan ile doğa ilişkisindeki dengesizlikler sanayi devrimi sonrasında, kapitalizmin her türlü çevresel değeri, sermayenin buyruğuna vermesi sonucunda önem kazanmaktadır. Çevre bilinçlenmesi de bununla birlikte gelişmektedir ki toplumsal hareketlerin ve örgütlenmelerin dikkate değer boyutlara ulaşması 19. yüzyılın sonlarında görülmüştür. Eylem ve örgütlenmenin sayıca artması, çeşitlenmesi ve ideolojik içerik kazanması 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde gerçekleşmiştir (Keleş, 2015: 84).

J. Goyder ve P. Lowe, çevre hareketlerinin canlanmasını, ekonomik gelişmenin gerilediği dönemlere denk geldiğini ifade etmektedir. Böyle dönemlerde insanların ekonomik büyümenin dışsal maliyetlerini göz önüne almaya ve maddi olmayan değerlere önem vermeye başladığını belirtmişlerdir. Gelişmiş Batı ülkelerinde özellikle 1960'ların sonunda çevre sorunlarına ilgi artmış ve çevre hareketleri de bu dönemde güçlenmeye başlamıştır (Duru, 1995: 28-29).

1960'ların sonunda öğrencilerin başlattığı muhalif hareketler tabanında gelişen ve asıl amaçları çevre sorunlarını önlemek olan toplumsal hareketler, Batı toplumunda çevre değerlerinin yerleşmesine katkı sağlamıştır. Buna bağlı olarak çevrenin korunması düşüncesi, çevre hareketlerinin toplumu uyarıcı etkinlikleri sayesinde özellikle Batı toplumlarında geniş bir taban bulmuştur. Batı ülkelerinde çevrenin korunması amacıyla vatandaşlar yerel ve merkezi yönetimle, özel şirketlerle ya da kamu kuruluşları ile karşı karşıya gelmektedir (Işık, 2015: 106).

1970'li yıllarda yaşanan ekonomik kriz, enerji krizini de ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak ülkeler, nükleer enerji üretimini gündeme getirmiş ve bu durum da nükleer karşıtı hareketleri doğurmuştur. Çevre hareketlerinin çoğu yerel düzeyde vatandaş inisiyatifi olarak örgütlenmiştir. Dolayısıyla park alanlarının korunması, karayolu inşasının protestosu, nükleer enerji santrali protestosu gibi konularla ilgilenmiştir. Ancak yerel halkın başarıları, çevre hareketinin etkisini ülke çapında artırarak bunların tek bir şemsiye altında toplanmasına yardımcı da olmuştur (Göktolga, 2013: 131).

Çevre hareketlerinin toplum içinde giderek yaygınlaşmasının nedeni, bu hareketlerin içeriği ile yaşanan sorunların örtüşmesinden kaynaklanmıştır. Endüstriyel toplumlarla ortaya çıkan gelecek kaygısı, çevre kirliliği, ekonomik sorunlar, işsizlik gibi olumsuzluklar insanları karamsarlığa itmiştir. Bu kaygıları taşıyan insanlar, çevre hareketleri aracılığıyla yeni arayışlara ve toplumsal tepkilere yönelmiştir. İnsanların çevre sorunları ile kendi gelecekleri arasında kurdukları ilişki, bireysel kaygıların toplumsal kaygılara dönüşmesine neden olmuştur (Kavas, 2011: 36).

2. Türkiye'de Çevre Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi

Sosyo-kültürel ve/veya sosyo-ekonomik bakımdan önemli görülen kitlesel ve kolektif eylem içeren toplumsal hareketleri, dönemlere ayırarak incelemek olayları daha iyi analiz etmede ve yorumlamada kolaylıklar sağlayacaktır. Bu anlamda Türkiye'de çevre hareketlerinin tarihsel gelişimi üç dönem altında incelenmiştir. İlk olarak Cumhuriyetin başlangıcından 1980'li yıllara kadar olan dönem ele alınmıştır. Daha sonra 1980-2000 arası dönem incelenmiştir. 2000'li yıllarda ki çevre hareketlerinin incelendiği dönemde ise 2000 yılından günümüze kadarki süreç ele alınmıştır. Böyle

bir ayırım yapılmasının nedeni ise tarihi süreç içerisinde yapılan çevre hareketlerinin, ülkenin dönemsel olarak gösterdiği ekonomik gelişimine göre de benzerlik göstermesidir.

2.1. Yasal ve Yönetmelik Düzenlemelerin Etkili Olduğu Dönem (1923-1980)

1923 yılında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde ormanların çoğaltılması, ağaç bayramı düzenlenmesi ve bayram günlerinde halkın ve öğrencilerin birer ağaç dikmesi kararlaştırılmıştır. Bu dönemde çevre kuruluşlarının etkinlikleri, doğayı bütün olarak koruma amacından daha çok belli bir yörede yaşayanların karşılaştığı yerel çevre sorunlarını engelleme şeklinde görülmüştür. Çevre alanındaki ilk çalışmalar devlet önderliğinde yapılmıştır (Dinçel, 2019: 65-66).

Cumhuriyetin ilk yıllarında 442 sayılı Köy Kanunu, 1580 sayılı Belediye Kanunu, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanunları ile çevre sağlığına yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Ancak o dönemde çevreye yapılan müdahalelerin bir kısmı çevrecilik anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Örneğin o dönemde sıtma ile mücadele kapsamında bataklıkların kurutulması işlemi, 21. yüzyılda sulak alan kaybı olarak değerlendirilmektedir (Erim, 2002: 16).

1945-1946 yıllarından sonra dernek kurmanın serbestleşmesiyle çevre örgütlerinin sayısı ve faaliyetlerinde artış gözlenmiştir. Çevre koruma çabaları uzun bir süre sınırlı sayıda kuruluş tarafından yönetilmiştir. 1950'li yıllarda 6831 sayılı Orman Kanunu, 3194 sayılı İmar Kanunu gibi düzenlemelerle çevreyi korumayı yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Bunun bir sonucu olarak Kuşçenneti, Aslantaş ve Yozgat Çamlığı bu dönemde milli park ilan edilmiştir (Görmez, 2010: 116-117).

1923-1960 yılları arasında çevre hareketleri ağaçlandırma, altyapı eksikliği, Haliç'in kirliliği, tarihsel çevre gibi belirli ve yerel sorunlara yönelik gerçekleşmiştir (Kavas, 2011: 55). Bu dönemden sonra oluşan çevre hareketleri ise nüfus artışı, sanayileşme, kentleşme ve hava kirliliği gibi konulara yönelik oluşmuştur.

1960'larda gönüllü örgütlerinin ve baskı gruplarının da faaliyet göstermeye başlamasıyla çevreye olan ilginin arttığı görülmüştür. Türkiye Mühendis ve Mimar Odaları Birliği'ne bağlı meslek odaları, Ankara Hava Kirlenmesiyle Savaş Derneği, Türkiye Ormancılar Derneği, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği gibi örgütler bu dönemde faaliyetlerini artırmıştır. 1970'lere gelindiğinde ise önceki örgütlerden farklı olarak çevreyi imar, kirlenme ve ormancılık gibi tek yönleriyle değil, çevreyi bütün olarak ele alan örgütler kurulmuştur. 1972'te kurulan Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu, 1975'te kurulan Doğal Hayatı Koruma Derneği

ve 1978 yılında kurulan Türkiye Çevre Vakfı gibi örgütler çevreyi bütün olarak ele alan örgütlere örnek olarak gösterilebilir. Çevrenin bozulmasını önlemek, çevreyi koruyup geliştirmek, bu konularda kamuoyunu bilinçlendirme amacıyla olan çevre örgütleri bilimsel, teknik, eğitici çalışmalar yapmış ve iç politikayla doğrudan ilgilenmemiştir. Çünkü çalışmalar sadece kamuoyu yaratma ve kamuoyunu etkilemekle sınırlı kalmıştır (Keleş vd., 2012: 324-325).

1970'li yıllarda çevre sorunlarına yönelik ilk girişimler, yalnızca hükümet yetkilileriyle görüşmek ya da dava açmak gibi yöntemlerden oluşmuştur. Örneğin 25 Temmuz 1975'te Samsun'da Bakır İzole Tesisleri'nin tarım ürünlerine zarar vermesi sonucu, yerel halk toplanarak yürüyüş gerçekleştirmiştir. Yine 1975'te Murgul'da faaliyete geçen Etibank Bakır İşletmeleri'nin bitki örtüsüne ve tarım alanlarına zarar vermesi sonucu yerel halk yasal yollara başvurmuştur. 1977'de Elmadağ'da barut ve çimento fabrikalarının tarım ürünlerine zarar verdiği gerekçesiyle, belediye aracılığıyla halk şikayetçi olmuştur. Yine 1977'de Silifke Taşucu Balıkçılar Kooperatifi üyeleri Akkuyu'ya yapılacağı söylenen nükleer santrali protesto etmek için deniz araçlarıyla gösteri yapmıştır. Aynı yıllarda Ziraat Mühendisleri Odası Adana Şubesi "Nükleer Santrale Hayır" kampanyası başlatmıştır. 9 Temmuz 1978'de İzmitli balıkçılar körfezdeki kirliliğe dikkat çekmek için tekneleriyle gösteri düzenlemiştir (Duru, 1995: 53-54).

1970'li yıllarda çıkan bu protestolar çevre sorunlarına karşı olduğu kadar yerel halkın ekonomik zarara uğramasına da karşı olan protestolardır. Çevre-ekonomi ilişkisini inceleyecek yasal bir düzenlemenin bulunmaması, yerel halkı sorunlara çözüm üretecek arayışlara yönlendirmiştir. Bu anlamda Türkiye'de ilk çevre protestoları, bilinçli olmasa da çevre-ekonomi ilişkisine dikkat çeken protestolar olarak değerlendirilmektedir (Öztürk, 2019: 50).

2.2. Yerel ve Ulusal Anlamda Etkinliğin Arttığı Dönem (1980-2000)

12 Eylül 1980 tarihindeki askeri darbe sonucu olağanüstü hâl ilan edilmesi, çevre hareketleri üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Yaşamsal önemi olan birçok gelişmenin art arda yaşanması, çevre sorunlarının arka plana atılması, çevre eylemi girişimlerinin bastırılması, demokratik hak ve özgürlüklerin kullanılması için uygun ortamın bulunamaması gibi durumlar, ilerleyen yıllarda çevre hareketlerini farklı boyutlara taşıyabilecek olayların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, bu dönemde ilk yurtdışı kaynaklı eylem gerçekleştirmiştir. Türkiye'deki yönetimi ve insan haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle protesto etmek üzere Almanya'dan gelen "Yeşiller", Ankara Kızılay'da birbirlerini zincirle bağlayarak eylem yapmışlardır. Bu durum yeşil hareketin sadece doğa koruma anlamına gelme-

diğinin Türkiye’de ilk kez gösterilmiş olması çevre hareketinin bir basamağı olarak değerlendirilmektedir (Duru, 1995: 54-55).

1980’li yılların ilk yarısında Türkiye Elektrik Kurumu tarafından Gökova Körfezi’ne yapılması planlanan termik santral için yerel halk ve bazı gruplar tepki göstermiştir. Yerel halk termik santralin kurulmasının tarım arazilerini yok edeceğini, işsiz kalacaklarını ve yöredeki turizmin de zarar göreceğini belirterek karşı çıkmıştır. Halk, 45 kişilik bir heyet oluşturarak üç bini aşkın imzalı dilekçeyi, dönemin Cumhurbaşkanı’na ve Başbakan’a sunmak için Ankara’ya gitmiştir. Ayrıca sadece yerel halk değil, bazı siyasetçiler de karşı çıkmıştır. Halkın tepkisi artınca termik santralin kıyıda 800 metre içeriye yapılması kararlaştırılmıştır. 1984-1985 yıllarında tartışmalar referandum önerisine kadar gitse de 1986 yılında termik santralin kurulacağı yerin seçimi için açılan dava reddedilerek Kasım 1986’da termik santralin inşasına başlanmıştır (Nazlıoğlu, 1988: 71-73).

1986’da Ankara’da Zafer Park’ın otoparka çevrilmesi amacıyla parktaki ağaçların kesilmesi sonucu, Danıştay çalışanları tarafından Ankara Büyükşehir Belediyesi’ne dava açılmıştır. Dava sonucunda projenin iptal edilmesiyle Ankara Büyükşehir Belediyesi, Danıştay’a başvurursa da kararda değişiklik olmamıştır. Zafer Park olayı Türkiye’de ilk kez, vatandaşların kamu haklarını devlete karşı korumak için idari yargıya başvurusu ve idari yargının kamunun haklarını devlete karşı korumasından dolayı önemli görülmektedir (URL-1, 2015).

1986 yılında Muğla Dalyan’da soyu tükenmekte olan deniz kaplumbağaları, yengeçler ve pek çok kuş türünün bir arada yaşadığı sahile, bir Alman firmasının otel yapmak istemesi üzerine, Çevre Duyarlılığını Yayma Grubu ve İzmir Yeşiller Grubu ile yerel halk otel yapımına tepki göstermiştir. Aynı yıl Ankara Güvenpark’a otopark yapılması kararına Çevre Duyarlılığını Yayma Grubu, milletvekillileriyle birlikte vatandaşlar da tepki göstermiştir. 50 binin üzerinde imza toplanarak açılan idari dava ile süreç durmuştur. Yine aynı yıl İstanbul Büyükçekmece’de Türkiye’nin en büyük çimento fabrikalarından birinin sebep olduğu kirliliğe karşı başlatılan protesto sonrası fabrika, modernizasyona gitmek zorunda kalmıştır (Görmez, 2010: 119).

Çevre bilincinin gelişimi açısından önemli olan bir diğer olay ise 1989’da Aliağa’ya termik santral yapılacağına duyurulmasının ardından ortaya çıkan tepkilerdir. Yerel halk ilk olarak belediyelerden destek alarak direniş hareketi başlatmıştır. Aliağa-Yeni Foça yolunu trafiğe kapatarak başlayan direniş, kısa sürede sivil toplum örgütleri, meslek kuruluşları, siyasi partilerin il ve ilçe örgütlerinin desteklerini de alarak büyümüştür (Dinçel, 2019: 67-68). Aliağa’da termik santral kurulmasına ilişkin 1992 yılında yapılan halkoylaması, bu yola başvuran belediyeleri aynı zamanda,

ilk kez cezai yaptırımlarla karşı karşıya getirmiştir. Ancak halkı suç işlemeye özendirme ve kışkırtma gerekçesini mahkeme inandırıcı bulmamıştır. Çünkü bu tür girişimler, halkın kendini ilgilendiren bir konuda düşüncesini belirtme hakkının kullanılması şeklinde yorumlanmaktadır (Keleş, 2016: 543-544).

İzmir Bergama'da 1989 yılında bir Türk şirketi tarafından alınan altın arama ruhsatı, daha sonra çok uluslu bir şirkete devredilmiştir. 17 köyün etkilenmesine sebep olan siyanürlü çözeltiler ile altın ayrıştırma çalışmaları 1990'lı yıllarda başlamıştır. Çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen yerel halkı, üniversitelerden gelen akademisyenler yaptıkları panellerle bilinçlendirmiştir. Yerel halk, bilgi edinme ve örgütlenme süreçlerinde yerel politikacılardan ve bölgedeki çeşitli kanaat önderlerinden de etkilenmiştir. 1996 yılında şirketin genel müdürünü kuş tüyüne bulayarak Bergama'dan kovmak, Çanakkale-İzmir yolunu yedi saat trafiğe kapatmak, yarı çıplak protesto yapmak gibi ilginç protesto teknikleriyle mücadele tüm dünyada yer almıştır. Bergama'daki altın arama çalışmalarına yönelik 1994 yılında İzmir 1. İdare Mahkemesinde açılan dava, madende kamu yararı bulunmadığı kararıyla 1997 yılında sonuçlanmıştır. Mahkeme kararına rağmen maden ocağı işletmesi Bakanlar Kurulu tarafından verilen özel izinle çalışmaya devam etmiştir. Ayrıca çevre hareketi içinde yer alan pek çok kişi yasa dışı eylemlere katılmak, gizli örgüt kurmak ve Almanya yararına casusluk yapmak iddialarıyla yargılanmıştır. Bergama çevre eylemlerinin, dış güçler tarafından yönlendirildiği iddiası, bu harekete verilen desteği önemli ölçüde etkilemiştir. Çünkü madene karşı yapılan çevre hareketlerinin sadece çevrenin korunması temasında yapılmadığı, aynı zamanda neo-liberal sistemin eleştirildiği ve anti-empyrializm mücadelesi olarak görüldüğü ifade edilmektedir (Çımrın, 2015: 312-315).

1992 yılında Akkuyu Nükleer Santral Projesi'nin gündeme alınması üzerine, Türkiye çapında imza kampanyası başlatılmıştır. Çevreci, ekolojist ve yeşil gruplar başta olmak üzere birçok dernek ve grup bu imza kampanyasını desteklemiştir. 24 Mart 1993'te Yeşiller ve SOS Akdeniz Bürosu tarafından iskelet görünümlü kıyafetlerle Ramazan Bayramı gezisi düzenlenmiştir. Yine 1993'te Nükleer Karşıtı Platform öncülüğünde İstanbul, Sinop ve İzmir'de nükleer karşıtı mitingler yapılmıştır. 1994 yılında bir yüksek lisans öğrencisi 170 kilometrelik yolu geri geri yürüyerek, nükleer santral projesini protesto etmiştir (Aksu ve Korkut, 2017: 145).

1990'lı yılların ortasında HES'e karşı tepkiler ilk olarak Doğu Karadeniz'de başlamıştır. Fırtına Vadisi'ne inşa edilmesi planlanan HES'e karşı yerel halk tepki göstererek ulusal ve uluslararası düzeyde bir kampanya oluşturmayı başarmıştır. Projenin planlanan tarihte başlamasına engel olunmuş ancak Haziran 1998'de Çevre Bakanlığı'nın ÇED Olumlu kararı vermesiyle dönemin Başbakanı'nın da katıldığı bir törenle HES'in temeli

atılmıştır. 21 Ağustos 1998’de Çamlıhemşin Vakfı, Şenyuva Köyü, Orta Köyü bir araya gelerek, ÇED Olumlu kararına karşı dava açmıştır. Aynı zamanda inşaatın durdurulması ve projeden vazgeçilmesi için Türkiye çapında imza kampanyası başlatılmıştır. İtiraz süreci Danıştay 6. Dairesi’nin, Trabzon Bölge İdare Mahkemesi’nin verdiği ÇED raporunu iptal eden kararını onaylaması ile son bulmuştur. Verilen bu kararın, yerel halkın mücadelesine örnek olarak çevre hareketlerine toplumun katılım sağlamasına katkıda bulunduğu belirtilmektedir (Atvur, 2014: 290-291).

1980-2000 arası dönem Batı’da yeşil partilerin parlamentoya giriş hazırlıkları yaptığı, Türkiye’de ise çevre hareketi eylemlerinin yoğunlaştığı dönemdir. Bu dönemdeki çevre hareketleri; yok olan tür ve habitat çeşitliliğine, tarımsal alanda kullanılan kimyasalların çevresel sonuçlarına ve bilinçsizce yapılan avcılığın doğada yarattığı tahribata, toplumun dikkatini çekmeye çalışmıştır. Yine bu dönemde başlayan enerji santrallerine karşı yapılan eylemler ve kurulan yerel çevre dernekleri, çevre sorunlarını kamuoyunun gündemine taşımayı başarmıştır. Çevresel krizin artmasıyla bu konudaki basılı kaynaklar da artmıştır. Bu hareketlerin beslendiği düşünceler birbirinden farklı olsa da üretim ve tüketim faaliyetlerinin doğa üzerinde yarattığı tahribatın önüne geçme düşüncesi ortak noktaları olmuştur (Özlüer vd., 2016: 17-18).

2.3. Ekonomik Gelişmelerin Etkili Olduğu Dönem (2000 ve Sonrası)

Bu dönemde Türkiye’de iktidarın değişimi ile yaşanan sosyo-ekonomik ivme neticesinde, boş alanlar üzerinde imar izni, özelleştirme, kentsel dönüşüm projeleri, kamulaştırma, enerji ve köprü ihalelerinde hizmet alım garantörlüğü gibi yasal değişiklikler yapılarak, bütün ekonomik alanlarda sermaye kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Yürütülen projelerin hem büyük finansal akış yaratması hem başka sektörlerin ürün ve hizmetlerini girdi olarak kullanması hem de bu sektörlerdeki çıktıların başka sektörleri canlandırması, ülkeye ekonomik canlılık kazandırsa da maden, inşaat ve enerji şirketlerine tanınan serbestlikler, çevrenin bu şirketler tarafından yeterince dikkate alınmadığı düşüncesinin oluşmasına neden olduğu ifade edilmektedir (Aksu ve Korkut, 2017: 9).

1985’te yürürlüğe giren 3213 sayılı Maden Kanunu, 2004’te 5177 sayılı Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun ile düzenlenmesinin ardından çok uluslu maden şirketleri Türkiye’de faaliyet göstermeye başlamıştır. Benzer şekilde 1984’te yürürlüğe giren 3096 sayılı Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtım ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanun’un 2000’li yıllarda yeniden düzenlenmesinin ardından, HES projelerinde artışa neden olmuştur (Özen, 2018: 188). Bu projelerin yol açacağı

çevresel tahribatların dikkate alınmamasından dolayı çevre hareketlerinde ciddi sayıda artış görülmektedir.

“Temiz Enerji” olarak pazarlanan HES sayısındaki artış, kırsal nüfusu suya erişemez hale getirmektedir. Tohum ve gıdayı korumaya önem veren genetiği değiştirilmiş organizmalar (GDO) karşıtı hareketler de bu dönemde görülmüştür. Toplum, üretimden uzaklaşarak tüketime dayalı bir yaşam alışkanlığı kazanmıştır. Bu dönemdeki gelişmeler toplumsal hayatta da etkisini göstermiştir. Kentsel alanın hızlı biçimde finansallaşması konut sayısını artırarak tarım topraklarının daralmasına yol açmıştır (Özlüer vd., 2016: 30-31).

Aralık 2003’te Fethiye’deki Akdeniz Çevre Platformu toplantısında, GDO hakkında oturum düzenlenmiştir. Dünyada ve Türkiye’de GDO’ların durumu ele alınarak, bu konuda çalışma yapılması kararlaştırılmıştır. Bir çalışma grubu oluşturularak “Yaşam Patentlenemez” başlıklı 18 sayfalık bir metin hazırlanmıştır. Mart 2004’te otuza yakın çevre örgütü, üretici ve tüketici gruplarının birleşmesiyle “GDO’ya Hayır Platformu” kurmuştur. Platform, GDO karşıtı imza kampanyaları, paneller ve sokak protestoları düzenlemiştir. Hatta Biyogüvenlik Kanunu’nun hazırlanmasından yürürlüğe girmesine kadar ki süreçte söz konusu platformun katkısının olduğu belirtilmektedir (Baykan, 2012: 2).

31 Aralık 2004 tarihinde Karadeniz Sahil Yolu projesine karşı İstanbul Taksim Meydanı’nda “Karadeniz Kararmasın”, “Sahilimi Doldurma”, “Karadeniz’de Kıyı Katliamına Hayır” yazılı pankart açılarak proje protesto edilmiştir. Ankara’da da aynı tarihte benzer eylemler yapılmıştır. 31 Mart 2005’te Arhavi Sahillerini Koruma Platformu yola karşı çıkmadıklarını, yolun taş ocaklarından çıkarılan dolgu malzemesiyle denizi doldurularak yapılmasına karşı çıktıklarını belirtmiştir. 12 Mart 2006’da Aksu Mahallesi sahilinde toplananlar, sahil yolunun yapımını protesto etmiştir. Yine 2006 yılında kamu yararı olmadığı, 3621 sayılı Kıyı Kanunu’na aykırı olduğu ve daha uygun alternatifleri olduğu iddiasıyla dava açılrsa da sonuç değişmemiştir. Projenin sahile yapılmaması için birçok kez eylem yapılmasına rağmen tamamlanan yol heyelan, erozyon ve denizden gelen taşlar yüzünden pek çok kez trafiğe kapanmıştır. 1960’lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı tarafından planlanan Karadeniz Sahil Yolu, Türkiye’nin en büyük çevresel krizi şeklinde tanımlanmaktadır (Aksu ve Korkut, 2017: 420-425).

29 Ağustos 2005’te küresel ısınmaya neden olduğu gerekçesiyle Çanakkale’deki Çan Termik Santrali’nin soğutma kulesine Greenpeace üyeleri tırmanarak eylem gerçekleştirmiştir. 6-17 Kasım 2006’ta Küresel Eylem Grubu, aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 47 ülkede düzenlediği mitinglerde, küresel ısınmanın durdurulması için Kyoto Protokolü’nün bir

an önce imzalanması için eylemde bulunmuştur. 29 Mart 2009'da Dünya Doğayı Koruma Vakfı'nın organizasyonuyla Türkiye dâhil 83 ülkede 2700'den fazla şehirde bir saatlik ışık kapatma eylemi yapılmıştır. Bu eylem, geleneksel hale gelip her sene devam etmektedir. 6 Nisan 2009'da Greenpeace üyeleri, Boğaziçi Köprüsü'ne çıkarak Türkçe ve İngilizce "Barış için iklimi kurtar" yazılı pankart açma, kendini korkuluklara zincirleme, köprüdeniple sarkıp Obama posteri açma gibi eylemler yapmıştır. 26 Nisan 2009'da Küresel Eylem Grubu, Kadıköy İskele Meydanı'nda 'Küresel Isınmayı Durdur Gezegeni Kurtar' mitingi düzenlemiştir. 24 Ekim 2009'da Greenpeace ve Küresel Eylem Grubu 170 ülkede düzenlenen eylem kapsamında İstanbul Boğazı'na açılarak küresel ısınmaya dikkat çekilmiştir. Yine 24 Ekim 2009'da, Ankara ve İklim için Gençlik Girişimleri Ankara Gençlik Parkı'nda parlamentoya iklim için harekete geçilmesi çağrısında bulunmuştur. 22 Kasım 2009'da 350 Ankara girişimi Tunalı Kuğulu Park'ta başbakanlığa gönderilmek üzere kartpostal üzerinden imza kampanyasına başlanmıştır. 14 Aralık 2009'da Kopenhag İklim Zirvesi Bella Center'da devam ederken Greenpeace Akdeniz, Yeşiller Türkiye ve çok sayıda eylemci İstanbul'da Tünel'den Taksim meydanına kadar slogan atarak yürüyüş yapmıştır. 2009 yılında Muğla Köyceğiz'in Yuvarlakçay köyünde yerel halk, derelerinin ellerinden alınıp, tarım alanlarının tahrip olmaması adına HES projesine karşı 2010 yılının sonuna kadar mücadele etmiştir. Yerel halk, "Yuvarlakçay geçilmez!" sloganı ile sularını ve ağaçlarını gece gündüz demeden beklemiştir. Bu girişim sonucunda HES projesi iptal edilmiştir. Köylü kadınların bu mücadeleye öncülük etmesi de ayrı bir önem taşımaktadır.

2010 yılında Rize İkizdere'de HES projelerinin mağdurları tarafından Türkiye Su Meclisi kurulmuştur. Yapılan mücadele sonucu İkizdere'deki iki HES projesine ve Fındıklı'daki iki HES projesine Rize İdare Mahkemesi tarafından durdurma kararı verilmiştir. Bölgedeki HES projelerine karşı yerel halk ile Türkiye Su Meclisi'nin yaptığı mücadeleye Derelerin Kardeşliği Platformu ve TMMOB'a bağlı meslek kuruluşları da destek olmuştur (Bahçeci, 2018: 59).

26 Nisan 2010'da Alliano girişimi, Hasankeyf'i Yaşatma Girişimi, Karadeniz İsyandadır Platformu, Loç Vadisi Koruma Platformu, Munzur Koruma Kurulu ortaklığıyla "Yaşamı yok eden enerjileri durdurmak için geliyoruz" sloganıyla Kadıköy'de miting düzenlemiştir. Küresel ısınma konulu dünyanın en büyük eylemi, 10 Ekim 2010'da 188 ülkede, farklı noktalarda ama aynı anda 7347 tane eylem ile gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Yalova ve Bodrum'da yürüyüş ve bisikletle eylemler yapılmıştır. Greenpeace Akdeniz ve Küresel Eylem Grubu tarafından İstanbul Taksim ve İzmir Konak meydanlarında Türkiye'nin, Meksika'da gerçekleşen iklim müzakerelerinde gerekli adımı

atmasına yönelik bildiri okunmuştur (Aksu ve Korkut, 2017: 15-25).

Nisan 2011’de suyu ticarileştiren politikalar olarak görülen HES’lere karşı “Büyük Anadolu Yürüyüşü”nde Türkiye’nin 7 bölgesinden pek çok kişi “Anadolu’yu vermeyeceğiz” sloganı ile Ankara’ya yürümüştür. 40 gün sonunda Ankara’da bir araya gelen eylemcileri Gölbaşı’nda polis durdurarak Ankara’ya girişlerine izin verilmemiştir. Bunun üzerine, grup burada oturma eylemi başlatmıştır. 17 gün polis gözetiminde tutulan göstericiler, bu süreç sonunda eylemlerine son vermiştir (Atvur, 2014: 292).

Aynı yıl Sinop başta olmak üzere Mersin ve İstanbul’da nükleer karşıtı mitingler gerçekleşmiştir. Nükleer santral kurulmak istenen Sinop ve Mersin’de çevre hareketinin devam etmesinde Akdeniz’deki çevre örgütleri ve İstanbul Nükleer Karşıtı Platformu’nun çalışmaları etkili olmuştur. Sosyal medyanın yaygınlaşmadığı günlerde sokaklara kurulan masalarda imza kampanyası düzenlenerek nükleer santralin çevre üzerindeki olumsuz etkilerine karşı çalışmalar yapılmıştır. 17 Nisan 2011 tarihinde Mersin’de on binlerce kişinin katılımıyla insan zinciri yapılarak nükleer santral projesi protesto edilmiştir. Benzer şekilde bu eylemden 4 yıl sonra 26 Nisan 2015’te Sinop’ta nükleer karşıtı çevre mitinglerinden biri yapılmıştır. Düzenlenen bu çevre mitinginin Türkiye’de yapılan en büyük çevre mitinglerinden biri olduğu ifade edilmektedir (Gürbüz, 2016: 95-97).

Artvin’in Şavşat ilçesinde Veliköy ve Nanep derelerine HES yapılması planlanmış ve Temmuz 2013’te projeye ÇED Olumlu kararı verilmiştir. Yerel halkın fiili ve hukuki direniş gerçekleştirmesi üzerine Rize İdare Mahkemesi projeyi iptal etmiştir. 2018 yılında şirketin ikinci kez ÇED Olumlu raporu alması üzerine, Veliköy Kültür Kalkındırma ve Dayanışma Derneği ile yerel halk, raporu tekrar yargıya taşımış ve bir kez daha iptal kararı alınmasında önemli rol oynamıştır (URL-2, 2020).

Rize’de Andon Vadisi’ne yapılması planlanan HES projesine karşı 2013 yılında Kazım Delal isimli vatandaş, büyükbaş hayvanını satıp, bankadan kredi alarak idare mahkemesinde dava açmıştır. Açılan dava sonunda ekolojik ve sosyoekonomik gerekçelerle HES inşaatı için yürütmeyi durdurma kararı verilmiştir. 5 Mart 2014 tarihinde Antalya Alakır Vadisi’ne yapılması planlanan HES projesine karşı Karacaören Dayanışma Derneği ve Alakır Nehri Kardeşliği üyeleri, Antalya 2. İdare Mahkemesi’nde açtığı dava sonucu yürütmeyi durdurma kararı verilmiştir (Atvur, 2014: 293).

Bolu Mudurnu Yeniceşihlar Köyü’nün mera ve orman alanlarına çimento şirketinin ÇED Gerekli Değildir raporu olarak Nisan 2014’te taş ocağı inşasına başlaması üzerine yerel halk yasal yollardan mücadele başlatmıştır. Mahkemenin iptal kararına rağmen, taş ocağı inşasının devam etmesi üzerine, yerel halk kamuoyundan destek çağrısında bulunmuştur. Ocak 2015’te Çevre ve Şehircilik Bakanlığı önünde yerel halk tarafından

basın açıklaması yapılarak ‐Gök mavi yer yeşil kalsın”, ‐Temiz su temiz çevre”, ‐Yeşil biterse yaşam biter” yazılı dövizlerle taş ocağı projesi protesto edilmiştir (URL-3, 2015).

Artvin Yusufeli ilçesindeki Sarıgöl derelerine HES projesi başlaması üzerine yerel halk daha etkili olacağı düşüncesiyle İstanbul’da eylem yapmıştır. Ocak 2015’te Artvin Yusufeli Sarıgöl Dereleri HES Karşıtı Platformu’nun çağrısı ile Beyoğlu’nda bir araya gelen yüzlerce kişi ‐Andergalsın (eksik kalsın) HES’ler özgür aksın dereler” sloganı ile Galatasaray Lisesi önüne kadar yürüyüş gerçekleştirmiştir. ‐Balık tutmak suç, dereyi kurutmak serbest”, ‐Ranta talana hayır”, ‐Sabrımızı sınamayın” yazılı dövizlerle HES projesi protesto edilmiştir. Ayrıca yaptıkları basın açıklamasında dağların, vadilerin ve derelerin sadece insanlara ait olmadığını, doğadaki tüm canlılarla ortak yaşamak gerektiğinin bilincinde olduklarını ifade edilerek, yöreye özgü nadir bitki ve kelebek türlerinin yaşadığını belirtilmiştir (URL-4, 2015).

Temmuz 2015’te Karadeniz Bölgesi’nde 8 yaylayı birbirine bağlayacak olan 2600 kilometre uzunluğundaki Yeşil Yol Projesi için Çamlıhemşin İlçesi Yukarı Kavrun Yaylası’na yerel halkın tepkileri nedeniyle girişi engellenen iş makineleri, vadinin arka tarafında kalan Samistal Yaylası’na askeri birlikler eşliğinde getirilmiştir. Samistal Yaylası’na giden Karadenizliler, iş makinesinin önüne geçip yol çalışmasını engellemeye çalışmıştır. Direnişte yetkililere karşı açıklama yapan Havva Ana öne çıkmıştır. Bu durum kadınların çevre hareketlerinde etkili olduğunun göstergesi olarak görülmektedir (URL-5, 2015).

Ergene Nehri’ndeki kirliliğe dikkat çekmek için Lüleburgaz Demokrasi Platformu öncülüğünde 10 Nisan 2016 tarihinde Ergene Büyük Yürüyüşü gerçekleştirilmiştir. Trakya’daki il ve ilçelerinden, çevre örgütlerinden, sendikalardan, siyasi partilerden ve diğer sivil toplum örgütlerinden katılımların gerçekleştiği ‐Ergene’de yalana, Trakya’da talana son” mitinginde ‐Trakya kapitalizmin çöplüğü değildir, Ergene’yi kirletenler temizlesin”, ‐Havama, suyuma, toprağıma dokunma” yazılı pankartlar açılarak çevreyi kirletenler protesto edilmiştir (URL-6, 2016).

Kütahya Gümüşköy’deki gümüş madeninde cevheri ayırmak için kullanılan siyanür havuzunun seti Mayıs 2011’de çökmesi sonucu havuzda tutulan siyanürlü çözümlü toprağı ve suya karışmıştır. Şirketin ihmali görmezden gelerek üretimi sürdürmesi üzerine ilerleyen aylarda tesisin yakınında yer alan Dulkadir Köyü’nde birçok vatandaş zehirlenmiş, hayvanlar da telef olmuştur. Dulkadirli halkının yanında pek çok çevre örgütü ve sendikaların suç duyurusu sonucu açılan dava 4 Mayıs 2016’da sonuçlanmıştır. Mahkemede alınan karara göre çevrenin bilinçli taksirle kirlenmesi suçundan ilgili şirketin 4 yetkilisine 1 yıl 10’ar ay hapis cezası verilmiş ancak bu cezalar ertelenmiştir (URL-7, 2016).

İzmir Bergama'nın fıstık çamıyla ünlü Kozak Yaylası'nın yakınında bulunan Çukuralan yöresinde faaliyet gösteren altın madeninden, 2009 yılından beri Bergama Ovacık'taki işletmelerde ayrıştırılmak üzere altın cevheri çıkarılmaktadır. 2017 yılında üçüncü kez kapasite artışına giden projeye ÇED Olumlu kararı verilmesi üzerine, Ege Çevre ve Kültür Platformu, Bergama Belediyesi yönetimi ve vatandaşlar bu karara karşı dava açmıştır. Açılan davada projenin Nebiler Şelalesi ve Madra Barajı'na yakınlığına dikkat çekilerek mahkeme tarafından iptal kararı verilmiştir. Ancak 2009/7 sayılı Genelge ile yeni bir ÇED süreci başlatılmıştır. Bergama Çevre Platformu her kapasite artışı sonrası binlerce ağacın kesildiğini ve yıllardır davaları kazanmalarına rağmen 2009/7 sayılı Genelge yüzünden alınan kararların boşa çıktığı yönünde açıklama yapmıştır (URL-8, 2019). Çünkü dönemin Çevre ve Orman Bakanlığı'nın 2009/7 sayılı Genelgesinde ÇED raporunun iptali ya da durdurulması kararı, tüm ÇED raporunun yeniden değerlendirilmesini gerektirmiyorsa, ÇED sürecinde en başa dönülmesine gerek olmadığını, ÇED raporunda eksik ya da yetersiz görülen kısımların yeniden düzenlenmesinin yeterli olduğunu belirtmektedir (Çevre ve Orman Bakanlığı Genelgeler, 2009).

Bolu Gölcük Tabiat Parkı'nın 2017 yılında Bolu Belediyesi tarafından bungalov ve dağ evi yapımı için ihaleye açılmasına tepki gösteren yüzlerce vatandaş ve Gölcük Platformu tarafından "Gölcük halkındır", "Gölcük'ü ranta teslim etmeyeceğiz" yazılı pankart ve dövizler ile dönemin Belediye Başkanını protesto etmiştir. Gölcük etrafında el ele tutuşarak zincir oluşturulmuş ve "Benden selam olsun Bolu Beyine!" türküsünü söyleyerek eylem gerçekleştirilmiştir (URL-9, 2017).

Manisa Gördes'te 2014'ten beri faaliyette olan nikel maden işletmesinin 2018 yılında kapasite artışı üzerine yapılması planlanan ÇED halkın katılımı toplantısı yerel halkın protestosu nedeniyle yapılamamıştır. "Asit yağmuru ile kanser olmak istemiyoruz, Kalemöğlü Köyü'nde torunlarımızı büyütme istiyoruz", "Herkes sağlıklı ortamda yaşama hakkına sahiptir" yazılı pankartlarla toplantı salonunun önünde protesto gerçekleştirilmiştir. Yerel halk toplantıda nikel madenin faaliyetine geçmesi sonrası tarım ürünlerinde azalma ve bozulma olduğunu, sularının azaldığını belirterek, o güne kadar sebze ve meyve üretilip satarak geçimlerini sağladıklarını, gelecek kuşaklara da temiz bir çevre bırakmak istediklerini belirtmişlerdir. Ekoloji Birliği, Ege Çevre ve Kültür Platformu, TEMA temsilcileri de yerel halka destek olmuştur (URL-10, 2018).

Uşak'ın Ulubey ve Eşme ilçelerinde yer alan Kışladağ'da faaliyet gösteren altın madeni yakınlarındaki köylerde, siyanürlü çözeltilerin yeraltı sularını kirletmesi sonucu insanlarda zehirlenmeler ve küçükbaş hayvanlarda ölümler meydana geldiği belirtilmektedir. Yerel halkın, hukukçuların ve bilim insanlarının yıllarca süren mücadelesi sonucu maden sadece 6 ay

kapalı kalmıştır. Açılan davalar kazanılmasına rağmen kararların uygulanmadığının görülmesi üzerine yerel halk konuyu 2018 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM)'ye taşımıştır (URL-11, 2018).

Hatay'ın Erzin ilçesine yapılması planlanan termik santrale karşı 2014 yılında Erzin Çevre ve Tarihi Varlıkları Koruma Derneği ve yerel halk, projeyi iptal ettirmek için mücadele başlatmıştır. Santralin kurulacağı alanın, birinci sınıf tarım arazisi olduğu, caretta caretta kaplumbağalarının yaşam alanı olduğu, zeytinlik ve sulak alanlar bakımından da önemli olduğu belirtilmiştir. 5 yıl süren hukuk mücadelesi sonucunda Hatay 1. İdare Mahkemesi tarafından santralin tarım alanlarına ve doğal yaşama zararı olacağı ve kamu yararı olmadığı gerekçesiyle proje iptal edilmiştir (URL-12, 2019).

Hasankeyf ve Dicle Vadisi'nin sular altında kalarak 12 bin yıllık tarihin, 200 yerleşim yerinin ve bölgedeki endemik türlerin yok olmasına neden olacak Ilısu Barajı'nda su tutulacağına açıklanmasının ardından Hasankeyf'i Yaşatma Girişimi ve Ekoloji Birliği tarafından 7 Haziran 2019'da sosyal medyada kampanya başlatılmıştır. Hasankeyf'e dikkat çekmek için yapılan çağrıya birçok sanatçı, siyasetçi ve sivil toplum kuruluşları destek olmuştur. 7-8 Haziran 2019'da üçüncüsü düzenlenen Hasankeyf Küresel Eylem Günü kapsamında dünya çapında 33 şehirde eylem yapılarak proje protesto edilmiştir (URL-13, 2019).

Kaz Dağları'ndaki altın ve gümüş madenlerine karşı Temmuz 2019'da maden sahasının yakınına çadır kurularak "Su ve Vicdan Nöbeti" başlatılmıştır. Eylemcilerin temel eleştirisi, su kaynaklarının kirlenmesi olarak belirtilmiştir. Ağustos 2019'da düzenlenen yürüyüşe binlerce kişi katılmıştır. Çanakale'nin içme suyu ve tarımsal sulamada kullanılan Atikhisar Barajı'nın maden sahasına yakın olması ve ayrıştırma kullanılan siyanürlü çözeltilerin yerüstü ve yeraltı sularına karışarak baraja akma tehlikesinin bulunduğu söylenmiştir. Ayrıca maden sahasında on binlerce ağaç kesildiği için projeye toplumsal olarak tepki gösterilmiştir (URL-14, 2019).

Türkiye'de önemli bir su kaynağı olan ve Ege Bölgesi'nin can damarı olarak nitelendirilen Murat Dağı'na altın madeni kurulmak istenmesi üzerine yerel halk projeye karşı çıkmıştır. Altın arama şirketine ÇED Olumlu raporu verilmesi sonucunda raporun iptali için başta Kütahya ve Uşak baroları olmak üzere vatandaşların katılımı ile açılan davada, mahkeme ÇED raporunun iptali yönünde karar vermiştir. 15 bin üyesi bulunan Murat Dağı Koruma Platformu tarafından Aralık 2019'da düzenlenen "Murat Dağı'na Dokunma" panelinde maden işletilecek olursa kullanılan siyanürlü çözelti nedeniyle bölgedeki suyun ve bitkilerin olumsuz etkileeneceği bu nedenle kanser oranının da artacağı belirtilmiştir. Bu olumsuz durumun başta Uşak-Banaz olmak üzere çevre illeri de etkileyeceği vurgulanmıştır (URL-15, 2019).

Kastamonu’da Küre Dağları Milli Park havzasında yer alan Loç Vadisi’ne yapılmak istenen HES projesine karşı yerel halk, yıllar süren bir eylem gerçekleştirmektedir. Yerel halkın açmış olduğu davada Danıştay, milli parkın ekosistem bütünlüğünü bozduğu gerekçesiyle ÇED raporunu iptal etmiştir. Şirketin yeniden girişimlerde bulunmasına üzerine ilgili halk, HES projesinin elektrik üretim lisansının iptaline yönelik dava açmıştır. Dava, şirketin Loç Vadisi’ndeki lisansının iptal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Şirketin 2019’da tekrar ÇED süreci başlatması üzerine yerel halk tarafından “Hamitli Cide HES’i İstemiyor”, “Köyüm Darda, Sarı Yazma İsyanda!” yazılı pankartlarla eylem gerçekleştirilmiştir (URL-16, 2019).

İzmir Efemçukuru’ndan Kazdağları’na, Su, Vicdan ve Yaşam Yürüyüşü Koordinasyonu tarafından Ekim 2019’da yürüyüş başlatılmıştır. Efemçukuru’nda yapılan basın açıklamasına İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı, Urla Belediye Başkanı, İzmir Emek ve Demokrasi Güçleri ile Ege Çevre ve Kültür Platformu gibi çevre örgütleri de katılmıştır. Yapılan basın açıklamasında Haziran 2011’den beri faaliyette olan İzmir Efemçukuru altın madeni, İzmir’in içme suyu ihtiyacının %40’ı karşılayan Tahtalı Barajı koruma alanı sınırında yer aldığı ve yaklaşık 300 bin kişinin su ihtiyacını karşılamak üzere planlanan Çamlı Barajı’nın koruma alanı içinde yer aldığı vurgulanmıştır. Efemçukuru mahallesine içme suyu sağlayan sondaj kuyusuna kimyasal madde karışması sonucu kuyu kapatılıp, yeniden kuyu açıldığı belirtilmiştir. Açılan birçok dava kazanılmasına rağmen, mahkeme tarafından verilen kararın uygulanmayarak madenin işletilmeye devam edildiği, altın madenlerinde bulunan ağır metal ve kanserojen maddelerin doğayı kirlettiği de belirtilmektedir (URL-17, 2019).

2019 yılında Ordu Fatsa’da siyanürlü çözeltiyle altın ayırıştırması yapan şirketin, işletme alanını iki kat daha büyütme istemesi üzerine, başta Tüm Köy Sen olmak üzere yerel halk protesto ederek tepki göstermiştir. Yaptıkları açıklamalarda derelerin, tarım alanlarının ve ormanların yok edildiğini ve yasal yoldan mücadeleye devam edeceklerini belirtmişlerdir (URL-18, 2019).

Aralık 2019’da İspanya’da gerçekleşen BM İklim Değişliği 25. Taraflar Konferansı’nda, gerçekleştirilmek istenen protestoya müdahale edilmesi üzerine, “Fridays For Future” gençlik hareketi tarafından 13 Aralık’ta konferansı protesto etmek için küresel iklim grevi ilan edilmiştir. Küresel greve İstanbul’da Sıfır Gelecek kampanyası ile destek verilmiştir. İklim eylemcileri “Zirveye değil harekete güven”, “İklimi değil sistemi değiştir” sloganları ile eylem yapmıştır. Türkiye’nin küresel ısınmadan en fazla etkilenecek ülkeler arasında olmasına rağmen enerji politikasının merkezinde doğalgaz, petrol, kömür gibi fosil kaynakların bulunduğu ve bir iklim politikasının olmadığı söylenmiştir (URL-19, 2019).

Balıkesir Balya Orhanlar mahallesinde altın madeni için sondaj çalışması yapılması üzerine vatandaşlar Aralık 2019'da "Havama suyuma dokunma", "Siyanürlü madene hayır", "Su hava toprak altından değerlidir" yazılı pankart ve dövizlerle maden şirketini protesto etmiştir. Balya Belediye Başkanı yaptığı açıklamada, 12 ilden toplam 36 belediyenin bir araya gelerek oluşturduğu Ege ve Marmara Çevre Belediyeler Birliği ile çevre sorunlarına karşı mücadeleye devam edeceklerini belirtmiştir (URL-20, 2019).

Balıkesir'in Ayvalık, Bandırma, Sındırgı, Burhaniye, Manyas, Balya ve Susurluk ilçelerindeki 11 jeotermal sahasının valilik tarafından Ocak 2020'de ihaleye açılacağına açıklanması üzerine Burhaniye Çevre Platformu, Edremit Çevre Platformu ve Kazdağı Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Derneği mücadele başlatmıştır. Çevre örgütlerinden destek alarak imza kampanyaları düzenlenmiş, toplanan itiraz dilekçeleri ile yetkili kurumlara başvurulmuştur. Jeotermal tesislerin, birinci sınıf tarım arazisi olan Çoruk Ovası'nı yok edeceğini, bölgedeki insanların geçim kaynağı olan zeytinciliği, tarımı ve hayvancılığı bitireceğini, jeotermal kuyulardan çıkan gaz ve kimyasalların çevredeki canlı türlerini olumsuz etkileyeceği belirtilmektedir. Örnek olarak ise Aydın'daki Jeotermal Enerji Santrallerinin (JES) Büyük Menderes ve Gediz Havzalarına yaptığı olumsuz etkisi gösterilmektedir (URL-21, 2020).

Aydın'ın Kuşadası, Didim, Karacasu, Köşk, Bozdoğan, Çine, Karpuzlu ve Söke ilçelerinde Şubat 2020'de Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü tarafından 15 maden sahasının ihaleye açılmasının ardından Kuşadası Çevre Platformu öncülüğünde 11 çevre örgütü tarafından Kuşadası'nda eylem yapılmıştır. Bölgede Dilek Yarımadası Milli Parkı, Kurşunlu Manastırı, Fındikkale ve Priene Antik Kenti gibi tarihi ve kültürel yerlerin bulunması, doğal yaşamın zarar göreceği olması ve eko turizmin de etkilenmesi, yerel halkı maden projesine karşı bir araya getirdiği düşünülmektedir (URL-22, 2020).

Artvin Cerattepe'deki çevre hareketleri yaklaşık 30 yıl önce maden arama ruhsatı verilmesiyle başlamıştır. Halk, şirketin faaliyetlerini engellemek için hem yasal yollardan hem de sivil itaatsizlik olarak adlandırılan eylem yöntemleriyle mücadele etmektedir. Şubat 2016'da halkın, şirketin iş makinelerinin Cerattepe'ye çıkışını engellemek istemesi üzerine, polis müdahale ederek eylemcilerden bazılarını gözaltına almıştır. 2020 yılında yapılan karar duruşmasında 8 kişi, 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na muhalefet etmekten hapis cezasına çarptırılmış, diğer yargılananlar ise beraat etmiştir. Kentin maden sahasına dönüşmemesi için yerel halkın mücadeleye devam edeceği belirtilmektedir (URL-23, 2020).

Sonuç

Çevre hareketleri, belli bir amaç için bir araya gelen kişilerin oluşturduğu toplumsal hareketlerin en güzel örneğini yansıtmaktadır. Somut olarak maddi menfaat sağlamaya yönelik olmayan çevre hareketleri, diğer toplumsal hareketlerden bu yönüyle ayrılmaktadır. Tamamen gönüllülük esasına dayanmaktadır ve toplanılan amaç doğrultusunda, oradan bir güç veya maddi anlamda çıkar elde etme amacı taşımamaktadır. Çevre hareketleri, toplumsal hareketlerin süreç içerisinde gerçekleştirdiği evrimleşmenin en son halkalarından biridir.

Londra'da 18. yüzyılın ikinci yarısında görülen ilk toplumsal hareketten günümüze kadar, toplumsal hareketlerin konusu ve amacı da değişiklik göstermiştir. Belli bir otorite karşısında siyasi güç elde etmeyi amaçlayan ve yine geçim kaygısı temelli ekonomik şartların iyileştirilmesine yönelik, siyasi ve ekonomik faydayı hedefleyen toplumsal hareketlerden, çevre hareketlerine doğru bir değişim yaşanmıştır. Dolayısıyla Postmodern dönemle birlikte ortaya çıkan yeni oluşumlar, yeni toplumsal hareket olarak adlandırılmaktadır. İşte çevre hareketleri de yeni toplumsal hareketler içerisinde değerlendirilmektedir. Bu hareketlerin en belirgin özelliği, talep edilen konuların evrensel nitelik taşımasıdır.

Çevrenin evrensel bir niteliğe sahip olması dolayısıyla çevre hareketlerinde yer alan kişilerin, farklı sosyal kategori içerisinde bulunanlarla da irtibat kurup, onları da kendi hareketleri içine dâhil etmesi, çevre hareketlerinin en temel özelliklerinden biridir. Çünkü seslerini duyurmak için etrafında birleştikleri amaç, çıkar sağlamaya veya maddi bir şey elde etmeye yönelik değil, korumaya dönük bir mücadele çabasıdır. Söz konusu bu koruma mücadelesi, çevreye zarar verebileceklerle karşı yapıldığı için, gerçekleştirilen eylemler de genellikle önleme/engelleme, baskı kurma ve yayma/kamuoyu oluşturma şeklinde gerçekleşmektedir. Baskı kurma, politika oluşturan ve karar alma mercii olan ve yapılması istenilen yatırımı planlayan kamu otoritesine karşı gerçekleşen eylem türüdür. Önleme/engelleme, planlanan yatırımın faaliyete geçmesi durumunda çevreye zarar verebileceğinden hareketle söz konusu tesisi işletecek olanlara karşı yapılan eylem türüdür. Son olarak yayma/kamuoyu oluşturma ise, üçüncü kişilerin durumdan haberdar edilmesine ve çevre lehine kendilerine destek olmalarını sağlamaya yönelik eylem türüdür.

Türkiye'de çevreyi korumaya yönelik gerçekleştirilen çevre hareketlerine bakıldığında, yukarıdaki eylem türlerinin üçünü de kullandıkları ve bu üç eylem türünde de başarılı oldukları görülmektedir. Dönemler itibarıyla eylem türlerine bakıldığında ise; ilk dönem de yani yasal ve yönetsel düzenlemelerin etkili olduğu cumhuriyetin ilk yıllarından 60'lı ve 70'li yılları da içine alan döneme bakıldığında, çevreyi korumaya yönelik düzenle-

melerin yeni yeni yapılıyor olmasından dolayı, günümüz anlamında çevre hareketi niteliği taşıyabilecek oluşumlar azdır. Bu dönemde, genel olarak seslerini kamu otoritesine duyurmaya yönelik eylemler gerçekleşmiştir.

1980 ve 2000 yılları arasındaki dönem çevre hareketlerinde kısıtlamaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Türkiye’de gerçekleşen askeri darbe neticesinde, 1980’li yılların başlarında kişi hak ve hürriyetleri üzerinde görülen olumsuzluklar, çevre hareketlerinde de etkisini göstermiştir. Dönemin niteliğine uygun olarak pek çok unsurda olduğu gibi çevre sorunları da geri planda tutulmuştur. Yine takip eden yıllarda yaşanan ekonomik ve siyasi krizlerin sık olması ve ülke gündeminin çok çabuk değişmesi çevre hareketlerinin de boyutunu değiştirmiştir. Ancak yine de çevrenin korunması hususunda yurtiçindeki gelişmelere karşı, bu dönemde ilk kez çevre hareketlerine yurtdışından destek olunmuştur. 2000’li yıllardan sonra ise Türkiye’de çevre hareketlerinin yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Bir önceki döneme göre ekonomik ve siyasi krizlerin adeta hiç yaşanmaması, çevre hareketlerinin konusunu oluşturan gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Siyasi iktidarda ve iktisadi hayatta ki istikrar doğal olarak yatırımların artmasına neden olmuştur. Enerji yatırımlarından kara yolu ağı inşaatına, havaalanı inşaatından sağlık ve eğitim yatırımlarına kadar pek çok alanda yapılan büyük projelerin sayısını artırmıştır. Özellikle enerji ve maden alanlarındaki yatırım projeleri, çevreye zarar verebilecek kaygısı ile çevreyi koruma refleksi güçlü olanlar tarafından örgütlü çevre hareketlerinin oluşumunu hızlandırmıştır. Bu hareketlere, yatırım projelerinin yapıldığı bölgelerde ikamet eden yerel halkın da katılım sağlaması üzerine kamu otoritesi karşısında güçlü birer çevre hareketi niteliği kazanmıştır. Öyle ki coğrafi bölge ayırt etmeksizin, çevreye zararı olacağı düşünülen yatırım projesinin inşa edilmek istendiği her bölgede ve yörede, yerel halk direnç göstermiş ve doğal olarak çevre hareketinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Daha önceki dönemlerde, askeri vesayetle baskı altına alınan demokratik tepki verme refleksi, bu dönemde çevre hareketleri öncülüğünde büyük gelişim göstermiştir. Dolayısıyla, çevrenin korunmasına ilişkin oluşan çevre hareketi, aynı zamanda kişilerde hem aidiyet duygusunun gelişmesine hem de demokratik tepkinin artmasına neden olmuştur.

Kaynakça

- Aksu, C. ve Korkut R. (2017). Ekoloji Almanağı -2005-2016- (1 b.). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Atvur, S. (2014). Baraj Politikalarına Karşı Toplumsal Tepkiler: Hindistan ve Türkiye’deki Toplumsal Hareketlerin Karşılaştırılması. Yönetim ve Ekonomi Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(1), 281-298.
- Bahçeci, H. I. (2018). Türkiye’de Çevreciliğin Tarihi. Hergüner, B. ve Kalkan, E. (Ed.), Türkiye’de Çevre Politikaları içinde (s. 45-62). Ankara: Nobel Yayın
- Balkaya, F. (2014). Yeni Toplumsal Hareket Çeşidi Olarak Çevreci Hareketler. Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, 3(5), 41-50.
- Baykan, B. G. (2012). Türkiye’de GDO’lar ve Toplumsal Muhalefet. Araştırma No. 12/141, Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi.
- Castells, M. (2006). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür – 2. Cilt: Kimliğin Gücü (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çevre ve Orman Bakanlığı 2009/7 sayılı Genelge (2018). Nisan 1, 2020 tarihinde https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/2009-7_say-1_genelge-20180729174058.pdf adresinden alındı.
- Çımrın, F. K. (2015). Bergama Köylü Hareketinin Dünü Ve Bugünü. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 14(53), 310-317.
- Dinçel, D. (2019). Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Çevre İdeolojileri Ve Çevre Eğitimleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Duru, B. (1995). *Çevre Bilincinin Gelişim Sürecinde Türkiye’de Gönüllü Çevre Kuruluşları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erim, A. (2002). Dünyada ve Türkiye’de Çevre Hareketlerinin Gelişimi Ve Etkileri Ve Sonuçları. Tekeli, İ. (Ed.), Türkiye Bilimler Akademisi Raporları Sayı: 1 - Türkiye İçin Sürdürülebilir Kalkınma Öncelikleri – Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (Johannesburg) İçin TÜBA’nın Görüşü içinde (s. 9-19). Ankara: TÜBİTAK Matbaası.
- Göktolga, O. (2013). Yeni Siyaset Ve Ekolojik Hareketler. Birey ve Toplum, 3(5), 127-136.
- Görmez, K. (2010). *Çevre Sorunları* (2 b.). Ankara: Nobel Yayın.
- Gürbüz, Ö. (2016). Nükleer Karşıtı Hareketin Dünü Ve Bugünü. Erensü, S., Turhan, E., Özlüer, F. ve Gündoğan, A. C. (Der.), *İsyanın ve Umudun Dip Dalgası* içinde (s. 90-99). İstanbul: Tekin Yayınevi.

- Işık, G. (2015). *Sanaldan Sokağa Toplumsal Hareketler* (2 b.). Ankara: Nobel Yayın.
- Kavas, A. (2011). *Türkiye'deki Gönüllü Çevre Örgütleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Keleş, R. (2015). *100 Soruda Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikası* (2 b.). İzmir: Yakın Kitabevi.
- Keleş, R. (2016). *Çevre, Yurttaş, Sorumluluk*. Keleş, R. (Ed.), *İnsan Çevre Toplum* içinde (s. 537-546). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R., Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası* (7 b.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kılıç, S. (2008). *Çevre Etiği* (1 b.). Ankara: Orion Kitabevi.
- Nazlıoğlu, M. D. (1988). *Çevre Bilincinin Oluşmasında Çevre Eğitiminin Rolü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özen, H. (2018). Yerellik-Popülerlik Ekseninde Türkiye'de Çevre Mücadeleleri. *Alternatif Politika*, 10(2), 181-209.
- Özlüer, F., Turhan, E. & Erensü, S. (2016). Türkiye'de Ekoloji Mücadelesi: Sınıfsal ve Tarihsel Arayüzler Arasında Nereden Nereye?. Erensü, S., Turhan, E., Özlüer, F. & Gündoğan, A. C. (Der.), *İşyanın ve Umudun Dip Dalgası* içinde (s. 15-42). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Öztürk, Ö. (2019). *Türkiye'de Çevrecilik Ve Çevre Söylemlerinin İçeriği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- URL-1 Zafer Park Dosyası. (2015). Mart 8, 2020 tarihinde <http://mulkiye.org.tr/wp-content/uploads/2015/09/6.pdf> adresinden alındı.
- URL-2 Dereleri için HES'e geçit vermediler. (2020). Mart 19, 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/dereleri-icin-hes-e-gecit-vermediler-292208> adresinden alındı.
- URL-3 Bolu, Yenicesihlar Köylüsü Taş Ocağına Karşı Direnmeye Kararlı. (2015). Mart 19, 2020 tarihinde <https://kuzeyormanlari.org/2015/01/16/bolu-yenicesihlar-koylusu-tas-ocagina-karsi-direnmeye-kararli/> adresinden alındı.
- URL-4 Artvin'liler HES'e Karşı Eylemlerini İstanbul'a Taşdı. (2015). Mart 19, 2020 tarihinde <https://kuzeyormanlari.org/2015/01/18/13391/> adresinden alındı.
- URL-5 *Türkiye bu Karadenizli teyzeyi konuşuyor*. (2015). Mart 19, 2020 tarihinde <https://www.sozcu.com.tr/2015/gunun-icinden/camlihemsindeki-yesil-yol-direnisi-suruyor-882300/> adresinden alındı.
- URL-6 Ergene'de Yalana, Trakya'da Talana Son!. (2016). Nisan 1, 2020 tarihinde <https://kuzeyormanlari.org/2016/04/10/ergenede-yalana-trakyada-talana-son/> adresinden alındı.

- URL-7 *Kütahya siyanür davasında karar: Eti Gümüş yetkililerine ödül gibi ceza.* (2016). Nisan 1, 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/kutahya-siyanur-davasinda-karar-eti-gumus-yetkililerine-odul-gibi-ceza-117114> adresinden alındı.
- URL-8 *Çukuralan Altın Madeni Bölgeyi Tehdit Ediyor.* (2019). Nisan 1, 2020 tarihinde <https://www.ajansbakircay.com/cevre/cukuralan-altin-madeni-bolgeyi-tehdit-ediyor-h376.html> adresinden alındı.
- URL-9 *Bolu halkı ayakta: “Gölcük’ü ranta teslim etmeyeceğiz”.* (2017). Nisan 3, 2020 tarihinde <https://kuzeyormanlari.org/2017/12/18/bolu-halki-ayakta-golcuku-ranta-teslim-etmeyecegiz/> adresinden alındı.
- URL-10 *Manisa’da nikel madenine ÇED toplantısı yaptırmadılar.* (2018). Nisan 3, 2020 tarihinde <https://www.egecep.org.tr/index.php/2018/10/11/manisada-nikel-madenine-ced-toplantisi-yaptirmadilar/> adresinden alındı.
- URL-11 *Kışladağ Altın Madeni davası AİHM’de: “Ovacık gibi Katrancılar Köyü de silinip süpürülecek”.* (2018). Nisan 5, 2020 tarihinde <https://yesilgazete.org/blog/2018/09/28/kisladag-altin-madeni-davasi-aihmde-ovacik-gibi-katrancilar-koyu-de-silinip-supurulecek/> adresinden alındı.
- URL-12 *Termik Santral mücadelesini halk kazandı.* (2019). Nisan 5, 2020 tarihinde <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/yasam-haberleri/termik-sant-ral-mucadelesini-halk-kazandi/> adresinden alındı.
- URL-13 *Hasankeyf’te su tutulma ertelendi.* (2019). Nisan 6, 2020 tarihinde <http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/hasankeyfte-su-tutulma-ertelendi-1433138> adresinden alındı.
- URL-14 *Kaz Dağları: Tüm yönleriyle tartışmalı maden projesi.* (2019). Nisan 6, 2020 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49245614> adresinden alındı.
- URL-15 *Uşak Banaz’da, ‘Murat Dağı’na Dokunma’ Paneli Düzenlendi.* (2019). Nisan 9, 2020 tarihinde <https://ekolojibirligi.org/usak-banazda-murat-dagima-dokunma-paneli-duzenlendi/> adresinden alındı.
- URL-16 *Sarı yazmalı direniş sürüyor.* (2019). Nisan 9, 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/sari-yazmali-direnis-suruyor-273848> adresinden alındı.
- URL-17 *Efemçukuru’ndan Kazdağları’na yürüyüş.* (2019). Nisan 9, 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/efemcukuru-ndan-kazdaglari-na-yuruyus-271897> adresinden alındı.
- URL-18 *Fatsa’da maden alanının genişletilmesini tepki.* (2019). Nisan 10, 2020 tarihinde <https://yesilgazete.org/blog/2019/11/19/fatsada-maden-alaninin-genisletilmesini-tepki/> adresinden alındı.
- URL-19 *Küresel İklim Grevinde Aktivistler İstanbul’dan Seslendi: “Fosilden Kurtul, Geleceği Kurtar”.* (2019). Nisan 10, 2020 tarihinde <https://ekolo->

[jibirligi.org/kuresel-iklim-grevinde-aktivistler-istanbuldan-seslendi-fosilden-kurtul-gelecegi-kurtar/](https://ekolojibirligi.org/kuresel-iklim-grevinde-aktivistler-istanbuldan-seslendi-fosilden-kurtul-gelecegi-kurtar/) adresinden alındı.

URL-20 Balıkesir Balya'dan "Çevre" Mesajı. (2019). Nisan 10, 2020 tarihinde <https://ekolojibirligi.org/balikesir-balyadan-cevre-mesaji/> adresinden alındı.

URL-21 Balıkesir'de yeni JES gerginliği: 11 noktaya ruhsat ihalesi yarın. (2020). Nisan 12, 2020 tarihinde <https://yesilgazete.org/blog/2020/01/20/balikesirde-yeni-jes-gerginligi-11-noktaya-ruhsat-ihalesi-yarin/> adresinden alındı.

URL-22 Kuşadası'nda Maden ve Milli Park Tepkisi. (2020). Nisan 15, 2020 tarihinde <https://ekolojibirligi.org/kusadasinda-maden-ve-milli-park-tepkisi/> adresinden alındı.

URL-23 Cerattepe Mücadelesi'nden Neşe Karahan: Hakkımda açılan beş dava var. (2020). Nisan 15, 2020 tarihinde <https://yesilgazete.org/blog/2020/02/03/ceratepe-mucadelesinden-nese-karahan-hakkimda-acilan-bes-dava-var/> adresinden alındı.

“

Bölüm 4

**OSMANLI DEVLETİ'NİN SON
DÖNEMİNDE MAKEDONYA'DA
VİRHÖVİST VE SANTRALİSTLERİN
KOMİTACILIK FAALİYETLERİ (1902-1912)**

Yaşar ARSLANYÜREK¹

Oğuz ALPOĞLU²

1 Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yasararslanyurek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3108-9306.

2 Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-4879-9814.

”

GİRİŞ

Makedonya, 1389'dan sonra Osmanlı hâkimiyetine girdi. Osmanlı idaresine girdikten sonra Makedonya ismi unutuldu. Ancak Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinin sıkıntıya girmesiyle birlikte XIX. yüzyılın başlarından itibaren Makedonya tanımı Avrupa'da yeniden kullanılmaya başlandı. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yeni kurulan Balkan devletleri arasında da bu isim yaygınlaşmaya başladı. Makedonya bir bölge ismi olarak, ayrılıkçı bir anlam taşıdığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti tarafından resmen kullanılmadı. Makedonya'nın sınırları XIX. yüzyılda Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerini içine alan Vilayet-i Selâse'yi kapsamaktaydı. Makedonya olarak ifade edilen bölge, güneyde Ege denizi ve Aliakmon Nehri'ne, kuzeyde Şardağı, Üsküp Karadağı, Kozjak ve Osogovo dağlarına, batıda Korab, Jablanica, Mokra ve Pindos dağlarına ve doğuda Mesta Nehri'ne kadar uzanan geniş bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktaydı (Hacısalihoglu, 2003: 439).

Makedonya'daki Bulgarlar tarafından 1893 tarihinde Makedonya Dâhili İhtilal Teşkilatı (Vnatreşna Makedonska Revoluçionarna Organizaçiya VMRO) yahut kısa adı ile Makedonya Komitası, Selanik'te kuruldu.¹ Bu komitanın siyasi amacı, Makedonya'nın özerkliğini sağlamaktı (Armaoğlu, 2003: 584). Makedonya Komitası 1895'ten sonra ikiye bölündü. Bulgarlar, Makedonya Komitasının faaliyetlerini kendi kontrolleri altında tutmak ve bu komitaya hâkim olmak için Sofya'da 1895 yılında Üstün Komitayı (Vrhoven Komitet) kurdu. Makedonya Komitası içinde başka bir grup ise "Makedonya Makedonyalılarındır" sloganıyla bağımsız bir Makedonya için çalışıyordu. Üstün Komitanın kurulmasından sonra meydana gelen görüş ayrılıkları sebebiyle, Makedonya Komitası ikiye ayrıldı. Bulgaristan ve Üstün Komitaya bağlı olan gruplar Virhovist/Vrhovist (Vrhovisti); Selanik Grubu'na bağlı olanlar da Santralistler veya Merkezler (Çentralisti) ismini aldı (Armaoğlu, 2003: 584). İlerleyen zamanlarda Bulgar hükûmeti tarafından yönlendirilen Virhovistler yani Sofya Grubu, Makedonya'yı karıştırma konusunda aktif rol oynayan bir örgüt haline geldi.

Makedonya Komitası, 1896 yılında Selanik'te yapılan ikinci kongresinde, oluşturulması planlanan Makedonya'nın özerklik sınırlarına Edirne'yi de dâhil etti. Bu komitanın "İsyancı, Hürriyet ve Ölüm ile Silah Başına" gibi yayın organları bulunuyordu. Komita amacına ulaşmak için çeteler kurmayı ve halkı korkutmayı başlıca araç olarak kullanıyordu (Armaoğlu, 2003: 584). Daha sonra Virhovist ve Santralist olarak iki ana gruba ayrılan komitalara, Bulgar komitacı Boris Sarafof yanlılarının teşkil ettiği üçüncü bir grup daha katıldı (Yarıcı, 2013: 89-90). Bu grup sonraki zamanlarda Sarafovistler olarak anıldı.

¹ Bu komitanın kuruluş tarihini Uzer, 23 Kasım 1893 olarak kaydetmiştir. bk. Uzer, 1987: 118.

Bulgarların ayrılıkçı komita faaliyetlerini gören Yunanistan ve Sırbistan da komitalar kurarak, Makedonya’da korkutma ve yıldırma faaliyetlerine başladı. Böylece 1890’lardan itibaren Makedonya’da karışıklıklar baş gösterdi. 1892’de Bulgarlara karşı mücadele etmek üzere Sırp ve Yunanlılar birleşme teşebbüsünde bulundu. Sırp ve Yunanlıların amacı Makedonya’da sadece kendilerinin var olduğu propagandasını yaymaktı. Ancak Makedonya’yı paylaşma konusunda söz konusu taraflar anlaşamadı. Bu şekilde tasarlanan birleşme de gerçekleşmedi. Bununla birlikte 1899’da birleşmek için bir teşebbüs daha gerçekleştirildiyse de taraflar yine anlaşamadı (Armaoğlu, 2003: 584).

Sırp ve Yunanlıların faaliyetlerine karşılık, Bulgarlar da bölgede farklı teşebbüslerde ve faaliyetlerde bulundular. Bu faaliyetlere örnek olarak Siroz Bulgar ticaret vekili 21 Ağustos 1908 tarihinde Drama’ya gelerek, Drama’da memur olduğunu, Parscan? Nahiyesine gideceğini ve oradaki Bulgarları göreceğini söylemiş, bu amaçla yanına da jandarma verilmesini talep etmişti. Bulgar vekilinin bu faaliyetleri karşısında nasıl hareket edileceğinin Drama mutasarrıflığı vekâletine sorulması üzerine, bu hareket ile ilgili dil bilen bir jandarmanın Bulgar vekilinin yanına verilmesinde herhangi bir sakıncanın görülmediği Siroz vekâletine bildirildi. Bu sırada Bulgar vekil, yardımcısıyla söz konusu bölgeye gitmişse de orada bulunan Bulgarlar, Santralist fırkasına mensup olduklarından Bulgar vekilinin yanına kimsenin gitmediği ve vekilin yalnız kaldığı Drama mutasarrıflığından alınan telgrafta bildirilmişti. (BOA., DH.MKT.1292 – 4, Sayı: 1). Bulgar ticaret vekilinin Drama bölgesinde birtakım faaliyetlerde bulunmasının nedeni bilinmediği için bu konu şüpheyle karşılanmıştı.

Bulgar çeteleri, Bulgarların ayaklanması ve bölgedeki Hıristiyanlarla ilgili olarak 18 Mart 1909 tarihli bir belgede bazı bilgiler verilmektedir. Buna göre Vilayet-i Selâse’de meydana gelen asayişsizlik olaylarının arkasında çeşitli Bulgar çeteleri bulunuyordu ve Bulgarların bölgede isyan edecekleri tahmin ediliyordu. Vilayet-i Selâse’de haftada on beş yirmi kişinin öldürülmesi bu tarihlerde artık sıradanlaşmıştı. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra silahlarını muhafaza eden çete reisi ve üyeleri hakkında, eşkıyalık faaliyetine başlamadıkları sürece askeri ve kanuni olarak herhangi bir işlemin yapılmasının mümkün olmadığı belirtilmişti. Bulgarların ilkbaharda Manastır’dan başka bir yerde ayaklanma çıkaracakları düşünülüyordu. Fakat böyle bir ayaklanmanın Bulgarlar arasındaki anlaşmazlıktan dolayı gerçekleşmeyeceği düşüncesi hâkimdi. Hristiyan unsurların ise birleşmesi bu dönemde mümkün görünmüyordu (BOA., DH.MKT. 2774-3, Sayı: 1).

1. Balkanlardaki Ayrılıkçı Komitalar

1.1. Santralistler (Dâhilî Makedonya İhtilal Komitesi)

Santralistler adı verilen Dâhilî Makedonya İhtilal Komitesi Sandanski’nin başkanlığında 1893’te Selanik’te kuruldu (Afyoncu, 29.01.2022,

www.sabah.com.tr). Santralistlerin amacı Makedonya’da özerk bir idare kurmayı (BOA., DH.MKT.1298 – 76, Sayı: 4). Bulgar komita liderleri arasında öne çıkan Sandanski’nin başkanlığında kurulan Santralistler, amaçlarına ulaşmak için herhangi bir dış yardım almadan, millî ya da dinî ayırım gözetmeksizin sadece Makedonyalıların destek ve çabalarıyla bağımsız Makedonya Devleti’ni kurmayı istemiştir. Bu düşünce, komitanın esas amacını gizlemek için öne sürülen geçici bir fikirdir. Çünkü Santralistler hem bölgenin coğrafi şartları itibarıyla komşu devletlerin emelleri, hem de nüfus bakımından oldukça karışık bir toplum yapısı ile karşı karşıya kalmıştır (Aydın, 1989: 210-211). Bu açıdan bakıldığında Santralistler Makedonya’da yaşayan bütün millî ve dinî unsurların birliğinden yana gibi görünmüşlerse de böyle bir düşünce uygulamada karşılığını bulamamıştır.

Balkanlarda Berlin Antlaşması’yla kurulan ve Avrupalı devletlerin korumak için oldukça çaba harcadığı, görece dengeli bir statükonun, zaman içerisinde değişebileceği görülmüştür. Bundan dolayı Balkan devletleri varlıklarını devam ettirebilmek adına temelinde milliyetçilik ideolojisinin olduğu bağımsız bir eğitim sistemi, askeri ve sivil bürokrasi ile uyumlu olan ulusal kurumları ve basını hayata geçirmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Balkan devletlerinin kendi vatandaşlarını hedefledikleri doğrultuda milli bir ideal çerçevesinde yetiştirmek istedikleri görülür. Bu tarz teşebbüsleri Yunanistan ve Bulgaristan’ın geçirmiş olduğu tarihi süreçte de benzer şekilde görmek mümkündür (Çelik, 2019, 38-39). Aynı şekilde bu tür düşüncelerin Santralistlerin hedefleri olduğu da görülmektedir.

Yaşanan tarihi sürecin Balkanlarda ortaya çıkardığı yeni siyasi harita hem bölgesel ölçekte hem de Avrupa kıtası genelinde çıkar çatışmalarına zemin hazırlamıştır. Çünkü yeni kurulan devletlerin hiçbiri milli bir kimlik ve karakter temeline dayanmıyordu. Bu da doğal olarak farklı kimlikteki insanların bu devletlerin sınırları içerisinde yaşamasını beraberinde getirmiştir. Yani bu ulus devletler homojen bir toplumsal yapıdan yoksun ve içlerinde hep “öteki” olarak gördükleri bir kitle ile yaşamak durumunda kalmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin yönetiminde kalan Makedonya’nın son kısmı da bütün Balkan devletleri için ele geçirilmesi gereken bir yer olarak görülmüştür. XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve giderek yayılma alanı bulan Santralistlerin propaganda sözleri haline gelen “Makedonya Makedonyalılarındır” fikri ile de Makedonya meselesi hepten karmaşık bir denkleme dönüşmüştür (Çelik, 2019, 39).

Komitanın kurucu kadrosuna bakıldığında Sandanski’nin yanı sıra Sarafof, Garavanof, Delçef, Baniçe, Arnavudof, Gorgi, Nikolof, Todorof gibi kişiler bulunmaktadır. Komita içerisinde gerçekten bağımsız bir Makedonya Devleti kurmak isteyen ve bu yönde çalışan kişiler olduğu gibi Bulgaristan’ın Makedonya’yı ilhakını kolaylaştıracak ortamı hazırlamak adına çalışanlar da mevcuttu (Aydın, 1989: 210-211). Virhovistler ile Sant-

ralistler arasında daha sonraki süreçte ortaya çıkacak fikri anlaşmazlık ve çatışma durumunda bu unsur etkili olmuştur. Bu iki komita, köken itibarıyla Bulgar idi (Uzer, 1987: 240).

6 Kasım 1904 tarihli bir belgeye göre merkezi Sofya’da bulunan Santralist Komitasına Doktor Tatarçef ve Matof başkanlık etmekteydi. Matof tarafından 22 Eylül 1904’te Manastır Komitasına gönderilen bir mektubun tercümesi Rumeli Vilayeti Umum Müfettişliği’ne gönderilmişti. Bu mektubun içeriğinde, komitanın mevcut durumu, Sonçef idaresindeki Virhovist Komitası ile olan ilişkileri ve iki komita arasındaki anlaşmazlığın boyutu, Sofya’daki komita şubelerinin teşkilat olarak kuvvetlendirilmesi için nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair bilgiler yer almaktaydı. Ayrıca mektubun içeriği incelendikten sonra bu durumlara karşı tedbir alınması için Vilayet-i Selâse ve Edirne vilayetlerine de telgraf gönderilmiştir (BOA., Y.MTV. 267 – 141, Sayı: 1). Yine 6 Kasım 1904 tarihinde Matof, Manastır Komitasına bir mektup göndermiştir. Bu mektuba göre Matof diğer komita şubeleri ile ilişki kurmak için faaliyetlerde bulunmuştur (BOA., A.}MTZ.(04) 127 – 63, Sayı: 1).

Santralistlerin bölgedeki diğer komitalarla temas kurmaya çalıştığı bir dönemde Osmanlı Devleti bölgede görevli olan memurlarının Santralist Komitası sempaticisi olup olmadığı konusunda endişelenmiş ve bu konu hakkında araştırma yaptırmıştır. 31 Aralık 1904 tarihli bir belgede Ustrumca’da görevli olan polis memuru Kostaki ve Jandarma süvari birliğinden Nikola’nın Santralist Komitasına üye ya da taraftar oldukları ile ilgili bir ihbar gelmiştir. Bu konuyla ilgili olarak durumun gerçek olması halinde ne yapılması gerektiği konusu Ustrumca Kaymakamlığı’na sorulmuştur (BOA., TFR.I.SL. 60 – 5994, Sayı: 1).

Osmanlı Devleti, Santralist Komitası ile ilgili bir taraftan bilgi toplarken diğer taraftan da Santralistlere ait askeri mühimmatlara da el koymuştur. Bu bağlamda 28 Aralık 1907 tarihli telgrafta Santralistlere ait olan silah ve cephaneye Bulgar Emareti tarafından el konulduğu bildirilmiştir. Bunun yanı sıra Rakve? Karyesinde elli yüke yakın silaha da 30 Aralık 1907’de el konulduğu Hatt-ı İmtiyaz Müfettişliğinden bildirilmiştir (BOA., Y..PRK. ASK. 252 – 74, Sayı: 1). Virhovist ve Santralistlerin esas amaçlarının tahkiki hususunda 10 Eylül 1908 tarihli tezkire ile Selanik’e bilgi verilmiştir (BOA., DH.MKT.1298 – 76, Sayı: 4).

Osmanlı Devleti bu dönemde komita üyelerini tutuklamaya başlamıştır. 8 Nisan 1908 tarihli bir belgeye göre Santralistlerin reislerinden Dalçet ve Donçef’in komitaya bağlı dört kişiyle birlikte müfrezeler tarafından İnko Karyesine geldikten sonra tutuklanarak önce Karataş Bulgar karakoluna, oradan da Köstendil’e sevk edildikleri Karataş Kapı Zabitliğinden Rumeli Umum Müfettişliği’ne bildirilmiştir (BOA., TFR.I.AS. 58 – 5781, Sayı: 1).

Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin Santralistlerle mücadelesi devam ederken diğer taraftan da komita içerisinde bazı olaylar cereyan ediyordu. Şubat 1909 tarihinde Santralist Fırkası mensubu Taşka Rum Mahallesi civarında kimliği belirsiz bir Rum tarafından revolverle başından ve bacağından yaralanmıştı. Bu konu hakkında yapılan tahkikatla ilgili olarak Siroz Mutasarrıflığından bir telgraf gönderilmiştir (BOA., TFR.I.SL. 204 – 20318, Sayı: 1).

Bulgar komitacılar 1909 yılı başlarında köyden köye giderek bozgunculuk fikirlerini halka anlatmışlar ve onlarda bir heyecan duygusu uandırmışlardır. Santralistlerin Menlik'te yaptığı mitingden cesaret alarak, Rumların yaşadığı Katocuma Karyesinde bile bu şekilde gösteri yapmaya teşebbüs etmeleri üzerine bölgedeki devlet görevlilerinin bu duruma karşı fazla müsamaha gösterdikleri anlaşılmış ve hızlı bir şekilde bu konuyla ilgili bir araştırmanın yapılması istenmiştir (BOA., BEO 3509 – 263155, Sayı: 1).

Santralistlerin ve Bulgar hükûmetinin Osmanlı Devleti aleyhindeki bozgunculuk faaliyetleri uzun süre devam etti. 1911-1912 yıllarında Bulgar hükûmeti, Selanik Konsolosu Şopof vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden bazı isteklerde bulundu. Bulgar hükûmetinin bu istekleri karşısında bir anlaşmaya varılamadı. Bulgar hükûmetinin istekleri Santralistlerin öteden beri istedikleriyle hemen hemen aynıydı (Bayur, 1991: 183, 191).

Makedonya Komitasının Santralist kısmı reisleri içinde en önde gelen kişiler arasında Hristo Matof, Teodor Lazarof, Grikor Vasilof ve Hristo Tatarçef bulunmaktaydı. Bu kişiler 17 Mart 1912'de Köstendil'e, Teodor Aleksandır da Osmanlı Devleti'ne gitmek için yirmi kişilik bir çete oluşturmuş ancak çetesini bir süreliğine Sofya'da bırakarak söz konusu çete reislerine katılmak üzere Köstendil'e gittiği haber alınmıştı. Köstendil'de eşkıya ile ilişkisi olduğu bilinen Papa Mihail ile durumları sürekli şüpheli olarak görülen Makedonyalı bir fabrikatör ve Köstendil Kaymakamı'nın birkaç gün önce Sofya'ya gelip gittikleri, eşkıya reislerinin esas olarak Köstendil'de toplandıkları anlaşılmıştı. Bu eşkıya reislerinin büyük çoğunluğu çete komutasını üzerlerine almıştı (BOA., HR.SFR.04..424 – 63, Sayı: 1).

1.2. Virhivistler (Makedonya Yüksek Komitesi)

Bulgar komita liderlerinden Mihalovski'nin başkanlığında Mart 1895'te Sofya'da kurulan Virhivistler, "Makedonya Bulgarlarıdır" düşüncesiyle hareket ederek Makedonya'nın Bulgaristan tarafından ilhaki için çalışmışlardır². Bu komitanın kurucuları arasında ise Mihalovski'nin

2 10 Eylül 1908 tarihinde Virhivistlerin amaçları Makedonya'nın Bulgaristan tarafından ilhakını sağlamak, Santralistlerin amacı ise Makedonya'da özerk bir idare kurmaktır. Virhivistlerin merkezi Sofya'da bulunuyordu. bk. BOA., DH.MKT.1298 – 76, Sayı: 4.

yanı sıra Sonçef³, Sugarof, Kanazirof, Sava, Apostol, Dosho, Yovan Aleksî, Duka, Lazar ve Andon gibi isimler yer almıştır. Makedonya'yı ilhak etme düşüncesinden dolayı Virhovistler sürekli olarak Bulgaristan'dan destek ve yardım görmüştür. Hatta bu düşüncenin gerçekleşmesi karşısındaki en büyük engel olarak gördükleri Santralist ve Osmanlı birlikleriyle silahlı mücadeleye girmekten de geri durmamışlardır (Aydın, 1989: 211). Böylesi amaçlar için silahlı mücadeleye girecek kadar ileri gitmiş olmaları, Virhovistlerin Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığı adına ne kadar büyük bir tehdit olduğunu da göstermektedir.

Makedonya'nın Bulgaristan tarafından ilhakı için çalışmalar yürüten Virhovist Komitasının ileri gelenleri, İstanbul'da Ermeni ihtilalcilerle de irtibat kurdular. Bu konuda komita elebaşlarından Tüfekciev, Varna-İstanbul arasında deniz yoluyla Ermeni ihtilalcilere patlayıcı madde göndermiştir. Ayrıca Venedikov, Garufalov ve Davidov gibi Bulgar subaylar, Ermenilere yardım etmek amacıyla Ağustos 1895'te "Bulgariya" vapuruyla Varna'dan İstanbul'a gönderilmişlerdir. Fakat bu subaylar İstanbul'a ulaştıklarında Ermenilerin terör eylemleri çoktan başlamış olduğundan onlara yapacak bir iş kalmamıştı (Ertürk, 2018: 62).

Virhovistlerin Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirdikleri faaliyetler ve Ermeni ihtilalcilerle kurmuş oldukları münasebetler karşısında bölge halkı onlara karşı zaman zaman tepkilerini ortaya koymuştur. Bu bağlamda 27 Ağustos 1906 tarihli bir belge, bölgede yaşanan eşkıyalık faaliyetlerinden muzdarip olan bölge halkının sıkıntısını göstermesi açısından önemlidir. Bu belgede Petriç Kazasının bazı Bulgar karyelerindeki halkın üç dört aydan beri köylerine eşkıya kabul etmedikleri, eskiden Virhovist taraftarı olan yirmi beş karye halkının da geçmişte yaptıkları bu tür faaliyetleri bıraktığı belirtilmektedir. Ayrıca bundan sonra eşkıyaya hiçbir şekilde yardım etmeyeceklerini ve köylerine gelecek çeteler hakkında bölgedeki müfrezeleri uyaracaklarını da bildirmişlerdir (BOA., BEO 2898 – 217297, Sayı: 1).

Her ne kadar bazı Bulgar bölgelerinde Virhovistlere karşı halkın tepkisi bulunuyorsa da Virhovistler Bulgar firarilerine yeri geldiğinde destek vermeye devam etmiştir. Bu bağlamda Makedonya'da Bulgar nüfus çoğunluğunun sağlanabilmesi için Şarki Rumeli'ye giden 100 bin kadar Bulgar firarinin geri dönmesi konusu gündeme gelmişti. II. Meşrutiyet'ten sonra ilan edilen genel aften yararlanmak isteyen bu kitleye Virhovistler tarafından destek verilmiştir. 1908 yılı Ağustos ve Eylül ayları itibariyle Osmanlı hükûmetine bölgeye göç etmek için yapılan müracaatlarda önemli derecede bir artış görülmüştür (Özbozdağlı, 2016: 131-132). Buradan da anlaşıldığı kadarıyla Bulgaristan'ın Makedonya üzerindeki emelleri henüz sona ermiş değildir.

3 22 Eylül 1904 tarihli bir belgede Virhovist Komitasının lideri Sonçef olarak verilmiştir. bk. BOA., Y.MTV. 267 – 141, Sayı: 1.

2. Komitaların Amaç ve Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tutumu

Virhivistler Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakı için çalışırken, Santralistler, ilk olarak özerklikten ve daha sonraki süreçte de tam bağımsız bir Makedonya'dan yanaydılar. Bu açıdan bakıldığında Santralistlerin Makedonya milliyetçiliğini savundukları görülmektedir. Virhivistler aleyhine Santralistlerin desteklenmesinin nedeni, II. Abdülhamid ile İttihat ve Terakki'nin yönetim anlayışı olarak benimsediği gayrimüslim unsurlar arasındaki düşmanlıklardan yararlanma politikasından kaynaklanmıştır. Her iki komitanın faaliyetleri düşünüldüğünde bu siyasetin işe yaramadığı görülmektedir (Armaoğlu, 2003: 653).

İhtilal hazırlıkları sırasında Bulgar komitacılar, Bulgar subaylar tarafından eğitilmişlerdir. Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek ve Makedonya'ya müdahale etmelerini sağlamak amacıyla bu komitacılar mitingler düzenlemişlerdir. Maddi ihtiyaçlarının karşılanması için de komita yöneticileri baskın, fidye ve gasp gibi gayrimeşru yollara başvurmuşlardır. Bölgenin güvenliği için devamlı surette ve oldukça büyük bir tehdit unsuru haline gelen bu grupların yanında Avrupalı misyonerlerin yanı sıra, Bulgar ileri gelenleri de yer almıştır. 1895 Menlik İsyanında ve 1899'da Makedonya'nın genelinde meydana gelen hareketlenmelerde kendini gösteren Bulgar komitaları, korkutma ve yıldırma faaliyetlerini sürdürmüştür. Bölgede uygulanan ıslahatların huzur ve refahı sağlamak için yeterli olmadığını savunularak Babıali'yi Avrupa devletleri karşısında aciz göstermekte hedeflenen amaçlar arasındadır. Buna karşın Osmanlı yönetiminin bölgedeki etkinliğini arttırmak amacıyla uyguladığı bazı stratejiler de mevcuttur. Bunlar, Bulgaristan Komiserliği aracılığıyla Selanik'teki jandarma birliklerinin sayısını arttırmak, Bulgar, Sırp ve Yunan hükümetleriyle diplomatik ilişki kurmak ve vilayetlerdeki hafiye teşkilatını genişleterek istihbarat sağlamak şeklinde sıralanabilir (Yarcı, 2013: 90).

Makedonya'da 1902 Eylülünde meydana gelen Cuma-i Bâlâ Ayaklanması sonucunda bölgede Rumeli Umum Müfettişliği kuruldu. II. Abdülhamid'in talimatı ile 27 Kasım 1902 tarihinde "Rumeli Vilayeti Hakkında Talimat" başlığı ile bir ıslahat programı hazırlanarak uygulamaya konuldu. Bu ıslahat programı doğrultusunda Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Umum Müfettişi olarak atandı ve 8 Aralık 1902 tarihinde Selanik'e giderek göreve başladı. Ayrıca bölgedeki çete faaliyetleriyle ilgili olarak detaylı bir rapor hazırlayan Hüseyin Hilmi Paşa'nın verdiği sayılardan anlaşıldığı kadarıyla yüz on Bulgar, seksen Rum, otuz Sırp ve beş Valak çetesi bölgede faaliyet göstermekteydi (Şıvgın, 2007, 83-84). Bu çetelerin isimleri Makedonya Komitası (1887, Köprülü, Gevgili, Bulgaristan), Muhibb-i Vatan Cemiyeti (1887, Hasköy), Merkezî Edirne-Makedon Komitası (1890 Sofya), Makedonya Talebe Teşkilatı (1892, Sofya), Makedonya Politik Cemiyeti

(1895, Varna), Genç Makedonya Cemiyeti (1896, Sofya) ve Makedonya Bulgar Komitası (1902) şeklinde sıralanabilir. Burada dikkati çeken nokta ise komitaların isimleri ve çalışma sahası olarak belirledikleri bölgelerdir. Örneğin Merkezî Edirne-Makedon Komitası, isminden de anlaşıldığı gibi Edirne'yi kendi çalışma sahalarına dâhil edilmiştir (Aydın, 2019: 1592).

Osmanlı Devleti'nin bölgede yaşanan eşkıyalık faaliyetine karşı birtakım önlemler alması kaçınılmaz hâle gelmişti. Gerek bölge halkının talebi gerekse yerel yöneticilerin uyarıları doğrultusunda bazı adımlar atılmıştır. Bu konuda 20 Eylül 1906 ve 20 Mart 1909 tarihli belgelere yansıyan olaylar dikkat çekicidir. Evvela Menlik'in bir karyesinde bazı Bulgar eşkıyası komita adına para toplamak için Bulgar köylüleri ölümle tehdit etmiştir. Bu olay üzerine halkın müracaatı ile bölgeye sevk edilen müfrezeler, bu eşkıyalardan altısını evlerinde yakalamıştır (BOA., Y.PRK.ASK.241 – 30, Sayı: 1). Daha sonra Nevrekob Kaymakamlığından gönderilen telgrafla, Virhovistlerin programı doğrultusunda Santralistlerle birleştikleri ve havaların iyi olduğu bir zamanda karışıklık çıkarabilecekleri bildirilmiştir. Bunun üzerine her ihtimale karşı bölgedeki devlet görevlilerinden halka karşı iyi bir şekilde hareket etmesi ve herhangi bir asiye sorununun ortaya çıkmasına engel olmaları istenmiştir. Fakat buna rağmen devlet, Virhovistlerin Siroz'da Santralistler ile tamamen birleşmesinin mümkün olmadığını düşünmekteydi. Bundan dolayı Nevrekob Kaymakamlığı tarafından verilen bilginin derinlemesine araştırılarak elde edilecek kesin sonucun bildirilmesi de istenmiştir (BOA., DH.MKT. 2773 – 86, Sayı: 1, 3).

Rumeli bölgesinden 13 Mart 1909'da alınan bir bilgiye göre Bulgar komitacıları köy köy dolaşarak bozgunculuk çıkarmak konusunda insanları galeyana getirmişti. Santralistlerin Menlik'te gerçekleştirdiği mitingden cesaret alan ve çoğunluğu Rum olan Katocuma köy halkı da aynı şekilde gösteri için bir teşebbüste bulunmuştur. Ayrıca bölgedeki yöneticilerin bu olay karşısında rehavete kapılarak gereken tedbiri almadığı da görülmüştür (BOA., BEO 3509 – 263155, Sayı: 2).

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yöneticileri, yaşanan sorunları yakından incelemiş ve bölge halkının ayrılıkçı komitalara taraftar olmaması için bazı girişimlerde bulunmuştur. Örneğin Bulgar Santralist çete reislerinden olan ve II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren hal ve hareketlerinde herhangi bir olumsuzluk görülmeyen Koniçeli Dede Atanaş'a, kendisinin ve bölgenin hükümete bağlılığını kuvvetlendirmek adına Ustrumca'da bir ev inşası için arazi verilmesi Menlik Kaymakamlığı tarafından istenmiştir. Bunun üzerine talep edilen arazi ile ilgili inceleme yapan Selanik Vilayeti arazinin çeşidinin ne olduğu ve üzerine inşa edilecek evin masraflarının kim tarafından karşılanacağına dair bilgilerin açık olmamasından dolayı Menlik Kaymakamlığı'ndan 8 Temmuz 1909 tarihinde detaylı bilgi istemiştir (BOA., DH.MUİ. 12 – 11, Sayı: 4). Daha sonraki süreçte yapılan incele-

me neticesinde Koniçeli Dede Atanaş için istenilen arazinin tapusunun hiç kimsenin üzerinde olmadığı ve mirî olduğu, belirtilen yerin bedelinin dört bin kuruş olduğu, II. Meşrutiyet'in ilanından beri Bulgar halkını Osmanlı lehine çevirmek için çalıştığından dolayı arazinin kendisine verilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir (BOA., DH.MUİ. 12 – 11, Sayı: 6). Fakat arazinin bedelsiz bir şekilde herhangi bir kimseye verilmesinin de kanunen uygun olmadığı 16 Aralık 1909 tarihinde Maliye Nezareti Emlak Şubesi Müdüriyetinden bildirilmiştir (BOA., DH.MUİ.12 – 11, Sayı: 21).

Santralistlerin de Osmanlı Devleti lehine döndürülme çabası hakkında bir diğer örnek de 12 Ekim 1909 tarihli belgeye yansımıştır. Bu doğrultuda çalışması için Sandanski Efendi ile görüşülmüştür. Bu görüşme sonucunda bazı yerel yöneticiler ile ismi gizli olarak bildirilecek mahalle azalıklarınca bölgede bulunan polis sayısının artırılması gerekli görülerek gerekenin yapılması istenmiştir (BOA., DH.ŞFR.416 – 55, Sayı: 1).

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkinliğini arttırmak adına girişimde bulunduğu bir diğer alan da eğitim konusunda kendini göstermektedir. Bu açıdan Santralistlere verilen destekle bölgede yeni açılan köy öğretmen okullarının eğitim ihtiyacını karşılamak ve buradan mezun olacak öğretmenleri görevlendirmek için bir girişimde bulunulması önemlidir. Bu teşebbüse karşılık olarak Virhovistler ve dolayısıyla metropolitler büyük bir telaşa kapılarak, vilayetteki Bulgar ilkokullarının ödeneğine bin lira ilave etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Virhovistlere karşı bu derece küçük bir girişiminde bulunması bile böylesine büyük bir sarsılma ve telaşa sebep olmuştur. Hükümetin biraz fedakarlık yaparak maddi destekte bulunması ile bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlılığının arttırılabileceği düşünülmüştür (BOA., DH.MUİ.133 – 82, Sayı: 1; BOA., HS.DTFR1. 2 – 48, Sayı:7). Bu düşünce çerçevesinde Dâhiliye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 10 Ocak 1910 tarihli bir telgrafa göre 1911 tarihinden itibaren bölgede bulunan beş yüz ilkokuldaki öğretmen maaşlarının üç yüz kuruşa çıkarılması ve gereken tahsisatın şimdiden Kosova Vilayetine gönderilmesi istenmiştir (BOA., DH.MUİ.133 – 82, Sayı: 3).

Eğitim alanında bir diğer örnek de 1 Kasım 1910 tarihli bir telgrafa konu olmuştur. Santralistlere mensup Selanik Lisesi mezunu Kalkaşlı İgonomaf Efendi'nin Osmanlı Devleti lehine olumlu bir etki bırakması düşüncesiyle tıbbiye, mülkiye veya mühendishane mekteplerinden birine öğrenci olarak kabul edilmesinin uygun olduğu bildirilmiştir (BOA., DH.İD. 26 – 7, Sayı: 1,4).

Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarına rağmen Virhovist ve Santralistlerin birlikte hareket etme düşüncesi varlığını daima korumuştur. İki komita arasındaki fikir ve hareket birlikteliğini de 9 Mart 1910 tarihli bir belgeden okumak mümkündür. Virhovistlerle Makedonya'dan kaçan Santralist

reisleri, “Eftonomya Makedonya” yani Özerk Makedonya adı ile kurulan cemiyetle fikir ve hareket birlikteliği etmiş ve havaların uygun olduğu bir zamanda Makedonya’ya çeteler sevk etme kararı almıştır. Bulgaristan ordusuna mensup Zağrafof ve Yüzbaşı Dombalakof’un askerlikten istifa ederek komitaya katıldıkları ve çete oluşturmak için teşebbüste buldukları Osmanlı Devleti tarafından haber alınmıştır. Bu haberin doğruluğunun araştırılması Sofya Sefaretinden istenmiştir (BOA., HR.SFR.04. 248 – 63, Sayı: 2,5).

Ayrıca Osmanlı Devleti hem sınır güvenliğini sağlamak hem de kendi itibarını korumak adına birtakım girişimlerde de bulunmuştur. 31 Temmuz 1911 tarihli bir belgeye göre, devlet Santralist üyelerinin faaliyetlerini yakından inceleyerek bazı önlemler almıştır. Siroz’a bağlı Kraştan Karyeli Bulgar Santralist fedailerinden Angel adlı kişi ile eşkiya arkadaşı Reven-di Karyeli İstefan Raçko’nun bir süredir Sofya’da buldukları ve bu kişilerin sınırı geçtikleri haber alınmıştır. Hem zararlı bir eylemde bulunma ihtimali ile uluslararası arenada Osmanlı Devleti’ni küçük düşürecek bir suikast teşebbüsünü erkene almak hem de ismi geçen kişilerin Sofya polisi tarafından tutuklanarak sınıra gönderilmeleri için gerekenin yapılmasını Siroz Mutasarrıfı Sofya Şehbenderliğinden rica etmiştir (BOA., HR.SFR.04..856 – 29, Sayı: 6).

II. Meşrutiyet ile Balkan Savaşları arasındaki süreçte Makedonya’da ortaya çıkan Bulgar komitacılarının karakteristik özelliği, aralarındaki çatışmaya rağmen pek de farklılık göstermemiştir. Makedonya’nın bağımsızlığını elde etmek için yürütülen planlarda farklılık olsa da istenilen nihai sonuç bölgede bir kargaşa çıkarmaktı. Bu kargaşa ortamı sayesinde Bulgar ve Müslüman halk arasında bir tahrik unsuru ortaya çıktı. Bu sayede söz konusu iki kitle birbirinden ayrıldı. Bunun için bölgedeki her kazaya voyvodalar aracılığıyla yönetilen çeteler gönderildi. Bulgar komitacıların bu yöndeki faaliyetleri 1910 yılında Selanik demiryollarına yapılan saldırıda kendini gösterdi (Ayдын, 2019: 1603-1604).

Makedonya’daki çeşitli etnik ve dini farklılıkların çatışma haline dönüğü bir dönemde baş gösteren bağımsızlık yanlısı ayrılıkçı hareketler hem bölgesel hem de uluslararası bir sorun olarak Avrupa kamuoyunun gündemine oturmuştur. Bölgedeki çıkar çatışmaları ve Osmanlı Devleti’nin siyaseten güçsüz bir yapıda bulunması, soruna Büyük Devletlerin müdahalesini de beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı Makedonya Sorunu, Osmanlı Devleti’nin bütün reform teşebbüslerine rağmen çözülmesi mümkün olmayan bir probleme dönüşmüştür. Osmanlı Devleti’nin bölgede yürütmek istediği reform programı, sorunun çözümü için atılan bir adım olmasına rağmen Bulgarlar tarafından sorunun temel sebebi olarak görülmüştür (Karal, 2011: 249).

2.1. Makedonya'daki Komitacılık Faaliyetleri Karşısında Avrupa Devletlerinin Tutumu

Osmanlı Devleti'nin siyasi olaylar olarak oldukça çalkantılı olduğu bu dönemde meydana gelen neredeyse bütün bağımsızlık hareketleri ve isyanlarda olduğu gibi Makedonya'da görülen komitacılık faaliyetlerine de Avrupalı devletlerin müdahalesi söz konusudur.

Rumeli'de XIX. yüzyıl sonlarında başlayan bağımsızlık amaçlı ayrılıkçı hareketler, bölgenin karışmasına zemin hazırlamıştır. Bu tür hadiselerin baş göstermesinde yabancı misyonerler etkin bir şekilde rol oynamıştır. Ayrıca bölgede faaliyet gösteren devletlere bakıldığında Avusturya ve Fransa'nın Katolik mezhebi üzerinden, ABD'nin ise Protestan okulları aracılığıyla dini bir etkiye sahip olduğu ve İngiltere ile Rusya'nın da diplomatik girişimlerde bulunarak etkinliklerini arttırdıkları görülmektedir (Yarcı, 2013: 89).

Rusya ile Japonya arasında 1900'lerin başlarında meydana gelen savaş, Balkan coğrafyası için bir bakıma sükûnetin sağlandığı dönemi de beraberinde getirmiştir. Çünkü bu savaş Rusya'nın bütün dikkatini Uzak Doğu'ya çevirmesine ve bundan dolayı Balkanlardaki statükonun devamından yana bir siyaset izlemesine sebep olmuştur. Ayrıca Rus-Bulgar anlaşmazlığı olarak yorumlanabilecek bir durumun meydana gelmesi ve hatta bölgedeki bazı ayrılıkçı komitaların, Makedonya meselesinin artık sadece bir Bulgar meselesi olduğunu söylemeleri de bu döneme rastlamaktadır. Rusya ile aralarında yaşanan bu anlaşmazlıktan dolayı Makedonya'nın bağımsızlığı için çalışan bütün komitacılar, kendilerine yeni destekler aramaya başladı. Avusturya, Fransa, İtalya veya İngiltere'nin kendilerine destek olmasını beklemekten başka çaresi olmayan komitacılar, nihayet aradıkları desteği 1902 sonbaharında buldu. Cuma-i Bâlâ Ayaklanması (23 Eylül 1902) ve 1903'te meydana gelen Selanik Hadisesi ile Avrupa kamuoyu tekrardan Makedonya meselesini hatırladı. Ayrıca ilerleyen süreçte Dâhili İhtilal Komitasının kurulması ve sadece on günlük ömrü olan Kruşevo Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi yaşanan olaylar karşısında Avrupalı devletlerin tutumu ile ıslahat için Babıali'ye yapılan baskıları görmek açısından önemlidir (Yarcı, 2013: 90).

Viyana Reform Programı olarak bilinen ve Osmanlı hükûmetinin bu programa uygun olarak 1903 tarihinde hazırladığı on iki maddelik nizamname ile Selanik, Kosova ve Manastır'da uygulanacak ıslahatlar belirlenmiştir. Bu ıslahatların içeriği ağırlıklı olarak vilayetlerden toplanan verginin öncelikli olarak nereye harcanacağına belirlenmesi konusuyla ilgiliydi (Bayraktar, 2014: 19).

Tüm bu ıslahat hareketlerine rağmen 2 Ağustos 1903'te Kruşova (Kruşevo) başta olmak üzere Manastır'ın birçok bölgesinde Virhovistle-

rin öncülük ettiği ve Türkçe literatürde “İllinden” olarak bilinen bir isyan çıkmıştır. Bu isyana Osmanlı birliklerinin çok sert bir şekilde karşılık verdiği bilinmektedir. Hatta Bulgaristan’ın başbakanı olan Rus yanlısı Daneff de Bulgar çetelerine karşı Rus desteğiyle aynı ölçüde sert önemler almak mecburiyetinde kalmıştır. Fakat siyasi çekişmelerden ötürü istifa eden Daneff’in yerine iş başına gelen hükûmetin, komitalara karşı kayıtsız kalarak onları cesaretlendirmesi ayaklanmanın genişleyerek büyümesine sebep olmuştur (Bayraktar, 2014: 19). Bu isyanda yirmi bin kişilik silahlı bir kitlenin hareketi göz önüne alındığında hem ayaklanmanın boyutu hem de Osmanlı kuvvetlerinin olaya müdahalesi daha iyi anlaşılır.

Osmanlı hükûmeti II. Meşrutiyet’in ilanından sonraki süreçte hem Avrupalı devletlerin Makedonya’daki gelişmelere müdahalesini engellemek, hem de bölgedeki özgürlük isteklerini güvence altına almak amacıyla anayasal haklar konusunda ıslahatlar yapacağını açıklamıştır. Böyle bir ıslahat teşebbüsü, Avusturya ve Rusya tarafından bölge ile ilgili olarak verilen notaya karşılık yapılmıştır. Bu açıdan bakıldığında ilk olarak Vilayet-i Selâse ve Edirne’ye bir müfettiş atanmasının yanı sıra Hristiyan vali yardımcılarının da görevlendirilmesi gibi önemli bir adım atılmıştır. Fakat bu tür çabalar sonucunda istenilen amaca ulaşılammış ve bölgede yaşanan kargaşa ve kaos ortamı devam etmiştir (Altıntaş, 2005, 87-88).

3. Santralistler ve Virhovistler Arasındaki Çatışma ve Anlaşmazlık

Osmanlı Devleti idarecileri, Makedonya’da faaliyet gösteren ayrılıkçı komitaların liderleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahipti.⁴ Bu komitalar arasında yer alan Virhovist ve Santralistler arasında mücadeleler ve anlaşmazlıklar bulunuyordu (Gücel, 2014: 302). Zaman zaman Osmanlı Devleti bu komitalarla bizzat kendisi mücadele etmiş, bazen de komitalar arasındaki anlaşmazlıkları kendi lehine kullanabilmiştir.

Komitalar arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili olarak bazı örnekler verilebilir. Buna göre; Santralist Fırkasına mensup Köse Anderet’in idaresindeki on yedi kişilik bir çete grubu ile Büyük Çalınlar bölgesinde bulunan Virhovist Fırkasına mensup Bakalçe’nin idaresindeki on altı kişilik çete arasında Şubat 1906’da silahlı bir çatışma çıkmıştı. Bu çatışma sonucunda Bulgaristanlı bir kişi de ölmüştür. Silah sesini duyan bölge müfrezesinin olaya müdahalesi ile Köse Anderet’in çetesi kaçmış ve bunun üzerine müfrezenin çeteyi takip etmesi ile aralarında çıkan silahlı çatışmada iki asker şehit düşmüş ve iki asker de hafifçe yaralanmıştı (BOA., HR.SFR.04. 805 – 47, Sayı: 1).

4 Ayrıntılı bilgi için bk. Dilek Gücel, Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Selanik Vilayetinde Komitacılık: (1890-1913), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2014.

Makedonya’da birbirleriyle mücadele halinde olan Santralistler ve Virhovistlerin yanı sıra bir de daha önce de ifade edilen Sarafovistler adında bir ayrılıkçı komita daha bulunmaktaydı. Ancak bu komitalar arasında herhangi bir birliktelik bulunmamaktaydı. 5 Nisan 1906 tarihli bir belgede Sarafovist, Santralist ve Virhovist adıyla üç parçaya ayrılan Bulgar fesat komitaları arasında güven ve birleşme konusunda bir anlaşmanın bulunmadığı ifade edilmiştir (BOA., HR.SFR.04. 33 – 38, Sayı: 1).

Haziran 1906’da Virhovistlere mensup bir Bulgar çetesi keşif yapmak amacıyla Ustrumca’dan Gevgili’ye gitmiş ve burada Santralistler tarafından esir alınmış, fakat Virhovistler daha sonra kaçıyordu. Bunun üzerine çeteler arasında esir değişimi için görüşmeler yapılmış, Virhovistler arkadaşlarının serbest bırakılması şartıyla Santralist esirleri bırakacaklarını bildirmelerine rağmen sözlerini tutmayıp, esirleri serbest bırakmak için kırk Osmanlı lirası fidye istemişler ve bu para ödendikten sonra esirler serbest bırakılmıştır (BOA., TFR.I.KNS. 9 – 866, Sayı: 8).

Virhovist ve Santralist komitaları arasındaki anlaşmazlıktan dolayı Santralistler Ağustos 1906’da, büyük kuvvetlerle Menlik Bölgesi’ne, Demirhisar tren köprüsü ile telgraf hatlarına, Siroz ve Demirhisar kasabalarına saldırmaya karar vermişlerdi. Ayrıca Bulgar fesat komitesi tarafından Menlik’teki Rum ahaliye yazılan mektupta, komita için maddi destekte bulunmayanlar idam edilmekle tehdit edilmiştir. (BOA., BEO 2903 – 217654, Sayı: 1). Hatta bu saldırı planlarına karşı teyakkuzda olunması için ikinci ordu komutanlığına da emir verilmiştir (BOA., BEO 2903 – 217654, Sayı: 5). Santralistler ve Virhovistler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaların 1906 ve 1907 yılları boyunca devam ettiği görülmektedir.

Polis dairesinin 27 Temmuz 1907 tarihli ifadesine göre Santralist Komitesi üyesi Kratovalı Aleks Yovan, Virhovist taraftarlarından gördüğü baskıdan dolayı Sırp eşkiyasına katılmak için firar etmiştir (BOA., TFR.I. KV.169 – 16843, Sayı: 1). Yenice Kazası halkının bir kısmı Santralistlere, bir kısmı da Virhovistlere mensuptu. Temmuz 1907’de Virhovistlerden eşkiya Lazar’ın çetesi bu bölgedeki Santralist mensuplarına karşı silahlı saldırıda bulunarak onları Virhovistlere taraftar hale getirmeyi amaçlamıştır. İki grubun taraftarları arasında çıkan çatışmadan dolayı bölgeye müfrezeler sevk edilmiştir. Müfrezelerden kaçan eşkiyanın bir kısmı yakalanaarak mahkemeye sevk edilip tutuklanmıştır. Bu tutuklular arasında yer alan Trayo isimli bir Santralist, eşkiyanın gidebileceği yerleri ve kaçabileceği yolları tahmin edebildiği için kendisinin müfrezelere eşlik etmesinin yararlı olacağı düşünülmüştür. Bu sebepten ötürü Trayo’nun müfrezeye yardım etmesi amacıyla Köstence komutanına teslim edilmesi için Rumeli Umum Müfettişliğinden izin istenmişti (BOA., TFR.I.SL.155 – 15413, Sayı: 1).

Tikveş ile Gevgili sınır bölgesine yakın Hasan Çeşme adlı mevkiye 24 Ekim 1907'de Virhovist ve Santralist mensupları arasında silahlı çatışma çıkmıştır. Bu olay sonucunda dokuz kişi ölmüş ve on dokuz kişi de yaralanmıştır (BOA., TFR.I.KNS. 9 – 866, Sayı: 1, 2, 6). Virhovistlerle Santralistler arasındaki parti anlaşmazlığı sebebiyle 3 Eylül 1908 tarihinde de Siroz Sancağında iki Bulgar, Santralistler tarafından öldürülmüştür. Bu katillerle ilgili olarak Osmanlı Devleti bir araştırma yaptırmıştır (BOA., DH.MKT.1292 – 4, Sayı: 10).

Virhovist ve Santralistler arasındaki anlaşmazlık Siroz bölgesinde Eylül 1908'de iyice artmıştı. Bulgar tüccar vekiline karşı yapılan tehdit daha önce telgrafla bildirilmişti. Şimdi de Siroz mutasarrıflığından alınan bir telgrafa göre, Virhovist Komitası mensupları tarafından yüz elli kişilik bir çete oluşturularak, bu çete Kosova'nın Osmaniye, Selanik'in Ust-rumca ve Petriç Kazalarında gizli bir şekilde dolaştırılmıştır. Ayrıca halk arasında fesat çıkartmak için yaklaşık yirmi otuz kişilik bir başka çetenin oluşturularak Karasene? bölgesinde toplandığı Menlik kaymakamlığı vekaletine bildirilmiştir. Yeniden çeteler oluşturularak bu çetelerin dağlarda gezdirilmesi ve halkın parti çekişmesiyle tehdit edilmesi oldukça önemli olduğundan Siroz jandarma komutanı derhal Menlik'e gönderilmiştir. Komutandan, bölgede böyle bir çetenin olup olmadığı ve eğer çete varsa nasıl hareket ettikleri konusunda sağlam bir tahkikat yapması istenmiştir. Ayrıca köylerin bu çetelere bağılılıkları konusunda etkili bir şekilde nasihat edilmesi mutasarrıflığa bildirilmiştir. Bu çetelerin henüz kuruluş aşamasındayken sindirilmesi için bazı sert ve kesin tedbirler alınması gerektiği, şayet bu yapılmazsa diğer partiler ve Rumlar tarafından da aynı şekilde çeteler oluşturulacağı ve bu çetelerin hareketini engellemekte zorluk çekileceği konusu belirtilmiş ve bu duruma engel olunması istenmiştir (BOA., DH.MKT.1292 – 4, Sayı: 5).

Selanik Vilayeti'nden gönderilen 8 Eylül 1908 tarihli bir belgeye göre, Santralist ve Virhovistler arasındaki çekişmenin yeniden başladığı ve komitaların bu tür eylemlerine göz yumulmasının uygun olmadığı hem vilayetin icra makamlarına hem de Harbiye'ye bildirilmiştir (BOA., TFR.I..MKM. 31 – 3063, Sayı: 1). Virhovist ve Santralistler arasındaki anlaşmazlıkla ilgili olarak Babıali tarafından karar alınması için Selanik Vilayeti'nden 9 Eylül 1908 tarihinde gelen telgrafta belirtilmiştir. Hatta gruplar arası çekişmenin şu sıralar öne alındığı, çetelerin hareketine göz yumulması uygun olmadığından müfettiş paşa tarafından müzakereler yürütülmüş ve gerekli tedbirler alınıp uygulanması için, umum müfettişliği tarafından vilayete ve Harbiye'ye bildirilmiştir (BOA., DH.MKT.1292 – 4, Sayı: 8). Yine aynı tarihli bir başka belgede iki komita arasındaki söz konusu anlaşmazlığın giderek arttığı ve bu grupların esas amaçlarının araştırılması istenmiştir (BOA., BEO 3394 – 254539, Sayı: 1).

10 Eylül 1908 tarihli bir belgeye göre Zeniçe Kazası Eskoçva Karyesinde kimliği belirsiz bir kişi tarafından üç Bulgar'ın öldürülmesi hakkında bir araştırma yapılmıştır. Yapılan tahkikata göre Osmanlı Devleti'nin birlik ve beraberliğini bozmak amacıyla Virhovistler tarafından yapılan takip sonucunda genel olarak Santralist olan Eskoçva Karyesinde Bulgarlardan birkaç kişi, bu karyenin ahalisi ile sözlü münakaşa edip onlara yumuşak davranmışlardı. Bu şekilde kendi kötü emellerini güzel göstermişlerdir. Virhovist taraftarlığını kabul eden maktullerin çoğunluğunun Santralistler tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştır (BOA., DH.MKT. 1292 – 84, Sayı: 2).

Bulgarların arasındaki anlaşmazlıklar yine başka bir yazı ile 10 Eylül 1908'de Selanik vilayetinden bildirilmiştir. Bu tarihte iki grup arasındaki anlaşmazlık ve çekişme hali devam etmekteydi. Grupların reisleri nüfuzlarını kullanarak komitaların teşkilatlanmasını sağlamak için bozgunculuk faaliyetinden geri durmamışlardır. Bu durumun engellenmesi için Selanik vilayeti tarafından Siroz mutasarrıflığına tebligat gönderilmiş ve Menlik'e asker sevk edilmesini istemiştir (BOA., DH.MKT.1298 – 76, Sayı: 1, 4).

Sandanski'nin Virhovistler ile birleşme düşüncesinde olduğu hakkında Mart 1909 tarihinde gelen bir ihbarda Virhovistlerin bu düşüncüyü faydasız bularak reddettikleri ve iki komitanın birleşme düşüncesi şöyle dursun, aralarındaki anlaşmazlık ve çatışmanın giderek arttığı yapılan incelemeden anlaşılmıştır (BOA., DH.MKT. 2712 – 17, Sayı: 1). İki komita arasındaki anlaşmazlıklar silahlı mücadele şeklinde devam etmiştir. Mart 1909 tarihinde Bulgar Santralist grubuna mensup Daço, Bulgar Virhovist taraftarı olduğu kabul edilen kişilerce 22 Mart gecesi saat beş sularında kasabada revolverle yaralanmıştır (BOA., TFR.I..KV..218 – 21718, Sayı: 3).

4. Santralist ve Virhovistlerin İttihat ve Terakki ile Olan Münasebeti

Santralistler, İttihat ve Terakki'ye Makedonya meselesinin çözümü konusunda sunduğu program ile geniş çaplı bir özerkliğin temin edilmesi halinde silah bırakmayı taahhüt etmişti. Ağustos 1908'e kadar devam eden görüşmelerde kesin bir sonucun çıkmadığı, fakat buna rağmen Sandanski'nin yeni bir takım öneri ve istekler ileri sürdüğü görülmektedir. Bunlar arasında belki de en önemlisi Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında meydana gelebilecek bir savaşta Sandanski'nin emrindeki bütün çetelerin Osmanlı lehine taraf olması düşüncesidir. Fakat bu müzakerelerden olumlu bir sonuç çıkmasa da iki taraf arasında var olan göreceli iş birliği devam etmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki tarafından Santralistlerin çete faaliyetlerine belirli bir ölçüye kadar müsaade edilmiştir. Verilen bu destek çete liderlerine imtiyaz olarak sağlanan işletmelerde ve bazı üyelerin de devlet memuriyetine yerleştirilmesinde görülmektedir (Özbozdağı, 2016: 41).

İttihat ve Terakki ile Santralistler arasındaki ilişkilerin olumlu bir şekilde devam ettiği farklı olaylarda kendini göstermiştir. Eylül 1908 tarihinde Drama mutasarrıflığından alınan bir telgrafta, Bulgar tüccar vekilinin Drama'ya gittiği, burada Santralistlere mensup bir kişi tarafından tehdit edildiği ve bundan dolayı hayatının tehlikede olduğunu belirtilmiştir. Parti reislerinden Baniçe, öfkeyle Bulgar tüccar vekilinin ikamet ettiği yere gelerek kendisini öldürmek istediğini söylemiştir. Bu sırada bölgede bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden Binbaşı Enver Bey tarafından Baniçe'ye karşı yapılacak eylem engellenmiştir (BOA., DH.M-KT.1292 – 4, Sayı: 3).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanan Makedonya'daki Bulgar çeteler, hızlı bir şekilde örgütlenerek amaçlarına ulaşmak istemişlerdir. Bu süreçte Bulgaristan'ın, Makedonya konusunda mücadele imkânının kalmadığını anlayan Virhovistler, aynı şekilde Santralistler gibi İttihat ve Terakki ile görüşerek anlaşma çabası içine girmiştir. Fakat Makedonya konusunda oldukça radikal ve ayrılıkçı fikirlere sahip olan Virhovistlerin, İttihat ve Terakki yönetimi ile anlaşması pek mümkün görünmemiştir (Özbozdağlı, 2016: 42).

Selanik, Serez ve Üsküp'te oldukça teşkilatlı bir yapı kazanan Santralistlerin en önemli yayın organları olarak Serez'de Konstitsion ve Zarya isimli gazeteler, Selanik ile Ustrumca'da da Edinstvo gazetesi bulunuyordu. İttihat ve Terakki yönetimin bu gazetelere maddi destekte bulunması ise bu iki grup arasındaki iş birliğini göstermekteydi. Ayrıca İttihat ve Terakki yönetimi bu destek sayesinde Bulgar Cemaati üzerinde bir etkiye sahip olmayı da planlamıştır (Özbozdağlı, 2016: 44).

Santralistlerin amacı Osmanlı hükûmetiyle iyi geçinmek ve Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla Bulgarların Makedonya'da, Sırlara ve Yunanlılara karşı savundukları üstünlüğü artırmaktı. Bundan dolayı Santralistler Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmek zorunda kaldıkları süre içinde, Bulgarlar için uygun zaman meydana gelince ya özgürlük elde etmek istiyorlar, ya da Bulgaristan'a katılarak Makedonya sorununu istedikleri şekilde çözmeyi amaçlıyorlardı. Osmanlı hükûmeti, gelişmeler karşısında Santralistlerin oyununa kapılarak onlara gereğinden fazla önem vermiştir. II. Abdülhamid'in yaşatmak için uğraştığı Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar arasındaki düşmanlığa, İttihat ve Terakki iki Bulgar komitası (Virhovist ve Santralistler) arasına yeni bir düşmanlık ilave ettiğini düşünmüştür. Fakat tüm Bulgar komitaları, Sırlar ve Rumlar, ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmiştir (Bayur, 1991: 184).

4.1. Çete Kanunu'nun Çıkışı, Uygulanması ve Tepkiler

Osmanlı Devleti'nin Makedonya meselesi ile ilgili olarak çözmek zorunda kaldığı bir diğer sorun da Çeteler Kanunu'nun uygulanmaya konma-

sından sonra ortaya çıkan tepkidir. Bu kanun, Selanik İstilaat Komisyonu tarafından yürütülen çalışmalar sonucu yakalanan Virhovist lider Dinka ile doğrudan alakalıydı. Ayrıca Apostol ve çetesinin de Karaferye kazasında teslim olması sonucunda, ikisinin de Selanik Divan-i Harp Mahkemesine sevk edilmeleri kanuna karşı gösterilen tepkiyi iyice arttırmıştır (Özbozdağlı, 2016: 228). Bu tepki ve itirazların temel noktasını Çeteler Kanunu'nun, Meclis'in onayına sunulmadan uygulandığı bahanesi teşkil etmekteydi. Aslına bakılırsa Osmanlı hükûmetinin bu kanun ile hukuki ve meşru bir şekilde çözmek istediği çeteler sorunu, Bulgarlar tarafından acımasız bir uygulama olarak nitelendirilmiştir. Virhovistler ise bu kanunun kendilerine yönelik olarak uygulamaya koyulduğunu, bundan dolayı da şiddet ve baskıya maruz kalarak haksızlığa uğradıklarını iddia etmişlerdir. Buna karşın İttihatçılar ise bu kanunun başarılı bir şekilde uygulanması sonucunda en çok memnun olacak kitlenin yine Makedonya halkı olduğunu ileri sürerek asayiş sağlamaya çalışmıştır (Özbozdağlı, 2016: 258).

Çete nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nin Rumeli bölgesindeki tüm asayiş konularıyla ilgiliydi. Osmanlı Devleti'nde farklı etnik gruplar arasında kurulmak istenilen iyi ilişkilerin temini amacıyla bu gibi gerekli tedbirlerin alınmasının zorunlu olduğu o dönemde gündeme gelmişti. Bir ara söz konusu nizamnamenin isminin "Men-i Şekâvete Mahsus Nizamname" olarak değiştirilmesi gündeme gelmiştir. 4 Şubat 1910 tarihinde söz konusu nizamnamenin maddelerine eklenmesi veya mevcut maddelerde gerekli değişikliklerin yapılması konusundaki hususlar şu şekildedir:

Birinci maddeye, Osmanlı Devleti'nde emniyet ve asayiş tehdit eden kötü insanların eylemlerinin engellenmesi, on altıncı maddeye, Osmanlı hükûmeti tarafından belirlenen ve Makedonya hükûmetine teslim edilecek yasaklı silahlardan dolayı kimseye herhangi bir cezanın verilmemesi, yirminci maddenin son fıkrasına, hükûmet tarafından bir bölgede silah taşınması yasaklı olduğu halde buna uymayanların silahları ister yasaklı isterse de başka konularda olsun el konulmasıyla birlikte aykırı davrananların bir aydan altı aya kadar hapisle cezalandırılması şeklinde bir maddenin ilave edilmesi, yirmi sekizinci maddeye, ev veya samanlık yakanlarla, telgraf tellerine zarar vererek haberleşmenin engellenmesinden doğan hasarların karşılanması konusunda iki madde daha eklenmesi istenmiştir (BOA., HS. DTFR1. 2 – 48, Sayı: 5).

Tepkiler üzerine İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti, Çeteler Kanunu'nu geri çekmek durumunda kalmıştır. Onun yerine hükûmet, İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne ek olarak yeni bir kanun tasarısı hazırlama kararı almıştır. Bu tasarının da mecliste uzun soluklu olarak tartışıldığı, Paçederof ve Kozmide Efendiler tarafından sert bir şekilde eleştirildiği görülmektedir. Buna karşın dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa bu kanunun anayasaya uygun olarak olağanüstü hal şartları gereğince alınan bir karar

olduğunu savunmuştur (Özbozdağlı, 2016: 252-253). Örfi idarenin devamına yönelik olarak vilayetlerden gelen talebe rağmen Osmanlı hükûmeti, 1910 sonlarına doğru bu kanunu yürürlükten kaldırmıştır. Çeteler Kanunu ve İdare-i Örfiye Kararnamesi ile ulaşılacak istenilen sonuç alınamamış ve bölgede huzur ve sükûn da sağlanamamıştır. Ayrıca ilerleyen süreçte Osmanlı hükûmeti, 1911 ilkbaharından itibaren Vilayet-i Selâse’de çete faaliyetlerinin tekrar başlayacağını değerlendirmiştir. Buna göre Rum ve Bulgar çeteler birlikte hareket edebileceklerdi. Bundan dolayı hareketlenmeye tedbir olarak Osmanlı hükûmeti, bölge valilerinden ilkbahardan önce takip taburlarının jandarma karakollarına sevk edilmesini ve seyyar jandarma birliklerinin kurulmasını istemiştir (Özbozdağlı, 2016: 264).

4.2. Arazi ve Muhacirler Meselesi Karşısında Virhovistler ve Santralistler

Makedonya’da yaşanan sorunların temelinde en önemli noktayı arazi meselesi teşkil etmekteydi. Buradaki çiftlik sistemini kontrol eden Müslümanların sahip olduğu üretim ağında gayrimüslim halk, yarıcı ya da ortakçı olarak adlandırılan bir sistemde varlık gösteriyordu. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra gayrimüslim halk, Makedonya meselesinin çözümü için toprak reformunun gerçekleştirilmesini istemiştir. Bu süreçte Bulgarlar köylerde toprak reformunun gerçekleştirilmesi için düşük faizli kredi sağlanmasını istemiştir. Virhovist ve Santralistlerin Makedonya köylüsünün gerek toprak gerekse de muhacirlerle ilgili sorunlarının çözümü konusunda ortak bir görüşe sahip oldukları dikkat çekmektedir. Çünkü her iki konu da Makedonya’daki gayrimüslim halkı sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntıya düşürmekte ve halkın bu konulara tepki göstererek onlara yaklaşmasına neden olmaktadır (Özbozdağlı, 2016: 127).

Makedonya’daki gayrimüslim halkın Müslüman muhacirlerin iskânı konusunda bu denli sert tepki göstermelerinin tek nedeni elbette ki sadece ekonomik kaygılardan kaynaklanmıyordu. Bölgedeki Hristiyan köylülerin kendi topraklarından sürüldüğü iddiası, gayrimüslimlerin tepki göstermesinin başka bir nedeniydi. Hatta bu iddialar o dereceye varmıştı ki Meclis-i Mebusan’ın Bulgar milletvekilleri tarafından mecliste tartışma konusu haline dahi getirilmiştir. Dönemin Manastır Milletvekili Paņchederof Efendi, Mecliste yaptığı konuşma ile Petriç kazası Tırnova karyesine 175 nüfusluk bir muhacir grubunun ve Tikveş kazası Boyanice karyesine de aynı şekilde 100 hanelik Müslüman bir kitlenin iskân ettirilmesini eleştirmiştir (Özbozdağlı, 2016: 127-128).

SONUÇ

Santralistlerin ve Virhovistlerin hem köken itibariyle Bulgar olmaları hem de Bulgar hükûmetiyle benzer amaçlar için mücadele etmeleri nedeniyle Bulgar hükûmetinin söz konusu ayrılıkçı komitalara doğrudan ve

dolaylı olarak destek verdiği görülmektedir. Bu destekler sonucunda söz konusu komitaların faaliyetleri, hem daha uzun süre devam etmiş hem de bu komitalar daha geniş alanlarda faaliyette bulunabilmişlerdir.

Virhovistler Makedonya'nın direkt olarak Bulgaristan'a ilhakı için çalışıyorlardı. Santralistlerin ise ilk olarak özerklikten ve daha sonraki süreçte de tam bağımsız bir Makedonya'dan yana oldukları görülmektedir. Bu açıdan bakılacak olursa Santralistlerin Makedonya milliyetçiliğini savunmaları ve iki komita arasında ilerleyen süreçte ortaya çıkan anlaşmazlığın sebebi daha iyi anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti'nin Santralistlerle mücadelesi devam ederken diğer taraftan da komita içerisinde bazı olaylar cereyan ediyordu. Bu olaylar komitalar arasındaki çekişmelerden kaynaklanabileceği gibi komita içindeki mücadelelerin de bu olaylarda etkili olabileceği değerlendirilmektedir. Komita içerisindeki bu olaylar o dereceye varmıştır ki Santralistler ve Virhovistler, aralarındaki görüş ayrılıkları nedeniyle birbirleriyle zaman zaman silahlı mücadeleye girmekten de geri durmamışlardır. II. Abdülhamid ile İttihat ve Terakki'nin yönetim anlayışı olarak benimsediği gayrimüslim unsurlar arasındaki düşmanlıklardan yararlanma politikası, Virhovistler aleyhine Santralistlerin desteklenmesinde de görülmektedir. Aslında her iki komitanın faaliyetleri düşünüldüğünde bu siyasetin işe yaramadığı görülür. Osmanlı Devleti'nin bu iki ayrılıkçı komita arasındaki mücadeleden yeterince faydalanamadığı, bu grupların çeteler kurmak suretiyle hem komitacılık faaliyetinde buldukları hem de birer siyasal parti olarak da faaliyet göstermiş olabilecekleri konusu değerlendirilmektedir.

Makedonya meselesinin çıkmasına zemin hazırlayan ortam incelendiğinde bölgedeki farklı etnik ve dini unsurların birlikte yaşadığı kozmopolit bir ortam göze çarpmaktadır. Bu koşullar altında bölgede uygulanan politikaların ne denli başarılı olduğu tartışılır. Fakat yine de Osmanlı Devleti yöneticilerinin Balkanları kaybetmemek için verdiği mücadele dikkate değerdir. Balkanlardaki bağıcı korumak adına bölgedeki bazı kişilere arazi tahsis etmek ve eğitim konusunda göstermiş olduğu çabalar dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin bölge ile olan bağlarını korumak adına her türlü vasıtayı bir araç olarak kullandığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

1.1. Bab-ı Ali Evrak Odası

BOA., BEO 2898 – 217297 (H-07.07.1324); 2903 – 217654 (H-15.07.1324);
3394 – 254539 (H-14-08-1326), 3509 – 263155 (H-20-02-13279).

1.2. Dahiliye, İdare

BOA., DH.İD. 26 – 7 (H-03-11-1328).

1.3. Dahiliye, Mektubi Kalemi

BOA., DH.MKT.1292 – 4 (H-12.08.1326); 2773 – 86 (H-01.03.1327) 1292 –
84 (H-13.08.1326); 1298 – 76 (H-24.08.1326), 2774 – 3 (H-01.03.1327);
2712 – 17 (H-26.12.1326).

1.4. Dahiliye, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi

BOA., DH.MUİ.133 – 82 (H-21.12.1327); 12 – 11 (H-08.12.1327).

1.5. Dahiliye, Şifre

BOA., DH.ŞFR. 416 – 55 (R-29.07.1325).

1.6. Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti

BOA., HR.SFR.04.805 – 47 (M-5 Şubat 1906); 233 – 38 (M-5 Nisan1906); 856
– 29 (M-4 Ağustos 1911); 248 – 63 (M-27 Mart 1910); 424 – 63 (M-18
Mart 1912).

1.7. Sadaret, Bulgaristan

BOA., A.}MTZ.(04) 127 – 63 (H-03.02.1323).

1.8. Satın Alınan Evrak, Rumeli Müfettişliği

BOA., HS.DTFR1. 2 – 48 (H-04.01.1328).

1.9. Teşrifât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Jandarmanın Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı

BOA., TFR.I.AS. 58 – 5781 (H-06.03.1326).

1.10. Teşrifât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Konsolosluk Evrakı

BOA., TFR.I.KNS. 9 – 866 (H-21.10.1325).

1.11. Teşrifât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Kosova Evrakı

BOA., TFR.I.KV. 218 – 21718 (H-29.02.1327); 169 – 16843 (H-16.06.1325).

1.12. Teşrifât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Makamat Evrakı

BOA., TFR.I..MKM. 31 – 3063 (H-11-08-1326).

1.13. Teşrifât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Selanik Evrakı

BOA., TFR.I.SL. 60 – 5994 (H-23.10.1322); 155 – 15413 (H-12.07.1325); 204 – 20318 (H-24.01.1327).

1.14. Yıldız, Askeri Maruzat

BOA., Y.PRK.ASK. 241 – 30 (H-01.08.1324); 252 – 74 (H-26.11.1325).

1.15. Yıldız, Mütenevvi Maruzat

BOA., Y.MTV. 267 – 141 (H-27.08.1322).

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

ALTINTAŞ Ahmet, “Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2005, ss. 69-91.

ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 2003.

AYDIN Mahir, “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. IX, İstanbul, 1989, ss. 219-234.

AYDIN Mithat, “Osmanlı Makedonya’sında Slavist Bulgar Komita Faaliyetleri”, *Belgi Dergisi*, C.2, S.18, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, 2019/II, ss. 1587-1606.

BAYRAKTAR Kaya, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”, *Bilig Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 19, 2014, S. 69 ss.1-28.

BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II-I, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

ERTÜRK Suzan, “Balkanlar’da Aşırı Milliyetçi Bir Örgütlenme: Makedonya-Edirne Dahili İhtilal Teşkilatı (1893-1912)”, *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, İzmir, 2018.

GÜCEL Dilek, “Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Selanik Vilayetinde Komitacılık: (1890-1913)”, *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, İzmir, 2014.

KARAL E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 9, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

ÖZBOZDAĞLI Özer, “İttihat-Terakki ve Makedonya Sorunu 1908-1912”, *Gazi-osmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, Tokat, 2016.

ŞIVGIN Hale, “Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yıllarında Makedonya”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2007, 43, ss.81-88.

UZER Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK Basımevi, Ankara, 1987.

YARCI Güler, “Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)”,
Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Ocak 2013, C,4 S.1, ss.
76-114.

3. Elektronik Kaynak

AFYONCU, E., 2018, “Makedonya’da Bulgar Komiteleri”, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2018/10/14/makedonyada-bulgar-komite-leri> (Erişim tarihi: 29.01.2022).

“

Bölüm 5

**BİR KAMU POLİTİKASI OLARAK
TÜRKİYE’DE MERKEZİ YÖNETİM
VE YEREL YÖNETİMLERİN YAŞLI
POLİTİKALARI**

Salih BATAL¹

¹ Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, salihbatal@gmail.com

”

GİRİŞ

Dünyada ikinci dünya savaşı sonrasında oluşan genç nüfus eksikliği ve buna bağlı olarak doğum oranlarında ki düşüş yaşlı nüfusunun artmasına neden olmuştur. Kadınların iş hayatında aktif rol almaları, gençlerde eğitim seviyelerinin yükselmesi ve evlilik fikirlerinin ertelenmesi de doğum oranlarındaki azalmada önemli bir unsurdur.

Önceleri aileleri tarafından ihtiyaçları karşılaşılan yaşlı nüfusun modernleşen aile yapısına geçilmesiyle birlikte ihtiyaçları karşılanamaz hale gelmiştir. Buna bağlı olarak sosyal hukuk devleti ilkesi gereği, yaşlılara yönelik sosyal politikalar oluşturulmaya başlanmıştır. Gelişmiş ülkelerde politika oluşturma daha hızlı ilerlerken; gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde bu süreç daha yavaş seyretmektedir.

Türkiye gelişmekte olan bir ülkedir. Bu nedenle yaşlılara yönelik sunduğu sosyal politikalar daha yavaş ilerlemektedir. Türkiye’de devletin yaşlılara hizmetler sunacağı ve politikalar üreteceği 1982 anayasası ile güvence altına alınmıştır. Ayrıca ayrıntılı düzenlemeler kanunlar ile de yapılmaya devam etmektedir.

Türkiye yaşlılara merkezi yönetim ve yerel yönetimler aracılığı ile kamu hizmeti götürmektedir. Merkezi yönetim: Aile, Çalışma ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ve çeşitli kamu kurumları aracılığı ile yaşlılara hizmet götürürken, yerel yönetimler: il özel idareleri, belediyeler ve köyler gibi idari yönetim birimlerinin sunduğu yerel hizmetler neticesinde yaşlıların hayatını kolaylaştırmaya çalışmaktadır.

YAŞLANMA ÇAĞI VE DÖNEMİ

Genelde yaşlılığı ifade etmek için kronolojik yaş kullanılır fakat kronolojik yaş dışında yaşlılığı etkileyen bazı farklı kriterler de mevcuttur. İnsanın zekâsı, psiko-motor becerileri, hafızası, duygusu ve tutumu gibi faktörler yaşlılığı etkileyen etmenler olup, kronolojik yaşından daha genç veya daha yaşlı durmasında etkin rol oynamaktadır. Emeklilik durumu kişide daha yaşlı olma algısı yaratmakta iken, düzenli spor yapan bir insan hareket etmeyen bir insana göre daha genç ve sağlıklı olarak algılanmaktadır (Rodgers, 1982).

İnsan yaşamı gençlik, çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık olmak üzere belli dönemlere ayrılır. Ancak normal şartlarda hayatın evrelerini kesin olarak ayırmak mümkün değildir (Altan ve Şişman, 2003, s. 5).

Türkiye; genç bir nüfusa sahiptir ve daha çok kamu politikaları bu alana yöneldiğinden yaşlı nüfusa yönelik sorunlara son yirmi yıla kadar pek yakından bakılamamıştır. Bu durum, yaşlı bireylerin toplum içindeki rollerini de değiştirmektedir.

Türkiye’de yaşlı nüfusun hızla artmasına bağlı olarak yaşanan sosyal kültürel ve ekonomik değişim, yaşlı nüfus grubu içinde geçim sıkıntısı ve yalnızlığın bir hayli hissedilmesine yol açmaktadır. Bu durumda yaşlı nüfusun yalnızlık ve yoksulluk sorununa yönelik uygulamaları yeniden düzenlemek kaçınılmaz olmaktadır (Gökçe Kutsal, 2007, s. 2).

YAŞLILIK DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR

Değişen ve gelişen dünyadaki kültürel süreklilik içinde yaşlı bireyler saygınlığını, otoriterliğini yani ata kültüne dair olan rol ve vasıflarını korurken, yenileşen ve küreselleşen dünya yaşlı bireylere yeni bir uyum süreci sunmaktadır. Yaşlıların artan nüfusları ile beraber sosyal dünyaya adaptasyon süreçleri zorlanmakta özellikle yaş ayrımcılığı algısı ile sıklıkla karşılaşmaktadırlar (Özdemir, 2020, s. 3).

Yaşlı bireyler zaman ile ilişkilendirilirse hayatlarının en son dönemine girmiş bireylerdir. Zamanın hızlı ilerlemesiyle birlikte; fiziksel, sosyal, zihinsel ve ekonomik yönde sorunlarla karşılaşmalarına bağlı olarak çocukluk ve gençlik dönemlerinde gerçekleştirebildikleri aktiviteleri ve işlevlerini gerçekleştirme gücünü kaybederler (Akkaş, 2020).

İnsan hayatının ayrıcalıklı ve en güzel evresi olan gençlik ve yetişkinlik dönemlerinden sonra sırası gelen yaşlılık evresini kabullenme aşaması çok zor bir süreçtir.

Evrenin genelinde yaşlı nüfus oranının tüm nüfus içindeki payının yükselmesi sebebiyle demografik yapı sürekli boyut değiştirmekte, yaşlı insanların karşı karşıya kaldıkları problemler oldukça hissedilir bir hal almaktadır. Gelişmiş ülkeler bu durumu daha önceden görerek, bu sürece ilişkin sosyal hizmet ve sosyal güvenlik noktalarında sağladıkları güvencelerle, yaşlı insanların yaşam standartlarını koruyabilirken, gelişim seviyesi düşük olan ülkelerde ise nüfus açısından artış gösteren yaşlılık oranı ile doğru orantılı olarak gerekli tedbirler ve planlar uygulamaya geçirilememektedir. Bu nedenle gelişmiş ülkelerde yaşamını sürdürmekte olan yaşlı bireyler fiziksel, zihinsel, sosyal, psikolojik ve sağlık noktasında daha şanslı olma özelliğine sahiptirler (Danış, 2009, ss. 68-69).

Yaşlılık kategorisi, bireye sunulan bir etikettir. Çünkü bireyin yaşlılığının takvimsel yaştan ziyade bireyin ekonomik durumu, fiziksel özellikleri, zihinsel özellikleri, yaşadığı çevre, psikolojik özellikleri ve diğer faktörler etkilemektedir (Tufan, 2016, s.1).

Bireylerin karakterleri, kişiliğine özgü hal ve tavırları, karakteristik hareketleri ömür boyu kendine özgü olarak devam eder ancak bireyin içinde bulunduğu gelişim aşamaları birbirleri arasında farklılık gösterebilir (Cüceloğlu, 1993). Yaşlanmanın gelişimsel döneminde uyum becerilerine bağlı olarak işlev kaybı görülmektedir (Karakaş ve Durmaz, 2017, s. 2) .

Yaşlılık dönemi gelişimsel özelliklerini; sosyolojik, fizyolojik ve psikolojik olmak üzere üç farklı alt başlıkta inceleyebiliriz.

Sosyolojik Sorunlar

Sosyolojik olarak şüphesiz en dezavantajlı gruplardan biri yaşlılardır. Yaşlılıkta toplumsal rol ve statüler değişmekte, ilişkilerde önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bireyler daha önce belirleyici kararlar alabilen yaşam döneminden bunların ikinci planda olduğu yaşam evresine geçiş yapar (Baumeister ve Leary, 1995).

Bireyler yaşlılık döneminde fizyolojik ve psikolojik zorlukların yanında birtakım sosyoekonomik sorunlar da yaşamaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde sosyal sorunlar tıbbi problemlerden daha fazladır (Gökçe Kutsal, 2007, s. 78). Yaşlıların sosyoekonomik yaşamında aile yapısındaki değişimler, kent hayatına uyumsuzluk, ulaşım, barınma ve kuşaklar arası çatışma gibi birtakım sorunlar meydana gelmektedir.

Yaşlıların yaşadığı sorunların çoğunun temelinde aile vardır. Bu durum yaşlının aileden sosyal ve ekonomik olarak gerekli desteği bulamadığından dolayı gerçekleşmektedir. Yaşlı bu dönemde kendini değersiz, mutsuz ve bağımlı hissederek özgüven kaybı yaşamaktadır. (Arpacı, 2005, s. 121). Buna bağlı olarak bireyler yaşlılık döneminde sosyal dışlanma veya ayrımcılık ile sıkça karşılaşmaktadır. Yaşlılık döneminde ortaya çıkan sosyoekonomik sorunları birkaç alt başlıkta toplayabiliriz.

Yaşlılıkta Aile ve Yakın Çevre: Aile ve yakın çevre yaşlılar için özel bir anlam ifade eder. Aile içindeki sevgi, saygı ve ilgi yaşlının sorunlarını önemli derecede hafifletmektedir. Aile psikolojik, sosyal, ruhsal ve psikolojik destek kaynağıdır. Kentleşme başladıkça aileler kırsal kesimden kent sel alanlara doğru yerleşmeye başlamıştır. Bunun neticesinde yaşlılar kırsal kesimlerde ailelerinden ayrı kalarak yaşlılık dönemini yalnızlık ile baş başa geçirmeye başlamışlardır. Kentlerdeki gelir farklılıkları aile üzerinde olumsuz etkiler yaratmakta bununla beraber aile küçülerek ekonomik özelliği değişmektedir (Arpacı, 2005, s. 120).

Yakın çevre, akraba, arkadaş ve aile yakınlığı yaşlının yaşamdan doyum ve haz almasını arttırdığı gibi yeni rollerine alışmasında destekte bulunmaktadır (Kökenek, 2012, s. 16). Günümüz modern yapısında göç olgusunun artmasıyla ve toplumun batılılaşması ile beraber aile yapısı geniş aileden çekirdek aileye doğru geçiş yaşanmıştır. Bu dönemde yaşlıların çoğu geniş aile yapısının dışında kaldığından dolayı yalnız kalma durumunda kalmıştır (Ceylan, 2012, s. 30).

Alışılmış çevreden, aileden ve sosyal çevreden ayrılmak, yeni insanlara uyum sağlamaya çalışmak yaşlılar açısından kabullenmesi zor bir durumdur (Danış, 2004, s. 75).

Yaşlılık ve Kurum Bakımı: Modernleşme ve küreselleşmenin etkisiyle aile yapısında meydana gelen değişimler yaşlılık konusunu aile ortamının dışında toplum bazında da ele almayı gerekli kılmıştır. Ekonomik sorunlar, sağlık sorunları, fiziksel bakım ihtiyaçlarının karşılanması, yaşlının dışlanması gibi sorunlar yaşlının aile ortamında yaşamını zorlaştırmaktadır (Onat, 2004, s. 94). Kendine bakamayacak kadar güçsüz veya hasta ve yoksul olan yaşlıların dışındakiler bağımsız yaşamayı isterler. Tek başına hayatını idame ettirmeyi benimsemiş yaşlılar aile yanında kalan yaşlılardan daha huzurlu bir yaşam sürmektedir (Öz, 2002, s. 21).

Kurum bakımı öncelik olmamakla beraber kurum bakımına kadar birçok hizmet evreleri vardır. Çünkü kurum bakımı yaşlılık üzerinde psiko-sosyal açıdan olumsuz etkiler oluşturmaktadır (Getzel ve Mellor, 1985, s. 98). Ayrıca kurum bakımı devlet için önemli bir maliyete sahiptir. Bu bakımdan yaşlıların mümkün olduğunca kendi başlarına ve bağımsız olarak yaşamalarını sağlamak asıl hedeftir (Ceylan, 2015, s. 61).

Öncelik hedef olan evde bakım ve destek hizmetleri yaşlının alışmış olduğu ortam ve çevresinden kopmadan toplum içinde yaşamını sürdürmesini sağlamaktadır. Bu hizmet en ideal model olarak görülmektedir (Seyyar, 2007, s. 113).

Artan sağlık, sosyoekonomik ve fiziksel sorunlardan dolayı yaşlı daha korunaklı bir ortama ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada huzurevleri gündeme gelmektedir (Koşar, 1996, s. 100-101). Huzurevlerinde kalan yaşlılar ile huzurevinde kalmayanların yaşam biçimleri arasında ciddi farklar vardır (Kalaycıoğlu ve ark., 2003, s. 40). Huzurevi, çeşitli sorunlardan dolayı yalnız yaşayabilmesi mümkün olmayan ya da konutlarda barınmaması durumunda toplu bakım verilen yaşlıların barınma, yeme, içme ve aktivite ihtiyaçlarını karşılayan yatılı bir toplu bakım kurumudur (Onat, 2004, s. 94). Yaşlılara hizmet verenler ve uzmanlar huzurevinin olmadığı bir yaşlı bakımı düşünmemektedirler (Kalaycıoğlu ve ark., 2003, s. 40). Kurum bakımında hedeflenen başarıyı elde etmek için yaşlıların aile dışında bakılmasına toplum hazır olmalıdır (Altan ve Şisman, 2003, s. 20).

Yaşlılık ve Yalnızlık: Yalnızlık bireyin tercihi ve kendi iradesiyle ortaya çıkan yalnız kalma durumu değildir. Bireyin kendi iradesi ve isteği dışında aile, çevre ve toplumdan soyutlanması demektir (Ceylan, 2016, s. 66). Yalnızlık yaşlı için en önemli ruhsal sorunlardan biri sayılabilir.

Huzurevlerinde yaşlıların yalnızlık düzeylerini belirlemeyi hedefleyen çalışmalarda kadın yaşlıların yalnızlığı daha çok hissettiğini vurgulamışlardır. Ailenin ve toplumun yaşlıya affettiği rol yaşlının kendini yalnız hissetmesinde önemli bir etkidir (Akçay, 2011, s. 105).

Yaşlı Ayrımcılığı (Ageism): Yaşlı ayrımcılığı, yaşlının yetersizliklerinin, sınırlılıklarının ve olumsuz değişikliklerinin yorumlanmış halidir (Göçer, 2012, s. 12). Yaşlı ayrımcılığının temeli yaşlı bireye yaşı nedeniyle gösterilen önyargı ve eylemlerden oluşur (Çilingiroğlu ve Demirel, 2004, s. 228).

Gerek aileleri ve sosyal çevresi tarafından gerekse toplum tarafından bir dışlanma ve ayrımcılık yaşayan yaşlılar toplum tarafından; üretken olmayan, depresif, bilinçsiz, hasta kişiler olarak nitelendirilir ve ayrımcılık ile karşı karşıya kalınır (Abay ve Güngör, 2016, s. 93). Örneğin; yaşlı bireyler bir toplu taşıma aracına bindiğinde fiziksel işlevlerindeki yavaşlığundan dolayı toplum tarafından dışlanabildiği gibi, ev içinde tuvaletini tutamadığında, yemek tüketiminde zorlandığında da ev ahalisi tarafından baskı görerek dışlanabilir (Akkaş, 2021).

Yaşlılıkta dışlanma bireyin üretim ve tüketimin dışında kalma, sağlık sorunları, engellilik, sosyal izolasyon ve kent yaşamına uyum sağlayamama, engellilik durumu vb. bireysel eksiklikler yüzünden ortaya çıkmaktadır. En geniş tabiriyle sosyal statülerinde oluşan azalma nedeniyle yaşlı bireyler yavaş yavaş bir başkasına bağımlı hale gelmektedir (Şahin, 2011, s. 24-25).

Yaşlılık ve Emeklilik: Çalışmak birey için öz saygı kaynağıdır. Emekli bireyler toplumsal çalışma statüsünü kaybetmeyi göze alamadıkları için emekliliği çoğu zaman kabullenemezler (Zastrow, 1996, s. 249). Emeklilik bağlı yaşamın son aşamasıyla ilişkilendirilmesi nedeniyle çok önemlidir. Ancak emeklilik kimi ülkelerde; yeni sosyal statü kazandıran, eğlence ve boş zaman aktiviteleri gerçekleştirmek için yeni bir dönem olarak da tanımlanmaktadır (Thompson ve Hickey, 2002, s. 328).

Fizyolojik Sorunlar

Yaşlılık döneminde oluşan birtakım fiziksel yetersizlikler bulunmaktadır. Yaşlılık döneminde özellikle kulak yapısı ve işlevi olumsuz yönde değişmeye başlar. Bireylerin duyu organlarında meydana gelen değişimler ve gerilemeler sonucu ciddi bir işitme kaybı görülmektedir. Ayrıca işitmeden kaynaklanan bir denge kaybı da söz konusu olabilmektedir. Bu kayıplar; yaşlı bireyi ailesinden ve toplumdan daha da uzaklaştırabilmektedir (Aging Changes in the Senses, 2017).

Yaşlılık döneminde görme yetisinde de sorunlar oraya çıkabilir. Örneğin; yaş ilerlemesine bağlı görme keskinliğinde ve gözyaşında kayıplar oluşmaktadır. (Karadeniz ve Dedeli, 2008, s. 19-38). ABD Ulusal Tıp Kütüphanesi'ne göre yaşlılıkta ortaya çıkan en yaygın göz rahatsızlıkları: Miyop, katarakt, makula dejenerasyonu, glokom, diyabetik retinopati şeklindedir.

Ayrıca göz rahatsızlıklarının yanında koku duyusunda da azalmalar başlamaktadır. Bireylerde koku ve tat alma duyularındaki azalmalardan kaynaklı olarak yedikleri yemekten tat almamaya başlar. Bu nedenle yaşlılarda kokular ve tatlar arasında ayırım yapabilme yetisi kaybolmaktadır (Boyce ve Shone, 2006, s. 239).

Yaşlılarda iskelet ve kas sisteminde, deri sisteminde, sindirim sisteminde ve nörolojik sistemde de bozulmalar meydana gelebilir. Yürüyüş ve duruş değişikliği sık sık görülen durumdur. Bunun akabinde yaşlılarda özellikle kadın yaşlılarda kemik yoğunluğunda azalma görülür. Kemikler çok çabuk bir şekilde kırılabilir. Yaşlılıkta hareket yavaşlar ve kuvvet azalarak kas kaybı başlar (Aging Changes in the Bones-Muscles-Joints, 2017).

Psikolojik Sorunlar

Yaşlılar bu dönemde eskiye derin bir özlem ve hasret duymaktadır. Birey özgüveninin azalması neticesiyle yeniliklerden korkan bir tavır sergiler bu da beraberinde egoizmi doğurur. Çünkü birey yaşlılık da sosyal, fiziksel ve ruhsal aktivitelerden mahrum olduğu için kendisiyle baş başa kalır ve egoizm seviyesi artar. Alzheimer, bilinç bulanıklığı, depresyon, narsistik kişilik bozukluğu, stres, nevroz, intihar, uyku ve yönelim bozukluğu gibi çeşitli psikolojik sorunlarla karşı karşıya kalır (Arpacı, 2005, s. 123).

Yaşlılar benmerkezci bir düşünceye sahip olmakla birlikte çevrelerinden bencil olarak nitelendirilmektedirler (Öz, 2002, s. 21). Kendisini çevreden soyutlayarak içine kapanık bir yaşam idame ettirmektedirler. Bireyde bu dönemde çaresizlik, tükenmişlik, faydasızlık, yetersizlik, başkalarına muhtaç olma, ölüm korkusu ve yalnız kalma korkusu belirmektedir (Arpacı, 2005, s. 123).

Yaşlılığın psikolojik yönü genellikle bilişsel ve ruhsal davranış değişimleriyle anlaşılır. Bilişsel becerilerdeki değişimler; zekâ, öğrenme, dikkat, hafıza, bellek, bilişsel esneklik, akıl yürütme gibi yetilerdeki değişimleri; ruhsal davranış değişimleri ise baş etme kapasitesi, içgüdüler ve duygu durum gibi çeşitli nitelikleri içermektedir (Karakaş ve Durmaz, 2017, s. 2)

YAŞLILARA YÖNELİK SOSYAL POLİTİKALARA DUYULAN GEREKSİNİMİN NEDENLERİ

Yaşlılar için sosyal politika oluşturma ihtiyacını ortaya çıkaran sebepler; nüfus yapısında meydana gelen eğitim, demokratikleşme, ekonomik nedenler, sosyal hukuk devleti olma gereksinimi ve aile yapısındaki değişimdir. Buna göre;

Nüfus Yapısında Meydana Gelen Değişim: Toplumda bulunan yaşlı nüfusun fazla olması, yaşlılara yönelik sosyal politikaların işlerlik kazan-

masına neden olmuştur. Ülkelerde meydana gelen demografik dönüşüm eş zamanlı olmamıştır. Gelişmiş ülkeler bu süreci geliştirmekte olan ülkelere oranla daha erken yaşamıştır (Gürsoy Çuhadar ve Lordoğlu, 2016, s. 64).

Demokratikleşme: Günümüzde yaşlı nüfusu bulunduğu ülkelerdeki siyasal değişimlere küçümsemeyecek şekilde etki etmektedir. Bu nedenle siyasal partiler yaşlılara yönelik politikalarına önem ve öncelik vermişlerdir. Partiler iktidara gelebilmek için yaşlılara yönelik birçok vaatte bulunmuşlar ve iktidara geldiklerinde bu vaatlerin bir kısmını ya da tamamını gerçekleştirmişlerdir. Bu durum yaşlılara yönelik sosyal politikaların önemini arttırmış ve önünün açılmasına neden olmuştur (Altan ve Şişman, 2003, s. 15).

Ekonomik Nedenler: Nüfus artış hızı gelişmiş ülkelerde yavaşlamıştır. Hatta bazı ülkelerde durma noktasında gelmiştir. Yaşlı nüfusunun aktif nüfusa katılım oranları da bu ülkelerde düşmüştür. Bundan dolayı yaşlı nüfusunun aktif nüfusa bağımlılığı yükselmektedir (Lordoğlu, Toruner ve Özkaptan, 1999, s. 31). Yaşlıları aktif nüfusa bağlı olan ülkelerde, aktif nüfusun elde ettiği gelirler yaşlıların, yaşlılık sigortasını karşılamada yetersiz kalmıştır. Ayrıca refah artışına bağlı olarak sosyal ihtiyaç ve taleplerin çeşitli olması, kamu kaynaklarının önemli bir kısmının yaşlılar için ayrılmasına neden olmuştur (Acar ve Kitapçı, 2008, s. 81). Bu nedenle yaşlılar toplumda tüketici olarak yer almışlardır. Yaşlıları tüketen bireyler olmaktan ziyade üreten bireyler haline getirmek için çalışma yaşamına özendirilecek ve aktif nüfusa bağımlılık oranlarını azaltacak politikalar oluşturulmuştur.

Sosyal Hukuk Devleti Olma Gereksinimi: Sosyal hukuk devleti, vatandaşlarına asgari düzeyde gelir sağlayan, sosyal güvence temin eden, barınma, sağlık ve eğitim vb. gibi sosyal hizmetlerden adil ve eşit bir şekilde faydalanmasını sağlayan devlet olarak tanımlanmaktadır (Selek ve Öz, 2010, s. 10). Sosyal devlet anlayışının yaygınlaşması yaşlılar için büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu anlayış gereği devletler, yaşlıların sosyal ve ekonomik yönden birçok sorununu çözmeye çalışmıştır.

Aile Yapısındaki Değişim: Dünyada meydana gelen sosyal, siyasal ve teknolojik gelişmeler geleneksel aile yapısından modern aile yapısına dönüşüme neden olmuştur. Bu bağlamda kalabalık aileler yerini çekirdek ailelere bırakmıştır. Geleneksel aile yapısında yaşlılar yerini ve konumunu garanti altına almışken çekirdek aile yapısında bu konumlarını kaybetmişlerdir (Altan, 2003, s. 272). Bu durum sonucunda yaşlıların ihtiyaçları sosyal politikalar ile devlet ve yönetsel birimler tarafından giderilmeye çalışılmıştır.

TÜRKİYE'DE YAŞLILARA YÖNELİK SOSYAL POLİTİKALAR

Dünya üzerinde yaşlı nüfusun önemli ölçüde artması sebebiyle yaşlılara yönelik sosyal politikalara daha çok önem verilmeye başlanmıştır. Bu sosyal politikaların başlıcaları; bakım hizmetleri, kurum hizmetleri, sosyal yardımlar ve çeşitli emeklilik sistemlerinden oluşmaktadır (Tuncel ve Uzun, 2019, s. 14).

Sosyal politika uygulamaları ülkeden ülkeye ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan değişiklik göstermektedir. Bu değişikliklerin temel sebebi ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin, sosyal politika kapsamının ve yaşlılara bakış açılarının farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. Kimi ülkeler maddiyata dayalı bir sosyal politika izlerken kimi ülkeler maneviyata dayalı bir sosyal politika izlemektedir.

2000 öncesinde yaşlılar için sunulan hizmetler emeklilik ve bakım hizmetleri ile sınırlı olmuştur. Ancak, 2000 sonrasında yaşlılara yönelik bu hizmetler, yaşlıların yaşam kalitelerini arttırmak, sağlıklı ve aktif bir şekilde yaşamlarını sağlamak için oluşturulmuştur (Umutlu ve Tekin Epik, 2019, s. 37).

Türkiye'de 7.953.555 yaşlı birey bulunmaktadır (data.tuik.gov.tr., 2022). Ülkemizde yaşlılar için sunulan sosyal politikalarda, kurumsal bakım, yaşlıların gözetimi, mali destek ve gelir güvencesi gibi yardımlar ön plana çıkmaktadır (Gökdoğan, 2021, s. 78).

Ayrıca ülkemizde, yaşlıların haklarını güvence altına alabilmek için Anayasada yaşlılara yer verilmektedir (1982 Anayasası, m: 10 Ek Fıkra ve m: 61) Anayasal güvence dışında da pek çok kanunda yaşlı hakları için düzenlemeler yer almaktadır.

Türkiye'de yaşlılara yönelik sosyal politikaları, merkezi yönetim tarafından sunulan sosyal politikalar ve yerel yönetimler tarafından sunulan politikalar olmak üzere iki başlık altında ele almak mümkündür.

MERKEZİ YÖNETİMİN YAŞLILAR İÇİN SUNDUĞU SOSYAL POLİTİKALAR

Merkezi yönetim, Aile Çalışma ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ve çeşitli kamu kurumları aracılığı ile yaşlılara kamu hizmeti sunmaktadır. Buna göre sunulan başlıca kamu hizmetleri şunlardır;

Sosyal Güvenlik Sistemleri: Sosyal güvenlik sistemi ilk defa Bismarck tarafından Almanya'da uygulanmıştır. Bu sistemde, çalışanlar sigorta sistemi kapsamına alınmıştır. Kazanç temeline dayalı sigorta primleri bu sistemin finansman kaynağını oluşturmaktadır. Bismarck'ın güvenlik sistemi dünya da en çok uygulanan güvenlik sistemi olarak bilinmektedir.

Türkiye Sosyal Güvenli Sistemi, bu sistem ile uyumludur (Yıldızak, 2020, s. 84).

Sosyal güvenlik sistemi, yaşlılar için ana gelir kaynağı sağlayacak şekilde oluşturulmuştur. Bu sistemle, malullük, emeklilik ya da çalışanın vefatı gibi durumlarda bireyin ekonomik anlamda desteklenmesini sağlayacak bir gelir yolu olarak tasarlanmıştır (Çevik, 2019, s. 87).

Sosyal Yardımlar: 2022 sayılı kanun kapsamında yaşlılara ‘Yaşlı Aylığı’ desteği sağlanmaktadır. Bu kanunla birlikte; 65 yaşını dolduran, nafaka bağlanmamış ya da bağlanması mümkün olmayan, 2828 sayılı kanun kapsamından ve sosyal güvenlik kurumundan harçlık ya da aylık almayan, ortalama aylık geliri eşin geliri dâhil asgari ücretin 3/1’den az olan yaşlı Türk vatandaşlarına aylık bağlanmaktadır.

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları eşi vefat eden kadınlara düzenli olarak nakdi destek sağlamaktadır. 65 yaş aylığı alan kadınların dul aylığı içinde başvurmalarında herhangi bir sakınca görülmemektedir (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Rehber III. 2020, s. 8).

Sağlık Hizmetleri: Sağlık Bakanlığı yaşlıların da dâhil olduğu hasta gruplarına çeşitli hizmetler sağlamaktadır. Bu hizmetler; hasta yakınlarının psikolojik ve sosyal eğitimleri, kurum bakımına yerleştirme, hasta ile psikolojik ve sosyal çalışma sağlama, hasta eğitimi-uğraşı çalışması, sosyal inceleme-değerlendirme ve hasta nakil hizmetleridir. 65 yaş ve üzeri vatandaşlara hastanelerden randevu almaları şartıysa sıra numaralarına öncelik tanınmaktadır (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Rehber II. 2020, s. 10). Ayrıca yaşlı hastalar için işlemlerini kolaylaştırmak için refakatçi personel temin edilmektedir.

2014 tarihinde Palyatif Bakım Hizmetlerinin Uygulama Usul ve Esasları Hakkında Yönerge yürürlüğe girmiştir. Yaşlılarında yararlandığı palyatif bakım hizmetleri; hastanın hayatını tehdit eden bir hastalığın ortaya çıkması durumunda aile bireylerine ve hastaya tıbbi, psikolojik ve sosyal yardımlar sağlayarak yaşam kalitelerini arttırmayı ve acılarını hafifletmeyi amaçlamaktadır. Palyatif bakım hizmetleri; yataklı sağlık tesisleri dışında evde sağlık hizmet birimleri ve aile hekimleri tarafından, yataklı sağlık tesislerinde ise palyatif bakım merkezleri tarafından yürütülmektedir. İleri evre Koah, kanser, son dönem böbrek yetmezliği, Alzheimer, organ yetmezlikleri, vb. gibi hastalıklar palyatif bakım hizmetleri kapsamında değerlendirilmektedir (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Rehber III. 2020, s. 11).

Evde Sağlık Hizmetleri: Evde sağlık hizmetinden faydalanmak isteyen yaşlılar için Koordinasyon Merkezi tarafından eve hekim ve sağlık personeli gönderir. Evde sağlık hizmeti talep eden hastanın durumu ve

tedavi planı oluşturur. Hekim gerekli gördüğü taktirde diğer hekimlerle birlikte tedavi planını istişare edebilir (aile.gov.tr., 2022). Bu hizmet kapsamında ihtiyacı olan hastalara; ağız ve diş sağlığı, rehabilitasyon, tetkik ve tedavi, muayene, reçete düzenleme gibi hizmetler sunulmaktadır.

Evde Bakım Hizmetleri: Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğüne sağlanan evde bakım sosyal yardımına ‘Evde Bakım Desteği’ denilmektedir. Bu destek engelli bireylere sunulan maddi destektir. Maddi destek engelli bireye değil, engelli bireyin bakımından sorumlu olan kişiye verilmektedir. Engelli yaşlı bireyleri bakan kişilerde evde bakım desteğine başvurabilmektedir. Ancak başvuru için, hastanelerden en az %50 engelli ibaresinin yer aldığı heyet raporuna ihtiyaç duyulmaktadır. Hanede bulunan aylık gelirin asgari ücretin 3/2’sinden az olduğunun gelir testi raporuyla tespit edilmesi gerekmektedir. Ayrıca engelli bireyin, başka birinin yardımı olmadan hayatını idame ettiremediği, İl Müdürlüğü bünyesinde çalışan Bakım Hizmetleri Değerlendirme Heyetinin raporu ile tespit edilmektedir (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Rehber II. 2020, s. 16).

Yaşlı Bakım Hizmetleri: Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na bağlı huzurevlerinde kendi gereksinimlerini karşılayabilecek durumda olan yaşlılara hizmet sunulmaktadır. Ancak kendi gereksinimini karşılamayacak durumda olan vatandaşlar; huzurevleri, yaşlı bakım rehabilitasyon merkezleri ve toplum destekli bakım hizmeti olan yaşlı yaşam evlerinden hizmet almaktadırlar. Yaşlılar bu hizmet kapsamında; psikolojik danışmanlık ve destek, sosyal destek, sağlık ve öz bakım gibi hizmetlerden faydalanmaktadır.

Bakanlığa bağlı bulunan huzurevleri ve rehabilitasyon merkezlerinde ücret talep edilmektedir. Ücretler aylık olarak tercih edilen odanın özelliğine göre belirlenmektedir. Fakat gelir durumu yetersiz olan vatandaşlar indirimli ya da ücretsiz olarak bu hizmetlerden faydalanabilmektedirler.

Bakanlık huzurevlerine bağlı bir yapı olarak ‘Yaşlı Yaşam Evleri’ oluşturmuştur. Yaşlı yaşam evleri, yaşlıların eşleriyle ya da yalnız kalabilecekleri minimal düzeyde evler ve apartmanlardır. Evler genellikle müstakil ya da apartman olarak genellikle toplu taşıma alanlarına yakın şehir merkezlerinde açılmaktadır.

Ülkemizde yaşlılar için yürütülen bir başka kamu hizmeti, Yaşlılar için Yaşlı Destek Programı (YADES) uygulamasıdır. YADES Türkiye’de yaşayan 65 yaş ve üzeri yaşlıların korunması ve desteklenmesi üzerine kurulmuş bir programdır (evdebakim.org., 2022). Bu program ile evlerinde yalnız veya bir yakını ile yaşayan vatandaşlara sosyal hizmet sunumları gerçekleştirilmektedir. Proje Aile, Çalışma ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından desteklenmekte ve 13 Büyükşehir Belediyeleri tarafından sunulmaktadır.

Ulaşım Hizmetleri: 65 yaş ve üstü bireylerin şehir içi ve şehirlerarası ulaşımında ücretsiz veya indirimli olarak sehayat edebilmesi için kanuni düzenlemeler yapılmıştır.

28931 sayılı yönetmelikte; 65 yaş ve üzeri T.C vatandaşlar demir ve denizyollarının şehir içi hatlarından ve belediyelerin toplu taşıma hizmetlerinden ücretsiz yararlanmaktadır. Demir ve deniz yollarının şehirlerarası ulaşımından ise %50 indirimle yararlanmaları sağlanmıştır (Resmi Gazete: 28931, Madde 5).

65 yaş ve üzeri yaşlılar için Yüksek Hızlı Tren ve Ana hat trenlerinde indirim uygulanmaktadır. 60-64 yaş arası yolculara %14, 65 yaş ve üzeri yolculara %50 indirim uygulanmaktadır (tcddtasimacilik.gov.tr., 2022).

Çevre, Kültür, Sanat Etkinlikleri: Milli Parklara ve korunan alanlara giriş ücreti 65 yaş ve üzeri yaşlılardan alınmamaktadır. Müze ve ören yerlerine ücretsiz bir şekilde girebilmek için yılda bir defa 5 TL karşılığında 'Müze Kart' tahsis edilmektedir. Ayrıca opera, bale ve tiyatro seyri için yaşlılardan ücret alınmamaktadır (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Rehber II. 2020, s. 35).

Yaşlı Kurum Hizmetleri: Türkiye'de 1956 yılında Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü kurularak yaşlılara götürülen hizmetler devlet sorumlu tutularak programlı ve düzenli hale getirilmiştir. Yaşlı refahı ile ilgili hizmetlerden en önemlileri huzurevi, evde bakım hizmeti ve yaşlı danışma merkezleridir (Sertbaş ve Bahar, 2003).

Huzurevleri: 60 yaş ve üzeri yaşlı bireylerin sosyal, psikolojik, ruhsal ve ekonomik gereksinimlerinin karşılanması amacıyla huzurlu bir ortamda yatılı faaliyet gösteren sosyal hizmet kuruluşudur (Tuncel ve Uzun, 2019, s.15).

Huzurevlerine sosyal ve ekonomik gereksinimlerinden yoksun olan ancak bağımsız olarak gündelik ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasitede olan sürekli olarak ağır bir hastalığı bulunmayan akli melekeleri yerinde olan 60 yaş ve üstü vatandaşlar alınmaktadır. Huzurevinde Ekonomik gücü yerinde olmayan, Kanunen kendisine bakacak kimsesi olmayan ya da kanunen kendisine bakacak kimsesi olan fakat yükümlününün ekonomik gücü yeterli düzeyde olmayan yaşlılar ücretsiz olarak, ekonomik gücü yerinde olan fakat sosyal yoksunluk içerisinde bulunan yaşlılar ücretli olarak kalabilmektedir (Atalay ve ark., 1992).

Gündüz Bakım Merkezleri: Alzheimer ve Demans hastalıklarını bünyesinde barındıran yalnız veya ailesiyle yaşayan yaşlı bireylerin; sosyalleşebilmesi, psikolojik durumlarının iyileştirilebilmesi için kurulan merkezlerdir. Gündüz bakım merkezleri yaşlı bireylerin ihtiyaç ve gereksinimlerinin düzenlenmesi, aileleriyle olan iletişimlerinin dü-

zenlenmesi gibi ana faaliyetler ve yardımcı faaliyetlerde bulunmaktadır (Karakuş, 2018, s. 121).

Yaşlı Yaşam Merkezleri: Ülkemizde yaşlı yaşam evleri programı; yaşlıların aktif yaşlanmasını, topluma katılımlarının arttırılması ve sosyal izolasyonun önlenmesine yönelik 2012 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Bu yerlerde aynı cinsiyetten 3-4 yaşlı birlikte aynı konutlarda yaşamaktadır. Buralarda rutin günlük işler bakım elemanları tarafından yürütülmektedir. Yaşam evlerinin yeri seçilirken personel gereksinimi de göz önünde bulundurularak genellikle huzurevlerine yakın yerler olması tercih edilmektedir (<https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr>, 2014).

YEREL YÖNETİMLERİN YAŞLILAR İÇİN SUNDUĞU SOSYAL POLİTİKALAR

Yaşlılara yönelik hizmet sunumunda yerel yönetim birimlerinin kanunlara dayalı bir takım yetki ve sorumlulukları bulunmaktadır. 5393 sayılı Belediye Kanunu, 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu ve 5302 Sayılı İl Özel İdaresi kanununda yaşlılara yönelik hizmet sunumlarının yürütüleceği hükümleri yer almaktadır (Çolak ve Özer, 2015, s. 121). Bu kanunlarda yaşlılar çoğu zaman dezavantajlı bireyler arasında yer almakta ve hizmet sunumlarında sosyalleşme ile bakım hizmetlerine vurgu yapılmaktadır (Yıldızak, 2020, s. 97). Belediyelerin yaşlılar için sunduğu hizmetler aşağıda başlıklar halinde yer almaktadır.

Evde Bakım Hizmetleri: Belediyeler yaşlılarında içinde bulunduğu ihtiyaç sahiplerine, evde sağlık ve kişisel bakım hizmeti sunmaktadır. Bu hizmetler kapsamında yaşlılara evde kuaförlük ve berber hizmeti, tırnak kesimi, yaşlı hasta banyosu gibi kamu hizmetleri sağlanmaktadır. Söz konusu çalışmalar ile yaşlı bireylerin öz saygılarını kazanmaları amaçlanmaktadır (Kurtkapan ve Şentürk, 2018, s. 8).

Yaşlılar, evlerini temizleyemedikleri için hijyenik ortamda hayatlarını idame ettirememektedir. Bu nedenle belediye tarafından yaşlılara evlerinde temizlik hizmeti sunulmaktadır (Tuncel ve Uzun, 2019, s. 325).

Evde Sıcak Yemek Hizmeti: Yaşlılar, kimi zaman evlerinde düzenli yemek yapamadıkları için sağlıklı bir şekilde beslenememektedir. Eksik beslenmekten dolayı birçok yaşlı sağlık problemlerinden muzdarip olmaktadır. Vücudun temel ihtiyaçlarını temin etmekte zorlanan yaşlılar için belediyeler düzenli olarak evlerine günde iki ya da üç öğün sıcak yemek hizmeti sağlamaktadır. Bu hizmetle birlikte, yaşlıların mutfakta yemek pişirirken yaralanma ve yangına sebebiyet verme gibi olumsuz durumlarında önüne geçilmektedir.

Evde Sağlık Hizmeti: Yaşlılar yaşadıkları birtakım sağlık problemlerinden dolayı sağlık kuruluşlarına erişimlerde zorlanmaktadır. Bu nedenle belediye ekipleri tarafından yaşlılara evlerinde çeşitli sağlık hizmetleri sunulmaktadır. Bu sağlık hizmetleri; hasta nakil hizmetleri, ambulans hizmetleri, telefon aracılığıyla doktorlara danışma hizmeti, pansuman yapma, iğne vurulma ve serum takma gibi hizmetlerdir. Belediyeler bunların yanı sıra maddi durumu elvermeyen yaşlılar için havalı yatak, hasta yatağı, tekerlekli sandalye, hasta yatak banyosu ve ilaç gibi tıbbi desteklerde sağlamaktadır.

Maddi desteklerin yanı sıra belediyeler uzmanlar aracılığı ile yaşlılar için evde psikolojik destek, evde fizyoterapi ve evde diyetisyenlik gibi hizmet sunumları da gerçekleştirmektedir.

Kültürel Hizmetler: Belediyeler yaşlıların kent yaşamından uzaklaşmamaları ve sosyalleşebilmeleri için çeşitli kültürel etkinlikler düzenlemektedir. Ancak kültürel hizmetleri oluşturan konser, sinema tiyatro gibi etkinlikler Türkiye’de illere göre farklılık gösterebilmektedir (Kurtkapan, 2018, s. 40). Bazı belediyeler dış mekân etkinliklerinin yanı sıra yaşlıların ön planda tutulduğu kafeler açmaktadır. Örneğin; Üsküdar Belediyesinin açtığı ‘İkinci Bahar Kahvesi’ (uskudar.bel.tr.,2022), Beylikdüzü Belediyesinin açtığı ‘İkinci Bahar Kahvesi’ (turkiyegazetesi.com.tr., 2022) ve Yalova Belediyesinin açtığı ‘Emekli Kafe’(yalovaas.com.tr) bu hizmetlere örnek olarak verilebilir. Ayrıca belediyeler yaşlıların vakit geçirebilecekleri kültür merkezleri ve beceri edindirme kursları da açarak keyifli vakit geçirmelerini sağlayan çalışmalar yürütebilmektedir.

Yaşlılara Yönelik Dış Bakım Hizmetleri: Bazı hasta yakınları şehirlerarası yolculuklar yapmaktan ya da işleri için bir yere gitmekten imtina etmektedir. Bunun sebebi yaşlı aile üyelerini bırakabilecekleri bir yerin ya da kişinin olmamasıdır. Belediyeler bu noktada yaşlılar için güvenilir mekânlar inşa etmektedir. Bu mekânlara emanet edilen yaşlılar doktorlar, hemşireler ve hastabakıcılar tarafından gözetim altında tutulmaktadır.

Sosyal Hizmetler: Belediyeler yardıma muhtaç olan yaşlılar için maddi destek sağlamaktadır. Bazı belediyeler, yaşlıların ve ihtiyacı olan vatandaşların gıda ve temel ihtiyaçlarını alabilmeleri için anlaşmalı marketlerde kullanabilecekleri kart temin etmektedir. Isınma sorunlarını çözebilmek için yaşlılara ve ihtiyaç sahibi vatandaşlara belediyeler tarafından yakacak yardımı yapılmaktadır. Ayrıca temel ihtiyaçlarını destekleyebilmek amacıyla ihtiyacı olan vatandaşlara erzak kolisi temin edilmektedir. Belediyeler yaşlıların ulaşımını kolaylaştırabilmek amacıyla belediye otobüslerinden ücretsiz faydalanmalarını sağlamaktadır.

SONUÇ

Yaşlanma sürecinde birey yaşlılığın beraberinde getirdiği sosyolojik, fizyolojik ve psikolojik olarak birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar kaçınılmaz olmakla birlikte bazı bireylerde yavaş, bazı bireylerde daha hızlı seyretmektedir. Yaşlılık döneminde birey fiziksel ve mental olarak gerileme dönemine girmesinden dolayı özellikle ailesi, çevresi ve iş hayatından uzaklaşmakta ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadır. Bu sosyal dışlanma yaşının eski dönemlerine özlem ve hasret duymasına sebebiyet vermektedir. Bu durum ise yaşlıyı zihinsel anlamda daha da kötü duruma getirmektedir.

Sosyal hizmet yaşlı bakım modellerinin öncelik hedefinin ilk sırasında evde bakım modeli yer almaktadır. Bu sayede; yaşının sosyal kopukluklar yaşamasına, aileden uzak kalmasına, sosyal dışlanmaya maruz kalmasına, kendilerini yalnız hissetmesine engel olmaya çalışılmaktadır.

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı son yıllarda yapmış olduğu çalışmalarda yaşlı bireylere evde bakım modelinin uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Türkiye’de yapılan çalışmaların genelinde yaşlı bireylerin aileleri yanında kalmadıkları zaman huzurlu olmadıkları gözlemlenmiştir. Kurum bakımı alan yaşlıların yaşam kalitesi iyi derecede olsa bile sosyal ortamlardan, eski aile bağlarından uzak kalması neticesinde mutsuz oldukları görülmüştür.

Yaşlılara yönelik politikaları 2000’li yıllardan sonra ivme kazanan Türkiye, merkezi yönetim ve yerel yönetimler aracılığı ile yaşlılara birtakım hizmet sunumları gerçekleştirmeye başlamıştır.

Merkezi yönetimin sunduğu hizmetler makro ölçekli hizmetlerdir. Gelişmekte olan bir ülke olmasına karşın, ülkemizde merkezi yönetim tarafından yaşlılara yönelik sunulan hizmetlerin nitelikli hizmetler olduğu kanısına varılmıştır. Yaşlı Destek Programları, Yaşlı Yaşam Evleri ve yaşlıların kültürel etkinliklerden ücretsiz faydalanmalarının sağlanması bu kaniya varılmasında etkin rol oynamıştır.

Yerel yönetimler ise; yaşlılara mikro ölçekte hizmet sunan yönetim birimleridir. Sunulan hizmetlerin yaşlıların özgüvenini kazandırmaya yönelik hizmetler olduğu, sağlıklı bir şekilde yaşamalarına destek olacak nitelik taşıdığı ve sosyalleşmelerini sağlamayı amaçladıkları çalışmanın öz çıktıları arasında yer almaktadır. Ayrıca merkezi yönetimin yaşlılara yönelik çeşitli projelerde yerel yönetimlere destek olması, hizmetlerin yaygınlaşması için bir teşvik olarak görülmektedir.

Türkiye genelindeki gerek merkezi yönetimin gerekse yerel yönetimlerin yaşlı bireylere dönük tüm kamu hizmet ve çalışmaların önleyici olmaktan ziyade çözüme yönelik olduğu görülmektedir. Bu yüzden ülkemizi-

zin sağlık ve bakım yükü ekonomik, sosyal ve manevi yönden her geçen gün artmaktadır.

Ülkemizin bir sonraki adım olarak önleyici politikalara yönelmesi ve önlenemez gerçekliklerle ilgili de daha özenli çözümler üretmesi beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, A. R. ve Güngör, F. (2016). Yaşlılarla Sosyal Hizmet. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Akçay, C. (2011). Yaşlılık: Kavramlar, Kuramlar ve Yaşlılığa Hazırlık, İstanbul: Kriter Yayınları.
- Akkaş, İ. (2021). Çevrim İçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı Üzerine Araştırma: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 4.
- Akkaş, İ. (2020). Sosyolojik Bağlamda Yaşlılık ve Sosyal Dışlanma. Sempozyum Onursal Başkanı.
- Altan, Ö. Z. ve Şişman, Y. (2003), Yaşlılara Yönelik Sosyal Politikalar, *Kamu-İş Dergisi*, Sayı: 2.
- Arpacı, F. (2005), Farklı Boyutlarıyla Yaşlılık, Ankara: Türkiye İşçi Emeklileri Derneği Eğitim Ve Kültür Yayınları.
- Asi Karakaş, S. ve Durmaz, H. (2017). Yaşlılık Dönemi Psikolojik Özellikleri ve Moral, *Kocatepe Tıp Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 1.
- Atalay B, Konaş Y. M, Beyazıt S ve Ark. (1992). Türk Aile Yapısı Araştırması. Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: 2313, Ankara.
- Baumeister, R. ve Leary Mark R. (1995). The Need To Belong: Desire For Interpersonal Attachments As A Fundamental Human Motivation, *Psychological Bulletin*, Cilt: 117, Sayı: 3.
- Boyce, J. M. ve Shone, G. R. (2006). Effects Of Ageing On Smell And Taste, *Postgraduate Medical Journal*, Cilt: 82, Sayı: 966.
- Ceylan, H. (2016). Yaşlılık Sosyolojisi, Editör, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Ceylan, H. (2015). Yaşlılık Ve Refah Devleti. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Ceylan, H. (2012). Evlilik, Aile ve Boşanmanın Toplumsal Boyutları. *Yeni Birlik Dergisi*.
- Cüceloğlu, D. (1993). İnsan ve Davranışı (4. Basımı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çilingiroğlu, N. ve Demirel, S. (2004). Yaşlılık ve Yaşlı Ayırmacılığı. *Türk Geriatri Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 4.
- Danış, M. Z. (2009). Türkiye’de Yaşlı Nüfusun Yalnızlık ve Yoksulluk Durumları ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Açısından Bazı Çıkarımlar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*.
- Danış, M. Z. (2004). Yaşlıların Evde Bakım Gereksinimleri ve Evde Bakıma İlişkin Düşünceleri. Ankara: Güç-Vakfı Yayınları.

- Göçer, Ş. (2012). Hacılar İlçe Merkezinde Yaşlılarla Yaşayan Bireylerin Yaşlı Ayırıcılığına İlişkin Tutumlarının Belirlenmesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Gökçe K, (2007), Yaşlılık Döneminde Sık Görülen Sağlık Sorunları, GEBAM.
- Getzel ve Mellor. (1985). Gerontological Social Work Practice In The Community, Haworth Press, New York, 1985.
- Kalaycıoğlu, Sibel. (2003). Yaşlılar ve Yaşlı Yakınları Açısından Yaşam Biçimi Tercihleri. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Karadenizli, G. ve Dedeli, Ö. (2008). Yaşlılık Dönemi Fiziksel Özellikleri. (Ed: K. Ersanlı, M. Kalkan). Psikolojik, Sosyal Ve Bedensel Açından Yaşlılık.
- Karakuş, B. (2018). Türkiye’de Yaşlılara Yönelik Hizmetler, Kurumsal Yaşlı Bakımı ve Kurumsal Yaşlı Bakımında İllerin Durumu. Ankara: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.
- Koşar, N. G. (1996). Sosyal Hizmetlerde Yaşlı Refahı Alanı. Şafak Matbaacılık: Ankara.
- Kökeneç, Y. (2012). İstanbul’da Yaşlanmak İstanbul’da Yaşlıların Mevcut Durumu Araştırması.
- Onat, Ü. (2004). Yaşlanma ve Sosyal Hizmet. Yaşlılık Gerçeği. Ankara. H. Ü. Hastaneleri.
- Öz, F. (2002). Yaşamın Son Evresi: Yaşlılık Psikososyal Açından Gözden Geçirme. Kriz Dergisi.
- Özdemir, M. (2020). Yaşlılık Algısının Koronavirüs Salgını Sürecindeki Kültürel Değişimi.
- Plus, M. (2017). Aging Changes In The Senses. <https://medlineplus.gov/ency/article/004013.htm> (Erişim Tarihi: 04.12.2021)
- Resmi Gazete 2014 / 28931: Ücretsiz veya İndirimli Seyahat Kartları Yönetmeliği.
- Rodgers W, (1982), Estimable Functions Of Age, Period, And Cohort Effects. American Sociological Review, 47(6).
- Sertbaş G, Bahar A. (2003). Huzurevinde Yaşayan Yaşlıların Yaşlılığa İlişkin Görüşleri ve Sosyal Uyumlarının Değerlendirilmesi. Hemşirelik Forumu.
- Seyyar, (2007). Bakım Terimleri Sözlüğü, Şefkatli Eller Yayınları: Ankara.
- Sosyal hizmete Giriş. (2014). İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Sosyal Hizmet Ön Lisans Programı: Basılmamış Ders Notu.
- Şahin, M. (2011). Küreselleşen Yaşlılık ve Yaşlı Bakım Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1.
- Thompson, William E. ve Hickey, Joseph V. (2002). Society In Focus: An Introduction To Sociology, Boston.

- Tufan, İ. (2016). Antikçağdan Günümüze Yaşlılık ve Yaşlanma, Geliştirilmiş 2.Baskı. İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Tuncel, G. ve Uzun, H. (2019). Türkiye’de Yaşlılara Yönelik Sosyal Politikalar Üzerine Bir İnceleme. Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, Sayı: 3, Yıl: 2.
- Zastrow, C. (1996). Social Problems: Issues And Solutions. Wadsworth Publishing Company.
- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2020). Yaşlılar İçin Bilgilendirme Rehberi II.
- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2020). Yaşlılar İçin Bilgilendirme Rehberi III.
- Acar, Atilla ve Kitapçı, İsmail. (2008). Sosyal Güvenliğin Demografik Boyutu, s. Türkiye’deki Emeklilik Sistemindeki Değişim, Maliye Dergisi (Ocak-Haziran 2008), Sayı 154, s.77-98.
- Altan, Ömer ve Zühtü, Şişman, Yener. (2003). Yaşlılara Yönelik Sosyal Politikalar. Kamu-İş; Cilt: 7, Sayı: 2.
- Çevik, Evindar Can. (2019). Türkiye’de Yaşlılara Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları (Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sosyoloji Anabilim Dalı. İstanbul.
- Çolak, Murat ve Özer, Yunus, Emre. (2015). Sosyal Politika Anlamında Aktif Yaşlanma Politikalarının Ulusal ve Yerel Düzeydeki Analizi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. Güz-2015, Cilt, s. 14, Sayı: 55.
- Gökdoğan, Yasin. (2021). Sosyal Belediyecilik Bağlamında Yaşlılık Politikaları, s. Yaşlı Destek Programı Uygulaması (Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi. SBE ÇEKO ABD)
- Gürsoy Çuhadar ve Seyran. Lordoğlu, Kuvvet. (2016). Demografik Dönüşüm Sürecinde Türkiye’de Yaşlanma ve Sorunlar. İ.Ü. SBF Dergisi. No: 5.
- Kurtkapan, Hamza. (2018). Aktif Yaşlılık ve Yerel Yönetim Uygulamaları, s. İstanbul Örneği. Araştırma Makalesi. Senex, s. Yaşlılık Çalışmaları Dergisi. 2.
- Lordoğlu Kuvvet, Toruner Mete ve Özkaptan Nurcan. (1999). Çalışma İktisadi. Beta Yayınları. Yayın No:535. İşletme-Ekonomi Dizisi:52. 3.Bası. İstanbul.
- Öz, Cihan Sele. (2010). Sosyal Belediyecilik Bağlamında Evde Bakım Hizmetleri, s. İstanbul, Ankara ve Kocaeli Büyükşehir Belediyeleri Örnekleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü). Sakarya.
- Umutlu, Selin ve Tekin Epik, Meryem. (2019). Türkiye’de Yaşlı Nüfus ve Sosyal Politika Uygulamaları. Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, 11(1).

TC 1982 Anayasası. (Ek fıkra, s. 7/5/2010-5982/1 md.). Kanun Numarası, s. 2709. Kabul Tarihi, s. 18.10.1982. Tertip:5. Cilt: 22.

TÜİK, Tablo-1 Cinsiyete Göre Yaşlı Nüfus ve Yaşlı Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranı.

Tuncel, Gülnihal ve Uzun, Hasan. (2019). Türkiye’de Yaşlılara Yönelik Sosyal Politikalar Üzerine Bir İnceleme. Fırat Üniversitesi. Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Cilt:3. Sayı:2.

Yıldızak, Gizem Buket. (2020). Belediyelerin Yaşlı Dostu Kent Uygulamalarının Değerlendirilmesi, Çanakkale Belediyesi Örneği (Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. SBKY ABD). Çanakkale.

Linkler

Evde Sağlık Hizmeti, <https://www.aile.gov.tr/sss/engelli-ve-yasli-hizmetleri-genel-mudurlugu/saglik-hizmetleri/> Erişim Tarihi, s. 18.02.2022.

YADES, [http://evdebakim.org.tr/yasli-destek-programi-yades-tanitim-toplantisi.html#:~:text=Ya%C5%9F1%C4%B1%20Destek%20Program%-C4%B1%20\(YADES\)%2C,ve%20bu%20hizmetlerin%20%C3%BC1-ke%20genelinde](http://evdebakim.org.tr/yasli-destek-programi-yades-tanitim-toplantisi.html#:~:text=Ya%C5%9F1%C4%B1%20Destek%20Program%-C4%B1%20(YADES)%2C,ve%20bu%20hizmetlerin%20%C3%BC1-ke%20genelinde) Erişim Tarihi, 18.02.2022.

Yüksek Hızlı Tren İndirimi, <https://www.tcddtasimacilik.gov.tr/duyuru/146> , Erişim Tarihi, 18.02.2022.

İkinci Bahar Kahvesi Üsküdar, <https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/pages/ikinci-bahar-kahvesi/432> . Erişim Tarihi, 18.02.2022.

İkinci Bahar Kahvesi Beylikdüzü, <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a385214.aspx> . Erişim Tarihi:18.02.2022.

Emekli Kafe, <https://yalovaas.com.tr/emekli-kafe/> . Erişim Tarihi, s. 18.02.2022.

“

Bölüm 6

ÇEVRESEL EĞİLİMLERİN TEDARİK ZİNCİRİNE ETKİSİ

Yasin Mercan¹

Onur ÇETİN²

1 Öğretim Görevlisi Dr., Kırklareli Üniversitesi, yasinmercan@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4722-0794

2 Dr. Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi, nurcetin@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1835-3333

* Bu çalışma “Tedarik Zincirinde Yeşil Tedarikçi Seçimi: Bir Alan Araştırması” adlı doktora tezinden türetilmiştir.

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Onur ÇETİN Tez No: 649216

”

GİRİŞ

İşletmeler avantaj elde etmek için tedarik ve satın alma faaliyetlerini diğer faaliyetleri ile uyumlu hale getirmek zorundadırlar. Satın alma faaliyetlerini etkin bir şekilde yönetmek açısından, tedarikçi değerlendirmesi ve seçimi çok önemli bir rol oynamaktadır (Rezaei vd., 2014: 8165). Uygun tedarikçilerin seçimi malzeme satın alma maliyetini önemli ölçüde azaltmakta, esnekliği ve ürün kalitesini arttırmakta ve sonunda malzeme satın alma süresini hızlandırmaya yardımcı olmaktadır. Bu nedenle tedarikçi seçiminin ana hedefleri, satın alma riskini azaltmak ve alıcı ile tedarikçi arasında uzun vadeli bir ilişki geliştirilmiştir (Yazdani vd., 2017: 3728).

Tedarikçi seçimi önceleri ekonomik açıdan dikkate alınmaktaydı. Ancak son yirmi yıla bakıldığında, örgütler çevreyi koruma konusunda çok daha fazla endişe duymaktadırlar. Bu bağlamda da tedarik zinciri (TZ) ile ilgili yeni kavramlar ortaya çıkmıştır.

Çevre sorunları ve bunlarla ilgili çevresel düzenlemeler işletmeleri TZ uygulamalarında çevresel açıdan büyük bir baskı ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu noktada çevresel kaygıların tedarik zinciri yönetimi (TZY) uygulamalarıyla birleşmesi ile yeşil tedarik zinciri yönetimi (YTZY) kavramı ortaya çıkmıştır (Gupta, 2019: 663). YTZY hammadde tedarikçileri, üreticileri, dağıtıcıları, kullanıcıları ve geri dönüşümcüleri içeren tedarik zincirindeki üyeleri karşısında başarılı koordinasyon, entegrasyon ve yönetim gerektiren bir yapıdır (Tuzkaya vd., 2009: 478). YTZY uygulamalarında, yeşil tedarikçiler yeşil ürün tasarımı, yeşil paketleme, kaynak geri dönüşümü ve sürekli yeşil inovasyona odaklanmaktadır (Wu vd., 2019: 395). Buna bağlı olarak, yeşil tedarikçi seçimi, tedarikçi performansını çevre standartlarıyla birlikte izlenebilir bir yapı haline getirmektedir (Masakhani, vd., 2017: 205). Yeşil tedarikçi seçimi, çevreye duyarlı tedarik zincirlerinin tasarım ve yönetimine geçişte önemli bir kilometre taşıdır. Stratejik rekabet sürdürme (Haeri and Rezaei, 2019: 768) ve işletmelerde kurumsal gelişmeyi teşvik etmede önemli bir rol oynamaktadır (Banaeian vd., 2018: 345).

Bu bölümde, öncelikle TZ ve TZY'nin tanımı ve amaçlarına bakılmıştır. Daha sonra ise çevre, yeşil tedarik zinciri (YTZ), YTZY ve faaliyetleri incelenmiştir. Bu bölümde çevre ve çevreye bağlı olayların gelişimi ve bu olaylar çerçevesinde YTZ yaklaşımının ortaya çıkışını değerlendirmek, daha sonra YTZY uygulamalarına yönelik bilgi aktarmak amaçlanmaktadır.

1. TEDARİK ZİNCİRİ VE TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ

Tedarik Zinciri kavramı, müşterilerin ihtiyaç ve beklentilerine cevap verebilmek için TZ aşamalarında tedarikçilerden müşterilere doğru olan

tüm akışları akla getirmektedir (Chopra ve Meindl, 2017: 1). TZ'deki işletmelerin elde etmiş oldukları başarılar TZ aktörü olarak zincirdeki diğer paydaşlarla sağlayabildikleri entegrasyon ve koordinasyon yeteneklerini idare edebilme maharetlerine bağlıdır. Koordinasyonu sağlanmış bir sistem olarak ifade edilen TZ'de birbiri ile ilişkili bir dizi iş sürecinin eş zamanlanması söz konusudur. Burada amaç, hammadde ve kullanılacak ürün temini, temin edilen hammadde, hazır parça ve yardımcı malzemelerin ürüne dönüştürülmesi, ürünlere değer katılması, ürünlerin perakendeci ya da müşterilere dağıtılması ve tüm TZ aktörleri arasında bilgi paylaşımının oluşturulmasıdır (Yörüköğlü vd., 2014: 3).

TZ'de her üye hem tedarikçi hem de müşteri veya ürünün son kullanıcıdır. Dolayısı ile üyeler hem satın alma ve tedarik faaliyeti hem de satış faaliyeti gerçekleştirmektedir. Bu açıdan bakıldığında TZ'de tedarik ve satın alma faaliyetlerinin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu önemin altında alıcı ve tedarikçi arasında oluşacak ve sürdürülecek ilişkiye yön veren faktörler bulunmaktadır. Bunlar ürün veya hizmetin kalitesi, maliyeti, teslimat hızı, güven ilişkisi ve sürdürülebilirliktir. Bu faktörlere dayalı sağlanabilen kalıcı ve uzun dönemli iş birliği hem tedarikçiye hem de satın alan tarafa rekabet avantajı sağlayacaktır.

Tedarik zinciri yönetimi ise, müşterilerin ne istediklerinin belirlenmesinden başlayarak, üretimde kullanılan kaynakların temini, mal ve hizmetlerin üretilmesi ve nihai kullanıcılara teslimine kadar ilk tedarikçilerden başlamak üzere tüm tedarikçi, imalatçı işletmeler, dağıtım kanalı üyeleri ve müşteriler arasında gerçekleşen malzeme, ürün ve bilgi akışlarının etkin bir şekilde yönetilmesini sağlamaktadır. Bu yaklaşım, sürece dahil edilen tüm işletmelerin verimliliklerinin ve karlılıklarının artırılmasında ve faaliyetlerin güvenli bir şekilde sürdürülmesinde etki etmektedir (Salamı vd., 2015: 18). Birden fazla işletmeyi içinde barındıran tedarik zincirleri, tek bir işletmeyiymiş gibi davranarak yüksek kaliteli, düşük maliyetli olarak ortaya koyduğu ürün veya hizmetleri pazara daha hızlı ulaştırarak daha fazla müşteri memnuniyeti sağlamayı amaçlamaktadır. Bu şekilde oluşturulmuş bir TZ tasarımı ve yönetimi, maliyeti düşük ve kaliteli ürünlerin tam zamanında müşteriye teslim edilmesinde önemli rol üstlenmektedir (Güçlü ve Özdemir, 2015: 3).

2. ÇEVRESEL EĞİLİMLERİN YEŞİL TEDARİK ZİNCİRİNE ETKİSİ

Günümüzde dünyanın karşılaştığı çevre sorunlarının küresel karakteri, insanları problemlerin çözülmesi konusunda, sorumluluk üstlenmek zorunda bırakmaktadır. Çünkü bu küresel tehdit insanoğlunun en büyük ortak endişesini oluşturmaktadır. Artık bilinçlenen toplumlar bu tehditler karşısında önlemler almaya başlamışlardır. Çevresel problemler ile ilgili alınan

tedbirlere yönelik hızla artmakta olan bu arayış çabaları, 1960'tan itibaren hem ulusların gündemlerini hem de küresel çaptaki çevresel politikaların belirlenmesini etki altına almaya başlamıştır. Bu bağlamda uluslararası olarak yapılan ilk girişim, 1972'de toplanan Stockholm Konferansı'dır. Konferansta, ülkelerin gelişmişlik düzeylerini dikkate alarak, kalkınma temel hedef olarak alınmış ve çevreyi koruma altına alma girişimlerinin ülkelerin kalkınma hedeflerine bir engel olarak algılanamaları gerektiği kararı alınmıştır (Sipahi, 2008: 331). Yine bu konferansta dünyanın her yerinde çevresel bilincin oluşturulması amaç edinilmiş, tüm ülkelerin çevreyi koruma konusunda ortaya konulan prensipler doğrultusunda hareket etmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Stockholm Konferansı'ndan 20 yıl sonra düzenlenen Rio Zirvesi'nde de "Sürdürülebilir Kalkınma" kavramı üzerinde çalışılmış ve bu kavramın önemi ve nasıl uygulanabileceği üzerine odaklanılmıştır. Çevreyi temiz tutarak kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için toplumdaki bireylere ve üretim sağlayan işletmelere önemli görevler yüklenilmiştir (ISO, 2008: 3).

İçinde yaşadığımız doğa üretim süreçleri boyunca ortaya çıkan ve sürekli artan çevresel kirlenmelerin yoğun tehdidi altındadır ve bununla iç içe yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır (Baykal ve Baykal, 2008: 4). Bu da küresel olarak farklı yapıda bir kurumsallaşma olgusunu gündeme taşımaktadır. Buna bağlı olarak problemlerin küreselleştiği bir ortamda, siyaseti de küresel hale getirmeli, küresel sorumluluk bilinci edinilmeli ve kurumların yeniden gözden geçirilmesi veya yeni küresel projelerin ele alınması benimsenmelidir (Yıkılmaz, 2003: 129).

Çevresel problemlerin hızla artması, bu problemlerin çözümünde çok boyutlu bir iş birliği ve koordinasyonu gerekli hale getirmektedir. 21. yüzyılın çevresel içeriğini oluşturan bu temel sorunlar 1980'li yıllardan başlayarak uluslararası oluşumların düzenlenmesine sebep olmuş ve buna bağlı olarak da uluslararası çevre antlaşmaları, çevrenin koruma altına alınması ve idare edilmesi içindeki rolü günden güne artmaktadır (Sonnenfeld ve Mol, 2002: 1323). Ancak yapılan bazı çalışmalarda ülkelerin ulusal çaplı çevre antlaşmalarındaki faaliyetleri ile uluslararası alanda yapmış oldukları iş birlikleri büyük farklılıklar göstermektedir (Recchia, 2001: 2). Ortaya çıkan bu çelişki uluslararası faaliyetlerin söz konusu problemlerin çözümünde etkili olamayacak olmaları gelecek için ciddi endişelere yol açmakta ve konunun küresel boyutta değerlendirilerek birlikte çözüm yollarının ortaya konulması ve yeni politikaların geliştirilmesi gerekliliğini doğurmaktadır.

2.1. Yasal Düzenlemeler

Yasal düzenlemeler hükümetler tarafından konulan, ürünlerin satın alma ve dağıtım tipini etkileyen bir faktördür. İnternetin dünyadaki bütün

pazarlara ulaşma olanağının sağlanması ile işletmelerin tedarik zinciri yöneticileri hükümetlerin düzenlediği serbest ticareti kısıtlayıcı bazı engelleri kaldırması gerektiğine inanmaktadırlar. Bu ticari engellerin gelecekte artıp artmayacağı düşünülmesi gerekli bir problemdir. Ancak bu konunun ileride nasıl bir yol izleyeceği şimdilik bilinmemektedir. Yasal yükümlülüklere uyulmaması ve çevre sorularının iyi yönetilmemesi ile oluşan maddi cezalar işletmelere çok büyük yük oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra yasal yükümlülüklerin yol açtığı engelleri aşmak da işletmelere süre kaybı olarak yansımaktadır. YZ'nin oluşturulması ile atıkların azalacağı ve çevresel kirliliğin önlenebileceği veya büyük oranda aza indirgenebileceği öngörülmektedir (Esty ve Winston, 2007: 153). Buna bağlı olarak da işletmeler çevre sorunları ile fazla karşılaşmayacak ve dolayısı ile yasal yükümlülükler ile zaman harcamayacaklardır.

2.2. Çevre Yönetimi ve Çevre Yönetim Sistemleri

Çevre yönetimi; insanların olumsuz uygulamaları sonucu çevrede oluşabilecek zararlı etkileri, günün ihtiyaçlarını giderecek ve gelecek kuşakların ihtiyaçlarını da düşünerek düzenleme ve yön verme amaçlı planlama yapma, karar verme, politika üretme, kanıksama ve tatbik etme süreci olarak tanımlanmaktadır (Ertuğrul ve Şavlı: 2013: 224). Çevre yönetimi, doğayı herhangi bir değişime zorlamadan onunla yaşayabilme becerisidir. Mümkün olduğu kadar doğal kaynakları koruyarak ve biyosferin taşıma kapasitesini aşmamak koşuluyla mal ve hizmet üretmeyi planlamak ve bu planı gerçekleştirmek için ürün ve faaliyetleri yönetmektir (Meade ve Pringle, 2001: 149-159).

Çevre yönetimi ISO 14001 standartlarına uygun olarak çevresel bir politikanın tanımlanması, geliştirilmesi, gözden geçirilmesi ve devamının sağlanması için örgütsel yapı, planlama faaliyetleri, sorumluluk, uygulamalar, prosedürler, süreçler ve kaynakları içine alan bir kavramdır (Chan, 2011: 3-4). Girdilerden başlayarak, onların tasarım ve üretimi esnasındaki bütün süreçlerinin yönetimini ve girdilerin ürün haline gelmesi veya sistemden atılması esnasında bir işletmede yürütülen faaliyetlerin tüm yönlerini kapsamaktadır. İşletmeler belirledikleri amaçlara ulaşabilmek ve genel olarak çevresel performans hedeflerini yakalayabilmek için öncelikle çevresel faaliyetlerin işletme politikası içinde yer aldığı bir faaliyet listesi oluşturmalı ve ardından bu listeye göre kontrol fonksiyonunu yerine getirmelidir (Kirk, 2008: 402).

ÇYS ise bir işletmenin yapmış olduğu faaliyetlerin çevre üzerindeki etkilerini yönlendirmek amacıyla oluşturulmuş organize bir değer sistemidir (Ertuğrul ve Şavlı, 2013: 224). ÇYS'nin uygulanması ile tespit edilen çevre sorunları kontrol edilebilirken, veriler kaydedilmekte böylece düzeltici ve önleyici faaliyetler ortaya konulmaktadır. Bu doğrultuda, bir üretim tesisi ürettiği

çevresel sonuçları bilmekte, sorumluluğu kabul etmekte ve bunları önlemek için çeşitli maliyetler üstlenebilmektedir. Dolayısıyla, merkezi yönetimlerin direktifleri ile oluşturulmuş bir çerçeveden ziyade, yerinden sorunları izleyen ve yükümlülükleri kabul eden bir bakış açısına geçilmektedir. Nitekim, ÇYS ile işletmeler stratejilerine çevre sorunları ile mücadele etmeyi de eklemiştir. Bununla birlikte; şirketin kamuoyu ve tüketiciler nezdinde imajını yüceltirken yeni pazarlar oluşturmuşlar, performanslarını yukarıya çekmişler ve çevresel zararları minimize etmişlerdir (Zeytin ve Kırılıoğlu, 2014: 240).

2.3. Kirlilik Önleme ve Kirlilik Kontrol

Son yıllarda çevre kirliliği, gelişen ülke ekonomileri ile tekrar gündeme gelen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevreye duyarlılık konusunda bireylerin sergilemiş olduğu tutumlarda göz önüne alınca çevre merkezli anlayıştan insan merkezli anlayışa yönelim olması ülke ekonomilerini etkilemektedir. Ülke ekonomilerinde gelişmişlik arttıkça, bireylerin ihtiyaçlarının sonsuz fakat kaynakların sonlu olması durumu göz önüne alındığında doğayı geri dönüşü olmayacak şekilde kazanç elde etmek amacıyla kullanmaları üretim ve tüketim faaliyetlerindeki artıştan dolayı çevre kirliliğini de giderek artırmaktadır. Sürekli tüketen, aynı zamanda da sınırsız üretim yaparak büyümeyi hedefleyen ülkeler, dünyayı büyük bir çevre kirliliği tehdidi ile karşı karşıya bırakmaktadır. Üretimde kullanılan doğal kaynaklar nedeniyle bu kaynakların azalmasıyla çevre kirliliği giderek artmaktadır. Fakat üretimle birlikte gerçekleşen ekonomik büyüme sonucunda gelişen ülkelerin çevre sorunlarına bu gelişmişlikleriyle çözüm bulabilecekleri düşünülmektedir. Ülkelerin gelirlerindeki artıştan belirli bir pay çevre sorunlarına ayrılmaktadır. Küresel anlamda Kyoto Protokolü de bunun bir örneğini oluşturmaktadır. Protokolün esas amacı 2008-2012 yılları arasındaki karbon emisyonu salınımını 1990 yılı seviyesinin yaklaşık %5 altına düşürmektir (Rüstemoğlu, 2016: 2152).

Birçok hükümet tarafından çevreye zarar verilmemesi ile ilgili önlemler alınmasına rağmen işletmeler bununla kalmamış, kendi önlemlerini geliştirmiş ve bunları iyi bir şekilde uygulamışlardır. ABD'deki işletmelerde muhasebe, personel ve yönetim gibi bölümlerin yanında çevre ile ilgilenen birimler de bulunmaktadır. Bunlar, işletmelerin türlerine göre oluşan üretim kalıntılarının mümkün olduğunca nasıl geri dönüştürüleceği ve eğer atık söz konusu ise bu atıkların çevreye olan zararlarının nasıl önüne geçileceği hususunda çalışmaktadırlar. Bu sayede işletmeler hem doğa ile dost olarak yaşam sürmekte hem de yeniden kazanımlar vasıtasıyla büyük ölçüde maliyetlerde azalma sağlamaktadırlar (Gökbunar, 1995: 4).

2.4. Çevresel Performans

Çevresel performans, bir üretim işletmesinin karbon salımı, katı atık miktarı ve toksik ve tehlikeli malzemelerde azaltma yapabilme yetenekleri

ile alakalıdır (Zhu vd., 2008). Çevresel performansın temel amaçlarından biri, işletmeler ve ürünlerinin çevresel yönlerini araştıran müşteriler için cevap yeteneği geliştirebilmesidir. Bir başka amacı ise ürünün üretim sürecindeki tedarikçilerinin de ozona zarara veren madde kullanımının ölçülmesidir. Bu amaçlar temel olarak tedarik zincirine adapte edilebilmektedir. Çoğu durumda, yeşil tedarikçilerin süreç ve ürünle ilgili yönleriyle bağlantılıdır. Bu bağlantılar: eko-etiket, çevreye zarar veren maddelerden kaçınma, enerji kullanımı, dönüştürülebilir maddelerin kullanımı, bazı kısımların yeniden kullanımı, dönüştürme, çevresel yönetim sistemleri, çevresel tasarım ve yaşam döngüsü uygulamalarıdır (Nagel, 2003: 16).

2.5. Atık yönetimi

Atık yönetimi; atığın oluşumunun önlenmesi, kaynağında azaltılması, yeniden kullanılması, özelliğine ve türüne göre ayrılması, biriktirilmesi, geçici depolanması, taşınması, ara depolanması, geri dönüşümü, enerji geri kazanımı dâhil geri kazanılması, bertarafı, bertaraf işlemleri sonrası izlenmesi, kontrolü ve denetimi faaliyetlerini kapsar (Atık Yönetimi Yönetmeliği, 2015; md. 4).

Atık yönetimi faaliyetleri artan atıkların kontrol altına alınması için ortaya çıkmıştır. Bu yönetiminin ana amacı çevresel zararı azaltmaktır. Sürdürülebilir atık yönetimi politikası uzun yıllar süren çabalarla oluşturulmaktadır. Bu yönetimle, doğal kaynaklara karşı daha bilinçli yaklaşım ve atıkların çevreye karşı stratejik dönüşüm çerçevesinde değerlendirilmesi sağlanmaktadır (Cherubini vd., 2009: 2116). Atık yönetimi için kamunun koyduğu yasal çevre kuralları dikkate alınarak emisyon ölçümleri, kullanılan malzemelerin doğaya karşı tahribat etkisi gibi birçok konu kamu kesiminde yetkili merciler tarafından denetlenmektedir (Routroy, 2009: 26).

3. YEŞİL TEDARİK ZİNCİRİ VE YEŞİL TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ

YTZ, bir ürünün belirli bir döneminden ziyade geçirdiği tüm evreleri inceleyerek; ürünün hammadde temininden nihai ürün haline gelip tüketiciye ulaşması, daha sonra tüketici tarafından kullanım ömrü biten ürünün yeniden işletmeye geri dönüşüne kadar geçen dönemi kapsamaktadır (Cote vd., 2008: 1566).

YTZ faaliyetlerinin 1960'larda başlayıp bugün hala devam eden gelişim süreci bilinmektedir. 1960'larda basit TZ'leri yer alıyordu ve bunlar sadece hava kirliliğini dikkate almaktaydılar. YTZ kavramı henüz gelişmemişti ve çevresel normlar ile TZ arasında herhangi bir bağ bulunmuyordu. 70'lere gelindiğinde atık yönetimi ile ilgili yönetmelikler oluşturulmuştur ve TZ'lerde malzeme kaynak planlama süreci başlamıştır. Önceki yıllara göre çevresel uygulamalara daha fazla önem verilse de YTZ uygulamaları

bu yıllarda da bulunmamaktaydı. 80'lerde ise üretim süreçlerini yavaş yavaş yeşil hale getirme çalışmaları başlamıştır ancak genel TZ'ler üzerinde yeşil uygulamaların bir etkisi olmamıştır. Yeşil uygulamaların sadece üretim süreçlerinde görülmesi, üretim sürecinin ön ve arka süreçlerinde görülmemesi YTZ uygulamalarının bu dönemde de olmadığını göstermektedir. 90'larda hammadde tüketimini azaltmak ve atıkları en az seviyeye çekme fikirleri ortaya atılmıştır. 2000'li yıllarda ise sistematik ürün ve süreç yönetimi benimsenmiştir. Ayrıca ürün ve süreçlerin yaşam döngülerinde çevresel etkilere odaklanılmıştır. Bu yıllarda YTZ benimsenmeye başlanmış ve YTZ'nin süreçlerinde yeşil uygulamalar görülmeye başlanmıştır (Jaggarath and Khan, 2015: 39).

Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi ise hammadde temininden başlayarak imalatın sağlanmasını, ürünün dağıtımını ve kullanılan ürünlerin yeniden işletmeye geri dönüşünü çevresel bir bakış açısıyla inceleyerek TZY ile bütünleştiren bir felsefedir (Sarkis, 2003: 398). Bu felsefede TZ'deki işletmelerin sürdürülebilir rekabet avantajı ve ekolojik etkinlikleri artırılarak, karlılık ve pazar payının da artırılması hedeflenmektedir (Atrek ve Özdağoğlu, 2014). YTTY'de çevre dostu yönetim uygulamaları TZY'ye uyarlanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani işletme faaliyetlerinin çevreye olan zararını azaltmak amacıyla, işletmede iç ve dış faaliyetlerin çevreye verdiği olumsuz etkinin ölçülerek, en aza indirilmesi hedeflenmektedir. YTTY kavramı TZ'nin daha yeşil hale getirilmesinde işletmelerin çevre uygulamalarında bireysel çabalardan çok birlikte hareket edilmesinden doğmuştur (Ageron vd., 2012). Çevreye verilen zarar minimuma indirgenirken, işletme performansının artırıldığı etkili bir süreç oluşturulmuştur (Torielli vd., 2011: 41).

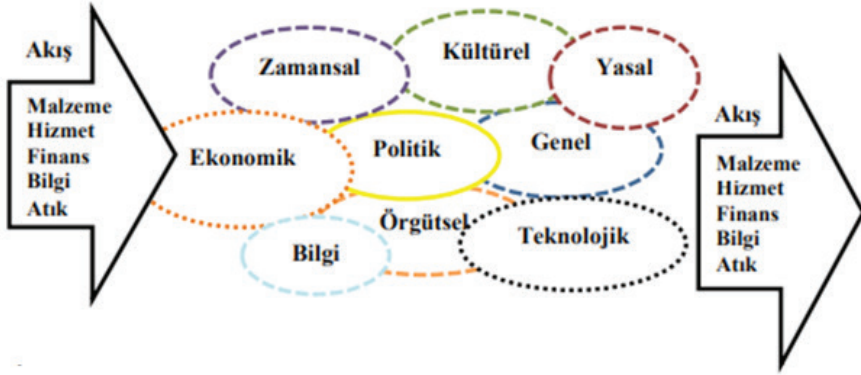
4. YEŞİL TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİNİN UYGULANMASI

YTTY, yeşil tasarım, yeşil kaynak, yeşil satın alma, yeşil üretim, yeşil dağıtım, yeşil lojistik, yeşil pazarlama ve tersine lojistik faaliyetlerinden oluşmaktadır (Diabat ve Govindan, 2011: 559). Genel olarak, tedarik, üretim, dağıtım ve ters lojistik alanlarındaki yeşil faaliyetlerden oluşmaktadır (Ninlawan vd. 2010). Bu faaliyetler; yenilenebilir enerji kaynaklı ve temiz teknoloji temelli yatırımların sağlanması, işletme paydaşları ile iş birliğinin sağlanması ve sürdürülebilirlik odaklı toplumsal projelerin desteklenmesi şeklinde gerçekleşmektedir (Topcu ve Korkmaz, 2015: 11). Bu faaliyetlerin en önemlisi yeşil satın alma ve tedarikçi seçimidir. Yeşil satın alma kararları ile hammadde ve teknoloji seçiminde çevreye duyarlı hammadde ve teknoloji seçimi yapılmaktadır. Ayrıca geri dönüştürülebilir ve yeniden kullanılabilir malzemelerin alınması da yeşil satın alma kararları ile sağlanmaktadır. Tedarikçi seçiminde de seçilecek olan tedarikçilerin çevreyle

uyumlu ve yeşil çevre yönetimini benimsemiş olmaları önem taşımaktadır (Büyüközkan ve Vardaloğlu, 2008: 7).

YTZY'nin uygulanması temelde yeşil yönetim ile ilişkilidir. Yeşil yönetimin istenilen biçimde olması YTZ faaliyetlerinin daha kolay bir şekilde yapılacağını göstermektedir. Yeşil yönetim ya da diğer bir adıyla ekolojik yönetim çevresel karar verme süreçlerinde öne çıkmaktadır. Bu da işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine yönelmelerini sağlamaktadır. Bu yönelmelerin sebeplerinin başında ise Birleşmiş Milletler tarafından tarif edilen yeşil ekonominin sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin gerçekleşen faaliyetlerinin bir çatıda toplanması yönündeki söyleminden doğduğu bilinmektedir (Brand, 2012: 28). İşletmeler YTZ'yi uygulamaya teşvik edilebilmektedir. Ancak bazı durumlarda işletmeleri YTZ'yi uygulamaya zorlayan sebepler de olabilmektedir. İşletmeleri yeşil uygulamalara iten sebeplerin başında devletin yasalara bağlı yaptırım gücü gelmektedir. Diğer bir yanda ise çevresel anlamda yönetimde yapılan yanlış politikalar sonucu işletmelerin yaşadıkları olumsuz finansal göstergeler yer almaktadır (Büyüközkan ve Vardaloğlu, 2008: 1).

TZ'yi çevresel boyutta etkin bir şekilde yönetmek için, politikacılar, kuruluşlar ve yöneticiler, YTZ'nin çeşitli alanlarını ve bu engeller üzerindeki çevresel etkilerini anlamalıdır. Şekil 1'e bakıldığında YTZ'nin birçok engelden oluştuğu görülmektedir. Burada bahsedilen engeller; örgütsel, genel, bilgi, zamansal, yasal, kültürel, ekonomik ve teknolojik olarak gruplandırılmıştır. Örneğin, örgütsel sınırlar perspektifinden malzeme akışları, malzemelerin yöneticiler ve tasarımcılar tarafından iş birliği içinde mutabık kalınmasını ve yakın bir perspektiften, nerede bulunacakları ve saklanacakları konusunda kararların alınmasını gerektirir. Yasal boyut açısından bakıldığında, yasal gerekliliklerin müşterilere raporlanabilmesi için bilgilerin yönetilmesini ve yapılandırılmasını gerektireceği bilgi akışları olabilir. Ancak çevresel maliyetlerle ilgili bilgiler yalnızca bir operasyon yöneticisi veya çevre departmanı için endişe verici olabilir. Örneğin; bilgi açısından engeller, TZ'deki tüm bölümler arasında yeşil uygulamalardaki etkinliği ciddi bir şekilde azaltabilmektedir. Bu yüzden, YTZ'de etkili bir uygulama oluşturmak için gerekli olan önemli engellerin ve akışların ortaya konulması gerekmektedir (Sarkis, 2012: 208).

Şekil 1: Yeşil Tedarik Zinciri Önündeki Engeller

Kaynak: Sarkis, J. (2012). A Boundaries and Flows Perspective of Green Supply Chain Management. *Supply Chain Management: An International Journal*, 17(2), s. 209

4.1. Yeşil Üretim

Doğal çevreye verilen zararın gözle görülür seviyelere ulaşması; çevre kirliliğinin insan sağlığı açısından olumsuz etkilerinin açıkça ortaya çıkması ile küresel boyutta tüketicilerin, üreticilerin ve devletlerin çevreye olan duyarlılıklarının artması sonucu yeşil üretim kavramı ortaya çıkmıştır (Dede ve Özenç, 2014: 2). Yeşil üretim çevresel etkiyi en aza indirmek için ürün geliştirme veya sistem operasyonunda yer alan tasarım ve mühendislik faaliyetlerine sürdürülebilir bir yaklaşımdır (Deif, 2015: 1554).

Yeşil üretimin gerçekleşebilmesi için öncelikle üretimin yeşil olarak tasarlanması gerekmektedir. Çevreye verilen zararı en aza indirecek ürünler geliştirme ihtiyacı giderek daha belirgin hale gelmiştir. Ürünler, insan ihtiyaçlarını karşılamada önemlidir, ancak çevreye verilen zararın etkileri ve doğal kaynakların tükenmesi de göz ardı edilmemelidir. Bir ürünün tüm yaşam döngüsü boyunca tasarım aşamasından, hammadde seçimine, üretim ve ürünün ömrünü tamamlayarak imha edilmesi aşamasına kadar çevreye verdiği zararın en aza indirilmesi için yeşil tasarım yapılmaktadır. Yeşil tasarım, Y TZ'de önemli bir rol oynamaktadır. Buna bağlı olarak da TZ'nin her aşamasında yeşil faaliyetler kendine yer bulmaktadır. Yeşil tasarımın temel hedefi malzemenin en uygun şekilde kullanımı ve atıkların önlenmesidir (Hundal, 2000: 1-2). Yeşil tasarım, kurşun, cıva, krom ve kadmiyum gibi çevresel olarak tehlikeli maddelerin azaltılması veya ortadan kaldırılması için tasarım, tekrar kullanım için tasarım, yeniden dönüşüm için tasarım, yeniden üretim için tasarım ve kaynak etkinliği için tasarım olmak üzere beş şekilde gerçekleştirilmektedir (Eltayeb vd., 2010: 497).

4.2. Yeşil Ürün

Yeşil ürün genellikle ekolojik bir ürün veya çevre dostu ürün olarak bilinmektedir. Çevresel etkiyi azaltmada daha çevresel olarak sağlam içeriğe veya ambalaja sahip bir üründür. Başka bir deyişle, yeşil ürün, geri dönüşüm veya geri dönüştürülmüş içerik, azaltılmış ambalajlama veya doğal çevre üzerindeki etkiyi azaltmak için daha az toksik malzeme kullanan stratejileri içeren ürünü ifade etmektedir (Chen ve Chai, 2010: 29). Yeşil ürün kavramının 1980'lerin sonlarında trend olduğu ve bu şekilde pazarlama ürünlerinin pratiği niş pazarlarda daha yaygın hale geldiği bilinmektedir. Ancak 21. yüzyılın başlarında küresel ısınma ve doğal kaynak tükenmesi ile ilgili endişelerin ivme kazanmaya başlamasıyla birlikte yeşil ürün kavramının ana akım haline geldiği ve ürün üreticilerinin uygulamalarını etkilemeye başladığını görülmektedir (Air Quality Sciences, 2010: 1).

Doğal kaynakların korunması, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi ve dünyayı kirliliğe karşı korumak için yeşil ürünler büyük bir öneme sahiptir. Yeşil ürün denilince; geri dönüştürülebilir, tekrar kullanılabilir ve biyolojik olarak parçalanabilen, doğal içerikli, içinde toksik barındırmayan kimyasallar içeren, çevreye zararı olmayan veya çevreyi kirliletmeyen, çevre dostu paketlere sahip ürünler akla gelmektedir (Rajasekaran ve Gnanapandithan, 2013: 628). Yani dünyayı temiz tutan, doğal kaynakları tüketmeyen ve geri dönüştürülebilir ya da sürdürülebilir ürünlerden oluşmaktadır (Shamdasani vd.,1993: 488).

Yeşil ürün kavramında genellikle kullanılan 4S formülü şöyledir:

- 1- Tatmin (Satisfaction): Tüketici istek ve gereksinimlerinde oluşan tatmin,
- 2- Sürdürülebilirlik (Sustainability): Üründeki enerji kaynaklarında süreklilik sağlanması,
- 3- Sosyal Kabul (Social Acceptability): Ürün veya işletmenin yeryüzündeki canlılara zararının dokunmaması konusunda sosyal kabul görmesi,
- 4- Güvenlik (Safety): Kişilerin sağlığını tehdit etmeyecek ürün üretimi.

4.3. Yeşil Dağıtım ve Tedarikçiler

Dağıtım, müşteri istek ve beklentileriyle doğrudan ilgili olan faaliyet aşamasıdır. Buna bağlı olarak, dağıtım sistemlerinin yeniden tasarımı ve iyileştirilmesi sürecine müşterilerin de katılım sağlanmasının daha etkili ve verimli bir dağıtım şebekesi oluşturacağı öngörülmektedir. Örneğin, satıcılar ile müşterilerin yer kararlarını bütünleştirmek, “tam-zamanında” sistemlerinin geliştirilmesini sağlamaktadır (Sarkis, 2003: 399). Bu nokta-

da işletmeye en yakın tedarikçilerin ya da dağıtım faaliyetlerinde çevreye daha duyarlı olan tedarikçilerin seçilmesi yeşil dağıtımı oluşturmada doğru olacaktır.

Çevreye duyarlı pazarlama operasyonlarının uygulanabilmesi için toptancı, aracı ve perakendecilerin oluşturduğu dağıtım kanallarının, işletmeye vermiş oldukları bilgilerin devamlılığı sağlanmalıdır. Perakendeciler tüketici grupların çevreye olan ilgilerini bilmektedirler ve tüketiciler ile ilgili önemli bilgileri ellerinde bulundurmaktadırlar. Seçilen perakendecilerin çevreye duyarlı malzemeler kullanmaları işletmelerin çevreci görüntülerini daha da güçlendirmektedir. Yeşil dağıtım etkinlikleri; yeşil fiziksel dağıtım, depolama, stok yönetimi, sipariş toplama ve gerçekleştirme, doldurma-boşaltma ve tersine lojistik aşamalardan oluşmaktadır (Erbaşlar, 2012: 100).

4.4. Yeşil Paketleme

Ürün yaşam döngüsü boyunca insan ve çevre sağlığına olumsuz etki yaratmayan yeşil paketleme, yeniden kullanıma ve geri dönüşüme uygun bir paketleme türüdür. Ekolojik Paketleme veya Çevre Dostu Paketleme olarak da bilinmektedir. Ürünlerin yapımında tamamen doğal bitkiler kullanılmaktadır. Geri dönüştürülebilmekte veya yeniden kullanılabilir. Sürdürülebilir kalkınma politikası hedefinde insan ve hayvan sağlığını da dikkate alan çevre dostu ambalajlamadır (Zhang ve Zhao, 2012: 900). Yeşil paketleme ile ürün bilgileri tüketici kesime ulaştırılmakta, ürünlerin bilinçli tüketiciyi etkileyerek satışa dönüşmesi sağlanmakta, çevreye karşı olan zararlı etkiler azaltılmakta ve depolama faaliyetleri daha uygun şekilde yapılabilmektedir (Ayyıldız ve Genç, 2008: 509).

4.5. Yeşil Pazarlama

Yeşil pazarlama, çevreye duyarlı bir şekilde tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerinin karşılanmasıdır. Tüketici grupların çevresel bilgilerinde olan artış ve çevre dostu ürünlere yatkınlık gösterme eğilimleri, işletmeleri yeşil pazarlama anlayışını benimsemelerine iten en önemli nedendir. Bununla birlikte hükümetin uygulamakta olduğu politikalar, çevreci tarafların baskısı gibi nedenlerle işletmelerde yeşil pazarlama anlayışı gelişmektedir. Bu anlayışın gelişmesiyle birlikte durumun artık bir rekabet avantajı yarattığının fark edilmesi ve maliyetleri önemli ölçüde minimize ettiğinin görülmesi işletmelerde çevresel pazarlama anlayışını giderek artırmaktadır (Eren ve Yılmaz, 2008: 291). Bilinçli tüketim eğilimleri ile doğadaki kaynakların zarar görmemesi ve beraberinde çevreye verilen zararların da azaltılması sağlanabilir. Burada pazarlama yöneticilerine büyük görev düşmektedir. Öyle ki çevre dostu ürünlere olan talepler doğrultusunda ürün gamlarını incelemeli ve bu yönde gerekli düzenlemeleri yapmalıdırlar. Bu aşamada bir pazarlama araştırmasının yapılması, yeni pazarlama stratejilerinin elde

edilmesi ve tüketici grupların ürünlerinin çevreye duyarlı yanları hakkında haberdar edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, yeşil pazarlama düşüncesi, çevresel gerçekleri gün yüzüne çıkarmayı ve işletme görünümünü sağlamlaştırmayı amaçlamaktadır (Emgin ve Türk, 2004: 10).

4.6. Tersine Lojistik

Tersine lojistik kavramı; geleneksel tedarik zincirinin aksine kullanılmış ürünün yeniden kazanılması ya da uygun yöntemle imha edilmesini amaçlamaktadır. Kullanılmış ürün depolarının, ürün akışının ve buna ilişkin bilginin verimli ve etkili bir biçimde planlanması, uygulanması ve gözden geçirilmesi işlemleri olarak da tanımlanmaktadır (Acar ve Kara; 2014: 318). Aynı zamanda tersine lojistik yönetim becerileri ve faaliyetleri ile tersine dağıtımı da kapsamaktadır. Tersine lojistik, kullanıcıya artık fayda sağlamayan kullanılmış ürünlerden, pazarda tekrar kullanılabilen ürünlere kadar bütün lojistik faaliyetleri içine alan bir süreçtir. Bu süreç dağıtımın organize edilmesi bakımından, kullanılmış olan ürünlerin nihai kullanıcıdan üreticiye fiziki akışını içermektedir (Fleischmann vd., 1997: 2). Tersine lojistik yönetimini altı temel adımda incelemek mümkündür. Bu adımlar; kabul, geri alım, gözden geçirme, yenileme, nakil ve yeniden yapılanma olarak sıralanabilir (Karaçay, 2005: 318).

4.7. Yeşil Satın Alma

Yeşil satın alma, satın alınan ürünlerin veya malzemelerin, satın alma işletmesi tarafından belirlenen, israf kaynaklarını azaltma, geri dönüşüm, yeniden kullanma, kaynak azaltma ve malzemelerin ikame edilmesini teşvik etme gibi çevresel hedeflere ulaşmasını sağlamaya çalışan çevreye duyarlı bir satın alma girişimi olarak tanımlanmaktadır (Min ve Galle, 1997). Yönetimin desteği, işletmenin misyonu, departmanların amaçları, çevreye dost girdiler almak için personelin eğitimi ve satın alma yöneticisinin değerlendirilmesi gibi önemli faktörlere bağlıdır (Zhu, Sarkis ve Lai, 2008: 263). Satın alma işlevine çevresel hususların dahil edilmesi, satın alma işleminin tedarikçinin çevresel yönlerinin yanı sıra maliyet, teslimat, kalite ve esneklik gibi geleneksel yönleri de dikkate alması nedeniyle satın alma sürecinde önemli baskılar ve komplikasyonlar ortaya çıkarabilmektedir (Handfield vd., 2002).

Hamner (2006) yedi temel yeşil satın alma faaliyetini şöyle özetlemektedir:

1. Ürün içeriği gereksinimleri: Alıcılar, satın alınan ürünlerin geri dönüştürülmüş veya yeniden kullanılabilir öğeler gibi istenen yeşil özelliklere sahip olması gerektiğini belirtir.

2. Ürün içeriği kısıtlamaları: Alıcılar, satın alınan ürünlerin ambalaj malzemelerinde kurşun, plastik köpük gibi çevresel açıdan istenmeyen

özellikler içermemesi gerektiğini belirtir.

3. Ürün içerik etiketlemesi veya açıklaması: Alıcılar, satın alınan ürünün içeriklerinin çevresel veya güvenlik özelliklerinin açıklanmasını gerektirir. Bu açıklama yeşil mühürler ve çeşitli ticari kuruluşlar tarafından sunulan bilimsel sertifikasyon sistemi gibi göreceli çevresel etki göstergeleri kullanılarak yapılabilir.

4. Tedarikçi anketleri: Alıcılar tedarikçilere çevresel yönleri, faaliyetleri veya yönetim sistemleri hakkında bilgi vermelerini isteyen anketler gönderir.

5. Tedarikçi çevre yönetim sistemleri: Alıcılar, tedarikçilerin bir çevre yönetim sistemi geliştirmesini ve bakımını yapmasını gerektirir. Ancak, alıcı tedarikçinin sistemi onaylamasını gerektirmez.

6. Tedarikçi sertifikası: Alıcılar, tedarikçilerin İngiliz Standardı 7750, ISO 14001 ve Avrupa Birliği Eko-Yönetim ve Denetim Programı gibi tanınmış uluslararası standartlardan biriyle tam olarak uyumlu bir çevre yönetim sistemine sahip olmalarını şart koşmaktadır.

7. Tedarikçi uygunluk denetimi: Alıcılar, çevresel gerekliliklere uygunluk düzeylerini belirlemek için tedarikçileri denetler.

5. YEŞİL TEDARİKÇİ SEÇİMİ

Tedarikçi seçimi, işletmelerin yeşil uygulamaları benimseme hedeflerine ulaşmada başarısını belirleyebileceğinden stratejik olarak önemlidir (Gupta ve Barua, 2017: 242). İşletme maliyetlerini düşürmek ve iş fırsatlarını geliştirmek için örgütsel rekabet gücünü artırmak için önemli bir stratejik karardır. Ayrıca, çevre koruma ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik artan endişeyle birlikte, çevre gereksinimlerine daha fazla dikkat etmek ve yeşil faktörleri seçim sürecine dahil ederek potansiyel tedarikçileri değerlendirmek önem kazanmaktadır (Yazdani vd., 2017: 3728). Bir tedarikçinin değerlendirilmesi ve seçimi, sürdürülebilir TZ operasyonlarını gerçekleştirmek için temel operasyonel görevlerdir ve bunlar çevre koruma için en önemli konulardır. Yeşil tedarikçi seçimi, ÇKKV sürecidir ve çevre üzerindeki uzun vadeli etkileri nedeniyle TZY'nin en önemli aşamalardan biridir (Javad and Darvishi, 2020: 2). İşletmeler ve karar vericiler, TZ'nin rolü de dahil olmak üzere tüm idari faaliyetlerinde çevresel sorunları ve firmaların tedarikçi seçimlerini dikkate almalıdır. Tedarikçi seçim sürecinde en önemli ve zor kararlardan biri çevresel nedenlerin dikkate alınacağına dair verilen taahhüttür. Bu nedenle, tedarikçi seçim süreci yeşil tedarikçi seçimi olarak bilinen yeni bir araştırma alanı oluşturmaktadır (Kannan vd., 2013: 1).

Çevre düzenlemeleri ve çevreyi koruma bilinci ile herhangi bir işletmenin tedarikçilerini seçerken çevresel yönleri benimsemeye ihtiyaç

vardır. Yeşil tedarikçi seçim problemi, işletme tedarikçilerinin seçiminde çevresel kriterlerin yanı sıra diğer geleneksel kriterlerin de dikkate alındığı klasik bir tedarikçi seçim problemi olarak tanımlanabilir (Hamdan and Cheaitou, 2017: 285). Yeşil tedarikçi seçimi, eko-verimli tedarik zincirlerinin geliştirilmesini amaçlamaktadır ve bunu çevresel kriterlerin geleneksel tedarikçi seçim uygulamalarına ve yaklaşımlarına dahil ederek sağlamaktadır. Fiyat, kalite ve hizmet seviyesi baskın geleneksel tedarikçi seçim kriterleri olurken, karbon ayak izi ve emisyonları, enerji verimliliği, su kullanımı, geri dönüşüm girişimleri (Banaeian vd., 2018: 337), kirlletici emisyon kontrol seviyesi, çevre yönetimi sertifikası, tehlikeli kimyasalların bertaraf seviyesi daha yaygın çevresel önlemler olarak yeşil tedarikçi seçim kriterleri arasında yer almaktadır (Gao vd., 2020: 2).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İşletmelerin üretim miktarlarını arttırmak istemeleri ile doğal kaynakların kullanımına olan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır. Bu artış da çevre üzerinde olumsuz sonuçlara yol açmakta, doğanın tahribatını hızlandırmakta ve insan hayatını tehdit eder boyutlara ulaşmaktadır. Bu çevresel kirliliğe engel olabilmek için gerek bireysel gerekse kamusal alanda oluşan baskılar ile üretici ve tüketici kesim bilinçlendirilmektedir. Son yıllarda, çevresel problemlerdeki artış, atık depolama alanlarının yetersizliği ve bu konuda tecrübesiz olunması yeşil tedarik zincirine olan ilgiyi arttırmıştır. Çevrenin olumsuz etkilenmesi, başta kamu kesimi olmak üzere sivil toplum kuruluşlarını da harekete geçirmiştir. Böylece küresel iş birlikleri yapılarak, denetim mekanizmalarıyla çevreye verilen zararın azaltılması için süreç geliştirme dönemi başlamıştır. Bu süreç de çevreci yaklaşım olarak nitelendirilen YTZY'yi gündeme getirmiştir.

Son dönemlerde işletmeler ekonomi ve çevre arasındaki güçlü bağların arttığının farkına varmışlardır. Küresel pazarda işletmeler uzun vadede bir başarıya sahip olabilmek için, tedarikçileri değerlendirirken sadece finansal koşulları değil, aynı zamanda çevresel kaygıları da dikkate almak zorundadırlar. Bu bağlamda işletmeler hem doğa dostu üretim gerçekleştirmek hem de rekabet avantajı sağlayabilmek için yeşil tedarik zinciri uygulamalarına daha fazla önem göstermek durumundadırlar.

KAYNAKÇA

- Acar, A. Z. ve Kara, K. (2014). “*Tersine Lojistik*”, İçinde A. Z. Acar ve A. M. Köseoğlu, “*Lojistik Yaklaşımıyla Tedarik Zinciri Yönetimi*”, 1. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Ageron, B., Gunasekaran, A. and Spalanzani, A. (2012). “Sustainable Supply Management: An Empirical Study”, *International Journal Of Production Economics*, 140(1), 168–182.
- Air Quality Sciences, (2010). “*Defining Green Products*”, Newmarket Parkway Atlanta, GA 30067 (770) 933-0638, s.1-22.
- Atık Yönetimi Yönetmeliği (2015). T.C. Resmî Gazete, 29314, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/04/20150402-2.htm>.
- Atrek, B. ve Özdağoğlu, A. (2014). “Yeşil Tedarik Zinciri Uygulamaları: Alüminyum Doğrama Sektörü İzmir Örneği”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 13-25.
- Ayyıldız, H. ve Genç, K. Y. (2008). “Çevreye Duyarlı Pazarlama: Üniversite Öğrencilerinin Çevreye Duyarlı Pazarlama Uygulamaları ile İlgili Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma”, *Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 505-527.
- Banaeian, N., Mobli, H., Fahimnia, B., Nielsen, I. E. and Omid, M. (2018). “Green Supplier Selection Using Fuzzy Group Decision Making Methods: A Case Study From The Agri-Food Industry”, *Computers and Operations Research* 89, 337–347.
- Baykal, H. ve Baykal, T. (2008). “Küreselleşen Dünya’da Çevre Sorunları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 1-17.
- Brand, U. (2012). “Green Economy–The Next Oxymoron? No Lessons Learned From Failures Of Implementing Sustainable Development”, *GAIA-Ecological Perspectives For Science and Society*, 21(1), 28-32.
- Büyüközkan, G. ve Vardaloğlu, Z. (2008). “Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi”, *Lojistik Dergisi*, 8, 1-15.
- Chan, E. S. W. (2011). “Implementing Environmental Management Systems In Smalland-Medium-Seized Hotels: Obstacles”, *Journal Of Hospitality and Tourism Reasearch*, 35(1), 3-23
- Chen, T. B. and Chai, L. T. (2010). “Attitude Towards The Environment and Green Products: Consumers’ Perspective”, *Management Science and Engineering* 4, (2), 2010, 27-39.
- Cherubini, F., Bargigli, S. and Ulgiati, S. (2009). “Life Cycle Assessment (LCA) Of Waste Management Strategies: Landfilling, Sorting Plant and Incineration”, *Energy*, 34, 2116-2123.

- Chopra, S. and Meindl, P. (2017). “*Tedarik Zinciri Yönetimi- Strateji, Planlama ve Operasyon*”, (Çev.: E. Bulut), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Cote, R. P., Lopez, J., Marche, S., Peron, G. M. and Wright, R. (2008). “Influences, Practices and Opportunities For Environmental Supply Chain Management In Nova Scotia Smes”, *Journal Of Cleaner Production*, 16, 1561-1570.
- Deif, A. M. (2011). “A System Model For Green Manufacturing”, *Journal Of Cleaner Production*, 19, 1553-1559.
- Diabat, A. and Govindan, K. (2011). “An Analysis Of The Drivers Affecting The Implementation Of Green Supply Chain Management”, *Resources, Conservation and Recycling*, 55(6), 659-667.
- Eltayeb, T. K., Zailani, S. and Ramayah, T. (2010). “Green Supply Chain Initiatives Among Certified Companies In Malaysia And Environmental Sustainability: Investigating The Outcomes”, *Resources, Conservation and Recycling*, 55(5), 496-506.
- Emgin, Ö. & Türk, Z. (2004). Yeşil Pazarlama (Green Marketing). *Mevzuat Dergisi*, 7(78). (<http://www.mevzuatdergisi.com/2004/06a/01.htm>). [27.02.2022].
- Erbaşlar, G. (2012). “Yeşil Pazarlama”, *Mesleki Bilimler Dergisi*, 1(2), 94-101.
- Eren, D. ve Yılmaz, İ. (2008). “Otel İşletmelerinde Yeşil Pazarlama Uygulamaları; Nevşehir İli Örneği”, *Nevşehir Üniversitesi, Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi*, 13. Ulusal Pazarlama Kongresi.
- Ertuğrul, İ. ve Şavlı, A. (2013). “ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi ve Bakır Mamulleri Sanayine Uyarlanması”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 223-238.
- Esty, D. C. and Winston, A. S. (2007). “*Yeşilden Altına Akıllı İşletmeler Çevreci Stratejiler ile Nasıl Avantaj Yaratır?*”, (Çeviren: Göktem, L.). İstanbul: Media-Cat Yayınları.
- Fleischmann, M., Bloemhof-Ruwaard, J., Dekker, R., Van der Laan, E., van Nunen, J. and Van Wassenhove, L. (1997). “Quantitative Models For Reverse Logistics”, *European Journal Of Operational Research*, 103, 1-17.
- Gökbunar, A. R. (1995). “İşletmelerin Çevrenin Korunmasında Sosyal Sorumluluğu”, *Ekoloji Dergisi*, 14, 4-6.
- Gupta, H. ve Barua, M. K. (2017). “Supplier Selection Among Smes On The Basis Of Their Green Innovation Ability Using BWM and Fuzzy TOPSIS”, *Journal of Cleaner Production*, 152, 242-258.
- Güçlü, P. ve Özdemir, A. (2015). “Bulanik Hedef Pogramlama İle Tedarik Zinciri Optimizasyonu”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 79-100.

- Hamdan, S. and Cheaitou, A. (2017). “Supplier Selection And Order Allocation With Green Criteria: An MCDM And Multi-Objective Optimization Approach”, *Computers and Operations Research*, 81, 282–304.
- Hamner, B. (2006). “Effect of Green Purchasing Strategies on Supplier Behavior”, *Greening The Supply Chain Part1*, 25-37.
- Handfield, R., Walton, S. V., Sroufe, R. and Melnyk, S. A. (2002). “Applying Environmental Criteria To Supplier Assessment: A Study In The Application Of The AHP”, *European Journal Of Operational Research*, 141, 70-87.
- Hundal, M. (2000). “Design For Recycling and Remanufacturing”, *International Design Conference-Design*, Dubrovnik: University of Zagreb, 1-6.
- ISO, (2008). “Çevre Yönetim Sistemi Rehberi”, ISBN 978-9944-60-399-7.
- Jaggernath, R. and Khan, Z. (2015). “Green Supply Chain Management”, *World Journal Of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 11(1), 37-47.
- Javad, M. O. M. and Darvishi, M. (2020). “Green Supplier Selection For The Steel Industry Using BWM and Fuzzy TOPSIS: A Case Study Of Khouzestan Steel Company”, *Sustainable Futures*, 1-30.
- Kannan, D., Jabbour, A. B. L. and Jabbour, C. J. C. (2013). “Selecting Green Suppliers Based On GSCM Practices: Using Fuzzy TOPSIS Applied To A Brazilian Electronics Company”, *European Journal of Operational Research*, 1-38.
- Karaçay, G. (2005). “Tersine Lojistik: Kavram ve İşleyiş”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(14), 317-331.
- Kirk, D. (2008). “*Environmental Management*”, İçinde: Jones, P., “*Handbook Of Hospitality Operations and IT*”, Oxford: Butterword-Heimemann, UK., 401-427.
- Meade, B. and Pringle, J. (2001). “Environmental Management Systems For Caribbean Hotels and Resorts”, *Journal Of Quality Assurance In Hospitality and Tourism* 2, 3(4), 149-159.
- Min, H. and Galle, W. P. (1997). “Green Purchasing Strategies: Trends and Implications”, *International Journal Of Purchasing and Materials Management*, Summer, 10-17.
- Nagel, M. H. (2003). “Managing The Environmental Performance Of Production Facilities In The Electronics Industry: More Than Application Of The Concept Of Cleaner Production”, *Journal Of Cleaner Production*, 11, 11-26.
- Ninlawan, C., Seksan, P., Tossapol, K. and Pilada, W. (2010). “The Implementation Of Green Supply Chain Management Practices In Electronics Industry”, *Proceedings Of The International Multi Conference Of Engineers and Computer Scientists*, 17-19 March, Hong Kong.

- Özenç, M., Dede, Ö. H. ve Nishanova, U. “Yeşil Üretim Felsefesi İle Tarımsal Uygulamalar”, Globalgap, *Sakarya Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Çevre Mühendisliği Bölümü*, 1-7.
- Rajasekaran, M. R. and Gnanapandithan, N. (2013). “A Study On Green Product and Innovation For Sustainable Development”, *Global Journal Of Management and Business Studies*, 3(6), 625-632.
- Recchia, S. (2001). “Explaining The International Environmental Cooperation Of Democratic Countries”, *UC Irvine: Center For The Study Of Democracy*, August 1, 1-20.
- Routroy, S. (2009). “Antecedents and Drivers For Green Supply Chain Management Implementation In Manufacturing Environment”, *Journal Of Supply Chain Management*, 6(1), 2035.
- Rüstemoğlu, H. (2016). “Ekonomik Büyümenin Çevresel Maliyeti: Türkiye ve İran Ölçeğinde CO2 Emisyonlarının Belirleyicileri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2151-2168.
- Salamı, E., Laptalı Oral, E. ve Aydınli, S. (2015). “Yüklenici Firmaların Tedarik Zinciri Yönetimi Uygulamalarında Kritik Başarı Faktörleri”, *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 30(1), 17-23.
- Sarkis, J. (2003). “A Strategic Decision Framework For Green Supply Chain Management”, *Journal Of Cleaner Production*, 11, 397-409.
- Sarkis, J. (2012). “A Boundaries and Flows Perspective Of Green Supply Chain Management”, *Supply Chain Management: An International Journal*, 17(2), 202-216.
- Shamdasani, P., Chon-Lin, G. O. and Richmond, D. (1993). “Exploring Green Consumers In An Oriental Culture: Role Of Personal And Marketing Mix Factors”, *Advances in Consumer Research*, 20, 488-493.
- Sipahi, E. B. (2010). “Küresel Çevre Sorunlarına Kolektif Çözüm Arayışları ve Yönetişim”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 331-344.
- Sonnenfeld, D. A. and Mol, A. P. J. (2002). “*Globalization And The Transformation Of Environmental Governance An Introduction*”, *American Behavioral Scientist*.
- Topcu, M. K. ve Korkmaz, G. (2015). “Entegre Raporlama: Kavramsal Bir İnceleme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(1), 1-22.
- Torielli, R. M., Abrahams, R. A., Smillie, R. W. and Voigt, R. C. (2011). “Using Lean Methodologies For Economically And Environmentally Sustainable Foundries”, *China Foundry*, 8(1), 74-88.
- Yazdani, M., Chatterjee, P., Zavadskas, E. K. and Zolfani, S. H. (2017). “Integrated QFD-MCDM Framework For Green Supplier Selection”, *Journal of Cleaner Production*, 142, 3728-3740

- Yıkılmaz, N. (2003). “*Yeni Dünya Düzeni ve Çevre*”, Ayhan Matbaası, İstanbul.
- Yörükoğlu, M., Kayakutlu, G. ve Ercan, S. (2014). “Tedarik Zinciri Yönetiminde Bilgi Sistemleri: Havacılık Yer Hizmetlerinde Uçuş Zamanlaması İçin Bilgi Paylaşım Modeli”, *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 7(1), 1-23.
- Zeytin, M., & Kırılıoğlu, H. (2014). Çevre Yönetim Sistemi ve Yerel Yönetimler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2014), 2438-254.
- Zhang, G. and Zhao, Z. (2012). “Green Packaging Management Of Logistics Enterprises”, *Physics Procedia*, 24, 900-905.
- Zhu, Q., Lai, K. and Sarkis, J. (2008). “Green Supply Chain Management Implications For Closing The Loop”, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 44(1), 1-18.
- Zhu, Q., Sarkis, J., and Lai, K. H. (2008). Confirmation Of A Measurement Model For Green Supply Chain Management Practices Implementation. *International journal of production economics*, 111(2), 261-273.

“

Bölüm 7

**TÜRKİYE- İSRAİL İLİŞKİLERİ VE AK
PARTİ DÖNEMİNDE YAŞANAN DEĞİŞİM**

Ferit Tunç¹

¹ Dr., Gazeteci, Orcid: 0000-0001-9251-0240, ferittunc@gmail.com

”

Giriş

Türkiye, İsrail'i kurulduğu dönemde yani soğuk savaş döneminde Arap ülkelerine rağmen Amerika'ya yanaşıp NATO'ya girmek için tanımış; ama bu dönemdeki ilişkilerini Arap dünyasını da dikkate alarak hep düşük profilde tutmaya çalışmıştır. Türkiye 1990'lı yılların başında Arap ülkelerinin İsrail'i tanınmasıyla birlikte rahatlamış ve İsrail'le olan ilişkilerini açıktan yapmaya başlamıştır. Türkiye'nin 1990'lı yıllarda İsrail'le yaklaşmış altın çağını yaşayan ilişkileri, Orta Doğu'da da en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Türkiye'nin, İsrail'le Ak Parti iktidarına kadar daha çok askerden-askere olan dış politikası, İsrail'e de yaramış ve İsrail, bu fırsattan faydalanarak dolaylı yoldan Türkiye'nin iç ve dış siyaseti üzerine müdahaleci bir yaklaşımı ön plana çıkarmıştır. Ak Parti iktidarı ile birlikte Türkiye'nin askerden-askere olan dış politikası sona ermiş ve böylece Türkiye'nin, İsrail'le olan ilişkileri de yeni boyut kazanmıştır. Türkiye-İsrail'le olan ilişkilerinde özellikle de Ak Parti hükümetiyle beraber İsrail'le Filistin meselesinden dolayı siyasi ilişkilerde ciddi krizler yaşamış ve en son İsrail'in Mavi Marmara gemisine saldırmasıyla bu ilişkiler kopma noktasına gelmiştir.

Bu makalede Türkiye-İsrail ilişkilerinin son 20 yıllık siyasi ve askeri eksenli olarak ayrıntılarını analize tabi tutmadan evvel İsrail'in kuruluşundan bu sürece dek olan Türkiye-İsrail ilişkilerine değinilecektir.

İsrail'in Kuruluşu ve Türkiye'nin İsrail'i Tanınması

1948'de kurulan İsrail, Müslüman coğrafyasında tanınmayıp gayri meşru kabul görmüştür. İsrail, Ortadoğu'da yalnızlık politikasından Türkiye'nin 28 Mart 1949'da "de facto" olarak İsrail'i tanımmasıyla kurtulmuştu. İkinci dünya savaşından sonra başlayan soğuk savaş dönemi Türkiye'nin yalnızlığa terk edildiği bir dönemdir. Türkiye bu yalnızlıktan kurtulmak için Amerika'ya yanaşarak NATO'ya girmek istemiştir. Amerika'ya yanaşma yollarını arayan Türkiye, İsrail'i tanıyarak Amerika'ya yanaşmış ve böylece NATO'ya üye ülkeler arasına girmiştir. Bir taraftan İsrail'i tanıyıp NATO'ya girerek yalnızlık politikasından kurtulan Türkiye, öbür taraftan da İsrail'i tanıdığı için Müslüman ülkelerden büyük tepki almıştır. Türkiye, Müslüman ülkelerden yükselen tepkiyi dindirmek için "*İsrail, Birleşmiş Milletlere üye olmuştur, dolayısıyla Türkiye de yeni kurulan bu devleti, Birleşmiş Milletler örgütünün evrenselliği prensibi çerçevesinde tanımıştır.*" (Anıl, 1999:182) şeklinde bir açıklama getirmiştir.

28 Mart 1949'da İsrail'i fiili olarak tanıyan Türkiye, 9 Mart 1950'de; yanifiili tanımadan yaklaşık bir yıl sonra da İsrail'le karşılıklı siyasal temsilciler (maslahatgözarlar) atamışlardır.1923'ten bu yana tek partili hükümetle yol alan CHP, son döneminde yeni kurulmuş olan İsrail'i resmi olarak tanıyıp, İsrail'le düşük profilde başlayan ilişkiler, Demokrat Parti

dönemiyle birlikte bu ilişkiler geliştirilmeye çalışıldı. İsrail'in resmi olarak tanınmasından iki ay sonra da birçok ülke ve uluslararası kuruluşun İsrail'in başkenti olarak kabul ettiği Tel-Aviv'e Seyfullah Ersin'in atanmasıyla beraber Türkiye-İsrail arasındaki diplomatik ilişkiler böylece elçilik seviyesinde başlatılmış oldu. Türkiye ile İsrail arasındaki siyasi ilişkilerin ilk somut adımıysa; 4 Temmuz 1950'de *'Ticaret ve Gümrük Anlaşması'* nın imzalanması oldu. Türkiye, İsrail'le siyasi ilişkilerini Müslüman ülkelerden tepki görmemek için gizli yapmaya gayret gösteriyordu.

Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye

1967 yılında Arap-İsrail Savaşının başlamasıyla birlikte, Türkiye-İsrail ilişkileri bakımından da önemli bir olay olarak gerçekleşmiş oldu. *"Türkiye bu savaş sırasında açıkça Arap ülkelerinin tarafını tuttu. Türk topraklarındaki üslerin Amerika tarafından İsrail'e lojistik destek için kullanılmasına izin verilmedi."* (Yavuz, 1994:248) Arap-İsrail Savaşı ve İsrail'in bu savaşla işgal ettiği topraklardan çekilmemesi Türkiye-İsrail ilişkilerini yok denilecek dereceye kadar düşürmüş ve 1980'li yılların başına kadar böyle devam etmiştir. 1980'li yılların başında Türkiye'nin milli dava olarak gördüğü Kıbrıs meselesinde Arap ülkelerinden istediği desteği alamaması aşikâr olunca Türkiye, İsrail'le yakınlaşmaya tekrar başlamış ve istihbarat ilişkilerinin geliştirilmesi yolunda bir takım çalışmalar yapılmıştır. *"İsrail 1982'de Lübnan'a girmesiyle birlikte burada bulunan ASALA (Ermeni Terör Örgütü) kamplarına da girmiş ve elde ettiği bilgileri Türkiye ile paylaşmıştır"* (Bölükbaşı, 1999: 55).

Bu dönemde İsrail, Türkiye ile ilişkilerini sıcak tutmak ve geliştirmek için büyük çabalar sarf etmiştir, özellikle de ABD'deki Yahudi lobi-si, Türkiye aleyhine olan yasa tasarılarına karşı Amerikan Kongresi'nde Türkiye'yle beraber mücadele etmiştir. Örneğin;1989 yılında Amerikan Kongresi'nde Ermeni soykırımını tanıyan bir tasarının reddedilmesinde Amerika İsrail Kamu Meseleleri Komitesi (AIPAC) önemli bir rol oynamıştır (Dursunoğlu, 2000: 53)

Savaşı Sonrası Arap-İsrail Görüşmeleri Bağlamında Türkiye-İsrail İlişkileri

Camp David Anlaşması'ndan sonra Mısır'ın İsrail'i tanımasıyla Türkiye, İsrail ilişkilerini geliştirmede rahatlamış oldu. Madrid Konferansı'yla başlayan Arap-ülkelerinin İsrail'le diyalogu Türkiye'yi rahatlamış ve böylece İsrail'le ilişkilerini geliştirmede cesaret almıştı. *"İsrail-Filistin Barış Süreci" olan 1992'de başlayıp 1993'te Beyaz Saray'da imzalanan Oslo Sözleşmesi ile artık Türkiye-İsrail ilişkileri yeni boyut kazanmıştı. Oslo Sözleşmesinden sonra Türkiye, İsrail'le olan ilişkilerini gizleme gereği duymayıp açıktan yapmaya başladı ve iki ülke arasındaki ilişkilerde 'altın çağ' başladı. 14 Kasım 1993'te İsrail'i ziyaret eden ilk Dışişleri Bakanı*

Hikmet Çetin, Perez’le birtakım anlaşma imzaladı. Türk-İsrail ilişkilerinin altın çağına giden bu süreç dönemin Başbakanı Tansu Çiller’in İsrail’i ziyaretiyle devam etti. “Çiller’in bu ziyaretinde iki ülke arasında siyasal, ekonomik, askeri istihbarat, su ve diğer konularda kapsamlı işbirliği yapılması yönündeki iyi niyetler ortaya kondu.” (Dursunoğlu, 2000: 59)

Türkiye-İsrail İlişkilerinde Ordu Faktörü

Türkiye-İsrail ilişkilerinde Ordu’nun birinci etken olduğu bu dönemde İsrail, Türk Ordusuyla iyi geçinmekte ve ilişkilerini en üst seviyede tutmaya çalışmaktaydı. Türkiye-İsrail ilişkilerinde askeri anlaşmalarda İsrail tarafını Savunma Bakanlığı temsil ederken, Türkiye tarafını Ordu temsil etmekteydi. Hatta bu anlaşmaları bazen parlamento gündemine bile getirmemekte ve parlamento ile kamuoyundan gizli bir şekilde imzalanmaktaydı.

Bu anlaşmalardan 31 Mart 1994’te imzalanan Güvenlik/Gizlilik Anlaşması ve 23 Şubat 1996’da dönemin Genelkurmay 2.Başkanı olan Orjeneral Çevik Bir’in imzaladığı “Askeri Anlaşma” çok büyük etki yarattı. Bu anlaşmanın içeriği Nisan ayından itibaren İsrail basını tarafından basına sızmasıyla Türkiye Parlamentosu ve kamuoyu öğrenmiş oldu. 23 Şubat 1996 tarihinde imzalanan ve büyük gürültüler koparan askeri anlaşmanın ardından, 11 Mart 1996 da dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından İsrail’e en üst düzeyde bir ziyaret gerçekleştirildi.

İsrail Devlet Başkanı Weizman’ın daveti üzerine İsrail’i ziyaret eden Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, gittiği İsrail’de Başbakan Şimon Perez’le «Anti Terör» üzerine işbirliği önerisinde bulundu. Özellikle PKK konusunda destek isteyen Demirel, Avrupa’da yayın yapan PKK’nın yayın organı olarak kabul edilen MED TV’nin kapatılması için Türkiye ile işbirliği içerisinde olmasını istedi. Demirel, terörizmle mücadele kapsamında bilgi toplama ve bu doğrultuda tasnif etme merkezinin kurulmasını isterken; Başbakan Perez ise bu isteklerin dikkate alınacağını belirtti. Ayrıca bu görüşmede Perez, İsrail’in büyük sıkıntısı olan su meselesinde Türkiye’nin kendisine su konusunda yardımcı olmasını istedi.

Cumhurbaşkanı Demirel’in İsrail’e olan bu ziyaretinde İsrail Devlet Başkanı Weizman’ın kullandığı bir cümle önemli bir anekdot olarak dikkati çekmekteydi. Weizman, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’i karşılarken “*İsrail’e, İsrail’in ebedi başkenti Kudüs’e hoşgeldiniz*” diyor. Demirel de ona “*mygoodfriend/iyi dostum*” diye hitap ederek “*İsrail’i ilk ziyaret eden bir Türk Cumhurbaşkanı olmaktan onur duyuyorum*” karşılığını veriyordu. Aynı Demirel, İsrail Parlamentosu’nun 30 Temmuz 1980’deki Kudüs’ü sürekli başkent ilan etme kararına da itiraz etti (Dursunoğlu, 2000: 75). 11 Nisan 1996 da İsrail “Gazap Üzümleri” diye Lübnan’a bir operasyon başlattı. Özellikle BM kampında kalan sivil ölümlere

büyük tepkiler yağdı. Dönemin RP Grup Başkanvekili Abdüllatif Şener bu saldırıya yönelik İsrail'in "Devlet Terörü" olduğunu belirtti. Bu dönemde gerek RP lideri Necmettin Erbakan gerekse de kurmayları Siyonizm'i ortadan kaldıracaklarını her fırsatta beyan ediyorlardı.

REFAH-YOL Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri

1996 Haziran'ına gelindiğinde, İsrail'i endişelendiren "İslamcı bir parti (RP)'nin" iktidarı gündeme geldi. İsrail'in aslında RP'nin iktidar sürecini, Türkiye ile olan ilişkileri açısından biraz kaygıyla izlemekle beraber, bu ilişkilerin Türk Ordusu insiyatifinde yürütülüyor olmasından pek de telaşa kapılıyor görüntüsü vermek istemiyordu.

İsrail'in Cumhurbaşkanı Ezer Weizman 1996 yılı haziran ayında *Ha-bitat Zirvesi*'ne katılmak üzere Türkiye'ye geldiğinde açık bir şekilde RP iktidarını soruşturuyordu.

REFAH-YOL iktidarı ile Başbakan olan Necmettin Erbakan'a İsrail Başbakanı Netanyahu'dan mesaj getiren özel temsilci Devit Granit, CHP lideri Deniz Baykal'ı da ziyaret etmiş ve Erbakan başbakanlığındaki REFAH-YOL iktidarı kast edilerek "*Türkiye'nin İsrail ve Arap politikasını değiştirebilir mi?*" diye sormuştu. Baykal'ın bu soruya verdiği "*Türkiye, dış politikası hükümetlere bağlı olarak değiştirilemez, bir devlet politikası olarak uygulanır. İki ülkenin yaptığı askeri anlaşma da bu çerçevede değerlendirilmeli ve bir olumsuzluk beklenmemeli*" şeklindeki cevabı (Dursunoğlu, 2000: 85) Ordu söyleminin değişik bir açılımı olunca İsrail özel temsilcisi ve beraberindeki heyet rahatlamıştır.

Netanyahu'nun özel temsilcisi aracılığıyla kutlama mesajı gönderdiği Başbakan Erbakan'a "*sizinle yakın bir tarihte tercihinize göre ya İsrail ya da Türkiye'de bir araya gelmekten memnuniyet duyacağım*" görüşme isteklerini bildirdi. Erbakan'ın Netanyahu ile görüşmesi söz konusu olmadıysa da, Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinde ordunun, Cumhurbaşkanlığı'nın, Parlamento'daki diğer partilerin ve de koalisyon ortaklığı olan DYP'nin baskısını her zaman üzerinde hissetti.

Refah Partisi, iktidar olmadan önce İsrail karşıtlığı yürüttüğü politikayı, iktidar olduktan sonrada devam ettirmek istediye de özellikle ordunun dayattığı baskılardan dolayı buna devam edemedi. İlk adım olarak da F-4 uçaklarının modernizasyonunu da kapsayan savunma anlaşmasını imzalamasıyla başladı. Başta bu anlaşmayı imzalamaya yanaşmayan Refah Partisi kendilerine verilen 5 saatlik brifing sonrasında bir önceki kararını değiştirerek yetkililere savunma anlaşması yapılmak üzere imzayetkisini veren kararnameyi de böylece imzaladı.

Türkiye'nin İsrail ile olan bu ilişkilerinden gerek içeriden gerekse dış dünyadan yapılan baskılar karşısında Erbakan gittikçe edilgenleştirirken,

ilişkilerin gelişmesi yönünde eğilim gösterenleri ise cesaretlendirmekteydi. Bu dönemde Erbakan için İsrail’le ilişkilerde sorun çıkarmamak, iktidarında sorunla karşılaşmamak anlamını taşıyordu. Nitekim Erbakan, İsrail’le siyasi ve ekonomik ilişkiler konusunda idare edici, sorun çıkarmayan bir politika izlemeye çalışırken,askeri alanlardaki ilişkilerde ise sadece imza ve onay görevini üstlenmiş pozisyona düşmüştü. Kendinden önceki hükümetlerin hep gündeminde olan; ama hiçbir şekilde pratize edilemeyen ve Türkiye’nin elinde bulundurduğu F-4 savaş uçaklarının İsrail tarafından elden geçirilerek modernize edilme projesini onaylamak da yine Erbakan’a kismet olmuştu.

Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1993’ten 1996 yılının son aylarına kadar olan sürede toplamda 13 anlaşma imzalanmışken 1997 yılının ilk aylarında toplam 20 anlaşmanın imzalanması RP iktidarının nasıl bir baskı altında siyaset yaptığını göstermektedir.

Erbakan’ın bir yıllık iktidarı döneminde dış ilişkilerde Amerika ve İsrail’in vade içeride laik kesimin büyük rahatsızlığına neden olduğu İslam ülkelerine yaptığı ziyaretler oldu. Türkiye’deki laik kesim Erbakan’ın İslam ülkelerine olan buziyaretlerini 70 yıllık Cumhuriyetin dış politikasından bir sapma olarak değerlendiriyor ve rahatsızlıklarını açık bir şekilde beyan ederek RP üzerinde baskı kuruyorlardı. Aynı dönemde Genelkurmay Başkanı Karadayı, İsailli mevkidaşı Orgeneral Amnon Shakak’ın resmi davetlisi olarak 24 Şubat 1997’de İsrail’e gitti.Bu görüşmede İsrail,Erbakan’ın İslam Ülkelerini ziyaretinden,özellikle de İran ile geliştirdiği ilişkilerden rahatsızlıklarını belirtip bu ilişkilerin Türkiye-İsrail ilişkilerine olumsuz yansiyebileceği kaygılarını belirtiyorlardı.

Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, (İsrail gazetelerinden Ha’aretz’in sorularını cevaplama suretiyle)İsrail’in kaygılarını gidermeye çalıştı. O dönemdeki gelişmeler 23 Şubat 1997 tarihli Milliyet Gazetesi’nde şu şekilde aktarılmaktaydı: “*Karadayı dün başladığı ziyaret öncesinde İsrail’in önde gelen gazetelerinden Ha’aretz’in sorularını cevapladı. Genelkurmay Başkanı, gazetelerin RP lideri Erbakan başkanlığındaki hükümetin son dönemlerde İran ile geliştirdiği ilişkilere dayanarak yönelttiği “know-how’ının üçüncü ülkelere transfer edilmesi konusunda endişelenmesi için bir neden var mı?” yolundaki soruyu şöyle yanıtladı “ Bu husus İsrail ile yürüttüğümüz faaliyetlerde de geçerlidir. Bu nedenle İsrail’in bir endişe taşıyacağını düşünmüyorum”.* Karadayı ayrıca röportajda, “*laikliğin Türkiye’nin değişmez yapısı”* olduğunu dile getirerek (Dursunoğlu, 2000:102)mevcut iktidara karşı kısa süre sonra gerçekleştirilecek postmodern darbeye de zemin hazırlamaktaydı. Nitekim **bu sözlerin** ne anlama geldiğini bütün dünya (3 gün sonra) 28 Şubat’ta toplanan Milli Güvenlik Kurulu Toplantısı’yla öğrenmiş olacaktı.

Türkiye-İsrail İlişkileri Bağlamında 28 Şubat Postmodern Darbe
Türkiye’de laik kesim başta olmak üzere İsrail ve Amerika’nın İslamcı bir partinin iktidarda olma rahatsızlığı her geçen gün artarken dönemin Genelkurmay 2. Başkanı Çevik Bir’in ifadesiyle:”*Demokrasiye Balans Ayarı*”vakti de 28 Şubat’la gelmiş bulunuyordu; çünkü ordu,demokrasiye balans ayarı vermek istediği bahanesini bulmuştu.O da Ankara’nın Sincan ilçesinde düzenlenen “Kudüs Günü” etkinliğiydi. Aslında on yılı aşkındır Türkiye’nin hemen her yerinde kutlana gelen bir rutin “Kudüs Günü” Erbakan’ın başbakan olmasından dolayı basında çok farklı yansıtıldı ve postmodern darbeye zemin hazırlatıldı.

Türkiye’de her yıl kutlandığı gibi 1997 yılında da Ramazan ayının son haftasına denk gelen ayın son Cuma’sı olarak ilan edilip, kabul gören “Dünya Kudüs Günü”31 Ocak’ta Sincan’da yaklaşık 500 kişinin izlediği bir toplantıyla kutlandı.Gecede Kudüs ve Filistin meselesi ele alınmış ardından da İran Büyükelçisi M.Rıza Bagheri ve Refah Partili Sincan Belediye Başkanı Bekir Yıldız birer konuşma yapmıştı.Ertesi gün Türk Medyası bu gece için “Şeriat Provası” manşetleri ile okurlarının karşısına çıktı ve postmodern darbeye giden süreci hızlandırmış oldu. Sincan Belediye Başkanı Yıldız, dönemin İçişleri Bakanı Meral Akşener tarafından 3 Şubat’ta görevden alındı ve Ankara DGM tarafından tutuklandı. İran Büyükelçisi, Dışişleri Bakanlığına çağrılarak protesto edildi.4 Şubat günü 15 tank ve 20 karyer, Sincan ilçesinden geçerek hükümete gözdağı verdi.

24Şubat’ta İsrail’e giden Genelkurmay Başkanı Karadayı 27 Şubat’ta Türkiye’ye döndü ve ertesi gün Türkiye tarihinin en uzun MGK toplantılarından biri olan ve böylece bundan sonraki siyasal ve sosyal gelişmeleri de belirleyen 8 saat 45 dakika süren Milli Güvenlik Kurulu toplantısı yapıldı. MGK toplantısında alınan kararlar tamamen siyasete müdahaleydi ve bu müdahale Türkiye tarihinde “Postmodern Darbe”olarak kayıtlara geçti.

Ordunun baskısı altında siyaset üretmeye çalışan Refah Partisi, 28 Şubat’tan sonra artık siyaset yapamaz duruma geldi. Baskılar her geçen gün artarken İsrail ile yeni anlaşmalar da hızını kesmeden devam ediyordu. Çevik Bir, 1997 Nisan’ında İsrail’i ziyaret ederek,Türkiye için Amerika ve İsrail ile birlikte gerçekleştirilmesi düşünülen ilk askeri tatbikatın zeminini oluşturdu. Çevik Bir,Türkiye’ye döndükten sonra bu tatbikat için tarih ve çalışmalara başlarken; bu sefer sadece imza ve onay memuru vazifesine düşen başbakanlıktan imza ve onay çıkmadı.Başbakan Erbakan bir taraftan ordu baskısına maruz kalırken öbür taraftan da İsrail ile yapılan çalışmalardan dolayı seçmenleri tarafından büyük tepkilere maruz kalıyordu ve bu seçmenlerin tepkisini dindirmek için askeri tatbikat anlaşmasına yanaşmayı imza atmadı.Askeri tatbikata imza atmayan Erbakan karşısında Ordu,-baskısını çok arttırdı ve sonunda Başbakan Erbakan 18 Haziran 1997’de Çankaya Köşkü’ne çıkarak Cumhurbaşkanı Demirel’e istifa mektubunu

sundu. Erbakan'ın istifasıyla Refah-Yol dönemi kapanmış oldu. Refah-Yol iktidarından sonra Mesut Yılmaz Başbakanlığında ANASOL-D Hükümeti iktidara geldi ve böylece laik kesim başta olmak üzere Ordu ve İsrail de rahatlamış oldu. Yeni Hükümetin Dışişleri Bakanı İsmail Cem, İsrail ile siyasi ve askeri ilişkiler konusunda güvenceler veriyordu. Dışişleri Bakanı Cem Türkiye'nin, Ortadoğu'da çok önemli bir konuma sahip olduğunu ve buna bağlı olarak da bir denge unsuru olduğunu vurgulayarak İsrail ile ilişkilerin iyi yönüyle süreceğini ifade ediyordu. Yeni hükümetin İsrail'e yönelik iyi yönlü mesajları Amerika'daki etkinlikleri ile bilinen Yahudi Lobileri tarafından da cesaretlendiriliyordu. Bu cesaretlendirme örneklerinden bir tanesi de henüz 4 aylık Başbakan olan Mesut Yılmaz'a Amerika'da, Yahudi karşıtlarıyla mücadele için kurulmuş olup dünyada çok etkili Yahudi kuruluşlarından biri olan "*Anti Defamation League (ADL)*" tarafından "*Seçkin Devlet Adamı*" ödülü verilmesiydi.

ANASOL-D hükümetinin iktidarıyla Türkiye-İsrail ilişkilerinin sıcaklığını fırsat bilen İsrail, 22 Aralık 1997'de Türkiye'ye İsrail Savunma Bakanı ile birlikte üst bir heyet gönderip ilişkileri daha arttırmanın ve de Erbakan döneminde yapılamayan askeri tatbikatın yapılması görüşmelerini yaptılar. Görüşmeler nihayetinde 1998 yılının hemen başında 5 Ocak'ta, daha öncesinde iptal edilmiş olan bu askeri tatbikat büyük bir şov ile yapıldı. Bu askeri tatbikattan dolayı İKÖ (İslam Konferans Örgütü) toplanmış ve de Türkiye-İsrail ilişkileri sert bir dille eleştirilmişti.

Türkiye'nin, İsrail ile var olan askeri ve güvenlik ağırlıklı ilişkilerine yeni girişimlerle ekonomik boyutlar da kazandırmayı amaçlayan ilişkiler yönelik Ortadoğu ülkeleri tarafından da yakından izlenip, takip ediliyordu. El-Hayat Gazetesi, 14 Şubat 1998 tarihli sayısında Irak Ekonomi Uzmanı Abdulhamid el-Kifai Türkiye-İsrail ilişkilerinde ekonomik boyutta yaptığı değerlendirmelerde şu sözleri kullanıyordu: "*...Bu iki ülkenin ticari bağlantısında İsrail'in satıcı ve karlı çıkan taraf olduğu görülüyor. Öte yandan İsrail, Suriye, Irak ve İran'ı kendine düşman olarak görmektedir. İsrail, Türkiye'nin komşu ülkelerle olan su, toprak ve İslamcı akımlarla, ayrılıkçı Kürtleri destekleme konusundaki ihtilaflarından istifade ediyor. Bu nedenle aralarındaki stratejik işbirliği nedeniyle Türkiye'ye ekonomik yönden yardımda bulunuyor*" (El Hayat, 1998).

Her geçen gün artan Türkiye-İsrail ilişkilerinin farklı boyutlar kazanmasıyla Orta Doğu ülkelerinin dışında AB tarafından da dikkatle izleniyordu ve bu ilişkilerin bazı boyutları farklı gerekçeler ve bunların ifade edilmiş biçimleriyle kabul görmüyordu. 21 Ağustos 1998'de gündem olan bir olay Avrupa Birliği'nin Türkiye-İsrail işbirliğine bakışını yansıtmaması bakımından dikkat çekicidir. İsrail, Türkiye'nin Avrupa Birliği'yle gümrük birliğindeki var olan ilişkisinin avantajlarından faydalanarak mallarının Türkiye üzerinden AB ülkelerine satılması önerisi getirilmişti. İsrail ve

Türkiye, öneride buldukları bu çerçevede İsrail mallarının AB pazarlarına girişi için Brüksel'e başvuruda bulunmuşlardır. Ancak bu başvuru 21 Ağustos 1998'de Brüksel tarafından reddedildi.

İsrail'in Kürt Politikası ve Türkiye

Türkiye-İsrail ilişkilerinde İsrail'in Kürt politikası önemli yer tutar. İsrail kimi zaman Türk ordusunun savaş halinde olduğu PKK ile iletişim halindeyken kimi zaman da PKK hakkında Türkiye'ye istihbarat paylaşımı yapmaktaydı. Özellikle PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'den çıkarılması süreci İsrail-Türkiye stratejik diyalogu ve istihbarat konusundaki paylaşımıyla epey yakından ilişkiliydi. Birçok analizecinin de bu konuda dikkat çektiği gibi eğer İsrail istihbaratı MOSSAD tarafından Türkiye'ye bilgi verilmeseydi Türkiye, PKK'nin Suriye içindeki kamplarını bombalamak gibi bir tehditte bulunmayacaktı. İsrail-Türkiye askeri beraberliği olmasaydı Türkiye, Suriye içindeki bu kampları bombalama tehdidi için kendisine o kadar güvenemeyebilirdi. Türkiye'nin tehditlerdeki kararlılığı Suriye sınırına asker yığmaya kadar varırken, Suriye Abdullah Öcalan'ı Suriye'den çıkartmasıyla Türkiye-Suriye arasındaki bu gerilim sona ermiş oldu. Abdullah Öcalan'ın Suriye'den çıkarılmasında olduğu gibi Öcalan'ın gittiği her yerde takip edilip, Kenya'da yakalanmasında da Türkiye'yle İsrail arasındaki bu yakın ilişkilerinden söz edildi. Genel bir kanaate göre ise; Öcalan, MOSSAD ve CIA ajanları tarafından Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye iade edilmiş, MİT'e de sadece onu uçakla Türkiye'ye getirmek kalmıştı. Öcalan'ın yakalanarak Türkiye'ye getirilmesinde MOSSAD ilişkilendirilse de İsrail'in resmi yaklaşım itibarıyla Öcalan'ın yakalanmasında MOSSAD rolünü kabul etmek istemedi.

Öcalan'ın yakalanışından 3 gün sonra MOSSAD'I suçlayan Kürtler, Avrupa'daki konsoloslukları protesto ettiler. Bu protestolardan biri de Berlin'de oldu ve Berlin'deki protestoda 3 Kürt protestocu öldürüldü. Bunun üzerine İsrail, Kürtlerin İsrail'den intikam girişimlerine girme kaygısını yaşadı. 18 Şubat 1999 tarihli İsrail'in Jarusalem Post gazetesinde Joel Grenberg imzasıyla şu yorumlara yer veriliyordu: *"İsrail rolünü reddetmekte; ancak Türkiye ile ilişkilerinden dolayı intikam girişimlerinden endişe etmektedir. (...) Tutuklu durumundaki Öcalan'ın takipçileri, MOSSAD'ı Öcalan'ın izlenmesine yardım ettikleri suçlamasında bulunmuşlardır."* (Dursunoğlu, 2000: 196) İsrail, Berlin Konsolosluğu önünde öldürülen 3 Kürt genci için saldırı kaygılarından dolayı Kürtlerden açık bir şekilde özür dileyerek, Türkiye'yle olan ilişkilerine rağmen PKK'yle de ilişkilerini koparmamak adına açık bir şekilde tavrını ortaya koydu. PKK çevreleri de Abdullah Öcalan'ın yakalanmasının hemen ardından suçladıkları MOSSAD'I dolayısıyla İsrail'i hedef aldılarsa da daha sonra bu anlayıştan vaz geçildi. Öcalan, yakalandıktan sonra mahkemedeki ifadelerinde de görüldüğü gibi Yunanistan başta olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesini,

Türkiye'nin komşu ülkeleri İran ve Suriye'yi suçlamasına rağmen İsrail'e tek bir suçlamada bulunmadı.

Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Süreç

1990'lı yılların ikinci yarısında altın çağını yaşayan Türkiye-İsrail ilişkileri 2000 yıllarının sonlarına doğru yaşanan bazı gelişmelerden dolayı olumsuz etkilenmeye başladı. Ehud Barak'ın Başbakanlığı döneminde Filistin ile kesilmek üzere olan "Barış Süreci" dönemin İsrail Savunma Bakanı Ariel Şaron'un 28 Eylül 2000 yılında provakatif bir biçimde Müslümanların kutsalı olan Harem-i Şerif'e girmesiyle bütünüyle kesilmişti. Ariel Şaron'un Harem-i Şerif'e girmesi, aynı zamanda Ortadoğu yangınına da bir nevi benzin dökmektir, Şaron'un bu kışkırtıcı adımı Filistin'de el-Aksa intifadasının başlamasına sebep olmuştu.

İsrail, Filistin'e her geçen gün şiddetini arttırıp saldırırken, Ortadoğu ülkeleri İsrail'in saldırılarına karşı tepkilerini arttırıyordu. 11 Eylül 2001'de New York'ta «İkiz Kuleler»e yapılan saldırı sonrasında Amerika'nın dünyaya dayatmaya çalıştığı «Terörle Mücadele» ve önleyici varoş söylemleri Şaron liderliğindeki İsrail'i rahatlatmıştı ve böylece İsrail'in Filistin'e yaptığı bu saldırıları kendince meşru sayıyordu.

İsrail'in, Filistinlilere yönelik şiddeti artarak sürerken Türkiye'de de tepkiler yükseliyordu. Tank modernizasyon işinin ihalesiz bir şekilde İsrail'e verilmiş olması Türkiye vatandaşlarının önemli bir kesiminde gittikçe ağır eleştirilere hedef oluyordu. Bu eleştirilerin hedefinde olan dönemin Savunma Bakanı Sabahattin Çakmakoglu, tank modernizasyon işinin kararını Başbakan ve Genelkurmay Başkanının da katıldığı Savunma Sanayii ve İcra Komitesinin aldığı söylemekteydi. Bu konuda Doğru Yol Partisi, tank anlaşmasıyla ilgili usulsüzlük iddialarını soru önergesi haline getirmekte AK Parti Grup Başkanı Bülent Arınç ise; *"bu anlaşma Filistin'de 40 kişinin öldüğü gün imzalanmamalıydı. Bu ihale iptal edilmelidir"* derken; SP Genel Başkanı Recai Kutan ise Başbakan Ecevit'ten yapılan ihalenin iptalini isteyerek *"Tank modernizasyonu ihalesinin Genelkurmay baskısı ile İsrail'e verdiğine inanmıyoruz, sorumluluk, bürokratların değil hükümetindir"* demekteydi (Dursunoğlu, 2000:325).

Bütün bunlara rağmen dönemin Başbakanı Bülent Ecevit ise; İsrail ile yapılmış olan tank modernizasyon anlaşmasının iptalinin söz konusu olmadığını söyleyerek: *"Tank anlaşması imzalanmıştır. İsrail ile ilişkilerimizi yeniden değerlendiririz, fakat bu, geride kalmış bir konudur"* cevap veriyordu.

Türkiye'de tankların İsrail'e ihalesiz olarak verilmesine yönelik tepkileri zirveye taşıyan husus şüphesiz İsrail'in 2002 yılında Filistin'e yönelik insanlık dışı boyutlara taşıdığı saldırılardı. Filistin bu saldırılar

sonucunda adeta deprem enkazı altında kalmış görüntüler bırakıyordu. İsrail tüm dünyanın gözü önünde kelimenin tam anlamıyla devlet terörü uygulayarak katliama imza atıyordu. İsrail'in bu insanlık dışı saldırıları, tank ihalesini İsrail'e ihalesiz bırakan dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in dahi sabrını taşıtmıştı. Ecevit bu saldırılar sonrasında 2002 Nisan ayında partisinin bir grup toplantısında sert bir çıkış yaptı ve İsrail'i soykırım yapmakla suçladı. Ecevit'in "Soykırım" sözü ABD'deki Yahudi lobisi üzerinde soğuk duş etkisi yapmıştı."Soykırım" sözüne ABD resmi çevreleri ve Yahudi Lobilerinden artan tepkiler o kadar fazla sarsıcı oldu ki Başbakan Bülent Ecevit bundan dolayı defalarca özür dilemek mecburiyetinde kaldı.

Ak Parti Dönemi ve Türkiye-İsrail İlişkileri

Türkiye'de gerçekleşen 3 Kasım 2002 seçimlerinde oyların %30'unu alan Ak Parti tek başına iktidar olmayı başardı. Ak Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasi yasaklı olmasından dolayı 3 Kasım'dan sonra kurulan yeni hükümetin Başbakanlığını, daha önce Refah Partisinde de görev almış olan Abdullah Gül üstlendi. 28 Şubat sürecinde dönemin Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun ifade ettiği 'gerekirse bin yıl sürer'"28 Şubat" sürecinin anlayışı hala Türkiye'nin siyasi hayatında etkinliğini sürdürüyordu.

Refah Partisi'nin önemli ölçüdeki eski kadrolarına ve seçmen tabanına sahip olan Ak Parti de bu siyasi durumun farkındaydı. Bu siyasi durumun özellikle başörtüsü ve İsrail ile ilişkiler farkında olan Ak Parti, RP'den çok farklı politikaya sahip olduğunu göstermek istiyordu. Fakat Ak Parti'nin iktidar olduğu sırada İsrail Ortadoğu barışını söndürmüş, işlediği insanlık dışı cinayetlerden dolayı dünyanın büyük tepkisini almıştı. Ak Parti de bu dönemde İsrail'le ilişkiler konusunda mesafeliydi. Ak Parti, iktidarı İsrail'in Filistinlilere soykırım yaptığını henüz yakın zamanda söylemiş olan Ecevit'ten almıştı.

Mayıs 2004'te İsrail'in devlet terörü işlediğini söyleyen Erdoğan 2004'te de randevu talebinde bulunan Şaron'a olumsuz yaklaşır, randevu isteğini reddetmişti. Oysa RP döneminde dönemin İsrail Dışişleri Bakanı Davit Levy'e randevu vermek istemeyen Erbakan'ın başına ordu tarafından büyük işler açılmıştı. Ayrıca Ecevit'in "Soykırım" sözü de ordu tarafından büyük tepki ile karşılanmıştı. Erdoğan bu çıkışlar karşısında ordudan herhangi bir tepki almadı. Ordunun, Erdoğan'a tepki vermemesinin en büyük etkeni analistler, İsrail'in Kuzey Irak'tan Kürt gruplarla girdiği etkin bir işbirliği olarak göstermektedirler. Özellikle ABD'nin Irak işgalinden sonra İsrail'in 50.000 Kürt Peşmergesinin eğitimini üstlenmesi Türkiye Genelkurmayını da epey rahatsız etmekteydi. İsrail'in, Kürtlerin yoğun yaşadıkları bölgeler olan; Suriye, Irak ve İran'ın Kürt bölgelerine askeri ve istihbarat alanında uzmanlar gönderdiğine ve buralarda oluşturulan Kürt

Komando Birliklerine özel eğitim verildiğine ilişkin haberler,Türkiye'nin İsrail'e yönelik tepkisini de daha da arttırdı.Başbakan Erdoğan'ın, Şaron'a randevu vermeyip onu kabul etmemesi ve İsrail'e yönelttiği sert mesajları gerek Türkiye vatandaşlarının önemli bir kesiminde gerekse Arap dünyasında büyük memnuniyet yaratmaktaydı.

Türkiye'nin İsrail karşısında takındığı bu sert tavırlara rağmen İsrail'le olan ilişkilerini de sürdürmekteydi.Özellikle askeri sanayiyle ilgili 800 milyon dolarlık ticari ilişkinin görüşmelerini de devam ettirmekteydi. Türkiye İsrail arasında bu dönemde “Anans”akıllı füzeleri,insansız hava uçakları,elektronik harp kameraları, “Litening”gece uçuş sistemleri ve tank modernizasyonu müzakereleri yapılıyordu. Türkiye'nin İsrail ile olan bu ilişkilerine dönemin İsrail İstanbul Başkonsolosu Amira Arnon şöyle ifade ediyordu.”*Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler sağlam ve istikrarlıdır, ilişkiler eskisine kıyasla daha iyi bir düzeyde sürüyor,Türkiye ile ilişkilerde AK PARTİ geldikten sonra hiçbir olumsuz değişiklik hissedilmedi. Durum sadece iyi değil, daha da iyidir*” (Milliyet, 2003).

Ak Parti iktidarının İsrail'e yönelik bu sert çıkışları konjoktürel bir durumdu,nitekim Ak Parti halkın sempatisini kazanmasında bu durumda karlı çıkmıştı. Başbakan Erdoğan'ın İsrail için “Devlet terörü”ifadesini kullanması ve Şaron'u kabul etmemesi,Türkiye-İsrail ilişkilerinde soğukluk olduysa da sonraki süreçlerde Ak Parti iktidarı bu soğuk ilişkileri tekrardan ısıtmak için gereken çabayı da gösterdi. “*21 Temmuz 2004'te Mısır'ın başkenti Kahire'de 6.sı yapılan Irak'a Komşu Ülkeler Dışişleri Bakanlar toplantısında İsrail'in Kuzey Iraktaki faaliyetleri gerekçe gösterilerek Suriye ve İran tarafından kınanması AKP hükümetinin girişimiyle önlendi. Toplantıda İran ve Suriye,İsrail'in Irak içinde Kürt gruplarla yürüttüğü gizli faaliyetleri gündeme getirmişve ortak tavır konmasını istemişti*” (Dursunoğlu, 2000: 337).

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ve beraberinde bazı Ak Parti milletvekilleriyle İsrail'e ziyarette bulunmuştu. Son olarak 1 Mayıs 2005 de Başbakan Erdoğan,İsrail'i ziyarette bulunarak ilişkilerin normalleşmesine vesile olmuştu. Erdoğan'ın bu ziyaretini,İsrail'in Türkiye Büyükelçisi PinhasAvivi şöyle ifade ediyordu: “*Türkiye-İsrail arasında yaşanan son gerginlikler,'aileler arası' değil “aile içi” bir tartışmaydı*” (Milliyet, 2005). Ayrıca Avivi, bu tartışmaların sürdüğü yılın,ikili ilişkiler arasından en iyi yıl olduğunu belirtmekte ve iki taraf arasındaki ticaretin savunma sanayi işbirliği hariç 2 milyar doları aştığını söylemekteydi.Başbakan Recep Tayip Erdoğan bu ziyarette İsrail Cumhurbaşkanı Mashe Katsav ve İsrail Başbakanı Ariel Şaron ile de görüştü.

İsrail, 2004'te Hamas Lideri Şeyh Ahmet Yasin'i suikast düzenlemesini devlet terörü yaptığını ifade ederek suçlayan Başbakan Erdoğan,bu kez sert

mesajlar yerine daha ılımlı mesajlara vererek Türkiye’de yaşamlarını sürdüren 30.000 Yahudi kökenli Türk vatandaşın ve Türkiye’den İsrail’egöç etmiş olan 100.000 kişinin Türkiye ile İsrail arasında bir köprü görevini üstlendiklerini vurgulamıştır. Daha da önemlisi Erdoğan buradaki mesajında anti-Semitzmin bir insanlık suçu olduğunu ifade etmiştir (Akşam, 2005)

Türkiye-İsrail ilişkileri Erdoğan’ın ziyaretiyle düzelerken, Ocak 2006 Filistin seçimlerinde HAMAS birinci çıkmış ve seçimlerden sonra HAMAS’ın siyasi lideri Halid Meşal, Türkiye’yi ziyaret etmişti. Meşal’in Türkiye ziyareti, Türkiye-İsrail arasında yeni bir gerginlik çıkarmıştı. Çünkü HAMAS, İsrail nazarında terör bir örgüt olarak kabul görülmektedir; dolayısıyla Türkiye’nin HAMAS liderini ağırlaması İsrail’in büyük tepkisine yol açmıştı.

İsrail Büyükelçisi Pinhas Avivi bu duruma: *“Bu görüşmeye karşıyız. HAMAS oyunun kurallarını kabul edene dek Türkiye HAMAS’la görüşmemeli”* şeklinde tepki göstermiş, İsrail’in Dışişleri Bakanı sözcüsü Ra’anan Gissin ise; Türkiye’nin bu tavrının Türkiye-İsrail ikili ilişkilerini derinden yaralayacak bir hataya imza attığını belirterek; *“biz Abdullah Öcalan ile görüşseydik siz ne derdiniz?”* sorusunu sormuştu (Hürriyet, 2006).

Bu gelişmelerden sonra ilişkilerde var olan kriz ve ardından gelen yumuşama İsrail’in 27 Aralık 2008’de Gazze’ye yönelik başlattığı ‘Dökme Kurşun Operasyonu’na dek sürmüştür. Nitekim bu sürece kadar Türkiye, İsrail-Suriye arasında ciddi bir arabuluculuk görevini üstlenmişti. İsrail Başbakanı Olmert, ‘Dökme Kurşun Operasyonu’ndan beş gün önce Ankara’ya yaptığı ziyarette önceden planlanan bu operasyonun yapılacağını bilmesine rağmen bundan Türkiye’ye bahsetmemişti. Olmert’in 22 Aralık’ta Ankara’ya yaptığı bu ziyaretin gündemi İsrail-Suriye barışı görüşmeleriydi. Ancak görüşmelerde HAMAS ve Gazze üzerine konuşulurken Olmert bu konuyu hızlıca geçerek “Türkiye’den Gazze’ye yapılan yardımların kesilmeyeceği sözünü vererek bu konu üzerinde daha fazla konuşmaktan çekinmişti” (Radikal, 2008).

Olmert’in, İsrail’e dönmesinden sadece beş gün sonra İsrail, Gazze’ye karşı ‘Dökme Kurşun Operasyonu’nu başlatmış. Türkiye ise bu operasyona sert tepki göstererek, bu operasyonun Türkiye’nin gösterdiği iyi niyetine ve üstlendiği arabuluculuk rolüne rağmen İsrail’in yaptığını kendisine büyük bir saygısızlık olarak yorumlamıştı. Başbakan Erdoğan, İsrail’i bu operasyondan dolayı saldırgan ülke olarak tanımlamış ve Gazze’yi de bir ‘açık hava hapisanesi’ olarak nitelendirerek, operasyonun barışa indirilmiş büyük bir darbe olduğunu yorumlamıştı. Bu operasyon sonucunda Gazze’deki insani tradejiye sessiz kalmamayacağını ve özellikle Birleşmiş Milletlere büyük sorumluluk düştüğünü kaydeden Erdoğan, Türkiye’nin barış için elindengelen gayretin de devam edeceğini de belirtmişti.

Davos'ta “One Minute” Çıkışı ve Gerilen İlişkiler

İsrail'in Aralık 2008 sonunda Filistin'e saldırmasıyla Türkiye-İsrail arasında gerginleşen ilişkiler, Ocak 2009'da İsviçre'nin Davos kasabasında 'Davos Ekonomik Forumu'nda daha da gerginleşti. Davos Ekonomik Forumu'nda “Gazze: Orta Doğu'da Barış Modeli” başlıklı panel Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeni bir defter açtı. Başbakan Erdoğan, “Gazze: Orta Doğu'da Barış Modeli” panelinde yanında oturan İsrail Cumhurbaşkanı Perez'e eleştirilerde bulunarak İsrail'in Gazze'de ölçsüz güç kullandığını vurgularken; Perez ise Erdoğan'a; “*Siz roketler altında kalsanız tepkiniz ne olur? Şu anda HAMAS'ın neden olduğu sorunlarla uğraşıyoruz. Gazze'ye yardımı biz değil HAMAS engelliyor*” demiş oturum yöneticisi Ignatius'da söz hakkı isteyen Başbakan Erdoğan panel yöneticisinin söz hakkı vermek istememesine karşılık Perez'e dönerek, “*Sesin çok yüksek çıkıyor. Benden yaşlısın biliyorum ki sesinin benden çok yüksek çıkması bir suçluluk psikolojisinin gereğidir. Benim sesim bu kadar çok yüksek çıkmayacak, bunu böyle bilesin. Öldürmeye gelince siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüz, nasıl vurduğunuzu çok iyi biliyorum.*” diyerek, panel yöneticisine de tepki göstererek salondan ayrılmıştı. Bu olayın ardından şimdiki dek devam eden kriz-yumuşama-normalleşme-kriz döngüsü kırılmanın eşiğine gelmişti (Tür, 2009).

Başbakan Erdoğan, Davos'ta yaptığı bu çıkış tüm dünyada geniş yankı bulmuş, İsrail'in Jerusalem Post gazetesi de Erdoğan'ın bu çıkışına geniş bir yer vermişti. “İsrail, Erdoğan'ın uzun azarlamalarından gitgide daha yoruluyor ve Türklerin peşinden gitme *olasılığı gitgide düşüyor*” ayrıca Türkiye'de Mart ayında gerçekleşecek yerel seçimler için de “*tabanına oynadı*” gibi yorumlarda bulunmuştu (Gur, 2009). Davos gerginliği yankıları sürerken İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Avi Mizrahi'nin Davos olayına ilişkin “*Erdoğan, aynaya baksın*” yönündeki sözlerine Ankara'nın notayla karşılık vermesi ilişkilerdeki krizi iyice tırmandırmıştı (Milliyet, 2009).

Türkiye-İsrail ilişkilerinde Davos Krizi, etkilerini sürdürürken, Ocak 2010'da da bu sefer Türkiye-İsrail arasında ‘*alçak koltuk*’ krizi patlamıştı. İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon, Türkiye'de yayınlanan “Kurtlar Vadisi” isimli bir televizyon dizisinde MOSSAD ajanlarının çocuk kaçakçısı olarak gösterilmesine tepki olarak, Türkiye'nin o dönemdeki Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u görüşme sırasında daha alçak bir koltuğa oturtmuş ve İsraili basın mensuplarına bu durumu İbranice olarak ifade etmişti. İşte yaşanan tüm bu gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkilerinin yeni bir seyre girmesine sebep olmuştur.

Türkiye-İsrail ilişkilerinde en şiddetli sarsıntı ise; Türkiye'den Gazze'ye doğru insani yardım götüren ‘Mavi Marmara’ adlı gemiye İsrail Ko-

mandoları tarafından orantısız bir şekilde yapılan saldırı sonrası gerçekleşmiştir.İsrail'in ablukası altında bulunan Gazze Şeridi'ne insani yardım götürüp, ablukayı delerek dünyanın dikkatini bu bölgeye çekmek isteyen "Özgürlük Filosu" 6 gemiden oluşup Gazze'ye doğru yol almıştı. Bu özgürlük filusunda farklı ülkelerden aktivistler bulunsa da, asıl organizasyonu yöneten İHH(İnsani Hak ve Hürriyetler) adlı sivil toplum kuruluşu olduğu bir gerçektir. İsrail Komandoları filonun yardımları Gazze'ye engellemek için bu filoda bulunan "Mavi Marmara" adlı gemisine saldırmış ve 9 Türk'ü öldürmüştü. Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, saldırının hemen sonrasında aynı gün Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde yaptığı konuşmada, İsrail'in Mavi Marmara gemisine yaptığı saldırı sonrasında İsrail Komandolarının gerçekleştirdiği katliamı korsanlık, haydutluk ve barbarlık olarak nitelemiş ve İsrail'in uluslararası toplumdan bir an önce özür dilemesi gerektiğini vurgulamıştır. Mavi Marmara gemisinde 32 farklı ülkeden 600'e yakın aktivistin içinde bulunduğu filonun kıyıda yaklaşık 72 mil uzakta ve uluslararası sularda bulunmasına rağmen saldırıya uğradığını vurgulayan Dışişleri Bakanı Davutoğlu, saldırıda hayatını kaybedenlerin ailelerine, maddi tazminatlarının ödenmesi gerektiği konusunda da ısrarcı olmuştur (Uzer, 2011: 145). Mavi Marmara gemisinin saldırısından sonra Türkiye-İsrail ilişkilerinde özellikle de siyasi ilişkilerde kopma noktasında gelinmişken ekonomik ve ticari ilişkilerde böyle bir durum söz konusu olmamıştır.

SONUÇ

Türkiye-İsrail ilişkileri, Türkiye'nin İsrail'i tanınmasından günümüze dek hep sürmüştür. Bu ilişkilerde dönem dönem krizler yaşanmış olsa da bu ilişkiler tamamıyla kopmamış ve karşılıklı açıklamalar sonrası ilişkiler normalleşmeye başlamıştır.

Türkiye-İsrail ilişkilerinde geleceğe yönelik analizler yapılırken özellikle bir nokta dikkatleri çekmektedir. Bu alanda çalışmalar yürüten ilim insanları ve kimi gözlemciler Türkiye-İsrail ilişkilerinin bozulmasının Türkiye'den çok İsrail'i etkileyeceğini belirtmektedir. Özellikle Başbakan Erdoğan'ın Davos çıkışından sonra iddia edildiği gibi Türkiye'nin elinin zayıflanmadığı görülmektedir. İlişkilerdeki bu durumun temel kaynağı ise İsrail'in Türkiye'ye olan ihtiyacının, Türkiye'nin İsrail'e olan ihtiyacından çok daha fazla olmasıdır. Türkiye'nin jeopolitik konumu dolayısıyla İsrail, Türkiye'ye daha iyi davranmak zorundadır.

Türkiye'nin Ak Parti iktidarı ile askerden-askere Türk Dış Politikası sona ermesi ve dış politikada ki etkin rolü özellikle de Ortadoğu'daki rolü, İsrail'in Türkiye ile olan ilişkilerinde daha dikkatli olmasını zorunlu kılmaktadır.

Refahyol hükümeti döneminde yaşananlar sonrasında Ak Parti iktidarı döneminde One Minute hadisesi ve son olarak Mavi Marmara olayı, Türkiye-İsrail ilişkilerinin hızla gerilmesine sebep olmuştur. Ancak son zamanlarda bu ilişkilerin yeniden canlandırılması yönünde çabaların olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir. 21 Ocak 2022 tarihi itibarıyla Dışişleri Bakanları düzeyinde yeniden başlayan diyalog sürecinin önümüzdeki dönemde daha da hızlanacağı ön görülebilir.

KAYNAKÇA

- Anıl I. (1999). “Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap-İsrail Barış Süreci” Türkiye ve Orta Doğu, Tarih, Kimlik ve Güvenlik, Derleyen Meliha Benli Altunışık, Boyut Kitapları, Eylül
- Bölükbaşı S., (1999) “ BehindtheTurkish-İsraeliAlliance; A Turkishview”, Journal of PalestineStudies, Cilt. XXIX, No.1, Sonbahar.
- Dursunoğlu A., (2000). “Stratejik İttifak” Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü, Anka Yayınları,
- el-Hayat Gazetesi, 14 Şubat 1998 tarihli haber.
- Gur H. R. , (Turkeycannot broker PeaceTakswith Erdoğan as PM”, TheJerusalem Post, 1 Şubat 2009.
- Hürriyet Gazetesi, 17 Şubat 2006 tarihli “Ankara PKK Benzetmesinden Rahatsız” haberi.
- Milliyet Gazetesi, 14 Eylül 2003 tarihli haber.
- Milliyet Gazetesi, 1 Mayıs 2005 tarihli Semih İdiz’le yapılan Röportaj.
- Milliyet Gazetesi, 13 Şubat 2009 tarihli “İsrail Ordusu: Erdoğan aynaya baksın” haberi.
- Radikal Gazetesi, 30 Aralık 2008 (Murat Yetkin)
- Tür Ö. , Türkiye-İsrail İlişkileri: Yakın İş Birliğinde Gerileme? , Ortadoğu Analiz, Nisan 2009, Cilt1-Sayı 4.
- Uzer U. (2011). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım, Ortadoğu Etütleri, Cilt 2, Sayı 2, Ocak.
- Yavuz M. H. (1994). “İkicilik(Duality) Türk-Arap ilişkileri ve Filistin Sorunu 1947-1994”, Türk Dış Politikasının Analizi, Derleyen Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları İst.

“

Bölüm 8

**PLATON'DA BİLGİ, ÖĞRENME VE
RUHUN ÖLÜMSÜZLÜĞÜ**

Soner SOYSAL¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0003-1738-7451

”

Platon felsefe tarihinde derli toplu bir bilgi kuramı ortaya koyma girişiminde bulunan ilk filozoftur. Böyle bir girişimde bulunmasının nedeni, ilgilendiği tüm konularda bilginin merkezi bir rol oynamasına bağlanabilir. Genel hatlarıyla ele alındığında, Platon felsefesinin her türlü kuşkudan uzak, mutlak bilginin var olduğu ve bu bilginin de insanlar tarafından elde edilebileceği varsayımı üzerine dayandığı görülür. Öyle ki, Platon felsefesini kavramanın yolunun, onun bilgiye ilişkin görüşlerini tam olarak kavramaktan geçtiği söylenebilir. İster siyaset, ister etik, isterse estetikle ilgili olsun, tüm görüşlerinin temelinde mutlak bilgi vardır. Bunu, kimse- nin bilerek ve isteyerek kötülük yapmayacağı ya da kötüyü seçmeyeceği iddiasında, kendi ideal devletinde gerek koruyucu gerekse yönetici sınıfın felsefe eğitimi almasını zorunlu kılmasında ve sanatçıların gerçekliğin kopyalarını ürettikleri için bu ideal devletin dışında tutulmaları talebinde açık bir şekilde görebiliriz. Bu nedenledir ki, Platon felsefesinin asıl temelini oluşturan unsurlar mutlak bilginin ve bu bilginin insan tarafından elde edilmesinin olanağını kurmaya yöneliktir.

Platon mutlak bilginin olanağını, hiyerarşik bir ontolojik sistemin karşısına, bu hiyerarşik yapının bölümlenmesine benzer bir bölümlenme sergileyen, hiyerarşik bir epistemolojik sistem koyarak kurar. Bir tarafta gerçeklik düzeylerine göre sınıflandırılmış bir varlık alanı, diğer tarafta ise, bu varlık sınıflarından hangisini kendine bilgi nesnesi olarak edindiğine göre değişen, ve böylelikle, doğruluk düzeylerine göre sınıflandırılmış bir bilgi alanı vardır. En düşük gerçeklik düzeyine sahip olan varlıkları kendine bilgi nesnesi edinen bilme türü en alt düzey bilgi sınıfını oluştururken, en yüksek gerçeklik düzeyine sahip olan varlıkları kendine bilme nesnesi edinen bilme türü en üst düzey bilgi sınıfını oluşturur. İşte bu en üst düzey bilgi sınıfı, Platon açısından mutlak bilgidir.

Platon'a göre varlıklar gerçeklik düzeylerine göre dört grup altında sınıflandırılır: gölgeler ile yansımalar (*eikones*), bu gölge ve yansımaların nedeni olan tikel nesnelere, matematik ve geometrinin varsayımsal nesnelere ve İdealar (*eidos*). Bu dört grubun ilk ikisi, görünür dünyayı oluştururken, son ikisi kavranır dünyayı oluşturur. Aynı şekilde, bu varlık sınıflandırmasına karşılık gelen, dört bilgi düzeyi vardır; tahmin (*eikasia*), inanç (*pistis*), akıl yürütme (özellikle matematik ve geometri gibi konularda) (*dianoia*), saf akılla kavrama (*noesis*). Bu bilme düzeylerinden, görünür dünyadan elde edilenleri genel olarak sanı (*doxa*), görünür dünyadan elde edilenleri ise bilgi (*episteme*) olarak kabul edilir. Platon'un epistemolojisinin genel hatlarını oluşturan ve literatürde "Bölünmüş Çizgi Benzetmesi" olarak bilinen bu sınıflandırmalar, *Devlet* VI. Kitap'ın sonunda verilir. Bunun hemen devamında, VII. Kitap'ın başında, varlıklar ile bilme düzeyleri arasındaki ilişkinin nasıl bir ilişki olduğu, yine literatürde özel bir isimle anılan bir benzetmeyle, "Mağara Benzetmesi," ortaya konulur.

Ancak, bu iki benzetmede de, bilginin ne olduğu ve nasıl elde edileceği açık bir şekilde ortaya konulmaz. Bilginin ne olduğunun daha açık hale getirilmesine ilişkin tartışma, her ne kadar sonuçsuz kalsa da, *Theaitetos* diyalogunda karşımıza çıkar. Frederick Copleston (2013) bu diyalogdaki tartışmanın bilginin ne olmadığına ilişkin bir tartışma olduğunu vurgular (s. 142).¹ Ancak, bir şeyin ne olmadığına ortaya konulması da o şeyin daha açık kılınmasına katkı sağlayacağı için, söz konusu diyalogdaki tartışmanın da bilginin ne olduğu tartışması çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Diyalogda, temelde, bilginin ‘duyu algısı,’ ‘doğru yargı ve bir gerekçe’ ya da ‘açıklamayla birlikte sunulan doğru yargı’ olup olmadığı tartışılır. Bu tartışma, her ne kadar bilginin ne olduğunu ortaya koyacak bir sonuca ulaşmasa da, bize, en azından, gerçeklik hiyerarşisinin görünür dünya kısmından hareketle bilgiye ulaşamayacağımızı net bir şekilde gösterir. Bu durumda, bilgiye ulaşmanın olanağı olarak geriye sadece kavranır dünya kalır.

Bu tartışmayı tamamlayıp, bilginin ne olduğunu ve nasıl edinileceğini kaba hatlarıyla, ve elbette ki çelişkileriyle birlikte, ortaya koyan *Menon* diyalogudur. Bu diyalogda, öğrenmenin mümkün olmadığını iddiasını temellendirmek için ortaya atılan ünlü paradoksa, “Menon’un Paradoksu”na, verilen cevapta, bilginin varlık hiyerarşisinin en üstünde bulunan İdealarn bilgisi olduğu ve bu bilgiye de aslında doğuştan sahip olduğumuz söylenir. Doğuştan sahip olduğumuz bu bilgiyi doğum esnasında yaşadığımız şok nedeniyle unuturuz. Öğrenme dediğimiz şey de unutilan bu bilgiyi, görünür dünyadaki varlıkların yardımıyla, hatırlamaktan başka bir şey değildir. Diyalogda, Sokrates, bunun doğruluğunu Menon’un, geometri hakkında hiçbir şey bilmeyen, kölesine bir geometri sorusunu çözdürerek kanıtlar.

Ne var ki, bu kanıtlamayla birlikte, ruhun bu bilgiye ne zaman ve nasıl sahip olduğunun açıklanması zorunluluğu ortaya çıkar. Açıktır ki, bu kanıt-lama ruhun doğum öncesi var olduğunu ima eder. Bu, ruhun hem bedenden ayrı ve üstün bir şey hem de ölümsüz olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla, Platon, her ne kadar, bilgiyi açıklamak için hiyerarşik bir ontoloji ve buna karşılık gelen bir hiyerarşik epistemoloji kurmuş, bu yapı içerisinde bilginin ne olarak kabul edileceğini, nasıl bir süreç üzerinden elde edileceğini, vb. açıklamış olsa da, tüm bu yaptıklarının bir anlam kazanacağı, anlamlı ve sistematik bir bütünlük kazanacağı noktada ruh ve ruhun ölümsüzlüğü gibi içinden çıkılması zor bir durumla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Aslında, durumu içinden çıkılmaz hale getiren şey, büyük ölçüde, ruha ilişkin söylediği şeylerin çelişki ve uyumsuzluklarla dolu olmasıdır. Platon’a göre ruh ölümsüzdür; zaten, ruhun bedene bürünmeden önce İdealarn bilgisine sahip olduğu iddiası bunu zorunlu kılar. Ancak, ruhun

1 Metin boyunca, aksi belirtilmedikçe ya da referans olarak herhangi bir Türkçe çeviri kullanılmadıkça, tüm çeviriler bana aittir.

ölümsüzlüğünden ne anlaşılması gerektiği yeterince açık değildir. Örneğin, *Devlet X*. Kitap'ta aktardığı Er Mitosu'nda, bu ölümsüzlüğün bir reenkarnasyonu içerdiğini ima eder. Ne var ki, gerek *Devlet IV*. Kitap'ta gerekse *Timaieus*'ta ruhun üç bileşen ya da parçadan oluştuğuna yönelik iddiaları, bu reenkarnasyon döngüsüne ruhun tüm bileşenlerinin mi yoksa onlar arasında kurduğu hiyerarşinin tepesine yerleştirdiği akılsal bileşenin mi gireceği belli değildir.

Platon'un ruha ilişkin açıklamaları, her ne kadar çelişki ve uyumsuzluklarla dolu olsa da, onun epistemolojisi açısından çok önemlidir. Çünkü, ölümsüz bir ruh için içine dahil edilmedikçe, Platon'un bilgi ve öğrenmeye ilişkin söylediği her şey havada kalacaktır. Bu nedenle de, onun epistemolojisini anlamaya çalışırken, tüm bu eksikliklerine rağmen, onun ruh anlayışının epistemolojisi içindeki işlevini göz önünde bulundurmamak zorunludur. Bu makalenin temel amacı da, hem Platon'un epistemolojisini ana hatlarıyla ortaya koymak hem de, bunu yaparken, ruhun ölümsüzlüğü düşüncesinin bu epistemolojinin kurucu unsurlarından birisi olduğunu göstermektir.

Platon'un bilgi, öğrenme ve ruh anlayışları ve bunlar arasındaki ilişkileri genel hatlarıyla ortaya koyduktan sonra, bunları daha yakından incelemeye başlayabiliriz.

1. Bölünmüş Çizgi Benzetmesi: Bilme Nesnelere ve Bilme Türleri

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Platon'un epistemolojisinin temelinde varlıkların gerçeklik düzeylerine göre sınıflandırılması ile bu sınıflandırmanın ortaya çıkardığı hiyerarşik yapı temelinde bilme türlerinin sınıflandırılması yatar. Bu sınıflandırma, aynı zamanda, insanın en düşük bilgi düzeyinden yola başlayarak en üst bilgi düzeyine ulaşırken izleyeceği güzergahın bir krokisini kaba hatlarıyla sunar. Bir anlamda, insanın bilgisizlikten bilgiye doğru uzanan yolculuğunun ana uğrakları ortaya konur. Bilme nesnelere ve bilme türleri arasındaki bu ayırım ve sınıflandırmaları *Devlet VI*. Kitap'ın sonunda, Bölünmüş Çizgi Benzetmesi (509d-511e) üzerinden ortaya koyar. Bu benzetme, genel olarak, aşağıdaki gibi şemalaştırılır.²

² Bu şema ve şemada geçen kavramların büyük bölümü şu üç eser temel alınarak hazırlanmıştır: Copleston, 1993, s. 152; Palmer, 2001, s. 43; Pappas, 2005, s. 104.

	Epistemoloji	Ontoloji			
Bilgi (Episteme)	Saf Akılla Kavrama (Noesis)	Formlar (İdealar) (Eidos)	Düşünce Nesneleri (Noeta)	Kavranır Dünya	İyi Formu (Ideası)
	Akıl Yürütme (Dianoia)	Matematiksel ve Geometrik Nesnelere, Kavramlar			
Sanı (Doxa)	İnanç (Pistis)	Nesneler, Canlılar, İnsan Yapısı Şeyler	Sanı Nesneleri (Doxasta)	Görünür Dünya	Güneş
	Tahmin (Eikasia)	Gölgeler, Yansımalar, İmgeler (Eikones)			

Şekil 1

Platon ikici bir dünya anlayışına sahiptir. Şemadan da açıkça görüldüğü gibi, varlık alanını ikiye bölmüştür; bir tarafta düşünce nesnelерinin (noeta) oluşturduğu kavranır dünya, diğer tarafta sanı nesnelерinin (doxasta) oluşturduğu görünür dünya. Bu bölümlenmedeki dikkat çeken özelliklerden biri, varlık alanının eşit olmayan bir şekilde bölünmüş olmasıdır; kavranır dünya, görünür dünyadan daha geniş bir alanı kapsar. Platon, varlık alanını iki dünyaya bölmekle yetinmez, devamında, her iki dünyayı da, ilk bölümlenmede kullanılan oranlar üzerinden, yeniden ikiye böler. Başka türlü ifade edecek olursak, ilk bölümlenmede, görünür ve kavranır dünyaların kapsadığı alanların büyüklükleri arasındaki oran, ikinci bölümlenmede, yani bu dünyaların kendi içlerinde ikiye bölünmesinde de, aynen korunur. Tüm bu oranlar, aslında, Platon'un varlıkların gerçeklik düzeyleri arasında kurduğu hiyerarşiyi yansıtır. Platon bu bölümlenmeyi, *Devlet VI*. Kitap'ın sonlarında, Sokrates'in ağzından şu şekilde aktarır: “Eşit olmayan iki parçaya bölünmüş, sonra da biri görünür olanlar kategorisini diğeri de kavranır olanlar kategorisini temsil eden, bu iki parçanın da aynı oranlar üzerinden yeniden ikiye bölünmüş olduğu bir çizgi düşünelim” (Plato, 2018, 509d).

Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'ni incelemeye, ontoloji tarafından başlayalım. Her bir bölümlenmede ortaya çıkan iki parçadan büyük olanı, diğerinden daha yüksek bir gerçekliğe sahiptir. Bu durumda, görünür dünyada karşımıza çıkan iki bölümden küçük olanı gerçeklik hiyerarşisinin en alt basamağıdır ve bu alanda gölgeler, yansımalar ve imgeler bulunur. Görünür nesnelere dünyadaki bölümlenmenin büyük olan diğeri parçasının gerçeklik düzeyi daha yüksektir ve bu alanda ise tikel nesnelere bulunur.

Aslında, bu iki varlık grubu arasındaki hiyerarşiyi ortaya çıkaran, bu gruplar altına yerleştirilen varlıkların görünür dünyayı var eden, onu görünür kılan Güneş ile olan ilişkileridir. Bu ilişki çerçevesinde değerlendirildiğinde, tikel nesnelerin gerçeklik düzeyleri, gölge ve yansımalarla kıyaslandığında daha yüksektir. Tikel nesneler görünür hale gelebilmek için sadece Güneş'in ışığına ihtiyaç duyarken, ikinci grupta olanlar hem bu ışığa hem de tikel nesnelerin varlığına ihtiyaç duyarlar. Örneğin, bahçede bulunan ağacın görünür hale gelmesini sağlayan Güneş'in ışığıdır. Bu ışık olmadığına, hem ağaç görülemez hem de ağacın gölgesi ortaya çıkamaz. Bu bağlamda, ağacın görünür hale gelmesi için sadece Güneş ışığı yeterliyken, ağacın gölgesinin var olması hem ağacın varlığına hem de Güneş ışığına bağlıdır; dolayısıyla, ağacın gerçeklik düzeyi, gölgesininkinden daha yüksektir. Görünür dünya alanı içindeki bu bölümlenmeyi, yukarıda alıntılıdığım bölümün devamında, şöyle ifade eder Platon:

Bu çizginin bölümlerinin, birbirlerine kıyasla, aydınlık ya da karanlık olma durumlarına göre şunları bulacaksınız: görünür olanlar kategorisinin ilk bölümü imgelerdir, bununla ilk olarak gölgeleri ve ikinci olarak da su ya da yoğun, pürüzsüz ve parlak yüzeydeki yansımaları [ve bu türden her şeyi] kastediyorum [...] İkinci bölümü, ilk bölümdekilerin onların gölgesi oldukları şeyler—her gün gördüğümüz hayvanlar, tüm bir bitki alemi ve insan yapımı şeyler sınıfının tamamı—olarak kabul etmelisin (Plato, 2018, 509d-e).

Kavranır dünyadaki bölümlenmeye gelince, burada görünür dünyadaki bölümlenmeye benzer bir bölümlenme vardır. İyi ideası da, tıpkı Güneş'in görünür dünyayı aydınlatması gibi, bu alanı aydınlatır; bu alandaki varlıkları bir anlamda görünür hale getirir. Bu alandaki varlıklar, görünür dünyadakilerden tamamen farklı ve gerçeklik düzeyleri bakımından onlardan daha üstte olsalar da, aralarındaki ilişki benzer bir ilişkidir. Yani, kavranır dünyadaki ilk parçada bulunan varlıklar, ikinci ve üstte bulunan parçadaki varlıkların birer yansımaları olarak kabul edilirler. Kavranır dünyanın ilk parçasında bulunan matematiksel ve geometrik nesneler ile kavramlar, bu durumda, İdeaların birer yansımasıdır. “İlk parçada” der Platon, “ruh, çizginin diğer tarafında orijinal [İdea] olarak bulunan şeyleri imgeler olarak ele alır” (Plato, 2018, 510b). Kavranır dünyadaki varlıklar, görünür dünyanın ötesindeki bir alanda buldukları için, açıktır ki, fiziksel nesnelere tamamiyle farklı bir varoluşa sahiptirler; yani, fiziksel değil, soyutlardır. Ancak, yine de, bunlar arasında da, tıpkı bir ağaç ile gölgesi arasında olana benzer bir ilişki vardır; İdealar asıl gerçeklikler olurken, matematiksel ve geometrik nesneler ile kavramlar, İdeaların yansımaları olurlar.

Burada, kısaca da olsa, İdealar hakkında bilgi vermek uygun olacaktır. Öncelikle, İdealar bir eşi ya da benzeri olmayan, zamanın ve mekanın dışında, dolayısıyla da, değişimden muaf varlıklardır. Örneğin, tek bir üçgen

ideası vardır, ve gerek görünür dünyada gördüğümüz üçgen şekline sahip nesnelere, gerekse geometricinin uğraştığı türlü türlü üçgenler, onları birer üçgen yapan üçgenliklerini bu ideadan alırlar. Bir anlamda, bunların hepsi de, üçgen ideasından, farklı düzeylerde de olsa pay aldıkları için üçgen olarak tanımlanırlar. İdealar dünyasında, bir eşkenar, bir çeşit kenar, bir dik kenar üçgen ideası yoktur; tek bir üçgen ideası vardır. Bu yüzden de, eğer üçgen ya da üçgenlik mutlak anlamda bilinecekse, bu bilginin nesnesinin, ister fiziksel isterse soyut olsun, tikel (*particular*) bir üçgen değil, üçgen ideasının kendisi olması gerekir. Bu nedenledir ki, bir geometricinin ele aldığı üçgen, her ne kadar fiziksel olarak var olmasa, ve sırf bu nedenle de, tikel değil de tümel (*universal*) bir üçgen izlenimi verse de, hala tikel bir geometrik nesnedir. Şöyle yazar Platon:

Şunun da farkındasındır ki, onlar [matematikçiler ve geometriciler] görülür biçimlerin yardımına başvururlar ve tartışmalarında—gerçekte bunlar hakkında değil, bunların imgeleri oldukları şeyler hakkında düşünüyor olsalar da—bunlara göndermede bulunurlar. Bundan dolayı, bunların akıl yürütmeleri karenin kendisini, köşegenin kendisini göz önünde bulundurur, yoksa kendi çizmiş oldukları köşegeni değil. Diğer örneklerde de durum aynıdır. Bunlar kurdukları modelleri, ya da çizdikleri şekilleri—ki bunların da kendilerine ait gölgeleri ve suda yansımaları vardır—sonrasında, bunlara karşılık gelen ve sadece düşünce aracılığıyla görülebilecek olan şeylerin kendilerini görmeye yönelik girişimlerinde imgeler olarak kullanırlar (Plato, 2018, 510d-e).

Platon'un açıkça söylediği gibi, bir matematikçi ya da geometrici, ister doğrudan doğruya üçgen şeklindeki bir nesneyi, ister herhangi bir şey üzerine çizdiği bir üçgeni, hatta isterse zihninde canlandırdığı bir üçgeni temel alarak hesaplamalarını yapıyor olsun, her seferinde, aslında, tikel bir üçgenle uğraşıyordu, ancak peşinde olduğu şey tümel üçgen ya da üçgen ideasının bilgisidir. Ne var ki, Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nin de ima ettiği gibi, nesnesi doğrudan doğruya üçgen ideasının kendisi olmadıkça, onun bilgisine ulaşma olanağı yoktur. Platon'a göre, bilginin yanılmaz olması gerektiği için, bilginin nesnesi değişen tikeller ya da onlardan çıkarılan bir şey olamaz. Dolayısıyla, hem tikel olmaları hem de, ileride göreceğimiz gibi, bunların bilgisine giden yolun görünür dünyanın nesnelere geçiyor olması, bunların gerçek bilginin nesnelere olmalarını engeller. Copleston, Aristoteles'in, kavranır dünyanın nesnelere arasında Platon'un yaptığı bu ayrıma ilişkin yorumundan hareketle, geometrici ve matematikçilerin ilgilendiği şeyleri, "anlaşılır tikeller" olarak adlandırır. Aristoteles bu yorumunda şunları söyler:

Ayrıca, duyulur olanlar ve Formlardan başka, bunların arasında bir aracı olarak, matematiğin nesnelere bulunduğunu söyler [Platon]. Bunlar, ebedi ve değişmez olmaları bakımından duyulur olanlardan, birçok

benzerlerinin bulunması bakımından da, her durumda kendilerinden sadece bir tane bulunan Formlardan ayrılırlar (Aristotle, 2016, 987b-15).

Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nin ontoloji tarafındaki bölümlemenin en üst basamağında Formlar ya da İdealar bulunur. Bunlar en üst düzey gerçekliğe sahip varlıklardır, bu nedenle de gerçek bilgi nesnelere bunlardır. Yukarıda da söz edildiği gibi, bunlar zaman ve mekânın dışında var olan, bir benzeri daha bulunmayan, hiçbir şekilde değişmeyen varlıklardır. Ayrıca, bunlar ne yaratılmışlardır ne de yok olurlar; ebedi ve ezeli varlıklardır. Platon *Timaues*'ta İdeları şu şekilde tanımlar:

[...] şunu kabul etmek zorundayız ki, değişmeyen, yaratılmamış ve ölümsüz, ne kendi içlerine yabancı bir şeyin dahil olmasına izin veren ne de kendileri başka şeylere dahil olan ve görme ya da başka herhangi bir duyu ile algılanamaz olan, bir şeyler sınıfı vardır. İşte bu sınıf, zihnin gerçek nesnelere (Plato, 2008, 52a, italik bana ait).

Değişmeyen, yaratılmamış ve ölümsüz şeyler olmaları, bunları gerçek ya da mutlak bilginin gerçek nesnelere yapar. Zaten, Platon'a göre, asıl gerçeklik İdelardır ve diğer bölümlerde gördüğümüz tüm varlıklar da, bunlardan pay aldıkları için var olurlar. İdelar alanına daha yakın olanlar, onlardan daha fazla pay almışlardır ve bu nedenle de daha uzakta olanlara göre, gerçeklik düzeyleri daha yüksektir. Ontoloji bölümünde gördüğümüz bu ilişkilerin bir karşılığını epistemoloji bölümünde de görürüz. Gerçeklik düzeyi en yüksek olan varlıklar bilme nesnesi olduğunda, en yüksek bilgi düzeyi olan saf akılla kavramaya (*noesis*), bilme nesnelere gerçeklik düzeyleri azaldıkça da, tabloda gördüğümüz gibi, doğruluk dereceleri giderek azalan bilme düzeylerine ulaşırız. Bu da, bize, aslında Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nin de açıkça ortaya koyduğu gibi, Platon için ontoloji ve epistemoloji arasında çok sıkı bir bağlantı olduğunu gösterir. Nerdeyse iç içe geçmişlerdir; öyle ki, birini diğerinden soyutlayıp, yalıtıp açıklamak ya da anlamak olanağı yoktur.

Bu iç içe geçmişlik Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nin epistemoloji kısmını incelediğimizde daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Bilgimizin nesnelere, görünür dünya alanına düşen varlıklar olduğunda bilme düzeyimiz genel olarak sanı (*doxa*) olurken, bilgimizin nesnelere kavranır dünya alanına düşen varlıklar olduğunda bilme düzeyimiz genel olarak saf akılla kavrama (*episteme*) olur. Sanı alanındaki ilk nesne grubunu gölgeler, yansımalar, imgeler vb. kendi başlarına var olamayan ancak başkaca şeylerin varlığı sayesinde var olabilen şeyler oluşturur. Bu türden nesnelere, bilme nesnelere olduğunda, bilme düzeyimiz tahmindir (*eikasia*). Eğer bilme nesnelere bu gölge ve yansımaların ait oldukları nesnelere kendileriye, bu durumda bilme düzeyimiz inançtır (*pistis*). Örneğin, üçgene ilişkin bilgimiz sadece

üçgen bir nesnenin fotoğrafını görmüş olmamıza dayanıyorsa, bu durumda üçgene ilişkin bilgimizin düzeyi tahminken, eğer bilgimiz üçgen bir üçgen nesneyi bizzat deneyimlemiş olmaya dayanıyorsa inançtır.

Çizginin diğer tarafındaki ilk bölümde bulunan matematiksel ve geometrik nesnelere gelince, bunların durumları ilginçtir. Çünkü bir taraftan görünür dünyanın ötesinde bir alanda buldukları için görünür dünyanın nesnelereyle bir ilişkileri yokmuş gibi görünür. Ancak, bu nesnelere görünür dünya ile kavranır dünya arasındaki geçişi olanaklı kıldıkları için, her iki dünyayla da ilişkili olmak zorundadırlar. Eğer böyle olmasaydı, yani Platon görünür dünya ile kavranır dünya arasına mutlak ve aşılabilir bir çizgi çekmiş olsaydı insanın bilgiye ulaşmasının olanaklı kuramazdı. Gerek Bölünmüş Çizgi Benzetmesi, gerekse de Mağara Benzetmesi, tam da bu çizginin tam anlamıyla mutlak olmaması, aşılabilir olması üzerine kuruludur. Her iki benzetmede de, insanın cehaletten kurtulup bilgiye ulaşmasının olanaklı olduğu iddia edilir ve bu sürecin nasıl gerçekleşebileceği gösterilir. Bu benzetmelerin ikisi de, iki farklı dünyanın varlığını ve bu dünyalar arasında geçişin olanaklı olduğunu ileri sürer. İlkinde, tahmin düzeyinden başlayarak saf akılla kavrama düzeyine çıkmak mümkündür; ikincisinde ise, zincirlerden kurtularak mağaranın dışına çıkmak mümkündür. Ayrıca, Platon'un, *Menon* diyalogunda, öğrenmenin olanaklıyla ilgili, ortaya konulan paradoksu öğrenmeyi anımsama üzerinden açıklayarak çözdüğünü hatırlarsak, bu iki dünya arasında bir geçiş olanaklı ortaya konulmadan bu çözümün bir anlamı olmayacağını da açıkça görürüz. Dolayısıyla, kavranır dünyanın ilk basamağında bulunan bu nesne grubunun hem var olması hem de bir yandan görünür dünyanın izlerini, diğer yandan da İdealar alanının izlerini taşıması zorunludur. Aristoteles de, yukarıda *Metafizik* 987b-15'den yapılan alıntıda gördüğü gibi, bu nesnelere her iki alanın nesnelere varoluş biçimlerinden izler taşıyan, ama mutlak anlamda, ne biri ne de diğeri gibi olan varlıklar olarak kabul eder. Aslında, bu alandaki nesnelere Platon tarafından gerçek bilginin nesnelere olarak kabul edilmemelerinin bir nedeni de budur.

Bu nedenledir ki, kavranır dünyanın alt bölümünde bulunan varlıklar bilme nesnesi olduğunda, bilme düzeyimiz akıl yürütme (*dianoia*) olur, saf akılla kavrama (*noesis*) değil. Platon, matematikçi ve geometricilerin çalışmalarını nasıl gerçekleştirdiklerini açıklayarak, neden onların bilme düzeyinin akıl yürütme düzeyinde olduğunu göstermeye çalışır. Platon'a göre, bu disiplinlerle uğraşanlar bazı şeyleri varsayarak işlerine başlarlar; onlarla ilgili hiçbir araştırma yapmazlar, çünkü bunlar herkes için çok açık ve anlaşılardır. Bu varsayımlar temelinde, çeşitli çıkarımlar yaparak, çalışmasının başında hedeflediği bir sonuca ulaşmaya çalışırlar, ele aldıkları şeyin ideasına değil. "İlk bölümde," diye yazar Platon, "ruh [...] varsayımlardan başlayarak, bir orijinal ya da ilk ilkeye değil, daha çok bir hedef

noktasına ulaşmaya zorlanır” (Plato, 2018, 510b). Hemen devamında, bu söylediklerini daha açık bir şekilde anlatmaya girişir ve şunları söyler:

İnsanların geometri ve aritmetikle uğraşırken, kendi disiplinleriyle ilgili sorgusuz sualsiz kabul ettikleri bazı şeyler olduğunu bildiğini düşünüyorum. Tek sayılar ve çift sayılar, [geometrik] şekiller ve üç tür açı ve buna benzer şeyler. Bunları bilinen şeyler olarak kabul edip, varsayımları haline getirirler. Kendilerine ya da başkalarına bunları açıklama ihtiyacı hissetmezler. Bunların herkes için açık olduğunu düşünürler. Bunlardan başlarlar, akıl yürütmelerinin geri kalan adımlarını geçerek, sonunda, kabul edilmiş adımlar aracılığıyla, başlangıçta araştırmak için belirlemiş oldukları şeye ulaşırlar (Plato, 2018, 510c-d. Burada Sokrates, Glaukon ile konuşuyor).

Yukarıda, *Devlet* 510d-e’den daha önce yapılan alıntıda da ortaya konulduğu gibi, bu işlerle uğraşan insanların varsayımlar kullanılıyor olmaları, akıl yürütmelerinde, ilgilendikleri şeyin ideasını değil de, onun görünür biçimlerini ya da şekillerini kullanıyor olmaları, onların bilme düzeylerinin akıl yürütmeye kalmasına neden oluyor. Ruh, ki ileride göreceğimiz gibi akıl sahibi olan ve dolayısıyla bilme yetisine sahip olan tek varlık odur, varsayımlara takılır kalır ve onların ötesine geçip, o varsayımları temellendirecek olan İdeaların bilgisine ulaşamaz. “Aksine, bir alt bölümde bulunan şeylerin [görünür dünya alanında var olan şeyler] onların bir kopyası olduğu ve bu kopyalarla kıyaslandığında daha açık ve böylelikle daha değerli olarak kabul edilen orijinaleri [İdealar], imgeler olarak ele alır” (Plato, 2018, 511a). Örneğin, Pisagor teoremini ispatlamaya çalışan bir geometricinin kağıt üzerine bir dik üçgen çizip, bu üçgenin de her bir kenar üzerine bir kenar uzunluğu söz konusu kenar kadar olan birer kare çizdiğini düşünelim. Geometrici, devamında, dik kenarlar üzerine çizilen karelerin alanlarını toplayıp, bu toplam alanın dik köşenin karşısındaki kenar üzerine çizilen karenin alanına eşit olduğunu gösteriyor. Böylelikle, Pisagor teoremi ispatlanmış oluyor. Bu süreçte, geometrici ne üçgenin ne de karenin ne olduğunu hiç sorgulamıyor; bunların herkes için açık ve anlaşılır olduğunu kabul ediyor. Kağıt üzerine bir dik üçgen ve onun kenarları üzerine de kareler çiziyor, dolayısıyla duyuları işine katmış oluyor. Ancak, ispatlama işleminin kendisi, hiçbir şekilde, kağıt üzerindeki bu şekillere dayanarak değil, doğrudan doğruya zihinsel bir şey temel alınarak, yine zihinsel bir işlem olarak gerçekleştiriliyor. Ian M. Crombie’nin söylediği gibi,

[m]atematikçiler, belirli bir karenin bir köşegeni üzerindeki bir karenin alanının, köşegeni üzerinde bulunduğu karenin alanının iki katı olduğunu ispatlamak için cetvellerini çıkarmazlar [...] $7 \times 7 = 49$ ’u ispatlamak için bir kibrit çöpü demetiyle deneyler yapmazlar. Teoremlerini kanıtlamak için, duyularını değil, zihinlerini kullanırlar (Crombie, 2013, s. 77).

Kavranır dünyanın en üst bölümüne gelecek olursak, bilme nesnelermiz burada bulunan varlıklar, yani İdealar ya da Formlar olduğunda, bilme düzeyimiz saf akılla kavrama (*noesis*) olur. Bu bilme düzeyinde, hiçbir duyusal şey işin içine karışmaz, bir önceki bilme düzeyinde kullanılan tüm varsayımlar yok edilerek ilk ilkelere ulaşılır. Bu yok etme, Platon'a göre, sadece diyalektiğin yapabileceği bir iştir: “Kendini güvenceye alma kararlılığı içerisinde, kendi varsayımlarını, ilk ilkenin kendisine ulaşınca kadar, yok ederek bu yolda ilerleyen tek yöntem diyalektiktir” (Plato, 2018, 533c. Burada Sokrates, Glaukon ile konuşuyor). Burada, varsayımların yok edilmesiyle kastedilen şey, onların açık bir şekilde herkes tarafından bilindiği kabul edilen varsayımlar olarak kalmaması, onların hepsinin bir açıklaması verilerek varsayım olmaktan çıkarılmaları anlamına gelir. Platon bu bilme düzeyini şöyle açıklar:

çizginin saf akılla kavramanın nesnelelerini temsil eden diğer bölümüyle, aklın varsayımları, varsayımlardan bağımsız olana ulaşınca ve her şeyin ilk ilkesinin kökenine erişinceye kadar, ilk ilkeler olarak değil de gerçek “temeller”—hareket noktaları, giriş noktaları—olarak kullandığı zaman, diyalektik gücüyle kendisinin kavradığı şeyleri kastettiğimi anlamalısın. Bunu ele geçirdikten sonra, geri döner ve bu ilk ilkedен çıkan şeyleri takip ederek bir hedef-noktasına ulaşana kadar ilerler. Hiçbir duyu nesnesinden yararlanmadan, ama sadece formlarını kullanarak—onlar aracılığıyla ve onlara doğru ilerleyerek. Sonunda yine formlara ulaşarak (Plato, 2018, 511b-c. Burada Sokrates, Glaukon ile konuşuyor).

Platon'un diyalektik ile ne kastettiğini, Christopher Rowe, çok basit ve açık bir şekilde, şöyle ifade eder: “Platon'da diyalektik şeylerin nasıl oldukları hakkında, karşılıklı konuşma aracılığıyla, *netleşmektir*” (Rowe, 2007, s. 35). Dolayısıyla, varsayımlardan kurtulmak, onların doğru ya da yanlış olduklarını ortaya koyarak doğruluk değerlerini netleştirmek gibi bir şey değildir. Aksine, R. C. Cross ve A. D. Woozley'e göre,

varsayımların yok edilmesi [...] onların çürütülmesi anlamında varsayımların yok edilmesi olarak değil, ama onların varsayımsal doğalarının yok edilmesi anlamında anlaşılmalıdır. Diğer bir ifadeyle, filozofun yöntemi olan diyalektik, kendisinin başladığı varsayımları daha genel varsayımlardan, ve sonunda da varsayımsal-olmayan bir ilk ilkedен çıkarsama arayışındadır. Ve o bunu yaptığında da, varsayımlar kendi varsayımsal karakterlerini kaybederler ve varsayımlar olarak yok edilmiş olurlar (Cross ve Woozley, 1994, s. 248).

Bu bölümü sonlandırmadan önce, Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'yle ilgili önemli bazı şeylere daha dikkat çekmek gerekir. Öncelikle, bu benzetmede karşımıza çıkan hiyerarşik yapı, kast benzeri bir yapı değildir. Diğer bir deyişle, hiçbir varlık bölümü ya da bilme düzeyi sadece belli toplumsal

sınıflara açık, diğerlerine kapalı değildir. İkinci olarak, bu benzetme, bize, Platon'un insanın bilgi edinme yolunu çeşitli aşamalardan oluşan bir süreç gibi tasarladığını gösterir; en düşük gerçeklik ve bilme düzeyinden başlayıp, en üsttekilere doğru giden bir süreç. "Bununla birlikte," diye yazar Copleston, "bir zihinsel durumdan diğerine doğru ilerlemek mümkündür," örneğin "önceden orijinaler [idealar] olarak kabul ettiği şeylerin, gerçekte, sadece imgeler ya da kopyalar olduğunun farkına vardığı zaman" (Copleston, 1993, s. 152). Zaten, Menon'un kölesinin geometri problemi çözmesi de bunu gösterir. Ancak bu ilerleyiş, kendi kendine devam eden bir süreç değildir, gerçekleşmesi için zihinsel bir çaba gerekir. Başka bir ifadeyle, bilgisayar oyunlarında belli puan toplayınca bir sonraki aşamaya geçilmesi gibi, bir bilgi birikimi sağlayınca bir üst bilme düzeyine otomatik olarak geçilen bir süreç değildir. Hatta, Şölen diyalogundaki Diotima karakteri ya da Mağara Benzetmesi'nde kölelerin zincirlerinden kurtulma örneklerinde olduğu gibi, bir kılavuz, bir eğitmen yani dışarıdan bir destek gerekir; eğitimin Platon felsefesinde önemli bir yere sahip olmasının bir nedeni de budur. Richard Kraut, bilme düzeyleri arasındaki bu ilerleyiş için bir kılavuz ya da eğitime duyulan ihtiyacı şöyle açıklar:

ilerleme gerçekleştirmek için, genellikle, bizden daha derin bir kavrayışa sahip bir kılavuza ihtiyaç duyarız. Mağaradaki köleler kendi başlarına dönüp etraflarına bakamazlar—bilgisizlikten başkaları tarafından kurtarılırlar ve eski alışkanlıkların kırılması sonucu ortaya çıkan başlangıçtaki kafa karışıklığı dönemi boyunca onlara kılavuzluk yapılır. (Tıpkı, Şölen diyalogunda Diotima'nın konuşmasının varsaydığı gibi, aşkın [*eros*] gizemlerini öğrenmek için, çoğu kez, bir öğretmene ihtiyaç duyarız) (Kraut, 2010, s. 57).

Platon, *Devlet* VII. Kitap'ın hemen başında, Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nde ortaya koyduğu bu tabloyu desteklemek ve daha açık hale getirmek için literatürde Mağara Benzetmesi olarak bilinen ikinci bir benzetme kullanır. Bu bölümde, son olarak bu benzetme ele alınıp, Platon'un bilgiye ilişkin düşüncelerini anlamaya çalışırken bir tür temel çerçeve işlevi görecek olan, varlık ile bilgi ya da gerçeklik düzeyleri ile bilme düzeyleri arasında kurduğu temel ilişkiye ilişkin tartışma bitirilecektir.

1. 1. Mağara benzetmesi

Platon'un Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nde gördüğümüz, bilgisizlikten bilgiye doğru uzanan yolculuğu anlattığı yaygın olarak kabul gören Mağara Benzetmesi, siyaset felsefesi açısından da önemli bir benzetmedir. Ancak, bu makalenin temel konusu Platon'un siyaset felsefesi olmadığı için, bu benzetme siyaset açısından incelenmeyecektir.

Platon, doğdukları andan itibaren yüzleri mağaranın iç duvarına dönük olacak ve hiçbir şekilde başlarını ya da bedenlerini çeviremeyecek

şekilde zincirlenmiş insanların bulunduğunu hayal etmemizi ister. Bu mağara öyle bir mağaradır ki, genişliği mağaranın genişliğiyle eşit olan, uzun ve ışığa doğru açılan bir kapısı vardır. Bu mağarada, girişin karşısında bulunan duvarın hemen önünde bulunan bu zincirlenmiş insanların arkasında, biraz uzakta, yüksekçe bir duvar ve bu duvarında arkasında da bir ateş vardır; hem duvar hem de ateş, bu insanların konumuna göre yüksekte bulunmaktadır. Bir grup insan, ellerinde çeşitli kuklalarla, kendileri duvarın arkasında ama kuklaları, gölgeleri mağaranın duvarına düşecek şekilde, yukarı kaldırarak ateşin önünden geçiyorlar. Ateşin önünden geçen insanların taşıdıkları nesnelere sadece kuklalardan oluşmuyor;

duvar boyunca, insanlar her türlü insan yapısı şeyi—insanların ve diğer hayvanların taştan, ağaçtan ve her türlü materyalden yapılmış heykellerini—duvarın üzerinde görecek şekilde, taşıyorlar [...] bu nesnelere taşıyan insanlardan bazıları konuşuyor, bazıları da sessiz (Plato, 2018, 514c-515a).

Mağaranın duvarının önünde, sadece bu duvarı görecek şekilde zincirlenmiş olan insanlar da, sadece, bu düzenek sayesinde duvara yansıyan gölgeleri görebiliyorlar, birbirlerini dahi göremiyorlar. Dolayısıyla, gördükleri ve duydukları her şey bu gölgelerden ve nesnelere ateşin önünde taşıyan insanların seslerinden başka bir şey değildir. Gördükleri tek şey duvara yansıyan bu gölgeler olduğunda, doğal olarak, duydukları seslerin de bunlardan geldiğini düşüneceklerdir. Durum böyle olunca, bu zincirli insanlar, yani köleler, için gerçeklik bu gölge ve seslerden ibaret olacaktır. Başka bir şekilde söyleyecek olursak, başka herhangi bir şey görmedikleri ve duymadıkları için, bu gölge ve sesleri gerçeklik olarak kabul edecekler ve bundan da kuşku duymayacaklardır.

Platon, mağarayı kabaca bu şekilde tasvir ettikten sonra, bu kölelerden birinin, bir şekilde, serbest kalması ve bu bilgisizlik halinden kurtulması durumunda neler olabileceğini, elbette ki olabilecek çok sayıda durumdan sadece kendisinin tasarladığı bir tanesini, anlatmaya başlar. Bu köle zincirleri sökülüp serbest bırakılır ve zorla ayağa kaldırılıp ateşin yaydığı ışığa doğru yürütülürse, hem bedeni şimdiye kadar hareket etmediği, hem de mağaranın loş ortamına alışmış gözleri ateşin yaydığı aydınlığa maruz kaldığı için acı çekecek, ve hatta, hayatının normal akışının içinde yaşamadığı ve yaşama ihtimali de olmayan bir şey yaşamak zorunda kaldığı için tüm bu başına gelenlerden dolayı korkacaktır. Ateşin önünden geçirilen nesnelere gösterilip, gerçek olan şeylerin bunlar olduğu, önceden gördüğü şeylerin ise, sadece bunların gölgeleri olduğu söylense, Platon'un anlatısına göre, inanmayacaktır. Daha önce gördüğü şeylerin gerçek olduğunda ısrar edecektir. Çünkü, şimdiye kadar sadece onları görmüş, o hallerini doğal ya da gerçek olarak kabul etmiştir. Şimdi, ateşin ışığı altında çok daha net görünseler bile, hem gözleri bu ışığa alışkın olmadığı, hem de ışık altın-

da daha önce hiç görmediği şekilde karşısında durdukları için, kendisine gösterilen bu nesnelere, önceden gördüğü şeylerden daha gerçek olduğuna inanmayacaktır. Gerçeklik duyuların verdikleri üzerinden kurulduğunda, doğaldır ki, duyuların aşına olduğu görünüşler gerçekliğin referansı olacaktır. Aynı nesne, herhangi bir şekilde, duyuların karşısına daha önce deneyimlendiğinden farklı bir duyuşal görünüş altında çıkarsa, gerçek olmayan bir şey olarak kabul edilecektir. Kölenin durumunda benzer bir şey geçerlidir; o güne kadar, gördüğü nesnelere hep aynı şekilde, yani bir gölge olarak nasıl görünüyorlarsa, öyle deneyimlemiştir. Aynı nesne parlak bir ışık altında, karşısına çıktığında, daha önce defalarca deneyimlediğinden farklı bir şey olarak karşısında duruyor demektir; bu da kölenin onu gerçek olmayan bir şey olarak değerlendirmesine neden olur.

Eğer köle, bu aşamadan sonra, zorla mağaranın dışına, güneş ışığının olduğu alana çıkarılırsa, Güneş'in parlak ışıkları nedeniyle, hiçbir şey göremeyecektir; ne kendisinin gerçek kabul ettiği gölgeleri, ne de mağaradaki ateşin başında kendisine gerçek olduğu söylenen şeyleri görebilecektir. Bir süre sonra gözleri parlak ışığa alışmaya başlayacak ve

ilk başta, en kolay bakabileceği şeyler gölgeler olacaktır. Bundan sonra, insanlar ve diğer şeylerin sudaki yansımaları. Şeylerin kendileriye, daha sonra ve bunlardan hareketle gök cisimlerine ve göklere ilerleyecektir. Yıldızlar ve Ay'ın ışıklarına gece bakmayı, Güneş'e ve güneş ışıklarına gündüz bakmaktan daha kolay bulacaktır [...] bakabileceği en son şey, sanıyorum ki, Güneş olacaktır. Ne imgesi ne sudaki ya da kendisine ait olmayan bir yerdeki yansıması, ama Güneş'in bizzat kendisi. Onun kendine ve kendine ait olan yerde bakabilecek, onu gerçekte olduğu haliyle inceleyebilecektir (Plato, 2018, 516a-b).

Mağara Benzetmesi'nde karşımıza çıkan durum, Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nde karşımıza çıkana çok benzerdir. Bu iki benzetme arasındaki bu benzerliğe bakacak olursak: 1) Mağarada zincirlenmiş durumda kölelerin durumu, tahmin aşamasında bulunan bir insanın durumuyla aynıdır; gerçeklik diye kabul ettiği şeyler gölgeler ve bu gerçekliğe karşılık gelen bilme düzeyi de tahmindir (*eikasia*); 2) Zincirinden kurtarılıp mağaranın içindeki ateşe doğru götürülen kölenin durumu ise, inanç aşamasında bulunan bir insanın durumuyla aynıdır; gerçeklik diye kabul ettiği şeyler, bir önceki aşamada gerçeklik diye kabul ettiği şeyler gölgelerin ortaya çıkmasını sağlayan tikel nesnelere ve bu gerçekliğe karşılık gelen bilme düzeyi de inançtır (*pistis*); 3) Mağaranın dışına çıkarılan kölenin ilk durumu, akıl yürütme aşamasında bulunan bir insanın durumuyla aynıdır; gerçeklik diye kabul ettiği şeyler Güneş'in ışığı sayesinde görünür hale gelen gölgeler ve tikel nesnelere, ayrıca bu aşamada hala Güneş'e doğrudan bakamamaktadır; bu gerçekliğe karşılık gelen bilme düzeyi de akıl yürütmedir (*dianoia*); 4) Güneşe bakan kölenin durumu ise,

saf akılla kavrama aşamasındaki birinin durumuyla aynıdır; gerçeklik diye kabul ettiği şey gök cisimleri ve Güneş'in kendisidir ve buna karşılık gelen bilme düzeyi de saf akılla kavramadır (*noesis*).

2. Platon'a Göre Bilgi Nedir, Ne Değildir?

Platon'un bilgi ve bilme nesnelere ilişkin düşüncelerinin genel hatlarını yukarıdaki bölümde ortaya koyduktan sonra, onun bilgidен ne anladığını, neyi bilgi olarak kabul ettiğini, bir bilgi iddiasının bilgi kabul edilmesi için hangi niteliklere sahip olması gerektiğini vb. incelemeye geçebiliriz. Platon'a göre bilginin taşınması gereken iki temel nitelik vardır. Bilgi, öncelikle, var olana ilişkin olmalıdır. *Devlet* V. Kitap'ta, Sokrates ile Glaukon karakterleri arasında geçen bilgiye ilişkin konuşmanın bir aşamasında “Bilen biri, *bir şeyi* mi yoksa *hiçbir şeyi* mi bilir?” (italikler bana ait) sorusu gündeme gelir. Bu sorudan sonra diyalog şöyle devam eder:

[Glaukon:] —Bir şeyi bilir.

[Sokrates:] —Var olan bir şeyi mi yoksa var olan bir şeyi mi?

[Glaukon:] —Var olan bir şeyi elbette, var olmayan bir şey nasıl bilinsin ki?

[Sokrates:] —[...] tam anlamıyla *var olan* bir şey tam anlamıyla bilinemez, herhangi bir şekilde [var olmayan bir şey] ise büsbütün bilinemez bir şeydir (Plato, 2018, 476e-477a).

Bu diyalogda dikkat edilmesi gereken şey “var olan” ile ne kastedildiğidir. Çünkü, gerek Bölünmüş Çizgi Benzetmesi'nde gerekse Mağara Benzetmesi'nde gördüğümüz gibi, hiyerarşideki yeri ne olursa olsun, her bilme düzeyinin bir nesnesi vardır ve bilme düzeyi hiyerarşisi de, aslında, bilme nesnesi olarak kabul edilen şeyin gerçeklik düzeyine, yani kendi ideasına olan uzaklığına bağlıdır. Dolayısıyla, bir önceki bölümde gördüğümüz bilme düzeylerinin hepsinde de bir tür nesne *var* diye bilme düzeylerinin hepsini de bilgi diye isimlendiremeyiz; ki zaten Platon'da hepsine değil sadece nesnesi kavranır dünyanın nesnelere olan bilme düzeylerine bilgi (*episteme*) demiştir. Ancak, bilgi kategorisi altında da bir ayırım yapmış ve akıl yürütmenin (*dianoia*) üzerine saf akılla kavramayı (*noesis*) yerleştirmiştir. Eğer bilgi var olana ilişkinse ve bilgi diye kabul edilen şeylerin nesnelere kavranır dünya alanındaysa, bu durumda, demek ki, var olanlarla kastedilen şeyler, bizim de içinde yaşadığımız, görünür dünya alanındaki şeyler değildir. Benzer şekilde, eğer bilgi kategorisi altında hiyerarşik bir sınıflandırma varsa, bu durumda hiyerarşide yukarıda bulunan gerçek bilgi ve onun nesnesi de gerçekten var olan bir şeydir. Eğer akıl yürütme ile saf akılla kavrama bilme düzeylerinin nesnelere varlık düzeyleri aynı olsaydı bu iki bilme düzeyi arasında ayırım yapılamazdı. Dolayısıyla, bilgi var olana ilişkin olmalı talebi, aslında, bilgi İdealara ilişkin olmalı talebidir.

Platon'a göre, bilginin taşınması gereken ikinci nitelik ise yanılmazlıktır (*infallibility*); bilgi yanılmaz olmalıdır. Aslında bu talep de, bir önceki taleple ilgili söylediklerimizle bağlantılıdır. Bilginin yanılma olanağı yoktur; yanlış olan bir şeye bilgi diyemeyiz. Bilgi, tanım gereği, doğru olmak zorundadır. Dolayısıyla, bu talep, aslında, Cross ve Woosley'e göre, bilgi ile inanç ya da sanı arasında ayırım yapılması talebidir (Cross ve Woosley, 1994, s. 166-167). Bir şeyin doğru olduğuna yanlış bir şekilde inanabilir ya da onun doğru olduğunu zannedebiliriz. Ancak, yanlış bir şekilde bir şeyin doğru olduğunu yanlış bir şekilde bildiğimizi söyleyemeyiz. Başka türlü söyleyecek olursak, inançlarımızın yanlış çıkma olasılığı vardır, ki zaten bu yüzden onlara inanç deriz. İnançımız yanlış çıktığında yanlış bir şekilde o şeyin doğru olduğuna inandığımızı söyleriz. Ancak, bilginin yanlış çıkma ihtimali yoktur, ki zaten bu durumda o bilgi olmaktan çıkar. Doğru olduğunu bildiğimizi söylediğimiz bir şeyin gerçekte yanlış olduğu ortaya çıktığında, yanlış bir şekilde o şeyin doğru olduğunu bildiğimizi söyleyemeyiz. Bildiğimizi söylediğimiz şeyin yanlış çıkması durumunda söylenecek şey, bildiğimizi iddia ettiğimiz şeyi aslında bilmediğimizdir. Cross ve Woosley'e göre, "geriye dönüp durumun bütününe bakınca, söyleyemeyeceğimiz şey 'bu durumda, o yanlış bir şekilde *p*'yi biliyor' [ifadesidir]. Söylememiz gereken şey 'bu durumda, o hiç de bilmiyor' [ifadesidir]" (Cross ve Woosley, 1994, s. 167). Diğer taraftan, inanılan bir şeyin yanlış çıktığı durumda ise "söyleyeceğimiz şey 'bu durumda, o yanlış bir şekilde *p*'ye inandı,' 'onun *p*'nin doğru olduğu inancı yanlış' [ifadeleridir] ve 'o hiç de inanmadı' diyemeyiz" (Cross ve Woosley, 1994, s. 167).

Diğer taraftan, bilginin yanılmaz olma talebi, aynı zamanda, bölünmüş çizgi örneğinin de ima ettiği gibi, bilginin idealara ilişkin olması talebidir. Çünkü değişen bilme nesnelere, yanılmaz bir bilgi edinme olanağı yoktur. Görünür dünyaya ait ve sürekli değişim içinde olan bir varlığın, içinde bulunduğu değişim sürecinin belli bir aşamasındaki durumundan edinilen bilgi, değişim sürecinin bir sonraki aşamasında varlık değişmiş olacağından edinilen bilgi yanlış hale gelecek ve bilgi olma niteliğini kaybedecektir. Bu nedenle, bilgi kalıcı ve değişmez varlıkları, yani ideaları, kendine nesne edinmelidir.

Platon'a göre bilginin temelde sahip olması gereken iki ana niteliği ortaya koyduktan sonra, bu niteliklere sahip bilginin nasıl elde edilebileceği sorusuna cevap aramak gerekir. Çünkü, gördüğümüz gibi, Platon için görünür dünya ve onun nesnelere gerçek bilginin kaynağı olamazlar. Ancak, şunu da biliyoruz ki, insanın temel bilgi edinme yolu içinde yaşadığı dünya ve onun nesnelere duyuları aracılığıyla deneyimlemesi üzerine kuruludur. Diğer bir deyişle, insan bilgisi büyük ölçüde görünür dünya alanındaki varlıkların duyusal olarak algılanmasına dayanır. Bu durumda, duyusal algı nesnelere görünür dünyaya ait oldukları için, Platon'un talep

ettiği niteliklere sahip olan bilginin bunlar aracılığıyla edinilmesi mümkün değildir. Platon sağduyuya ters düşüyormuş gibi görünen bu iddiasını *Theaitetos* diyalogunda açıklar.

2. 1. *Theaitetos*: Bilgi Ne Değildir Tartışması

Theaitetos diyalogunda, daha önce Copleston'a referansla belirtildiği gibi, Platon genel olarak bilginin ne olmadığını ortaya koyar. *Theaitetos*'un bilginin ne olduğuna ilişkin soruya verdiği cevapları sırasıyla ele alan Platon, her bir cevabın yetersiz olduğunu gösterir. Bu cevaplar duyu algısı, doğru yargı ve beraberinde açıklaması verilen doğru yargıdır şeklinde özetlenebilir. Şimdi, *Theaitetos*'un “bilgi nedir?” sorusuna verdiği cevapları ve Platon'un bu cevaplara getirdiği eleştirileri sırasıyla inceleyelim.

Bilgi duyu algısıdır iddiası. *Theaitetos*'un, diyalogda kendisine bilginin tam olarak ne olduğunu soran Sokrates'e verdiği ilk cevap şöyledir: “bana öyle geliyor ki, bir şeyi bilen bir kişi bildiği şeyi algılıyordur. Bu durumda, öyle görünüyor ki, bilgi duyu algısından başka bir şey değildir” (Plato, 2014, 151e). Sokrates bu cevabı hem Protagoras'ın insanın her şeyin ölçüsü olduğu, hem de Herakleitos'un her şeyin sürekli bir akış içerisinde olduğu öğretileriyle ilişkilendirir. Sokrates'e göre, Protagoras'ın öğretisi ile *Theaitetos*'un bilgi duyu algısıdır iddiası aynı şeyi söylemektedir. İnsanın her şeyin ölçüsü olduğunu söylemek, aslında, herkesin dünyayı ya da içindeki nesnelere algılamak biçimlerinin kendileri için doğru olduğunu ima eder. Örneğin, aynı kahve kupasına dokunduğumuzda, ben o kupayı sıcak olarak algılıyorsam o kupa benim için sıcaktır ve eğer başka birisi aynı kupayı soğuk olarak algılıyorsa o kupa o kişi için soğuktur. Protagoras'ın öğretilerine göre, her ikimizin yargısı da doğrudur; çünkü, her ikimiz de kendi yargılarımızın ölçüsüyüz. Dolayısıyla, Protagoras'ın öğretisi, algı üzerine kurulu bir görelilik ortaya koymaktadır. Bu öyle bir göreliliktir ki, Protagoras'ın söylediğini ve bilge biri olarak konumunu bile kuşku götürür hale getirir. Sokrates bu kuşkulu durumu Theodoros karakterine şöyle açıklar:

Eğer bir birey herhangi bir şeyi algı aracılığıyla yargıladığı zaman bu yargının kendisi için doğruysa; hiç kimse bir başkasının deneyimini kendisinininkinden daha iyi değerlendiremiyorsa ya da başkasının yargısının doğruluğu veya yanlışlığını incelemeye kendisinininkini incelemek için sahip olduğundan daha fazla yetkisi yoksa; aksine, birkaç kez söylediğimiz gibi, bir kişinin yargıladığı şeyleri yargılayabilecek tek kişi o yargıda bulunan kişiye ve bu yargıların hepsi de doğru ve gerçekse; bu durumda, nasıl olur da, Protagoras bilge biri olur—hem de başkalarına yüksek ücretler karşılığında ders vermeye uygun biri olduğunu düşünebilecek kadar bilge—ve biz daha bilgisiz olanlar, her birimiz kendi bilgeliğimizin ölçüsü olmamıza

rağmen, onun derslerine gitmek zorunda oluruz? (Plato, 2014, 161d-e).

Diğer taraftan, Herakleitos'un öğretisine göre, insan da dahil olmak üzere, en azından görünür dünyada bulunan, her şey sürekli bir akış ve değişim içerisinde. Bu nedenle de hem algılanan nesnelere, hem de algılayan özneler sürekli olarak değişmekte ve herhangi iki öznenin herhangi bir nesneyi aynı şekilde algılamaya olanağı tamamen ortadan kalkmaktadır. Eğer ortada aynı nesneye ilişkin iki farklı doğru algı olduğunu kabul edersek, bu durumda, Platon'un bilginin yanılmaz ve var olana ilişkin olması taleplerini ihlal ediyoruz demektir. Çünkü, bu talepler her duruma ilişkin tek bir doğru olduğunu ima eder. Bu da aynı şeye ilişkin iki farklı ve karşıt algının aynı anda doğru olma olasılığı yok demektir.

Bunlardan başka, daha temel bir sorun vardır; bu da bilginin sadece algıdan oluşmuyor olmasıdır. Duyularımız aracılığıyla varlıkların bazı niteliklerini doğrudan deneyimleyebiliriz ve bu sayede bu niteliklere ilişkin bilgi edinebiliriz de, bilgimizin tamamı sadece duyu deneyiminden edinilen şeylerden oluşmamaktadır. Örneğin, "var olmak ve var olmamak, benzerlik ve benzemezlik, aynılık ve farklılık" (Plato, 2014, 185c-d) gibi şeyleri duyularımızla algılayamayız. Zihnimizin ya da ruhumuzun, yani duyularımızı aşan bir şeyin işin içine girmesi gerekir. Copleston serap örneği üzerinden var olmak ya da var olmamak konusunda bizi bilgilendiren şeyin zihnimiz olduğunu iddia eder ve şöyle yazar: "Diyelim ki bir insan serap görmektedir. Algılanan serabın nesnel varoluşu ya da var-olmayışı hakkında onu bilgilendirecek olan şey doğrudan duyu deneyimi değildir; ona bunu söyleyebilecek olan tek şey rasyonel iç duyumdur [*rational reflection*]" (Copleston, 1993, s. 145). Benzer şekilde, duyularım bana duyulur nitelikler hakkında bazı şeyler verebilir ancak varlıkların sahip olduğu bu nitelikler arasındaki benzerlik ya da farklılıkları duyularım aracılığıyla deneyimleyerek değil duyularımın bana verdikleri üzerinde düşünerek tespit edebilirim. Diyalogda şöyle konuşur Sokrates: "o zaman, bilgi bizim duyu deneyimlerimizde değil, ama söz ettiğimiz o şeylere ilişkin akıl yürütmemizde bulunur; çünkü, açıktır ki, ikinci de [akıl yürütme] varlık ve hakikati kavramak olanaklıyken, ilkinde [duyu deneyimi] olanaksızdır" (Plato, 2014, 186d). Dolayısıyla, duyularımız ya da onlardan edindiğimiz şeyler bilginin tamamını oluşturmazlar.

Bilgi doğru yargıdır iddiası. Bilginin duyu algısı olmadığı ortaya çıktıktan sonra, Sokrates sorusunu yineler. Bu sefer, Theaitetos, yanlış yargıların da var olduğunu vurgulayarak, bilginin doğru yargı olabileceğini ileri sürer (Plato, 2014, 187b). Bunun üzerine Sokrates yanlış yargıların nasıl olanaklı olduklarını incelemeye başlar (Plato, 2014, 188a-200e). Ancak bu inceleme, ele aldığımız konuyla doğrudan ilişkili olmadığı için ayrıntılarına girilmeyecektir. Bilgi doğru yargıdır iddiası açısından bu tartışmada önemli olan bazı durumlarda insanların hakkında yargıda buldukları

şeye ilişkin bilgileri olmamasına rağmen doğru yargıda bulunabiliyor olmalarıdır. Sokrates bu durumu mahkeme örneği üzerinden açıklar.

Jüri üyelerinin, sadece görgü tanıklarının bilebileceği, başka kimsenin bilme ihtimali olmayan bir konuda adalete uygun bir şekilde ikna edildiklerini ve sadece duydukları bu şeylere dayanarak doğru bir yargıda bulduklarını düşünelim, bu durumda, onlar bilgiye sahip olmadan, ancak ikna edilmiş oldukları şey doğru olduğu için [bu kararı vermiş olurlar] (Plato, 2014, 201b-c).

Bu durumda, aslında, bu jüri üyeleri bilmedikleri bir konuda doğru bir yargıda bulunmuş olurlar. Bu da bize, doğru yargının bilgi olamayacağını açık bir şekilde gösterir. Copleston, burada söz konusu olanın bilgiden daha çok, birini bir şeye ikna etme ya da inandırma olduğunu, dolayısıyla da doğru yargının en fazla doğru inanç olarak kabul edilebileceğini ileri sürer. Copleston'ın bu iddiasını ortaya koyarken kullandığı örnek Platon'un kinin bir benzeridir. Başarılı ve yetenekli bir avukat masum birini savunmaktadır, ancak tüm deliller onun aleyhinedir. Avukat “delilleri saptırıp, jüri üyelerinin duygularına oynayarak” jürinin, zanlının suçsuz olduğuna karar vermesini sağlar. Bu durumda, Copleston'ın ifadesiyle, “onların yargıları gerçekten doğru bir yargı olacaktır; ancak onların zanlının masum olduğunu bildikleri söylenemeyecektir [...] karar bilgiden çok inandırmaya dayanacaktır” (Copleston, 1993, s. 147). Eğer doğru yargı bilgi olsaydı, örnekte olduğu gibi, hiç kimse bilmediği bir konu hakkında doğru yargıda bulunamazdı. “Eğer doğru yargı bilgi olsaydı, jüri üyelerinin en iyisi bile” der Sokrates, “bilgi olmaksızın doğru yargılarda asla bulunamazdı. Öyle görünüyor ki, bunlar [doğru yargı ile bilgi] birbirlerinden ayrı şeylerdir” (Plato, 2014, 201c).

Bilgi açıklamaya (logos) dayanan doğru yargıdır iddiası. Bilginin doğru yargı olmadığı sonucuna ulaşıldıktan sonra, Theaitetos bir açıklamaya, yani *logosa*, dayanan yargının bilgi olabileceğini ileri sürer. Sokrates bu cevabın doğru olup olmadığını inceleyebilmek için ‘açıklama’ ile ne kastedildiğinin belirlenmesi gerektiğini söyler. Sokrates’e göre, açıklama üç anlama gelebilir. Bu anlamlardan *birincisi*, Sokrates’in sözleriyle, “birinin düşüncesini konuşma aracılığıyla, dilsel ifadeler ve isimler kullanarak açık hale getirmesidir; düşüncesini, dudaklarından dökülen şeylerde, tıpkı bir ayna ya da su gibi yansıtmasıdır” (Plato, 2014, 206d). Ne var ki böyle bir şeyin açıklama olarak sayılamayacağı ya da, en azından, doğru yargıyı bilgiyi dönüştürecek herhangi bir katkısı olmayacağı açıktır. Çünkü zaten herhangi bir yargıyı dile getirmek tam da bu şekilde olacaktır. Dolayısıyla, aslında, herhangi biri herhangi bir yargısını ifade ettiğinde beraberinde, bu tanımına göre, açıklamasında vermiş olacaktır. “Bu doğrultuda,” der Sokrates, “doğru yargıda bulunan herhangi biri, onu bir açıklamayla sunmuş olacak ve doğru yargının bilgi dışında ortaya çıkma ihtimali olmayacaktır”

(Plato, 2014, 206-e). Bu durumda, açıklama yargının dilsel olarak ifade edilmesi olamaz.

Açıklamanın anlamı olarak sunulan *ikinci* öneriyse, açıklamanın, açıklanması talep edilen şeyi temel bileşenlerine çözümlmek, onları saymak olduğudur. Bu iddia da Sokrates tarafından kabul görmez. Çünkü bu durumda, herhangi bir şeyin en temel bileşenlerini saymak onun bilgisine sahip olmak anlamına gelecektir. Halbuki, herhangi bir şeyin ne olduğu sorulduğunda, o şeyin temel bileşenlerini sıralamak o şeyin ne olduğunu ortaya koymaya hiçbir zaman yetmeyecek ve doğru yargıyı bilgiye dönüştürmeyecektir. Sokrates bu durumu şöyle açıklar:

biri bize yük arabası nedir diye sorduğunda, eğer ‘tekerlekler, dingil, gövde, kenar parmaklıkları, boyunduruk’ diye cevap verirsek bunu yeterli göreceğiz. Ancak soruyu soran kişi bizi, tıpkı senin [Theaitetos] ismini sorulduğunda, ona hecelerini sıralayarak cevap vermişiz gibi, gülünç bulacaktır: yaptığımız şeye ilişkin yargımızda ve söylediğimiz şeyde haklı oluruz, ancak harfler konusunda uzman olduğumuzu ve Theaitetos isminin bilgisine harfler konusunda uzman birinin sahip olduğu şekilde sahip olduğumuzu ve onu ifade ettiğimizi düşünürsek gülünç oluruz (Plato, 2014, 207-b).

Bir yük arabasının tüm bileşenlerini sayabiliriz, eğer bileşenlerin tamamını bilmiyorsak da bilen birinden yardım alarak bunların bir listesini oluşturabilir, hatta bu listeyi ezberleyebiliriz. Ne var ki, bu bizim yük arabasına ilişkin, yük arabası konusunda uzman birisinin sahip olduğu düzeyde bir bilgiye sahip olduğumuz anlamına gelmeyecektir. Söz konusu uzman sadece parçaların ya da bileşenlerin listesinin bilgisine sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda her bir bileşenin işleyişinin, yük arabası denilen bütünün içine yerleştirildiğinde sahip olacağı işlevlerin, arızalandığı zaman nasıl düzeltileceğinin vb. bilgisine sahiptir. Sadece bütünü oluşturan bileşenleri sayabilen bir kişi bu türden bilgiye asla sahip olamayacaktır. Örneğin çözümünü bir şekilde önceden ezberlemiş olduğu bir geometri sorusuyla sınavda karşılaşan bir öğrenci, ezberlemiş olduğu bu çözümün tüm adımlarını sınav kağıdına hatasız bir şekilde aktardığında, onun soruyu çözmesini sağlayacak bir geometri bilgisine sahip olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü, çözümü oluşturan adımlar arasındaki mantıksal bağlantıları bilmeksizin, yani bir geometricinin bilgisine sahip olmaksızın, bu adımları sıralamaktan başka bir şey yapmış olmayacaktır.

Diğer taraftan, Lloyd P. Gerson’a göre, açıklamanın bütünün bileşenlerini saymak olduğu iddiasındaki asıl sorun, herhangi bir bütünün bileşenlerini bilmek için aynı bileşenlerin bir araya gelerek başka bir bütün oluşturmalarının nasıl olanaklı olduğunun da bilinmesini gerektirmesidir (Gerson, 2006, s. 231). Sokrates bunun gerekli olduğunu Theaitetos’a birinin kendi adının ilk hecesini “The” ancak Theodoros’un adının ilk hece-

sini “Te” şeklinde yazması durumunda “o kişinin her ikinizin adının da ilk hecesini bildiğini mi söylememiz gerekiyor?” (Plato, 2014, 208-a). diye sorarak ortaya koyar. Bu soruya Theaitetos’un verdiği cevap da, Sokrates’in iddiasını olumlar; yani, ona göre de o kişi heceler hakkında bilgiye sahip değildir. Sadece hecelerın gerçek bilgisine sahip olan bir kişi, her iki ismin ilk hecesini de doğru yazacaktır. Dolayısıyla da, sadece bütünüün parçalarının saymayı, doğru yargıyı bilgiye dönüştürecek bir şey olarak kabul etmek mümkün değildir.

Açıklamanın anlamı olarak sunulan üçüncü öneriyse, açıklamanın açıklanması istenilen şeyi diğer şeylerden ayıran bazı yönlerini ortaya koymak olduğudur. Ancak, Sokrates, açıklamanın anlamına yönelik bu önerinin de yetersiz olduğunu ortaya koyar. Bu öneriyeye göre, “bir şeyi geri kalan her şeyden ayıran farklılığı kavransanız, o zaman, [...] onun bir açıklamasını da kavramış olursunuz” (Plato, 2014, 208-d). Bu durumda, “varolan herhangi bir şey hakkında doğru bir yargıya sahip olan bir kişi, aynı zamanda, o şeyin geri kalan her şeyden nasıl farklılaştığını da kavransa, daha önce hakkında sadece bir yargıya sahip olduğu şeyin bilgisine de sahip olacaktır” (Plato, 2014, 208-e). Sokrates tüm bunlar için Theaitetos’un da onayını aldıktan sonra, bu önerinin yetersizliğini göstermeye girişir. Sokrates’e göre, herhangi bir şey hakkında bir yargıda bulunabilmek için o şeyi geri kalan her şeyden ayıran niteliklerini kavramak gerekir. Örneğin, eğer Theaitetos hakkında bir yargıda bulunmuşsam, o yargının herhangi bir insana değil de Theaitetos’a yönelik olmasını sağlayan şey, benim zaten Theaitetos’u diğer şeylerden ayıran niteliklerinin bilgisine sahip olmamdır. “Bundan dolayı,” der Sokrates, “herhangi bir şey hakkındaki doğru bir yargı, aynı zamanda, o şeyin farklılığı hakkında da olacaktır” (Plato, 2014, 209-d). Bu durumda da, doğru yargıyla birlikte hakkında yargıda bulunulan şeyi diğer şeylerden ayıran yönlerinin açıklama olarak sunulması da bilgi olarak kabul edilemeyecektir.

Gerçek bilginin iki koşulu olan, var olana ilişkin ve yanılmaz olma talepleri duyu algısı tarafından karşılanamadığı böylelikle ortaya çıkmış oldu. Ne doğrudan duyu algısı, ne de onun üzerine temellendirilmiş bir doğru yargı, beraberinde bir açıklama verilse bile, bu koşulları sağlamıyor. Dolayısıyla, daha önce de vurgulandığı gibi, duyulur dünyanın nesnelere gerçek bilginin kaynağı ya da temeli olamazlar. Zaten, Copleston’a göre, bu diyalogun hedeflediği şey de bunu göstermektir: “Diyaloğun gerçek sonucu şudur: duyulur nesnelere gerçek bilgisi erişilemezdir ve, dolaylı olarak da, gerçek bilginin evrensel ve kalıcı olanın bilgisi olması gerekir” (Copleston, 1993, s. 149). Duyulur nesnelere hareketle gerçek bilgiye ulaşmanın olanaksız olduğu sonucuna ulaştıktan sonra, şimdi, Platon’un evrensel ve kalıcı olanın bilgisine ulaşmak için nasıl bir yol öngördüğünü inceleyebiliriz.

3. Gerçek Bilgiye Ulaşma: Anımsama ve Ruhun Ölümsüzlüğü

Bölünmüş Çizgi ve Mağara benzetmelerinde gördüğümüz gibi, Platon'a göre, gerçek bilgi vardır, ulaşılabilir ve bu bilginin nesnelere de idealardır. Bununla birlikte, şunu da biliyoruz ki, görünür dünyada yaşıyoruz, idealarsa görünür dünyanın ötesinde, yani kavranır dünya alanındadır. Bu durumda, idealar ile görünür dünya alanında, yani içinde yaşadığım dünyada, karşı karşıya gelmem, onları deneyimlemem mümkün değildir. Bu da, gerçek bilgiyi bu dünyada ve duyularıyla elde edemeyeceğim anlamına gelir. Gerçek bilgiyi bu dünyada ve duyularıyla elde edemeyeceğim, o zaman bu dünyanın dışında ve duyularım olmaksızın elde edeceğim demektir. Platon'un gerçek bilgiye nasıl ulaşılacağına ilişkin açıklaması da bu yöndedir. Bunun nasıl gerçekleştiğini *Menon* diyalogunda iki temel iddia üzerinden açıklar. Bunlardan ilki, öğrenmenin anımsamadan başka bir şey olmadığını; ikincisi ise, ruhun ölümsüz olduğu iddiasıdır.

Menon diyalogunda Menon ve Sokrates karakterleri erdem ne olduğu sorusunu cevaplamaya çalışırlar. Diyalogun ilk kısmında, her ne kadar Menon çeşitli cevaplar önerse de, her ikisi de erdem ne olduğunu bilmediklerini itiraf ederler. Sokrates, Menon'a bilmedikleri bu şeyi birlikte araştırmayı teklif eder ve şunları söyler: “Eğer bu konuyu ikimiz birlikte soruşturur ve onun ne olduğunu ortaya koymaya çalışırsak çok mutlu olurum” (Plato, 2005, 80d). Ancak, Menon içinde düşüktüğü durumu bir açmaz olarak görür ve literatüre Menon'un Paradoksu olarak geçen bu açmazı şu şekilde ortaya koyar:

Peki ama, Sokrates, bir şeyi, onun ne olduğunu hiç bilmediğin halde, nasıl araştıracağını? Bilmediğin o şeylerden hangisini önceden belirleyip de, onu hiç bilmediğin halde, onun hakkında araştırma yapacağını? Ya da, tesadüfen onunla karşılaşsan bile, onun senin aradığın o bilinmeyen şey olduğunu nasıl bileceksin? (Plato, 2005, 80d).

Sokrates, Menon'un ifade etmeye çalıştığı güçlüğü daha açık bir şekilde şöyle dile getirir:

Ne kastettiğini anlıyorum, Menon. Ortaya nasıl bir tartışma koyduğunun farkında mısın? İddia şudur, bir kişi için hem bildiği bir şey için hem de bilmediği bir şey için araştırma yapmak mümkün değildir: bildiği bir şey için araştırmaya yapıyor olamaz, çünkü o şeyi zaten biliyordur ve bu da araştırmayı gereksiz kılar; bilmediği bir şey için de araştırma yapamaz, çünkü neye yönelik bir araştırma yapacağını bile bilmiyordur (Plato, 2005, 80e).

Ortaya konulan bu paradoks öğrenmenin olanaksızlığını ortaya koymaya yönelik bir paradokstur. Ancak, Sokrates'in bu paradoksun çözümü

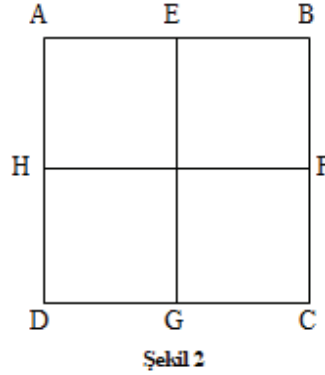
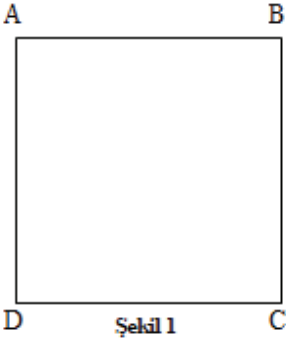
olarak önerdiği şey, aynı zamanda, gerçek bilginin nasıl edildiği sorusunun da cevabı olacaktır. Sokrates cevabını, tanrısal işlerle uğraşan insanların söyledikleri şeyler olarak aktardığı, ruhun ölümsüzlüğüne ilişkin bir mitosa dayandırır. Bu mitosa göre, ruh ölümsüzdür ve bu dünyada bizim ölüm olarak adlandırdığımız şey gerçekleştiğinde, bu dünyadaki varlığı bir anlamda sonlanır ancak başka bir bedenle yeniden bu dünyaya gelir. Başka bir ifadeyle, ruh ölümsüzdür ve bu ölümsüzlük sonsuz bir reenkarnasyon döngüsü içermektedir. İşte tam da, ruhun ölümsüzlüğünün içerdiği bu döngüsellik, Menon'un paradoksunun üstesinden gelme olanağını kuran şeydir. Eğer ruh ölümsüz olsa ama reenkarnasyon döngüsüne girmeseydi, ruhun ölümsüzlüğü tek başına bu paradoksu çözmeye yetmeyecekti.

Öğrenmenin ruhun bedene bürünmeden önce sahip olduğu bilginin anımsanması olduğu iddiasını kanıtlamak için, Sokrates, Menon'un evinde doğmuş büyümüş eğitimsiz bir köleye geometri problemi çözdürür. Köleye çözdürülen geometri problemi, verili bir karenin alanını iki katına çıkarmak gibi oldukça zor bir problemdir. Jakob Klein'a göre, bu problem, "teknik terimlerle [...] bir kenar uzunluğu verilen bir karenin alanının iki katı olan bir karenin kenar uzunluğu nedir?" sorusudur ve "verili kenar uzunluğu ile araştırılan kenar uzunluğu 'oransız büyüklüklerdir,' ve verili kenar uzunluğu üzerinden bir cevap 'imkansızdır'. En iyi ihtimalle, bu kenar sadece çizilebilir ya da 'gösterilebilir'" (Klein, 1979, s. 99). Sokrates ile köle de, sonuçta, sorunun cevabını bir çizim üzerinden ortaya koyacaklar.

Dominic Scott'a göre, Sokrates ile köle arasında geçen diyalog üç aşama üzerinden gerçekleşir: "Birincisinde, [köle] çocuk kendinden emin bir şekilde cevap verir, ki kısa süre sonra yanıldığını anlar; ikincisinde, yine yanlış olan bir cevap verir ve bilgisizliğini kabul eder; üçüncüsünde, doğru cevaba doğru ilerler" (Scott, 2006, s. 98).

1. Aşama. Sokrates köleyi yanına çağırır ve yere hemen bir kare çizer (Şekil 1). Sonra da köleye bu şeklin kare olduğunu ve kenarlarının birbirlerine eşit olduğunu bilip bilmediğini sorar. Kölenin bildiğini söylemesi üzerine, Sokrates karenin kenarlarının orta noktalarını birer doğru ile birleştirir ve köleye bu doğruların eşit olup olmadığını sorar (Şekil 2). Köle eşit olduklarını onaylar. Devamında, Sokrates köleden karenin bir kenar uzunluğunun iki adım olması durumunda alanının ne olacağını hesaplamasını ister köleden. Köle, Sokrates'in küçük bir yardımıyla, karenin alanının dört adım kare olduğunu hesaplar. Bu hesaplama sonrasında Sokrates asıl soruyu sorar: "Pekala, büyüklüğü bunun iki katı olan ancak aynı şekle sahip, tüm kenarları eşit olan, başka bir şekil daha olabilir mi?" (Plato, 2005, 82d). Köle tereddütsüz bir şekilde evet der Sokrates'in bu şeklin alanına ilişkin sorusuna da sekiz diye cevap verir. Asıl sorun da buradan itibaren başlar, çünkü böyle bir kareyi çizecek olsak kenar uzunluğunun ne olacağı-

nı belirlemek, o dönemin geometri bilgisi çerçevesinde, mümkün değildir.

Sokrates, köleye alanı sekiz adım kare olduğunu söylediği öncekinin iki katı olan bu karenin kenar uzunluğunu sorduğunda, köle yine tereddütsüz bir şekilde “[A]çıktır ki, Sokrates, her bir kenar uzunluğunun da [önceki karenin kenar uzunluklarının] iki katı olması gerekir” diye cevap verir. Ancak bu cevap bariz bir şekilde yanlıştır. Bu yanlış cevap, her ne kadar öğrenmenin anımsama olduğu iddiasının yanlışlanması gibi görünse de, Sokrates bunu iddiasının kanıtlanmasına giden yolda çarpıcı bir şekilde kullanacaktır. Bu aşamada, diyaloga Menon’u sokarak cevabın yanlışlığını ona da teyit ettirir.

SOKRATES: Ona hiçbir şey öğretmediğimi, sadece sorular sorduğumu görüyorsun değil mi Menon? Şimdiki durumda, hangi kenar uzunluğunun sekiz adım karelik bir şekli üreteceğini bildiğini düşünüyor. Sen de onun ulaştığı pozisyon bu olduğunu düşünüyorsun değil mi?

MENON: Evet, öyle düşünüyorum.

SOKRATES: Peki, sence biliyor mu?

MENON: Kesinlikle bilmiyor (Plato, 2005, 82e).

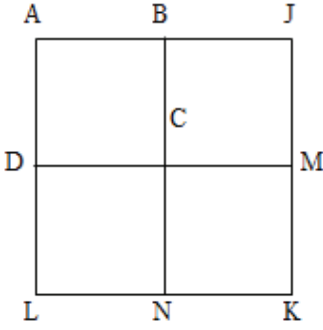
2. *Aşama*. Kölenin yanlış cevabı hakkında Menon ile uzlaştıktan sonra, Sokrates köleye önceden sahip olduğu ancak bedene bürünürken unuttuğu bilgileri anımsatma işine girer. Öncelikle köleye hesabının yanlış olduğunu, onun düşündüğü şekilde sadece kenar uzunluklarını iki katına çıkarılarak elde edilen karenin alanının on altı adım kare olacağını, yani baştaki karenin alanının dört katı olacağını, yine sorular sorarak buldurtur. Artık nasıl bir kare bulmaları gerektiği de böylelikle ortaya çıkmış olur; kenar uzunluğu birinciden uzun ikinciden kısa olan bir kare (Plato, 2005, 83a-d). İşte asıl sorun bu uzunluğun ne olduğunu tespit etme sorunudur. Köle tespit ettikleri aralığa uygun bir ölçü olan üç adımı önerir; ilk karenin

kenarından uzun, ikincisinden kısadır. Her ne kadar kenar uzunluğu uygun olsa da, alan hesabı tutmaz. Sokrates köleye bu karenin alanın dokuz adım kare olduğunu ve aradıkları ölçünün üç adım olmadığını söyler. Köle de bunu onaylar ve Sokrates'in sorusu üzerine doğrusunu da bilmediğini ekler.

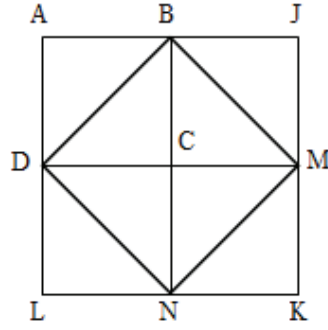
3. *Aşama*. Sokrates, sonrasında, iddiasını kanıtlamak açısından önemli bir ilerleme kaydettiklerini, en azından bilmediğini öğrendiğini düşünür ve Menon'a şunları söyler:

Menon, anımsama yolculuğunda arkadaşının nereye ulaştığını görebiliyor musun? Başlangıçta hangi kenar uzunluğunun sekiz ayak karelik bir şekil üreteceğini bilmiyordu—gerçi şimdi de bilmiyor ya; ama o zaman hala cevabını bildiğini düşünüyor ve sanki bilgiye sahipmişçesine kendinden emin bir şekilde cevap veriyordu. Önceden bir çıkmaza içinde olduğunu düşünmüyordu, ama şimdi bir açmazda olduğunu kavriyor ve gerçekte bilmediği bir şeyi bildiğini de düşünmüyor (Plato, 2005, 84a).

Köle artık bilmediği bir şeyi bildiğini sanarak araştırmaya gerek olmadığını düşünecek durumdan çıkmış ve bilmediğini bildiği şeyi araştırmaktan zevk alacak duruma gelmiştir. Sokrates'in bundan sonra yapacağı şey köleye sadece sorular sorarak bu sorunun cevabına yönelik arayışında eşlik etmek olacaktır; en azından Menon'a böyle söyler. Tekrardan, başlangıçtaki kareden başlayarak, kölenin bunlardan dört tanesini yeni ve daha büyük bir kare oluşturacak şekilde yan yana getirmesini sağlar (Şekil 3). Köleye, yeni oluşan bu karenin alanının başlangıçtaki karenin dört katı olduğunu teyit ettiren Sokrates peşinde oldukları karenin alanının iki katı olması gerektiğini vurgular. Bu noktada, Sokrates köleye bu yeni ve büyük kareyi oluşturan dört küçük karenin köşegenlerini çizdirerek ortaya yeni bir karenin çıkmasını sağlar ve bu sefer de bu karenin alanının büyüklüğünü sorar. Köle bu sorunun cevabını bulamadığını söyler. Bunun üzerine Sokrates bu dört karenin köşegenlerinin karelerin alanlarını ikiye bölüp bölmediğini sorar ve köleden olumlu cevap alır. Artık ortada başlangıçtaki karenin alanının yarısı büyüklüğünde, ancak toplamları başlangıçtaki karenin iki katı alana sahip dört tane yarım kare vardır karşılığında (Şekil 4).

Şekil 3

Şekil 4

Kölenin daha önce geometri eğitimi almadığını biliyoruz, buna bir de Sokrates’in bu süreç içerisinde köleye bir şey öğretmediği, sadece sorular sorduğu iddiasını eklersek, bu durumda kölenin bu bilgisinin kaynağını sorgulamak meşru hale gelir. Sokrates de, “Ne dersin Menon, [köle] cevaplarında kendisine ait olmayan herhangi bir düşünce ileri sürdü mü?” (Plato, 2005, 85b) diye sorarak bu sorgulamayı başlatır. Eğer köle bu bilgilere önceden sahip olmasaydı, cevapların kendinden kaynaklanması olanaksız olurdu. Bu durumda, ya kölenin geometri bilmediği halde problemi çözdüğünü ya da bir şekilde önceden geometri bilgisine sahip olduğunu kabul etmek gerekecektir. Böyle bir ileri düzey geometri problemini bilgiye sahip olmaksızın çözmek olanaksız olduğuna göre, o zaman köle bir şekilde geometri bilgisine sahip demektir. Doğduğu günden itibaren Menon’un evinde yaşadığı ve hiçbir şekilde geometri eğitimi almadığı bilindiğine göre, bu durumda, kölenin doğmadan önce bu bilgiye sahip olması gerekir; bunun anlamı da ruhun bu bilgiye her zaman sahip olduğudur. Sokrates bu durumu Menon’a yönelttiği şu soru da açık bir şekilde ortaya koyar:

Eğer her iki dönem boyunca da—hem bir insan olduğu hem de olmadığı dönemlerde—onun [kölenin] içinde sorular sorularak canlandırıldıklarında bilgiye dönüşen doğru inançlar varsa, onun ruhunun bu bilgiye tüm zamanlar boyunca sahip olduğu sonucu çıkmaz mı? Açıktır ki, tüm zamanlar boyunca ya bir insandı ya da değildi (Plato, 2005, 86a).

Burada Sokrates’in sorular sorularak canlandırmadan kastettiği şey tam da anımsama işidir. Dolayısıyla, Sokrates’e göre, ruhun önceden sahip olduğu ancak sonradan unuttuğu bu bilgileri yeniden anımsanmasıdır öğrenme dediğiniz şey. Sorulan sorular sayesinde, köle kendinde bulunan ancak bulunduğu farkında bile olmadığı bilgileri yeniden canlandırır. Bilgiyi yeniden canlandırma işi de anımsamadan başka bir şey değildir.³

3 Charles Kahn anımsama kuramının felsefe tarihinde çok büyük etkileri olduğunu düşünür. Ona göre, bu kuram Descartes, Leibniz ve hatta Kant felsefelerini bir şekilde etkilemiştir. “Her şeyden önce,” der Kahn, “bu öğretinin felsefi anlamı hakkında bir şey söylemek isterim. Pla-

“O zaman, birinin bilgiyi kendi içinden geri kazanma işi anımsamak ile aynı şeydir, değil mi?” (Plato, 2005, 85d). herhangi bir şeyi anımsamak için onu önceden deneyimlemiş olmak ya da onun bilgisine sahip olmak gerekir; hiçbir şekilde deneyimlemediğimiz ya da bilgisine sahip olmadığımız bir şeyi anımsayamayız. Bu nedenledir ki, Sokrates hem ruhun bedene bürünmeden önce bilgiye sahip olduğunu hem de anımsamanın gerçekleşmesi için bu bilginin ruh bedene büründükten sonra da varlığını sürdürmesi gerektiğini ileri sürer. Sokrates’e göre, bu iddia, aynı zamanda, ruhun ölümsüzlüğü düşüncesini de içerir.⁴ Eğer kölenin ruhu insan olarak var olmaya başlamadan önce bilgiye sahipse, o zaman ruh bedenden önce ve bedensiz var demektir. Anımsanacak bir bilgiye sahip olmak için, öyle ya da böyle, çeşitli varlıkların deneyimlenmiş olması gerekir. Bölünmüş Çizgi ve Mağara benzetmelerini ele alırken gördüğümüz gibi gerçek bilgi nesnelere idealardır. Dolayısıyla, ruhun herhangi bir bilgiyi anımsaması için gerçek bilgi nesnelere olan idealleri bedene bürünmeden önce deneyimlemiş olması gerekir.

Geldiğimiz bu son noktada, her ne kadar ruhun ölümsüzlüğü bilginin ve öğrenmenin koşulu olarak karşımıza çıkmış olsa da, Platon’un eserlerinde ruha ve ruhun ölümsüzlüğüne ilişkin derli toplu ve tutarlı bir açıklama bulamayız.⁵ Ruh hakkında söyledikleri çeşitli diyaloglara yayılmış ve

toncu anımsama, her ikisi de Platon’u kendi öncelleri olarak ilan etmiş olan Descartes ve Leibniz tarafından on yedinci yüzyılda geliştirilen doğuştan gelen ideler kuramının atasıdır. Bu yüzdendir ki, Leibniz, *Menon*’un öğretisini ‘önceden-varoluş mitinden sıyrılmış’ halini onaylayabileceğini söylemiştir (*Discourse on Metaphysics*: 26). Daha uzak da olsa, anımsama aynı zamanda, Kantçı *a priori* ile *a posteriori* bilgi arasındaki ayrımın bir örneğidir. Bu karmaşık etkilerin bir sonucu olarak, Platon’un öğretisinin mirasını güncel iki ayrı tartışma alanında görebiliriz: epistemolojide mantık ve matematiğin bilişsel konumuna odaklanan *a priori* bilgi sorununda; ve psikolojide doğuştanlık sorunlarında, örneğin dil edinimi” (Kahn, 2006, s. 119).

4 Michael L. Morgan, *Menon*’un paradoksunun çözümü için Platon’un ruhun ölümsüzlüğünü varsaymasının zorunlu olduğunu iddia eder. Miller’a göre, “[a]nımsama olarak öğrenme araştırma paradoksunu çözer ve bunu da sadece eğer araştırmanın nesnelere her zaman ruhta bulunuyorsa yapabilir. Ancak, Platon bu her zaman bulunma durumu ruhun ölümsüzlüğünü gerektirir diye düşünür; bu da, Platon’un araştırmanın olanağını sadece ruhun ölümsüz olması durumunda kurtarabileceği anlamına gelir” (Morgan, 1992, s. 237).

5 Fred D. Miller Jr.’da bu tutarsızlığa dikkat çeker ve yorumcuların bu durumu nasıl değerlendirecekleri konusunda üç farklı yaklaşım sergilediklerini söyler. Şöyle yazar Miller: “[M] etinlerinde ifade edilen herhangi bir öğretiyi, özellikle de onun kabul görmüş yargısı olarak, Platon’a atfederken temkinli olunmalıdır. Bu, biri, onun çeşitli diyaloglarında ortaya koyduğu, birbirleriyle bağdaşmaz iddialarını uzlaştırmaya çalıştığında açıkça ortaya çıkar. Örneğin, ruh (*Phaidon*’da olduğu gibi) yalın bir birlik mi yoksa (*Devlet*, *Phaidros* ve *Timaios*’ta olduğu gibi) parçalardan mı oluşmaktadır? Üç ana yorumlama hattı vardır. Tikelci (*particularist*) yaklaşım diyalogları ayrı ayrı yorumlamaktır. Elbette ki, bu yaklaşım Platon’un külliyatı içinde tutarlı bir psikolojinin ifade edilip edilmediği sorusunu açıkta bırakır. Birlikçi (*unitarian*) yaklaşımda, farklı metin bölümleri temel bir düzeyde uyur; iddia edilen tutarsızlıklar sadece görünüşte ya da yapaydırlar. Gelişimci (*developmental*) yaklaşımda, tutarsızlıklar gerçektir, çünkü Platon’un kuramları, o diyaloglarını birbiri ardına yazarken, yavaş yavaş değişti. Bu [yaklaşım] Platon’un diyaloglarını hangi sıralama ile yazdığını belirleyebileceğimizi varsayar. Bu her ne kadar tartışmalı olsa da, ruhu konu edinen en önemli diyalogların, en eskiden en yeniye doğru, sıralamasının şu şekilde olduğu genel kabul görür: *Phaidon*, *Devlet*, *Phaidros*, *Timaios*, *Yasalar*.” (Miller Jr., 2006, s. 279-280.)

bazıları da mitoslar üzerinden sunulmuştur. Ancak, bağlam gereği, burada sadece Platon'un ruhun ölümsüzlüğünü temellendirmeye çalıştığı *Phaidros* diyalogu ele alınacaktır.

Genel olarak seven ile sevilen arasındaki ilişkinin ve bunlardan hangisinin övülmesi gerektiğinin incelendiği diyalogun bir aşamasında, Sokrates konunun uygun bir şekilde değerlendirilebilmesi için öncelikle ruhun doğasının incelenmesi gerektiğini söyler: “Öncelikle, ister tanrıların isterse insanların olsun, ruhun doğasına ilişkin hakikati, ona ne olduğunu ve onun nelere neden olduğunu göz önünde bulundurarak, anlamamız gerekir” (Plato, 2002, 245c). İncelemede ele alınan ilk konu ruhun ölümsüzlüğü konusudur, ki bu konu yukarıda da belirtildiği gibi öğrenmenin anımsamadan başka bir şey olmadığı iddiasının temellendirilmesi için çok önemlidir. Sokrates'e göre, ruh sürekli hareket halinde olan bir şeydir ve bu nedenle de ölümsüzdür, çünkü “başka bir şey tarafından hareket ettirilen ve başka bir şeyi hareket ettiren bir şeyin hareketi bitince yaşamı da biter” (Plato, 2002, 245c). Başka bir deyişle, ruh sürekli hareket halinde olduğu için hareketini başka bir şeye borçlu değildir, dolayısıyla da hareketinin ve yaşamının bir yerde son bulma ihtimali de yok demektir. Bunun anlamı da, ruhun kendisinin, hem kendi hareketinin hem de hareket halinde olup da bu hareketin kaynağı kendisi olmayan diğer tüm şeylerin hareketlerinin “kökensele” kaynağı olduğudur. Şöyle söyler Sokrates: “böyle bir şey, aynı zamanda, hareket eden diğer her şey için hareketin kökensele kaynağıdır” ve “bir kaynak yaratılmış bir şey değildir, çünkü yaratılmış herhangi bir şey zorunlu olarak bir kaynaktan yaratılmıştır, ancak bir kaynağın kendisinden yaratılacağı başka bir şey yoktur” (Plato, 2002, 245c-d). Çünkü, eğer bir şey kökensele bir kaynak olacaksa başka bir şeyden yaratılmış olmamalı, yani bir başlangıcı olmamalıdır. Sokrates'e göre başlangıcı olmayan bir şeyin sonu da yoktur. Dolayısıyla, “eğer durum böyleyse—eğer sadece ve sadece ruhlar kendi kendini hareket ettiren bir şeyse—bundan zorunlu olarak ruhun yaratılmamış ve ölümsüz olduğu sonucu çıkar” (Plato, 2002, 245e-246a). Copleston'ın da vurguladığı gibi, “ruhun hareketin ilkesi olduğu bir kez kabul edildiğinde, (eğer hareket başlangıçtan itibaren) ruhun daima varolmuş olması gerekir” (Copleston, 1993, s. 214).

Ruhun ölümsüzlüğünü bu şekilde ortaya koyduktan sonra, Sokrates ruhun ideaların bilgisine nasıl eriştiğini açıklamaya girişir. Bu açıklama ruhun bir at arabasına benzeyen bileşik bir varlık olduğunu gösteren bir benzetmeye dayanır. Buna göre “bir ruh arabacı ve iki attan oluşan doğal bir bütünlüğe benzer” (Plato, 2002, 246a). Burada, arabacı akla, atlardan biri cesarete, diğeri ise arzuya karşılık gelmektedir. İnsan söz konusu olduğunda, bu atlardan cesareti temsil eden iyi bir soydan gelen iyi huylu bir at iken, arzuyu temsil eden kötü bir soydan gelen kötü huylu bir attır; iyi huylu olanı kontrol etmek kolaydır, ancak kötü huylu olanı zapt etmek

zordur. Tanrılar söz konusu olduğunda, atlar da arabacılar da iyi soylardan gelmektedir; bu nedenle de, tanrılar arabalarını kontrol etmekte güçlük çekmezler. Ayrıca, ruhlar

ruha sahip olmayan diğer şeylerin hepsine göz kulak olurlar ve farklı biçimler alarak, farklı zamanlarda tüm evrende devriye atarlar. Noksansız bir ruh—yani kanatları olan bir ruh—çok yükseklerle yolculuk yapabilir ve tüm dünyayı kontrol eder, ancak kanatlarını kaybeden bir ruh katı bir şeye sıkıca tutununcaya kadar sürüklenir (Plato, 2002, 246b-c).

Ruh bu tutunduğu şeyi kontrol etmeye ve kendisi hareket kaynağı olduğu için, onu hareket ettirmeye başlar. İşte “ruh ve bedenden oluşan bu bütüne hem ‘canlı varlık’ hem de ‘ölümlü’ denir. Bu konuyu etraflıca düşünen hiç kimse, canlı bir varlığa ‘ölümsüz’ diyemez” (Plato, 2002, 246b-c). Ölümlü insan, işlerini görmek için evrende arabasıyla dolaşan tanrıların peşinden gitmeye kalktığı zaman, arabası onlar kadar dengeli olmadığı için, hem onların çıktığı yüksekliklere çıkamaz hem de çıktığı yüksekliklerde onlar kadar uzun süre kalamaz. Tanrılar göklerin ötesine geçerek asıl gerçeklikleri çok rahat bir şekilde deneyimleyebilirler. “Bu bölge,” der Sokrates “gerçek varlıkla doludur. Gerçek varlığın ne rengi ne de biçimi vardır; o elle tutulamaz ve sadece akla, yani ruhun kılavuzuna, görünür. Gerçek varlık, gerçek bilgi olarak kabul edilen her şeyin alanıdır” (Plato, 2002, 247d). Görüldüğü gibi, söz edilen bu gerçeklik alanı aslında idealar dünyasıdır, gerçek bilgi nesnelere bulunduğu alandır ve tanrıların kolayca erişip deneyimleyebildiği bir alandır. Söz konusu olan insanlar olduğunda durum değişir. İnsanlar ruhlarının dengesini kurmakta zorlandıkları için, tanrıların ardından gidip onları takip etmeye kalksalar bile göklerin ötesine geçmeyi ya hiç beceremeyecekler ya da çok kısa bir süre için geçebileceklerdir.

Diğer ruhlara gelince, herhangi bir tanrıyı yakından takip eden ve ona benzemeye başlayanlar arabacılarının başlarını dışarıdaki bölgeye uzatır [...] ancak atları tarafından rahatsız edildikleri için gerçekten varolan şeylere ilişkin görüşleri bulanık olacaktır. Diğerleriyse, başlarını ara sıra şöyle bir uzatırlar ama arada geri çekmek zorunda kalırlar ve bu nedenle, atların gösterdikleri dirence bağlı olarak, bazı şeyleri görürler, bazıları da kaçırlar. Geri kalanlarsa, üst bölgeyi arzulamalarına ve takip etmelerine rağmen göklerin ötesine geçemezler [...] (Plato, 2002, 247d).

Bu ruhlardan sadece başını göklerin üzerine doğru uzatıp ideaların bilgisine sahip olabilenler insan bedenine bürünebilirler ve reenkarneyon döngüsünde de insan olarak geri dönme olanağına sahip olabilirler. Şöyle diyor Sokrates: “hakikati hiç görmemiş bir ruh insan biçimine giremez, çünkü bir insan deneyimden aldığı izlenimleri sınıflar üzerinden anlamak zorundadır; onları tek bir sınıf altında kavrayarak birleştirmek için algı-

lar çokluğunu kullanır.” Başka bir ifadeyle, insan olabilmek için algılar çokluğunu tek bir ilke ya da kavram altında düşünebilmek gerekir, bunun içinde bu türden ilke ya da kavramlara sahip olmak gerekir. Kahn bunun insan ruhunun temel bir özelliği olduğunu düşünür ve şöyle der “[b]u bakış açısına göre, insan ruhuna özgü olan şey kavramsal dili anlama ve duyu algısı temelinde birleşik yargılarda bulunmaktır” (Kahn, 2016, s. 125). Bu anlamda, idealar birer ilke ya da kavram olarak iş görürler. Bu algılar çokluğunu bir ilke ya da kavrama indirgeme işine Sokrates anımsama diyor. Bu algılar çokluğunu oluşturan tikel algılar ruhun göklerin ötesine yaptığı yolculuk sırasında görmüş olduğu ideaları anımsamasını sağlar, ki ancak bu sayede bu çokluğu altına yerleştirebileceği bir ilke ya da kavrama sahip olur. “Daha önce de söylediğim gibi,” der Sokrates “tüm insanların ruhlarının şeyleri gerçekte oldukları halleriyle görmüş olmaları zorunludur, diğer türlü böyle bir yaşayan yaratığın içine giremezlerdi” (Plato, 2002, 249e). Ancak bu, tüm ruhların gerçekte oldukları halleriyle gördükleri bu şeyleri tamamen ve eşit düzeyde hatırlayacakları anlamına gelmez. Daha önce de gördüğümüz gibi, ruhların tamamı da eşit bir şekilde bu gerçeklik alanına erişebilmiş değildir; kimi ruhun dengesini sağlayıp göklerin ötesini rahat bir şekilde deneyimlerken, kimileriye bunu sadece kısa süreli ve kesintilerle başarabilmiştir. Bu nedenle, “tüm ruhlar, yeryüzünde bulunan şeyler aracılığıyla gerçek olan o şeyleri anımsamaya kolaylıkla yönlendirilmezler” (Plato, 2002, 250a). Sokrates’e göre anımsama işini zorlaştıran başka bir unsur daha vardır ki o da bedenimizdir. Görünür dünya alanında bulunan ve asıl gerçekliklerin soluk birer kopyası olan şeyleri, yine kendisi de bir kopya olan bedenimizin zayıf duyu organları aracılığıyla deneyimleriz: “(Ruhlar için çok önemli olan adalet ve öz denetim gibi şeylerin) bu yeryüzündeki benzerleri parlaklıktan yoksundur [...] çok az sayıda insan zayıf duyu organları aracılığıyla herhangi bir benzerin, benzeri olduğu [asıl] şeyi fark edip görebilir” (Plato, 2002, 250a-b).

Durumun böyle olduğunu, yani anımsamanın herkes tarafından kolaylıkla gerçekleştirilemediğini Menon’un kölesi örneğinde açıkça gördük. Anımsamak bir yana, köle kendisinde böyle bir bilginin olabileceğinin farkında bile değildi. Ancak, Sokrates’in kılavuzluğunda ve aşama aşama da olsa, ruhunda bulunan geometri bilgisini anımsamayı başardı. *Phaidros* diyalogundaki ruha ilişkin açıklamaların da açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, bilginin anımsamadan başka bir şey olmadığı iddiasının geçerli olabilmesi için ruhun ölümsüz olması, reenkarnasyona girmesi ve bedene bürünmeden önce ideaların bilgisine sahip olması gerekir. Ruhun bir kölenin bedenine bürünmüş olması bu özelliklere sahip olmasını engelleyen bir durum değildir. Eğer kölenin ruhu bu üç özelliğe sahip olmasaydı, geometri problemini çözmesi olanaksız olacaktı.

Kaynakça

- Aristotle (2016), *Metaphysics*, çev. C. D. C. Reeve, Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Copleston, F. (1993), *History of Philosophy*, Cilt I., New York: Doubleday.
- Crombie, I. M. (2013), *An Examination of Plato's Doctrines: II. Plato on Knowledge and Reality*, New York: Routledge.
- Cross, R. C., ve Woosley, A. D. (1994), *Plato's Republic: A Philosophical Commentary*, London: Macmillan.
- Gerson, Lloyd P. (2006), *Knowing Persons: A Study in Plato*, Oxford: Oxford University Press,.
- Gulley, N. (2013), *Plato's Theory of Knowledge*, New York: Routledge University Press.
- Kahn, Charles (2006), "Plato on Recollection," ed. Hugh H. Benson içinde, *A Companion to Plato*, Oxford: Blackwell Publishing, s. 119-132.
- Kraut, R. (2010), Ordinary virtue from the *Phaedo* to the *Laws*, Christopher Bobonich içinde, *Plato's Laws: A Critical Guide*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller Jr., Fred D. (2006), "The Platonic Soul," ed. Hugh H. Benson içinde, *A Companion to Plato*, Oxford Blackwell Publishing, s. 278-293.
- Morgan, Michael L. (1992), "Plato and Greek Religion," ed. Richard Kraut içinde, *The Cambridge Companion to Plato*, New York: Cambridge University Press, s. 227-247.
- Palmer, D. (2001), *Does the Center Hold*, 3. Basım, New York: McGraw-Hill.
- Pappas, N. (2005), *Routledge Philosophy Guidebook to Plato and the Republic*, New York: Routledge.
- Plato (1997), *Republic*, çev. G. M. A. Grube, ed. John M. Cooper ve D. S. Hutchinson içinde, *Plato: Complete Works*, Indianapolis: Hackett Publishing, s. 971-1223.
- Plato (2002), *Phaedrus*, çev. Robin Waterfield, New York: Oxford University Press.
- Plato (2005), *Meno*, çev. Robin Waterfield içinde, *Meno and Other Dialogues: Charmides, Laches, Lysis, Meno*, Oxford: Oxford University Press, s. 97-143.
- Plato (2008), *Timaeus*, çev. Robin Waterfield içinde, *Timaeus and Critias*, Oxford: Oxford University Press, s. 1-99.
- Plato (2014), *Theaetetus*, çev. John McDowell, Oxford: Oxford University Press.

- Plato (2018), *Republic*, çev. Tom Griffith, ed. G. R. F. Ferrari, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowe, C. (2007), The Place of the *Republic* in Plato's Political Thought, G. R. F. Ferrari içinde, *The Cambridge Companion to Plato's Republic*, New York: Cambridge University Press, s. 27-54.
- Scott, Dominic (2006), *Plato's Meno*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, N. (2018), Unclarity and the Intermediates in Plato's Discussions of Clarity in the *Republic*, *Plato Journal*, Cilt: 18, 97-110.
- Smith, N. D. (1996), Plato's Divided Line, *Ancient Philosophy*, Cilt: 16 (1), 25-46.
- Klein, Jacob. (1979) *A Commentary on Plato's Meno*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

“

Bölüm 9

DRAMATİK BELGESELLER VE BELGESEL ETİĞİ

Yelda Yanat Bağcı¹

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Fotoğraf ve Video Anasanat Dalı, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9586-7130>

”

GİRİŞ

Gerçekle belgeselin ilişkisi en az belgesel filmin var oluşu kadar eskidir. Her ne kadar günümüze kadar belgesel filmin tek bir genel geçer tanımlaması yapılamamış olsa bile gerek sinema düşünürleri tarafından yapılan tanımların tamamında gerekse Dünya Belgeselciler Birliği tarafından yapılan tanımlarda her daim ilk vurgu yapılan unsur belgeselin gerçek ile ilişkisi olmuştur. Bu ilişki aynı zamanda belgeselin etiğini de belirler. Çünkü belgesel filmin gerçeği yansıtma ve izleyeni bilgilendirme sorumluluğu onu birtakım etik prensiplere uymaya zorlar. Bu bağlamda belgesel film kurmaca filmden oldukça farklı bir noktada durur. Kurmaca film doğası gereği kurulmuş, hayalden üretilmiştir ve özünü hayattan almasına rağmen hayatı nasıl yansıtacağı konusunda tamamen özgürdür. İzleyici kurmaca bir filmi izlerken onun sanat bir yapıt olduğunun ve sanatçının yarattığı dünyanın hikayesini izlediğini bilmektedir. Ancak belgesel filmde durum bundan çok farklıdır. Belgesel film gerçeği anlatma iddiasında olduğundan seyircinin beklentisi ekranda gördüğü her şeyin gerçek olduğu yönündedir. Bu noktada belgesel yönetmenine de kurmaca yönetmeninden çok farklı bir sorumluluk düşer. Çünkü belgesel yönetmeni her türlü seçim ve filme yaptığı her türlü sanatsal müdahale ile gerçeği eksiltme, gölgeleme, değiştirme ya da manipüle etme suçlamalarıyla karşı karşıya kalabilir.

Belgesel sözcüğü ilk olarak “kurgusal olmayan film”i tanımlamak için, İngiliz Film okulunun kurucularından İskoç film yazarı ve belgeselci John Grierson tarafından 1926 yılında bir gazeteye Robert Flaherty’nin *Moana* adlı filmini tanımlarken, İngilizce’de “belgem-si, belge-sel” anlamında gelen documentary kelimesinin kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır (Saunders, 2014, s. 24). Grierson’un burada altını çizdiği nokta, *Moana* filminde Flaherty’nin Polenezyalı bir ailenin gündelik hayatını kayıt altına alması yani belgelemesidir. Bu tanımlı yaparken yine aynı röportaj içinde aslında belgesel kelimesinin tam anlamıyla türü betimleye yetmeyeceğini de ifade etmiştir (Beattie, 2008). Çünkü belgesel filmde belge filmden farklı olarak sadece kameranın önünde olup biten kayıt altına alınmakla kalmaz, yönetmenin yaratıcı etkisi de filmin üretim sürecine dahil olur. Bu yaratıcı etki sinema teknolojisinin gelişmesi ve sinemanın hikâye anlatma tekniklerini ilerletmesi ile giderek daha da artmıştır. Bunun sonucunda da belgesel ile gerçek ilişkisi en derin sorgulamalara maruz kalmıştır. Bu süreçte sinema kuramcıları ve yazarları “Yaratıcı etkinin artması gerçekten bir kopuş mudur? Belgesel filmde yönetmenin filme müdahalesi ne boyutta olabilir? Sinema teknolojileri ile yeniden yaratmalar belgesel film etiğine uygun mudur? Oyunculuk ve diğer yeniden canlandırmalar belgeselin doğasına aykırı mıdır?” gibi birçok soruya cevap aramıştır. Özellikle bu noktada dramatik belgeselin kurmacadan farkının kalıp kalmadığı, yeniden yaratım sahnelerin gerçeği ne kadar yansıttığı ve dramatik belgese-

lin belgeselin gerçekle ilişkisine ters olup olmadığı tartışmaları da ortaya çıkmıştır.

Belgesel sinema sinemanın kurmaca ve kurmaca olmayan ayrımını yaptığı tarihten itibaren kurmaca filmin hikâye anlatma tekniklerinden ve öğelerinden yararlanmaya başlamıştır. Günümüzde belgesel sinemada bu anlatım öğelerinin kullanılmadığı tek bir filme bile rastlamak mümkün değildir. Bu öğelerin başlıcaları olarak kurgu, müzik, ses ve görüntü efektleri, canlandırmalar ve animasyonlar sıralanabilir. Tüm bu öğelerin kurmaca filmde de kullanılması elbette iki tür arasında bir bağlantıyı ve türler arası etkileşimi ifade eder. Ancak her ne biçimde yapılsa yapılsın belgesel film, her şeyden önce belgesel etiği gereği gerçekle ilişkisine sadık kalmalıdır.

Belgeselin ne olduğunun, ne olmadığını ve türlerinin nasıl sınıflandırılması gerektiğinin bile tartışılmaya devam ettiği günümüzde bazı kavramları net olarak tanımlamak hala çok zor. Bu noktada sinemanın halen çok genç bir sanat dalı olduğunu ve gelişimini sürdürdüğünü unutmamakta fayda var. Her genç oluşum gibi sinema da bu gelişim sürecinde farklı yöntemler, biçimler denemekte ve çoğu zaman bu yenilikler klasik olanla çatışmaktadır. Dramatik belgesel de hem melez bir tür olması hem de klasik belgesel yapım prensiplerine bir nevi başkaldırı gibi algılanması sebebiyle üzerine epey tartışılan bir türdür. Klasik belgesel manifestolarının çoğunda belirtilen maddelerin neredeyse tamamını karşısına alan dramatik belgesel gerek gerçeği yeniden tasarlaması, gerekse bunu yaparken farklı anlatım öğeleri kullanması açısından belgesel türünün en deneysel ve yaratıcı türü olarak da tanımlanabilir.

Bu çalışma canlandırma/dramatik belgesel ve gerçeklik ilişkisini belgesel etiği bağlamında ortaya koymak, belgeselin anlatım öğelerinin canlandırma belgeselin gerçekle ilişkisini ve dolayısıyla etik ilkelerini bozup bozmayacağını tartışmak üzere literatür tarama yöntemi ile gerçekleştirilmiştir.

Belgesel Sinema ve Belgesel Etiği

Belgesel filmi ister Gündeş'in toplumsal olaylardan yola çıkılarak gözlem yoluyla olayların gerçekliğinin desteklenmesi (Gündeş, 1991, s. 19), ister Grierson'un yaratıcı bir gerçeklik yorumu (Hayward, 2012) isterse Belgesel Sinemacılar Birliği'nin gerçekliğin bir yönünün kaydedilmesi işlemi (Cankaya, 1997, s. 66) tanımlarından yola çıkarak tarif edelim her tanımda karşımıza çıkan ortak terim "gerçeklik" olacaktır. Kurmaca olmayan her filmin en büyük özelliği olan "gerçekle ilişki" belgesel filmin çıkış noktası, temeli ve ana damarıdır. Ancak buradaki gerçek hakikatin kendisi değil, bir bölümü ve yönetmenin yorumuyla işlenmiş halidir. Bu yorum zaman içinde belgesel film ile gerçeklik ilişkisinin sorgulanmasına neden olmuş, yönetmenin yorumunun ya da filme etki eden her türlü un-

surun belgesel sinemanın özüne zarar verdiği öne sürölmüştür. Özellikle zaman içinde gelişen teknolojiler, filme müdahale şansını attırmış; bu müdahalelerin belgesel sinemanın sanatsal değerini arttırdığını savunanların karşısında belgeselin niteliğine ve belgesel filmin var oluş amacına aykırı olduğunu söyleyenler yer almıştır. Bu karşıt görüşlerin en saygın isimlerinden Diziga Vertov, belgesel sinemanın sadece gerçeklikle alakalı olması gerektiğini, sanatsal kaygılara düşmesinin belgesel filmi hayatın gerçekliğinden uzaklaştıracağını söylemiştir (Vertov, 2007). Vertov'a göre gerçeklik o kadar temel bir noktadır ki kameranın varlığının hissedilmesinin bile gerçeğe zarar vereceğini düşünerek gizli kamera ile gündelik hayatı kaydederek filmler yapmıştır. Vertov'a göre film yönetmeni bir muhabir gibi çalışmalı, filme kaydettiği kişi ya da olaylara en az müdahaleyi yapmalıdır. Film yapımcısının hem kameraman hem yönetmen hem de kurgucu olduğu yapımlar ona göre en idealidir. Vertov ayrıca müzik ya da dış anlatıcı gibi seyirciyi yönlendirecek her türlü eklemeye de karşıdır.

Grierson'un kurucusu olduğu İngiliz Belge Okulu da gerçeğin belgesel film için en önemli çıkış noktası olduğunu ve yaratıcılığın ancak gerçek dünyanın görüntülenmesi sonucu ortaya çıkabileceğini savunur. Film yapanların kendi etraflarında olup biten gerçek kent yaşamlarını kayıt altına aldıkları Kent Gerçekçiliği, 2. Dünya Savaşı sonrası toplumsal sorunları gerçek ortamlarında ve gerçek kişilerle işleyen Yeni Gerçekçilik, önceden herhangi bir hazırlık yapılmadan o anda olan olayları doğaçlama kaydeden ve kurgu kullanmayan Dolaysız Sinema akımları da belgeselin gerçekle ilişkisinin mümkün olduğu kadar çok korunması gerektiğini ve en az müdahale ile oluşan belgesel filmin değerini savunmuşlardır (Gündeş, 1991) Siegfried Kracauer ise sinemanın tüm diğer sanat dallarından farklı olarak gerçeği olduğu gibi kaydedebilmesinin önemli bir ayrıcalık olduğunu ve özellikle belgesel sinemanın gerçek mekanlardaki gerçek kişileri kaydetmesi gerektiğini söylemiştir (Özaslan, 2013).

Dramatik olsun ya da olmasın tüm belgesel türlerinin yaratıcı bir süreç içerdiği bir gerçektir. Bu yaratıcı süreç aynı kurmaca filmde olduğu gibi seyircinin hayal gücünü de işin içine alır. Bazen merak unsurunu arttırmak, bazen seyircide heyecan yaratmak bazense görsel anlatımı güçlendirmek için başvuru olan anlatım öğeleri her ne kadar belgeselin gerçekle ilişkisini bozuyormuş gibi görölsede burada önemli olan tüm bunların birer araç olduğunun bilinmesidir. Ve gerçekçiliği sonuna kadar savunan sinema düşünürlerinin karşısında bu araçların içeriğe zarar vermeden ve gerçekle belgeselin ilişkisini bozmadan kullanılmasının belgeselin sanatsal değerini arttıracığını söyleyenler yer alır (Renov, 1993). Burada kurmaca ile belgesel arasındaki fark elbette sanatçının içeriğe olan yaklaşımıdır. Kurmacada yönetmen içeriğe ve hikâyeye müdahale edip istediği gibi yön verirken belgeselde kullandığı araçlar ne olursa olsun hikâyeye gerçekte var olduğu

gibi yansıtılır (Nichols, 1991). Özellikle sanatsal bir anlatım oluşturmak isteyen yönetmenler çok daha fazla deneysel yöntemler peşine düşer. Belgeselin nasıl ve ne biçimde yapılması gerektiği tartışmalarının bir diğer açısı da onu yüksek sanat olarak tanımlayıp sanatçının diline ve anlatım biçimine kısıtlama getirmenin karşısında olanlardır. Örneğin bu karşıt görüştekilerin en bilinenlerinden belgeselci Joris İvens bir belgesel filmin başarısının onun yüksek sanat düzeyinde olup olmamasıyla ölçülebileceğini söyler. İvens bu söylemini biraz daha ileriye taşımış ve filmin seyirciyi de mutlaka filmin yaratıcı sürecine çekmesi, onları düşünmeye, merak etmeye ve sorgulamaya yöneltmesi gerektiğini ifade etmiştir. Burada yönetmen istediği yöntemleri denemekte özgürdür (Özaydın, 1997).

Gerçekle varoluşsal ilişkisi güçlü bir şekilde devam eden belgesel film, tarihsel gelişimi içinde elbette sinema teknolojisindeki gelişiminin de etkisiyle kurgu, ses ve canlandırma gibi anlatım unsurlarından giderek daha fazla yararlanmaya başlamıştır. Bu noktada tartışmalar tüm öğelerin kullanımının belgesel etiğine etkilerine odaklanmıştır. 45 belgesel yönetmeni ile yapılan röportajlardan belgesel etiği ile ilgili bir rapor hazırlayan Amerikan Üniversitesi Medya ve Sosyal Etki Merkezi, raporunda yönetmenlerin hemen hepsinin seyircinin güvenine layık olmak istediğini, etik kurallara çok dikkat ettiğini dile getirmiştir. Rapora göre birçok yönetmen iş üretmenin baskısıyla mücadele ederken bir yandan da belgesel etiği ile kaygılar duyduğunu ifade etmiştir. Bu da gösteriyor ki belgesel film yönetmeni, hangi alt türde bir belgesel film üretiyor olursa olsun belgesel yaparken gerçekleri gösterme sorumluluğunun farkında olarak süreçleri yönetmektedir. Bu iç denetim onları kurmaca yönetmeninden farklı olarak daha ilgi çekici, daha heyecan verici veya daha başarılı bir film yapmak için uğraşırken bile bir yandan bazı kurallara sadık kalma zorunluluğuna iter (Chandra, 2022).

Sinema ve etik kavramlarının ilişkilendirilmesi özellikle temsil meselesi üzerinden gerçekleştirilmektedir. Var olduğu günden beri özellikle gerçek olayların, durumların ve kişilerin yani hayatın kendisinin bir nevi temsili olarak algılanan sinema bu temsili nasıl gerçekleştirdiği sorgulanmasıyla etik prensibine bağlanmaktadır. Çünkü profesyonel bir şekilde rol yapan bir aktör temsil ettiğini doğru bir şekilde aktaramayabilir. Filmin senaryosu abartılı, çekimleri konuyu anlatmada yetersiz ya da kurgusu manipüle edici olabilir. Tüm bu etmenler kurmaca film için bile temsil bağlamında etiğe uygun bulunmazken gerçeği anlatma iddiasındaki belgesel filmde bu tartışmalar elbette doruğa çıkar (Nichols B. , 2010). Belgesel filmde gerçek kişilerin hikayeleri anlatıldığından burada kurmacaya ek olarak sanatçının hikayesi anlatılan kişilere karşı da bir sorumluluk doğar. Burada oyuncuların karakteri nasıl gösterdiğine ve gerçek kişilerin nasıl temsil edildiğine dair de bir sorgulama söz konusudur. Tüm bunlardan da

anlaşılacağı üzere belgesel film ile etik kavramları ayrılmazdır ve belgeselin tüm alt türleri içinde canlandırma belgeseller belgesel etiği ile ilişkisi en çok sorgulanmıştır.

Dramatik/Canlandırma Belgesel

Belgesel filmin alt türleri çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle tanımlanmıştır. Bunlar Wolf Rilla'ya göre: genel konulu filmler, doğa belgeselleri, belirli bir amaca yönelik belgeseller, sponsor destekli belgeseller, eğitim filmleri, sinema-gerçek; Nichols's göre: açıklayıcı belgesel, gözlemci belgesel, etkileşimli belgesel, yansıtıcı belgesel; Rotha'ya göre: doğalcı belgesel, gerçekçi belgesel, haber-gerçek belgesel, propaganda belgeseli; Barnouw'a göre: keşif belgeseli, muhabir belgeseli, resim belgeseli, taraf tutan belgesel, savaş propagandası belgeseli, savaş suçları belgeseli, şiir belgesel, tarihi derleme belgesel, sponsor desteğiyle yapılan belgesel, gözlemci belgesel, katalizör belgesel, gerilla belgesel olarak sınıflandırılmıştır. Bu ve buna benzer birçok sınıflandırmaya bakıldığında sinema yazarlarının belgeselin türleri konusunda bir uzlaşmaya varamadığı ve bazılarının belgeselin konusuna ve içeriğine göre sınıflandırma yaparken, bazıının ise belgeselin yapım biçimine göre bir sınıflandırmayı tercih ettiği gözlenmektedir. Gündeş (1991) ise bu ayrımı yaparken içerik bakımından sınıflandırıldığında toplumsal belgesel, araştırma belgeseli, bilimsel belgesel, tarihi ve propaganda belgeseli, derleme belgeselden ; biçimsel olarak ayrıldığında ise klasik belgesel ve dramatik belgesel (diğer adıyla yarı belgesel) diye iki türden bahsetmek gerektiğini belirtmiştir. Biçim olarak ayrılan bu iki türden klasik olan gerçeği mümkün olan en az müdahale ile aktarmaya çalışırken, dramatik belgesel gerekli görülen yerlerde gerçeği sinematografiye ait anlatım unsurlarıyla yeniden üretir.

Türkçe'de dramatik belgesel, canlandırma belgesel, döküdrama veya yarı belgesel olarak karşılık bulan "Docu-drama" belgeselin en genç alt türlerinden biridir. Günümüzde hala belgeselin bile tek bir tanımında anlaşılammışken dramatik belgeselin de gelişen ve değişen birçok tanıma sahip olması oldukça normaldir. Bu tanımlardan başlıcalarına değinmek gerekirse; dramatik belgeselin ilk tanımlarından Willis'in "genellikle bir sorunun sosyal önemine vurgu yapan, dramatik bir biçimde konuyu araştıran veya bilgi sunan" (Kaiser, 1980) , Kaiser'in "gerçek insan ve olayları kullanan belgesele karşın, aktör ve aktristleri kullanan gerçek olayların dramtizasyonu" (Kaiser, 1980), Rosenthal'ın "belgesel gerçek olay ve kişileri aracısız olarak tasvir ederken, dramatik belgesel gerçeği yaratır ve yeniden yapılandırır." (Rosenthal, 1999) tanımlamalarının en yaygın ve kabul görenler olduğunu söyleyebiliriz.

Sinemanın iki temel türünün; kurmaca ve belgeselin bir anlamda melez olan bu tür var oluşuyla beraber belgesel etiği anlamında büyük tartış-

malara sebep olmuştur. Oyuncuların, dekorların, kostüm ve makyajın, animasyonun filmin mekân ve kişilerini yeniden üretmesi fikrinin belgeselin gerçekle ilişkisine ve dolayısıyla etiğine aykırı olduğu düşüncesine karşın, sinemada giderek büyüyen teknolojik gelişmeler bu türün kullanımını da arttırmıştır. Daha önceki tekniklerle anlatılması zor ya da imkânsız gibi görünen tarihi olayların, elde kullanılabilecek herhangi bir görsel kanıtın olmadığı hikayelerin dramatisasyon yöntemiyle yeniden yaratılması mümkündür. Bu da belgesel sinemacıları oldukça özgürleştirmiş ve yaratıcılıklarını beslemiştir. Günümüzde belgesel sinemacılar sadece gereksinimden dolayı değil aynı zamanda sanatsal bir tercih olarak da canlandırma belgesel tarzında film üretmeyi seçmektedir. Örneğin günümüzün en popüler belgeselcilerinden Michel Moore birçok filmde özellikle ironi yaratmak için gerçeği dramatize etmeyi tercih etmektedir. Türkiye’de de özellikle genç yönetmenler yine birçok farklı canlandırma yöntemine filmlerinde yer vermektedir. Örneğin Uluslararası birçok ödülle dönen İmre Azem imzalı Ekümenopolis: Ucu Olmayan Şehir filminde İstanbul’un yıllar içinde geçirdiği değişimler animasyon tekniği ile yeniden üretilmiş, bazense ironi için karikatürize canlandırmalar tercih edilmiştir. Aynı şekilde Tolga Örnek’in Hititler ve Gelibolu belgesellerinde tarihi olaylar oyuncularla yeniden canlandırarak verilmiştir.

Hoffer ve Nelson’a göre dramatik belgeselin 9 çeşidi vardır:

1- Monolog: Belge ve kanıtlara dayanan gerçek kişilerin hayat hikayelerindeki olayların ve kişisel özelliklerin tek bir oyuncu tarafından canlandırıldığı dramatik belgeseldir. Bu belgesellerde tek bir kişinin hayat hikayesine ve onun açısından olaylara odaklanılır.

2- Tarihsel: Kişiliklere değil olaylara odaklanan, güncel olmayan, dini olmayan ve çoğunluğu yeniden yaratılmış dramatik belgesel türüdür. Özellikle bilinen tarihi olayları ele alan bu tür bazen olayın bir yönünü bazense o olay hakkındaki çeşitli farklı görüşleri işler.

3- Biyografik: Gerçek kişilerin hayatlarına odaklanan ve onların kişiliklerini ön plana çıkartan dramatik belgesellerdir. Genellikle tanınmış, topluma mal olmuş ya da ilginç hayat hikayeleri olan kişilerin hayat hikayelerinin işlendiği bu türde ele alınan gerçek kişinin yaşam öyküsünün bir kısmı ya da tamamı işlenir.

4- Çağdaş: İşlediği konular ve güncel olması sebebiyle tarihsel ve biyografik türden tamamen ayrılan ancak onlar gibi gerçek kişi ve olayları işleyen türdür. Yaşanılan dönemin sosyal meselelerinin, çatışmalarını, kişilerini ele alan, çoğu zaman halen gelişimini ve varlığını sürdüren konular üzerine yapılan belgesellerdir.

5- Dini: Dini karakteri ve konuları dini metinlere dayanarak işleyen dramatik belgesel türüdür. Genellikle dini metinlerde yer alan hikayeleri, mucizeleri ya da menkıbeleri konu alır.

6- Belgelenmiş Kurgu: Gerçek olaylara dayanan ancak karakterlerinin kurgulandığı ya da birleştirildiği türdür. Bu türde anlatılan konunun bir kısmı belgelere dayanır ancak bir kısmı ya bilinmiyordur ya da hakkında birden fazla farklı görüş vardır. Bu türde bilinmeyen kısım ya tamamen hayal ürünü olarak yazılır ya da bakış açılarından biri benimsenip diğerleri yok sayılır.

7- Sapmalar: Gerçek bir olayla ilgili neler olmuş olabileceğine dair spekülasyonları işleyen belgesellerdir. Gerçeğin tamamının bilinmesinin imkansız olduğu hikayelerde bu türe başvurulur. Bugünkü bakış açısıyla olayların nasıl olmuş olabileceğiyle ilgili spekülasyonlar yapılır ve bunların bazıları ya da bir tanesi filme konu edilir.

8- Kısmi: Genellikle tarihi olaylara odaklanan, gerçek kişilerin hayatlarındaki bazı olayların yeniden yaratıldığı dramatik belgesellerdir. Tarihi belgesellerle farkı tarihi kişinin hayatının tamamına değil sadece bir olayına odaklanmasıdır.

9- Kurgulasallaştırılmış: Gerçek kişilerin hikayelerini işleyen ancak olayların kurgulandığı ya da birleştirildiği türdür. Bu türde tüm hayat hikayesinin bir film süresine sığmamasından dolayı olaylar birleştirilerek kurgusal bir şekilde sunulur. (Hoffer & Nelson, 1980).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere dramatik belgeselin alt türleri de gerçeğe ne kadar ve nasıl dayandığı ile konu olarak gerçeğin neresine değindiğine göre değişmektedir. Ancak dramatik belgeselin kategorize edilmesi ya da tanımlanması hakkındaki tartışmalar halen varlığını sürdürmektedir. Dramatik belgeselin tanımlanmasında yabancı kaynaklarda henüz Türkçe’de karşılık bulmayan bazı ayrımlara da rastlamak mümkündür. Kracauer’in “film of fact” diye tanımladığı, “gerçeğin filmi” yani belgesel, kurmaca olmayandan yola çıkıp deneysel bir anlatım benimsediğinde dramatik belgesele dönüşür (Kracauer, 1961). Aynı zamanda bazı sinema yazarları dramatik belgeselin yanı sıra belgesel drama (drama documentary) diye bir türden söz etmişlerdir. Belgesel drama gerçek olaylardan yola çıkan kurmaca filmlere verilen isimdir. İşte bu noktada dramatik belgesel ile belgesel dramanın farkını açıklamak oldukça zor. Çünkü elimizdeki tek kriter gerçeğe ne kadar sadık kalındığı ve kurmacanın ne kadarının hayal ürünü olduğudur. Elbette özellikle tarih belgeselleri söz konusu olduğunda bu tartışma çok daha alevlenecektir çünkü tarih biliminin kendisinde de bir yorum söz konusu olduğundan, tarih belgeselleri her ne kadar belgelere dayansa da kimin yazdığı belgelerden yola çıktığına göre filmin söylemi de değişecektir. Türkler için Kurtuluş Savaşı olan bir şey Yunanlılar için

Büyük Felaket'tir. O zaman filmi Türk tarihçilerin yazdığı belgelere göre çekerseniz başka bir film Yunanlı tarihçilerin belgelerine göre çekerseniz başka bir film elde edersiniz. En genel ayrımı ile dramatik belgeseller gerçeği yeniden tasarlarlarken belgesel dramalar gerçek bir olayın üzerine inşa edilen kurmaca senaryolardan üretilir diyebiliriz (Rosenstone, 1995). Dramatik belgesel gerçek olayların gerçeklere dayalı temsili olarak da tarif edilebilir. Hem dramanın hem de belgeselin özelliklerini kullanan bu tür gerçek görüntülerle yazılı bir metne dayanan oyuncu performanslarını birleştiren hibrit bir anlatım diline sahiptir. Bu yeni anlatım dili sanatçısına da daha özgür bir film dünyası yaratma imkanını sunar (Ogunleye, 2005, s. 480).

Canlandırma Belgeselde Kullanılan Anlatım Öğeleri

Kurgu: Belgesel sinemada kurgu en uzun süredir kullanılan bir anlatım ögesidir. En genel tanımıyla “belirli çekimlerin belirli koşul ve zamana göre sıraya göre düzenlenmesi, sıraya dizilmesi” (Küçükdoğan, 2010, s. 52) diye açıklanabilecek olan kurgu, tanımından anlaşılacağı üzere bir yönetmenin bir filme yaptığı en temel müdahaledir. Çünkü bir filmde görüntülerin hangi sırayla, hangi görüntünün arkasında veya önünde yahut da ne süreyle görüldüğü seyircinin algısını direk olarak etkiler. Bu da gerçekliğe yapılan en sert müdahalelerden biridir. Ancak belgeselin gerçekle ilişkisini mümkün olduğu kadar koruması gerektiğini ve yönetmen katkısının en azda kalması gerektiğini söyleyen filmciler bile kurgudan yararlanmak zorunda kalmıştır. Bunun en temel sebebi bir filmin izlenme süresinin sınırlılığıdır. Çünkü hiçbir film yapımcısı/yönetmeni gerçekte aylarla belki yıllarla ifade edilecek sürelerde gerçekleşmiş bir olayın tamamını filme alacak zaman ve paraya sahip değildir. Bu zaman ve para bir şekilde bulunsa bile bu sefer de seyircinin bu yapımın tamamını izlemesi imkânsız olacaktır. Bu yapısal zorunluluk film yönetmenini çektiği onlarca saatlik görüntüleri kurgulama zorunluluğuna iter. Bu noktada yönetmen gerçeğin neresini kesip neresini filmde bırakacağı sorunsalıyla baş başa kalır. Bu karar ile yönetmen gerçek ile seyircinin arasına girmiş, bu ikilinin ilişkisine doğrudan etki etmiş olur.

Dış Ses / Anlatıcı: Dış ses belgesel filmde en çok kullanılan öğelerden biridir. Gerek geleneksel belgesel anlatımında gerekse dramatik belgesellerde hikâyeyi bağlamak, anlatımı desteklemek, bölümler arasında bağlantı kurmak için kullanılır. Sinemanın filme fiziksel olarak sesi eklemesinden önce sesin sinemadaki tek kullanımı olan dış ses, ilk yıllarda bir hikâye anlatıcının sinema salonunda bir köşede oturarak filme dair açıklamalar yapmasıydı. Belgesel filmde ilk dış ses kullanımı ise 1927 yapımı *Movie-tone* filminde olmuştur (İmami, 2012). Sesin filme eklenmesiyle birlikte belgesel filmin neredeyse vazgeçilmezi haline gelen dış ses belgesel sinemacının görüntüyle anlattığını desteklemek veya görüntüde eksik olanları

tamamlamak gibi önemli bir görevi üstlenmiştir. Sanatçının anlatım tarzına göre kullanım dozu ve amacı değişiklik gösteren dış ses belgeselde karşısında bir dinleyici varmış gibi bazen didaktik, bazen şiirsel, bazense yorumlayıcı olabilir. Her ne şekilde kullanılmış olursa olsun, dış sesin tüm diğer belgesel alt türlerinde olduğu gibi dramatik belgesellerde de dramatik bir öge olarak yoğunluklu olarak kullanıldığını söylemek yerinde olacaktır.

Müzik: İster kurmaca ister belgesel olsun müziğin sinemadaki dramatik etkisi yadsınamaz. Daha ilk yıllarından itibaren filmin duygusunu ve anlatısını desteklemek, hatta kuvvetlendirmek için kullanılan müzik, sesin sinemaya girmesinden önce sinema salonlarında canlı olarak icra edilmekteydi. Daha sonra sesli filmlerin hayat bulmasıyla beraber kullanımı da artan müzik günümüzde sinemanın hiç şüphesiz sinema filmlerinin anlatı yapısının vazgeçilmez bir parçasıdır. Müziğin belgesel film ile ilişkisi ise belgesel filmin tarihi kadar eskidir. İlk belgesel film olarak kabul ettiğimiz Robert Flaherty imzalı *Nanook of The North* filminde müzik zaman zaman neşe, zaman zaman heyecan kimi zamansa hüznün veya korku duygularını seyirciye iletme için kullanılmıştır. Bugün müziğin dramatik etkisinin belgeselin önüne geçmesinden çekinen bazı yönetmenler hariç hemen hemen tüm belgesellerde az ya da çok müzik kullanılmaktadır. Hatta belgesel sinemada tarihinde özel bir yeri olan ve *Qatsi Üçlemesi* olarak da adlandırılan *Koyaanisqatsi: Life Out of Balance* (1983), *Powaqqatsi: Life in Transformation* (1988) ve *Nagoyqatsi: Life As War* filmleri etkileyici görsel anlatımları ve herhangi bir sözel anlatıma yer vermemeleriyle ünlüdür. Bu ve daha sonrasında gelen benzer ardıl belgesel filmler söz yerine dramatik etkiyi tamamen müzik ile oluşturmuşlardır.

Belgesel filmde kullanılan müzikleri diegetik ve nondiegetik olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Burada diegetik çekilen sahnenin ortamında kendiliğinden olan müziği tasvir ederken, non-diegetik filme sonradan eklenen müziği işaret eder (Sözen, 2017). Örneğin bir düğün sahnesi çekilirken sahnede doğal olarak bulunan canlı düğün müziği diegetik müziktir ancak ormanda yürüyen bir adamın görüntüsü üzerine dramatik etki yaratmak için filme sonradan koyulan müzik non-diegetiktir. Bu bağlamda diegetik müziğin dramatik belgesel ve etik tartışmalarının dışında tutulduğunu çünkü gerçeğin bir parçası olarak kabul gördüğünü ancak non-diegetik müziğin diğer anlatım öğelerinde olduğu gibi belgeselin gerçekle ilişkisi bağlamında eleştirilmesinin mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

Yazı / Tipografi: Yazı ilk yıllarından beri sinemanın anlatımının önemli parçalarından biri olmuştur. Özellikle ses ve müzik gibi seyirciye belirli mesajları, bilgileri verecek diğer öğelerden noksan olduğu ilk yıllarında sinema seyirciye tüm bu iletileri yazı yoluyla iletmiştir. Aynı kurmaca filmlerde olduğu gibi belgeselde de ilk örneğinden itibaren yazı yoğun bir şekilde kullanılmıştır. *Nanook of The North*'ta seyirciye oldukça

uzak ve yabancı olan bir konu, Kuzey Kutbu'nda yaşayan Nanook isimli eskimonun hayatına ve yaptıklarına dair bilgiler ve film boyunca gelişen olaylar zaman zaman araya yazının desteğiyle açıklanmıştır. Birçok belgesel filmde dramatik bir öge olarak kullanılan yazı, tipografinin gelişmesiyle çok daha farklı ve etkili biçimlerde belgesel yönetmenlerinin tercihi olmuştur. Jenerik ve filmin adının yazılmasıyla aslında hemen hemen her filmde yer alan yazı, belgesel filmde anlatının parçası olarak ayrı bir önem kazanır. Belgesel filmlerde kullanılan yazılar film adı, bölümler arası geçiş yazıları, açıklama yazıları, kişi, mekân ya da tarihi tanıtan yazılar, alt yazılar, grafiksel öğeler ve jenerik yazısı olarak sıralanabilir (Aytekin, 2018).

Dramatik belgeselde yazı daha çok bilgi vermek amacıyla kullanıldığından seyirci filmde yazıyı gördüğünde bunun mutlak gerçek olduğunu düşünür. Filmdeki yazı bu anlamda dış sesten ve diğer anlatım öğelerinden daha inandırıcıdır. Çünkü genelde yoruma dayalı bölümler yazı ile verilmez. Sadece kesin ve genel bilgiler yazı ile aktarılır. Bu anlamda filmde yazı öğesini kullanan yönetmenin kullandığı yazılarda sanatsal kaygılardan çok verdiği bilginin doğruluğuna önem vermesi gerekir.

Oyunculuk: Kurmaca filmlerin vazgeçilmesi olan oyuncular belgesel sinemada ancak filme konu olan olayın gerçek kişilerinin yerine geçerek var olabilir. Özellikle tarihi belgesellerde yoğunlukla kullanılan oyuncu performansları bu tür için neredeyse elzemdir. Kendisiyle röportaj yapılması ya da herhangi bir görsel arşiv malzemesinin kullanılma şansı bulunmayan tarihi kişilikleri ekrana yansıtmak ancak o kişilerin yeniden canlandırılması ile mümkündür. Anlatımdaki bu mecburiyet özellikle tarihi belgesellerde oyuncu kullanımını ve dramatizasyonu neredeyse zorunlu hale getirmiştir. Uzman görüşleri ve ikincil ya da üçüncül kişilerin ağzından anlatılan tarihi hikayeler artık seyirciye durağan ve sıkıcı gelmektedir. Çünkü seyirci dinlediği hikâyeye görsel olarak tanık olmak, ortamı, zamanı ve kişileri görerek kafasında canlandırmak ister. Belgesel film aynı kurmacada olduğu gibi hikayesini anlatabilmek için kahramanını tanıtmaya ihtiyaç duyar. Ancak kurmacadan farklı olarak belgesel olaylar ve gerçeklere daha çok odaklandığı için karakterlerin iç dünyalarına odaklanmaya fazla önem vermez. Onun için önemli olan kahramanın vasıtasıyla gerçekleri aktarmaktır (İvens, 1968, s. 432). Oysa bir kurmaca film sadece bir karakterin iç dünyasında olup bitenlerden bile ibaret olabilir. Bu bağlamda karakter ve oyuncu kullanımında iki türün oldukça farklılaştığını söylemek mümkün.

Dramatik belgeseller kullanılan oyunculugu profesyonel ve amatör oyunculuk olarak ikiye ayırmak da mümkündür. Profesyonel oyunculuk yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi gerçekte aktör olan kişilerle filmin yeniden yaratılan sahnelerini çekmek anlamına geldiği gibi amatör oyunculuk gerçek kişilerin yönlendirilmesi ya da önceden verilen talimatlara göre sahneyi yeniden canlandırmasıdır (Rotha, 2000).

Animasyon: Animasyonun belgesel sinemada kullanımını zannedilenden çok daha eskidir. İlk kez 1918 yapımı *The Sinking of the 'Lusitania'* isimli belgeselde bir geminin batış sahnesinin animasyonla canlandırılarak seyirciye gösterilmesiyle animasyon kullanımı belgesele girmiş oldu. Çoktan yaşanmış ve herhangi bir görsel kaydı olmayan bu olayı seyirciye nasıl yansıtılabileceğini düşünen yönetmen Winsor McCay, çözümü dekor ya da canlandırmaya oranla çok daha zahmetsiz ve ucuz bir yöntem olan animasyonda bulmuştur (*The Sinking of the 'Lusitania'*, 2022). İçinde herhangi bir gerçek çekim bulunmayan bu tür “animated documentary” animasyon belgesel olarak adlandırılır. Bu tarz yapımların varlığı animasyondan oluşmuş bir belgeselin ne kadar belgesel özelliği taşıdığı tartışmalarını da beraber getirmiş ve bu tartışmalardan “non-mimetic” yani mimetik olmayan belgesel diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Mimetik olmayan belgesel gerçekten yola çıktığını ancak hakikatin kendisini gösteremeyebileceğini kabul eden belgesellerdir (Roe, 2013). Animasyon ayrıca aynı oyuncu performanslarında olduğu gibi gerçek çekimlerle bir arada da kullanılabilir. Yine canlandırılması çok güç ya da çok pahalı sahneler ile kahramanın hayal/ruh dünyası gibi animasyonla çok daha kolay aktarılacak sahnelerde yönetmenler animasyon kullanımına başvurabilir.

Ses ve Görüntü Efektleri/Özel Efektler: Seste veya görüntüde kullanılan özel efektler normal film çekimi sırasında kaydedilemeyen ses ve görüntülerin zamandan kazanmak, işleri kolaylaştırmak veya maliyeti düşürmek amacıyla “özel tekniklerle” filme eklenmesidir (Mitchell, 2004). Bu efektler eski zamanlarda çekimle elde edilmekteydi ancak bugün özel efektlerin hemen hemen tamamı kurgu aşamasında dijital olarak üretilmekte ve filme eklenmektedir. Kurmaca filmde bu artık filmlerin doğan bir parçası gibi algılanmaya başlansa bile belgesel filmde filme sonradan eklenen her şey elbette etik tartışmalarını da beraberinde getirir. Doğal olmayan bir ses, gerçekte var olmayan bir görsel efekt tüm anlatımı ve anlamı değiştirebileceği için belgeselin gerçekliğine de zarar verir gibi bir düşünceye sebep olur. Ancak bazen teknik yetersizliklerden bazense belgesel çekiminin bazı yerlerinin tek seferde çekilebilir olması bu efektleri zaruri hale getirebilir. Düzgün kaydedilmemiş bir ses, görüntüdeki bir problem efektlerle telafi edilebilir. Bunun dışında aynı canlandırmalarda olduğu gibi maliyet ya da çekiminin zorluğu hatta imkansızlığı yüzünden efektlere başvurulabilir. Burada temel nokta diğer öğelerde olduğu gibi eklenen efektin gerçek hikâyede var olan bir şeyi desteklemesi ya da yeniden yaratmasıdır.

Sonuç Yerine

Belgesel film doğası gereği gerçekten yola çıkar ve türü veya biçimi ne olursa olsun gerçeği anlattığı iddiasını barındırır. Bu iddia belgesel film yönetmeninin belgesel etiğine ve dolayısıyla da filmi üretirken bazı kural-

lara sadık kalması anlamına gelir. Klasik belgeselde yapılan röportajların söylenen bağlamında kullanılması, gerçek mekân ve kişilerin gösterilmesi, konunun gerçekte olduğu gibi işlenmesi gibi birtakım kurallara uymak yeterli iken canlandırma belgeselde yeniden yaratılan dünyanın gerçekten kopmamasını sağlamak gibi ek bir sorumluluk yüklenir belgeselcinin omuzlarına. Sonuçta yeniden yaratılan dünya tamamen olmasa bile büyük oranda yönetmenin hayal dünyasının ürünüdür ve yönetmen ne kadar yaratıcı olmak isterse o kadar etik sorunsalla karşılaşır. Yaratılan dünya gerçekte olana yakın mıdır? Gerçekte olanı ne oranda yansıtmaktadır? Gerçek kişiler doğru ve eksiksiz bir şekilde kişileştirilmiş midir? Oynayan oyuncular karakterlere can verirken gerçek kişileri doğru bir şekilde betimlemekte midir? Yaratılan dünyanın ne kadarı gerçek hikayedeki dünyadan yola çıkılarak yaratılmıştır? Bu noktada elbette canlandırma belgesel de aynı diğer belgesel türlerde olduğu gibi sanatçının yaratıcı etkisinin belgesel etiğine etkisi sorunsalının ortasında kalmaktadır. Her ne kadar belgeselin gerçeği anlatma yükümlülüğü tartışmasız olsa da sanatçının yaratıcı etkisi olmadan da bir belgesel film den söz etmek mümkün değildir. Bu durumda ilk akla gelen şey elbette belgesel filmin temsil ettikleri ve onları nasıl ve ne kadar gerçeğe uygun aktardığıdır. Gerçek ve sanatsal gerçek kavramları bile netleşmemişken belgeselin hangi gerçeği veya kimin gerçeğini yansıttığı elbette kolaylıkla cevaplanabilecek bir soru değildir.

Sinema var oluşu gereği her zaman teknoloji ile iç içe olduğundan teknolojik gelişmeler doğal olarak onun hem içeriğini hem biçimini hem de anlatım öğelerini değiştirmekte, geliştirmektedir. Belgesel sinema da bu değişimden bağımsız değildir ve olmayacaktır. Maliyetleri düşüren, anlatımı kolaylaştıran ya da daha etkili ve ilgi çekici bir film üretmek için yönetmenin tercih ettiği her yeni öğe onun belgesel etiği anlamında eleştirilmesine sebep olmaktadır. Oysa ki bir hikâyeyi nasıl anlatacağı ancak filmin yönetmeninin tercihi olabilir ve burada nasıl bir araç kullanacağı da yine onun seçimidir. Gerek gelişen animasyon teknolojileri gerekse post prodüksiyonda gelişen yeni film yapım metodları yönetmenleri yeni anlatım biçimleri denemeye itmektir. Bugün artık tamamı animasyon olan belgesel filmlerden, röportaj kadrajında insanların konuştuğunu hiç görmediğimiz ama sesin sonradan post prodüksiyonda eklendiği filmlere kadar çok farklı yöntemlerle belgeseller üretildiğini görmekteyiz. Bu klasik belgesel yapımında görmeye alışkın olmadığımız yeni anlatım yöntemleri filmin belgesel değerini düşürmekte midir? Elbette hayır. Tam tersi sanat her zaman yaratıcılığa açık olduğuna göre bu tür denemelerin çoğu zaman filmin sanatsal değerini arttırdığı bile söylenebilir.

Belgesel film ve canlandırma belgesel her ne kadar yaratıcı bir süreçten geçirilmiş gerçekliği yansıttığını iddia ediyorsa da kullandığı anlatım unsurları gereği her daim belgesel etiği açısından en çok tartışılan tür

canlandırma belgesel olmuştur. Özellikle tarihi canlandırmalar dayanan metinlerin de yorumlanmış olması ve tek bir tarihi gerçekten söz etmenin zorluğu nedeniyle en çok eleştirilenler arasındadır. Bu noktada film yönetmenin bir bakış açısını benimsemekten başka bir şans yoktur ve hangi bakış açısını tercih ederse etsin diğer tarafın eleştiri oklarına maruz kalacaktır. Hali hazırda hayatta olan bir kişilerin hikayesini anlatan yönetmen de yine aynı sorunla karşı karşıya kalır. Çünkü her hikâyenin yaşayan taraflara göre farklı bir açısı vardır ve bir bakış açısı diğerini mutsuz edecektir. Buradan da anlaşılacağı üzere canlandırma belgeseli yapan sanatçı belgesel etiğine ne kadar bağlı kalmaya çalışırsa çalışsın her zaman eleştirilecek ve yaptığı iş bir kesimi tatmin ederken diğer bir kesimi mutsuz edecektir.

Nihayetinde canlandırma belgesel bir belge olma niyetinde, arzusunda ya da amacında değildir. O başlı başına sanatsal bir yaratıdır ve bu da mutlaka içinde sanatsal bir yorumu, katkıyı barındırmasını gerektirir. Sanatsal yaratının bazen gerçeğin önüne geçmesi, gerçeği gölgelemesi ya da bir nebze olsun manipüle etmesi mümkündür ancak bu onun değerini düşürmez. Elbette buradaki temel dayanak noktası gerçeğin nasıl yansıtıldığı, gerçeğe ne kadar sadık kalındığı, yeniden yaratılan dünyanın gerçekteki karşılığını ne kadar doğru temsil ettiği. Tüm bunlar ışığında söylenecek son söz belgeselin ve özellikle canlandırma belgeselin varlığını devam ettirdiği sürece sorgulanacağı ve belgesel etiğine uygunluğunun tartışılmaya devam edeceğidir.

Kaynakça

- Aytekin, H. (2018). Türkiye’de Belgesel Filmlerde Tipografi Kullanımının gerçekliğe etkilerini İncelemek Üzerine Bir Öneri. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(6), 64-69.
- Bağcı, Y. Y. (2021). Netflix Filmlerinde Kadın Anlatısı. *Mediaj*, 89-014.
- Beattie, K. (2008). *Documentary Display: Re-Viewing Nonfiction Film and Video*. Wallflower Press.
- Cankaya, Ö. (1997). *Belgesel Sinema Üzerine*. İstanbul: Tayf Basım.
- Chandra, M. (2022, Mart 5). *Honest Truths: Documentary Filmmakers on Ethical Challenges in Their Work*. CMSI : <https://cmsimpact.org/resource/honest-truths-documentary-filmmakers-on-ethical-challenges-in-their-work/> adresinden alındı
- Gündeş, S. (1991). *Belgesel Filmin Yapısal Gelişimi ve Türkiye’ye Yansımaları*. İstanbul: Der Yayınları.
- Hayward, S. (2012). *Sinemanın Temel Kavramları*. İstanbul: Es Yayınları.
- Hoffer, T. W., & Nelson, R. A. (1980). Evolution of Docudrama on American Television Networks: A Content Analysis, 1966-1978. *The Southern Speech Communication Journal*(45), 149-163.
- İmami, H. (2012). *Belgesel Sinemada Dramatik Yapı*. Tahran: Saki Yayınları.
- İvens, J. (1968, Ocak). İnsanı Görmek. *Türk Dili Özel Sayı: Sinema*(196), 432.
- Küçükdoğan, B. (2010). *Sinemada Kurgu ve Eisenstein*. İstanbul: Hayalbaz Kitap.
- Kaiser, R. (1980). Problems of Docudrama-Legal and Otherwise. *European Broadcast Union 1 Review*, 31(4).
- Kracauer, S. (1961). *Theory of Film: The Redemption of Physical Reality*. Londra: Oxfors University Press.
- Mitchell, A. J. (2004). *Visual Effects for Film and Television*. Oxford: Focal Press.
- Nichols, B. (1991). *Representing Reality*. Bloomington: Indiana University Press.
- Nichols, B. (2010). *Why Are Ethical Issues Central To Documentary Filmmaking*. Londra: Indiana University Press.
- Ogunleye, F. (2005). Television Docudrama as Alternative Records of History . *History in Africa*(32), 480.
- Özaydın, S. (1997). Dil,Üslup ve Yapı Olarak Belgesel Sinema. *Belgesel Sinema Üzerine Belgesel Sinemacılar Birliği 1. Ulusal Konferansı Bildirileri*. Belgesel Sinemacılar Birliği.
- Özaslan, Z. (2013). *Sinema Kuramları 1*. İstanbul: Su.

- Renov, M. (1993). *Theorizing Documenatry*. New York: Routledge.
- Roe, A. H. (2013). Animated Documentary. *The Journal of British Cinema and Television*, 24.
- Rosenstone, R. A. (1995). *Visions of the Past: The Challenge of Film to Our Idea of History*. Harvard University Press: Londra.
- Rosenthal, A. (1999). *Why Docudrama? Fact-fiction on Film and TV*. Illinois: Southern Illinois University Press.
- Rotha, P. (2000). *Belgesel Sinema*. İstanbul: İzdişüm Yayınları.
- Saunders, D. (2014). *Belgesel*. İstanbul: Kolektif Kitap.
- The Sinking of the 'Lusitania'*. (2022, Mart 10). IMDB: <https://www.imdb.com/title/tt0009620/> adresinden alındı
- Vertov, D. (2007). *Sine-Göz*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

“

Bölüm 10

TÜRKİYE’DE MAHALLİ İDARELERİN DENETİMİ VE YAPILABİLECEKLERE DAİR BİR MODEL ÖNERİSİ: SÜREKLİ İZLEYİCİ BAŞKANLIĞI

Erol KARACAN¹

Sanem BERKÜN²

1 Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kamu Yönetimi Programı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3492-6915>, erolkaracaniibfgazi20062010@gmail.com

2 Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9254-1669, sanem.berkun@bilecik.edu.tr

”

GİRİŞ

Yerel yönetimler Türk idari teşkilatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ülkemizde yerel yönetimler yadsınmayacak kadar önemli görevler ifa etmekte ve bu görevlerini gerçekleştirebilmeleri için kendilerine birçok kaynak tahsis edilmektedir. Bu bağlamda hem görev hem de kaynak bakımından yerel yönetimlerin, yerel demokrasi açısından önemi artmaktadır. Çünkü yerel açıdan bireylerin birlikte yaşamaktan kaynaklanan ihtiyaçlarını gideren, kamusal mal ve hizmetlerini tedarik eden, mahalli halkın bizatihi seçtiği organlarca yürütülen kurumlar olarak ifade edilen mahalli idarelerin, demokratik yapılanmanın temel dinamikleri olduğu hususunda genel bir düşünce eğilimi vardır(Pustu, 2005: 121).

Yerel yönetimlerin kendilerinden beklenen işlevleri yerine getirebilmeleri etkin bir denetim sürecine tabi olmaları ile mümkündür. Bu çalışmanın temel amacı, yerel yönetimler üzerindeki denetim mekanizmalarını incelemektir. Bu amaçla yerel yönetimlerin denetimi konusuna ayrıntılı bir biçimde değinilerek tarafımızca kurgulanan sürekli izleyici kadrosu/başkanlığı açıklanmaya çalışılmaktadır. Çalışmada ilgili literatür taranmak suretiyle nitel araştırma yöntemi yani dokümantasyon yöntemi tercih edilmiştir. Bu çalışmanın nihai amacı yerel yönetimlerin denetimi bağlamında iç ve dış denetimin yetersizliğini dikkatlere sunarak, yeni bir denetim anlayışının gerekliliğini vurgulamaktır. Bu çalışmanın kapsamı Türkiye’de yer alan yerel yönetimleri denetimi ile sınırlıdır.

Bu çalışma, mevcut denetim argümanlarının etkisiz kalması nedeniyle Türk yerel yönetimlerinin denetiminde yeni bir kurumsal denetim anlayışına ihtiyaç olduğu varsayımı üzerine kurgulanmıştır. Çalışma kapsamında yerel yönetimlerin denetimi genel olarak iç denetim ve dış denetim açısından incelemeye tabi tutulmuştur. İlerleyen bölümde, bu denetimi gerçekleştiren kurum ya da kuruluşlara da yer verilerek ilgili denetimin etkinliği değerlendirilmektedir.

1. TÜRK KAMU YÖNETİMİNDE MAHALLİ İDARELERİN DENETİMİNİN ÖNEMİ

Mahalli idareler yerinden yönetim kuruluşlarının içerisinde yer almaktadır(Berkün, 2017: 652). Bu kapsamda mahalli idareler belde halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere varlıklarını devam ettirir. Bunlar, köy, belediye ve il özel idaresi şeklindedir(Ünal, 2008: 2). Üni-ter yapının bir uzantısı olarak mahalli idarelerin idari vesayeti çok önem arz etmektedir. Nitekim 1982 Anayasasının 127. Maddesinde idari vesayet kavramı düzenlenmiş olup, bu idari vesayet yetkisinin merkezi idare tarafından kullanılacağı ve bu yetkinin mahalli idareler üzerinde olacağı belirtilmiştir. İdari vesayete ilişkin yetkinin normlar hiyerarşisinin en üstünde yer alan anayasada düzenlenmesi konunun önemini kanıtlar niteliktedir.

1982 Anayasasının sert ve kazuistik özelliklere haiz olması bu kanaatimizi oldukça güçlendirmekte ve bir varsayım olmaktan öte bir konuma taşımaktadır. İdari vesayet kavramını izaha devam edecek olursak, mahalli idareler, kendi tüzel kişilikleri dışında yer alan idari makamlar tarafından denetime tabi tutulurlar. Bu durum temelde idari rejimden kaynaklanmaktadır. İdari rejimde yargı organı tarafından değil de doğrudan merkezi idare tarafından gerçekleştirilen denetim ve gözetim yetkisine idari vesayet adı verilmektedir. Literatürde idari vesayet bağlamındaki yetkiye ilişkin yapılan açıklamaların ortak özelliği, idari vesayet yetkisinin, merkezi idarenin, yalnızca mahalli idare üzerinde değil de bunların dışında yer alan yerinden yönetim kuruluşları üzerinde de kullanılan bir yetki olduğu yönündedir (Akyılmaz, Sezginer, Kaya, 2014:219). İdari vesayet merkezi idare ile yerinden yönetim kuruluşları arasındaki bütünlüğü sağlayan bir hukuki araç olma kapsamında da incelenebilir. Ayrıca, yerinden yönetim sisteminin uygulanması neticesinde zorunlu olarak ortaya çıkan kamu tüzel kişileri, işlem ve eylemleri ile Devletin bütünlüğünü tehdit edebilir ve kamu hizmetlerinin tüm ülke düzeyinde ahenkli/denk bir biçimde yürütülmesine engel teşkil edebilir. O halde bu zuhur eden sakıncayı ortadan kaldırmak için merkezi idarenin yerinden yönetim kuruluşlarını belli ölçüde denetleme yetkisi ile donatılması zorunludur. İşte, bu zorunluluktan dolayı ortaya çıkan kavramın adına idari vesayet denilmektedir (Günday, 2011: 84).

Vesayet yetkisi, merkezi idare tarafından kullanılan istisnai bir yetkidir. Burada devlet tüzel kişiliğinin bir parçası olan bir merkezi yönetim biriminin, kendisiyle ilişkilendirilmiş ama ayrı tüzel kişiliği olan kamu kurum ve kuruluşlarını denetimi söz konusudur (Şahin, 2017: 40). Dolayısıyla, bu yetkiyi kullanacak olan makamların ilgili kanunda açıkça belirtilmesi gerekmektedir. Ayrıca, bu vesayet yetkisini ilgili makam bizatihi kendisi kullanmalıdır. Bu hususta yetki devri söz konusu olamaz. Bu anlamda ilgili yetki öncelikle İçişleri Bakanı tarafından kullanılır. Yer bakımından yerinden yönetim kuruluşları üzerinde vesayet yetkisi İçişleri Bakanı, mülki idare amirlerinden vali ve kaymakam tarafından kullanılmaktadır. Büyükşehir belediyesi sınırları içindeki ilçe belediyeleri üzerinde büyükşehir belediyesinin de vesayet yetkisi kullandığına şahit olunmaktadır (Atay, 2014:187-188).

Özel hukuktaki vesayetle idare hukukundaki vesayet birbirinden farklıdır. Şöyle ki, özel hukukta vesayetın temel amacı bir kimsenin korunmasını ve himayesini sağlamaktır. Oysa, idare hukukunda vesayetın tek amacı yerinden yönetim kuruluşlarının ve çıkarlarının korunması değildir. Bu amaç da olmakla birlikte temel amaç yetki aşımı ve gaspına karşı, genel çıkarları korumaktır (Tortop, Aykaç, Yayman, Özer, 2014: 88).

2. DENETİM KAVRAMI İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Genel Anlamda Denetim

Denetim, yönetim fonksiyonlarından biridir. Denetimin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. (Eren, 2006: 255). Kavram olarak denetim, önceden belirlenen plan ve programların, amaçlara ve ilkelere ulaşıp ulaşılmadığının tespiti ve olası sapmaların nedenlerini bulup giderme süreci olarak tanımlanabilir. Denetim marifetiyle bir örgüt, yapılması doğru olmayan, yapıldığında fayda vermeyen ve sakıncalı işlemlerin yapılmasını engellerebilir. Yapılan bu denetim salt kontrol amaçlı bir faaliyet değildir. Aynı zamanda sonuçların değerlendirilmesi de denetim kapsamındadır (Koç, Gün, 2011: 213). Denetim; olması gerekenle gerçekleşen arasındaki farkı araştırma faaliyeti şeklinde de tanımlanabilir.

Genel olarak denetimin üç unsurundan söz edilmektedir. İlk olarak belirli amaçların bulunması gerekmektedir. İkinci olarak amaçlara ulaşmadaki verimlilik¹ hususudur. Üçüncü ve son unsurumuz ise zamandır (Mecek, Doğan, Parlak, Derdiman, Uysal, 2015: 363-364). Yine denetim denilince ilgili idarelerin mali işlemlerinin ve idari işlemlerinin yanlış olmayışı öne çıkmaktadır (Çelik, Demirci, 2019:134)

Kamu yönetiminde yeniden yapılanma bağlamında kamu hizmetlerinin denetimi alanında ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklere, önceki denetim sisteminin etkin olmadığı ve rehberlik etme yerine hata bulma anlayışı üzerine inşa olduğu yönündeki çeşitli eleştiriler gerekçe olarak gösterilmiştir. Ancak nihai olarak, yerel yönetimlerin mevcut kapasiteleri ile sahip oldukları görev ve yetkileri ne kadar hukuka, ekonomik gereklere ve halkın beklentilerine uygun olarak yerine getirdiklerini tartışmak gerekmektedir (Çukurçayır, 2015: 108).

Yeni denetim olgusunun iki ana eksene dayandığını ifade edebiliriz. Bu eksenlerden ilki, kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması yanında yönetimin ve çalışanların hukuk kurallarına uygun davranmasını temin edilmesidir. İkinci eksen olarak da denetimle birlikte yönetimin performansını ve kalitesini artırmak hedeflenmektedir. Denetimin bu iki ana ekseninden hareketle şeffaflık ve hesap verme sorumluluğunun ön plana çıktığı görülmektedir (Aktalay, 2011: 207).

2.2. Türk İdaresinde Mahalli İdarelerin Denetimi

Yerel yönetimlerin denetimi bağlamında çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Yerel yönetimlerin denetimi şu şekilde kategorize edilebilir (Me-

¹ Verimlilik, yatırılmış sermayenin, bir kuruluşun veya bir yatırımın gelir sağlayabilme olanağı (<https://sozluk.gov.tr/erişim tarihi 24.02.2022>) veya ortaya konulan şeyin sonucunu elde etme sürecidir. En az girdi ile en çok çıktının elde edilmesi şeklinde de tanımlanabilir (Şahin, 2017: 30).

cek, Doğan, Parlak, Derdiman, Uysal, 2015: 365, Türkyılmaz, 2014: 17);

- Yargısal denetim,
- Siyasal denetim,
- Ombudsman denetimi,
- Kamuoyu denetimi,
- İdari denetim

2.2.1. Yargısal Denetim

İdare üzerinde en etkili denetim yollarından birisi yargı yoluyla yapılan denetimdir. Salt vatandaşların değil, hem yasamanın hem de kanunları uygulayan idarenin hukuk kuralları ile bağlı olduğu bir yönetim anlayışını ifade eden hukuk devletinin olmazsa olmaz bir unsuru da yargısal denetimdir (Mecek, Doğan, Parlak, Derdiman, Uysal, 2015: 365). Nitekim 1982 Anayasasının 125. Maddesine göre yargı yolunun ilgili idarenin eylem ve işlemlerinin her türlüşüne karşı açık olduğu şeklinde yer alan amir hükümden de anlaşılacağı üzere yargısal denetim anayasal düzeyde korumaya alınmıştır. Ayrıca, Anayasanın aynı maddesinin dördüncü fıkrasına göre ise bu yargı yetkisinin ilgili eylem veya işlemin hukuka uygunluk denetimi ile sınırlı olduğu, yargı yetkisinin idare yerine geçmek suretiyle yerindelik kararı kapsamında olamayacağı ve bu minvalde idarenin takdir yetkisinin kısıtlanamayacağı veya kaldırılamayacağı şeklinde yer verilen hükümle de idarenin uygulama alanını genişletmiş olup idarenin takdir yetkisinin kullanılma biçiminin denetlenmesi alanını kısıtlamıştır. Konumuz itibariyle, belediye, il özel idaresi, büyükşehir belediyesi ve köy idaresi de birer idare olması bakımından yargısal denetime tabidir. Ülkemizde yargı mercileri idari, adli ve askeri olmak üzere üçlü bir yapı üzerinden hayatına devam etmektedir. Burada konumuzla bağlantılı olarak daha çok idari yargı kısmına yer verilmiştir. İdari yargının mahalli idareler üzerindeki denetimi Danıştay özelinde ve idare mahkemeleri genelinde incelenmektedir.

2.2.1.1. Danıştay

Danıştay hem ilk derece hem de temyiz mahkemesidir. Aynı, zamanda 1982 Anayasasında da yerini almış yüksek bir mahkeme hüviyetindedir. Danıştay, yerel yönetimler bağlamında çeşitli denetim mekanizmalarına sahiptir. Danıştay özelindeki bu denetim konumuzu somut örnekler üzerinden ifade etmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu konuyla ilgili somut bazı örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz;

*5302 Sayılı İl Özel İdaresi Kanununun 21. maddesinin üçüncü fıkrasında yer alan hükme göre il özel idaresinde yer alan meclise seçilmeye ilişkin şartların ortadan kalkması halinde ilgili valinin haber vermesiyle birlikte Danıştay tarafından bu üyelik halinin düşmesine karar verilir, şeklinde

bir ifade yer almaktadır. Bu hükümden anlaşılacağı üzere burada Danıştay menfi ya da müspet bir karar verir ve Danıştay'ın buradaki yetkisi il özel idaresi organı üzerinde gerçekleşir.

*5302 Sayılı İl Özel İdaresi Kanununun 22. maddesinde yer alan hükme göre belirli şartlar altında il genel meclisinin Danıştay tarafından feshedilmesi düzenlenmiş olup bu hükümden anlaşılacağı üzere Danıştay'ın buradaki denetim yetkisi il özel idaresi organı üzerindedir.

*5393 Sayılı Belediye Kanununun 4. maddesinin dört ve beşinci fıkralarında yer alan hükme göre Danıştay'ın görüşü alınmak suretiyle ilgili yerde belediye kurulması hükme bağlanmıştır. Danıştay'ın buradaki denetim yetkisinin görüş bildirmekten ibaret olduğu ve sadece şekli bir durumu ifade ettiği anlaşılmaktadır.

*5393 Sayılı Kanun'un 25. Maddesinde yer alan hükme göre belediye başkanının başkanlıktan düşürülmesine ilişkin bir ifadenin yer aldığı ve burada da Danıştay'ın son karar yetkisine sahip olduğu görülmektedir. Yine, aynı Kanununun 44. Maddesine göre örneğin mazereti olmaksızın ve sürekli olarak yirmi günden fazla görevini terk etme şartı gibi belirli şartların gerçekleşmesi halinde belediye başkanının başkanlık sıfatının Danıştay kararıyla sona ereceği hüküm altında alınmıştır. Danıştay'ın burada da yine son karar yetkisinin olduğunu ifade edebiliriz.

*5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanununun 19. Maddesinde yer alan hükme göre Belediyeye ilişkin kanundaki düzenlemelerin saklı kalması koşuluyla büyükşehir belediyelerinde ilgili meclisin feshine sebep olan eylemlere veya işlemlere iştirak eden büyükşehir ve ilçe belediye başkanlarının görevlerine Danıştay kararıyla son verilir şeklinde ifade bulunmaktadır. Danıştay'ın ilgili bu konuda son karar verme yetkisine haiz olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki paragraflarda somut olarak verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Danıştay'ın yerel yönetimlerin işlemleri ve organları üzerinde karar verme, uygun bulma ve görüş bildirme şeklinde denetim yetkilerine haiz olduğu açıktır. Ancak, bu tip bir denetimin yapılan işlem sonrası bir denetim olduğu görülmektedir. Genel olarak Danıştay denetiminin iptale konu olması cihetiyle bastırıcı niteliğe sahip olması, fakat önleyici bir hususu ihtiva etmemesi dolayısıyla da geç kalındığı yönüyle bir eleştiri getirilebilir.

2.2.1.2. İdare Mahkemesi

Türk idari yargısında genel yetkili mahkeme idare mahkemeleridir. Yerel yönetimlerle vatandaşlar arasındaki uzlaşmazlıkların/uyuşmazlıkların idare mahkemeleri aracılığı ile çözülmesi hususu esastır. Ayrıca, yerel yönetimlerde görevli memurlar da kendileriyle ilgili haksız ve hukuksuz

kararlarda ilgili idare mahkemesine başvurabilirler. İdare mahkemelerinin yerel yönetimlerin eylemleri ve işlemleri üzerindeki denetimi hukuka uygunluk denetimiyle sınırlıdır. Zira bu konuda 1982 Anayasasının 25. maddesinin dördüncü fıkrasında yer alan hükme göre yargının kullanımına ilişkin yetkinin hukuka uygunluk denetimi ile sınırlı olacağı ve bu bağlamda yerindelik denetimi şeklinde kullanılamayacağı hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla, ilgili idare mahkemesi bahse konu bu kıstaslar altında ya açılan davanın reddi kararı verir ya da ilgili işlemin iptali kararı verir. Gerek idarenin gerekse de ilgisinin davanın sonucuna göre konuyu Danıştay'da temyiz hakkı bulunmaktadır. Ayrıca, idare mahkemeleri, 1982 Anayasasının 125. maddesinin beşinci fıkrasında vücut bulan hükme göre de belirli şartlar altında ilgili idari işlemin yürütmesinin durdurulabileceği şeklindeki hükmünden hareketle ilgili durumun zuhur etmesi halinde idari işlemin yürütmesini durdurabilir. Bu tespitlerden hareketle idare mahkemelerinin ilgili yerel yönetimler üzerindeki denetim yetkisinin idari işlemin iptali veya yürütmesinin durdurulması şeklinde olduğunu ifade edebiliriz.

2.2.2. Siyasal Denetim

Ülke sınırları içerisinde yer alan denetim türlerinden biri de siyasal denetim olup bunun ülke yasama meclisi tarafından yapıldığı bilinmektedir. Ülkemizde 1982 Anayasası gereği, TBMM'nin bilgi tedariki ve denetimi yolları mevcut olup bu bağlamda bunlara 1982 Anayasasının 98. Maddesinde yer verildiği hususunu görebiliriz. Denetleme yollarını bu Kanun maddesinden hareketle kısaca sırasıyla, Meclis araştırması, yazılı soru, Meclis soruşturması ve genel görüşme şeklinde ifade edebiliriz.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere TBMM'nin ilgili idareyi, özelde konumuz itibarıyla yerel yönetimleri ancak dolaylı yönden denetleyebileceği görülmektedir. Kanaatimizce yasamanın bu alandaki elindeki en büyük argümanı yasa yapma hususudur. Zira, Anayasaya uygun olma koşuluyla ve şekil şartlarına uygun olarak yapacağı herhangi bir yasayla yerel yönetimleri yeniden tanzim edebilir. Yine, Meclisin tekelinde olan denetim şekilleri aracılığı ile de dolaylı bir açıdan yerel yönetimler üzerindeki denetimi gerçekleştirebilir. Bütçe görüşmeleri gerçekleştirilirken de mali anlamda hem ilgili plan ve bütçeye ilişkin komisyonunda hem de Meclis genel kurulundaki görüşmeler esnasında denetimi yapabilir ve bu anlamda bilgi sahibi olabilir. Ancak, bu denetimin etkinliği konusunda çeşitli sıkıntılar mevcuttur. Zira eski hükümet sistemimize göre yani parlamenter sisteme göre Mecliste çoğunluğu sağlayan siyasal partiler hem hükümete hem de bakanlıklara hâkim konumunda olmaktadır. Dolayısıyla, yerel yönetimler üzerindeki bu siyasal denetimin pek etkili olup olamayacağı hususu tartışmalı bir hal almaktadır. Keza Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde gensoru mekanizması ve sözlü soru yöntemi bulunmamaktadır. Güncel durumda Meclis soruşturması, yazılı soru, meclis araştırması,

genel görüşme TBMM'nin denetim yöntemlerindedir. Bu yeni hükümet sistemiyle birlikte meclis soruşturmasının bakanlar ve cumhurbaşkanı yardımcıları ile ilgili olduğunu da gözden kaçırmamak gerekmektedir (1982 Anayasası ve TBMM İç Tüzüğü).

2.2.3. Ombudsman(Kamu Denetçiliği İdaresi) Denetimi

Ombudsmanlık Kurumu, 2012 yılında 6328 sayılı kanunla kurulmuştur. Bu kurum, TBMM Başkanlığına bağlı ve kamu tüzelkişiliğine haizdir. 6328 sayılı Kanunun kapsamı irdelendiğinde bu kuruma tüzel kişilerin veya gerçek kişilerin başvurabileceğini görebiliriz. Başvuruda temel şart olarak, idari başvuru yollarının tüketilmesi gerektiği açık olarak belirtilmiştir. Ancak istisna olarak bazı hallerde idari başvuru yolları tüketilmese dahi bu tipteki başvuruların kabul edilebileceği de hükme bağlanmıştır. Bu başvuruların idari yargıda dava açma süresini olduğu gibi durdurduğu da bu kanunda yer almaktadır. Ayrıca, Kurum her faaliyet yılı sonunda bir rapor hazırlayarak Meclise sunmaktadır. Kurumunu kararları ilgili idareyi bağlamaz. Bu verilen kararlar sadece tavsiye niteliğindedir. Bu tipteki denetimlerin ilgili idarenin işleyişine yönelik olduğunu ifade edebiliriz (Dursunoğlu, Boyalı, Gündoğdu, 2021: 76).

Yerel yönetim birimlerinin uygulamaları neticesinde haklarının ihlal edildiğini düşünen gerçek ya da tüzel kişiler, idari başvuru yollarını tükettikten sonra Kamu Denetçiliği Kurumu'na başvuru yapabilirler (Derdiman, Uysal, Mecek, Doğan, Parlak, 2015: 376). Bu başvuru ilgili Kanunda yer alan hüküm gereği başvuru sonrası Kurumun ilgili başvuru netince durumu/olayı inceleme ve araştırma kapsamında en geç altı ay içinde sonuçlandırması gerekmektedir. Bir tavsiye kararı verilecek olması halinde bu karar ilgili mercii'e gönderilir ve bu mercii'den Kurumun önerileri doğrultusunda tesis ettiği işlemi veya Kurumun önerdiği çözümü uygulanabilir nitelikte görmediği takdirde bunun gerekçesini otuz gün içinde Kuruma bildirmesi istenilir ve süreç bu şekilde gerçekleşir.

2.2.4. Kamuoyu Denetimi

Kamuoyu, amme hayatı kapsamında nizalı bir sorun karşısında, bu problemle ilgilenen kişiler topluluğunun taşıdıkları kanaatlerdir. Farklı bir ifadeyle, bir sorun karşısında toplumun tasavvuru, toplumun taşıdığı genel kanıdır. Kamuoyu; dernekler, sendikalar sivil toplum kuruluşları, meslek kuruluşları, baskı grupları ve basın gibi hükümet dışı örgütlenmelerden oluşmaktadır. Bu grupların yönetsel uygulamalar karşısındaki tepkileri dikkate alındığı ölçüde vatandaşla idare arasında uyum oluşur (Koç, Gün, 2011: 228). Çağdaş yönetimin ilkeleri arasında yer alan şeffaflaşma ve hesap verebilirlik kavramları etkili bir kamuoyu denetimi için zemin hazırlamaktadır. Kitle iletişim araçlarındaki gelişmeler, toplumsal olaylarda eğilimlerin oluşma sürecini hızlandırmakta toplum açısından menfi ya da

müspet gelişmeler kamuoyunda eskiye nazaran daha hızlı karşılık bulmaktadır. Bu gelişmeler ve diğer bazı faktörlerin etkisi ile bilgiye ve habere ulaşmak kolaylaşmış ve bu bağlamda olaylar karşısında kamuoyunun kendi tavrını belirleyecek bilinç seviyesine ulaşılmıştır. Tüm bu etkenler dikkat-i nazara alındığında yerel yönetimler üzerindeki denetim türlerinden bir diğerinin de kamuoyu denetimi olduğu ve her geçen gün bu denetimin etkinliğinin fazlalaştığı ifade edilebilir (Derdiman, Uysal, Mecek, Doğan, Parlak, 2015: 376). Bu denetimin önem kazanması aslında sadece o yörede yaşayanlar için değil aynı zamanda o yerel yönetim coğrafyasını yönetenler için de ciddi bir avantaj olarak gerçekleşti. Zira, yerel yöneticiler, bu vesileyle halkın taleplerini daha çabuk idrak eder ve bu talepleri hayata geçirme noktasında bir bilinç oluştururlar. Kaldı ki bu kamuoyu durumu iyice kavranmış olacak ki il özel idaresi, belediye ve büyükşehir belediye kanunlarına kendi idarelerinin işleyişleri ile ilgili olarak, toplumun görüş ve kanaatlerini belirlemek amacıyla kamuoyu anketi yapabilmelerine imkân tanınmıştır. Böylece kamuoyunun istek ve arzularını öğrenme süreci yasal zemine oturtulmuştur. Burada kamuoyu denilen grubun tepkisi ve bunun etkisi önem arz etmektedir (Karanfiloğlu, 2000: 18).

2.2.5. İdari Denetim

İdari denetimi; dış denetim, iç denetim ve sıralı(hiyerarşik) denetim bağlamında üç kategoride değerlendirebiliriz. Ancak, bu denetimi literatürde dış denetim ve iç denetim olarak genel olarak farklı iki kategoride değerlendirenler de mevcuttur (Arslaner, Tekeli, 2015: 187). Burada hiyerarşik denetimi iç denetimden ayrı bir başlıkta değerlendirecek olmamızın temel sebebi, hiyerarşik denetimi iç denetimden bağımsız bir kavram olarak kabul etmemizden ziyade bu denetimin önemine ayrıca değinmek istenmesidir. Ayrıca, idari denetim, ilgili idarenin yine idareye ait merciler tarafından denetim geçirmesidir. İlgili bu denetim, bir amme kuruluşunun, kendi iç bünyesinde kurulmuş olan denetim birimlerince veya kurumun kendi içinde sıralı amirler tarafından gerçekleştirilen iç denetim ve hiyerarşik denetim ile kurumun kendi dışındaki başka bir kurum tarafından denetlenmesi olarak gerçekleştirilen dış denetimden müteşekkildir (Derdiman, Uysal, Mecek, Doğan, Parlak, 2015: 367).

2.2.5.1. İç Denetim

Son zamanlarda kamuya ait işleyişte etkinlik hususunu artırmaya matuf gayretlerde özel işleyişe ilişkin tekniklerinin tercih edilmesinin yaygınlık kazanması amme idaresinde de iç denetime ilişkin uygulamalarının benimsenmesine neden olmuştur. Uygulandığı ilk senelerde mali durum bağlamında gerçekleştirilen iç denetim, klasik denetim sürecindeki farklılaşmayla veya değişimle birlikte teşkilatın bütününe ihtiva edecek bir şekilde değişime evrilmiştir. Bu bağlamda kamu kesimindeki iç denetimi,

özel kesimdeki iç denetimden ayıran temel hususun özel sektörün kâr maksimizasyonu hedeflemesi ışığında yol alırken, kamu kesiminin temel amacının kamu yararı olmasıdır. İç denetimin birden fazla tanımı mevcuttur. Uluslararası İç Denetçiler Enstitüsü'ne göre iç denetim, bir idarenin yaptığı hizmeti geliştirmek ve onlara katma değer yaratmak hedefini güden bağımsız ve nesnel bir güvence ve rehberlik anlayışıdır. İç denetim; idarenin risk yönetim, kontrol ve yönetim süreçlerinin etkinliğini değerlendirmek ve geliştirmek amacına matuf organize bir biçimde ve istikrarlı bir bakış açısı getirerek idarenin hedeflerine ulaşmasında yardımcı olur (Arslaner, Tekeli, 2015: 187-188).

Kamu yönetim anlayışımızdaki değişim, daha çok kamu mali ve yönetimine ilişkin olarak çıkarılan 5018 sayılı kanunla kendini hissettirmeye başlamıştır. 5018 Sayılı Kanun denetimi, dış denetim ve iç denetim şeklinde ikili bir yapıda ele almıştır. İç denetimin ise iç denetçiler eliyle gerçekleştirileceği düzenlenmiştir (Gökmen, 2009: 4). 5018 Sayılı Kanun'un 63. Maddesine baktığımızda iç denetim müessesinin düzenlendiğini müşahade edebiliriz. Bu madde kapsamında iç denetim açıklanmış olup iç denetimin değer katma, geliştirme, rehberlik yapma, danışmanlık faaliyeti gibi durumlarına vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu maddede iç denetimin iç denetçiler vasıtasıyla yapılacağı da hüküm altına alınmıştır.

Yerel yönetimler de bir kamu idaresi olması hasebiyle 5018 Sayılı Kanun'un 63. Maddesine dayanarak kendi idareleri bünyesinde bir iç denetim birimi başkanlığı kurabilirler. Bu konunun önünde herhangi bir engel söz konusu değildir. Kaldı ki yerel yönetimlerin çoğu iç denetim birimi başkanlıklarını kurmuşlardır. Yerel yönetimlerde mevcut olan bu iç denetçiler 5018 Sayılı Kanun'un 64. Maddesine göre hareket ederler. Kanunun bu maddesine göre iç denetçiler;

- Genel olarak yönetim ve kontrol yapılarını değerlendirirler,
- Kaynakların etkili ve verimli kullanılması bağlamında inceleme yapar ve önerilerde bulunurlar,
- Harcama sonrası yasal uygunluk denetimi yaparlar,
- İdarenin harcamalarının, mali işlemlere ilişkin karar ve tasarrufların amaç ve politikalara, stratejik planlara ve performans programlarına uygunluğunu denetlerler ve değerlendirmede bulunurlar,
- Denetim sonuçları kapsamında iyileştirmelere yönelik önerilerde bulunurlar ve denetim sırasında veya denetim sonuçlarına göre soruşturma açılmasını gerektirecek bir duruma rastlandığında ilgili idarenin en üst amirine bildirirler.

Ayrıca, iç denetçiler ile ilgili olarak 12.07.2006 tarihinde Resmî Gazete 'de yayımlanan İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik ile iç denetim sistemi kapsamlı olarak düzenlenmiştir. Söz konusu Yönetmeliğin 8. Maddesine göre iç denetim, uygunluk denetimi, performans denetimi, mali denetim, bilgi teknolojisi denetimi ve sistem denetimi uygulamalarını içermektedir(Derdiman, Uysal, Mecek, Doğan, Parlak, 2015: 369). Bu iç denetim mekanizması sayesinde ve bu denetimin etkin olması şartıyla ilgili yerel yönetimlerin uygulamalarda, faaliyetlerde ve işlemlerde genel manada bir düzenliliğe kavuşacağı ve bu bağlamda şeffaflık ile hesap verilebilirlik oranlarının müspet yönde artacağı beklenmiştir.

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'na bakıldığında iç denetimin, iç kontrol sisteminin altında yer aldığı görülecektir. Bu hususa da kısaca değinilmesinde fayda olacağı kanaatineyiz. İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 11. Maddesine bakıldığında iç denetim ile iç kontrol ilişkisi düzenlenmiştir. İç denetim, iç kontrol sisteminin yeterliliği, etkinliği ve işleyişiyle ilgili olarak yönetime bilgiler sağlamakta, değerlendirmeler yapmakta ve önerilerde bulunmaktadır. İç kontrol sisteminin düzenlenmesi ya da uygulanması süreçlerine ve iç kontrol tedbirlerinin seçimine dâhil edilememektedir. Kamu idarelerinde etkin bir iç kontrolün kurulması ve sürdürülmesinden üst yönetici sorumludur. Üst yönetici iç denetçilerden, iç kontrol ilkeleri ve iç kontrol sisteminin oluşturulmasına yönelik görüş alabilmektedir. (Gökmen, 2009: 117). Bu ifade ettiklerimizi yerel yönetimler bağlamında değerlendirecek olursak, yerel yönetimlerdeki üst yönetici de iç denetçilerden, iç kontrol ilkeleri ve iç kontrol sisteminin oluşturulmasına yönelik görüş isteyebilir. Aslında bu durum bile iç denetçiliğin yerel yönetimlerde ne kadar gerekli olduğunun açık bir tezahürüdür. Ancak köy idarelerinde iç denetçilik müessesesi bulunmamaktadır.

Yerel yönetimlerde bir de teftiş kurulları mevcuttur. Bu teftiş kurulları da doğrudan en üst yönetim birimine bağlıdır. Örneğin, belediyelerde teftiş kurulları başkana bağlı olarak görevlerini ifa ederler. Teftiş deyince, amme ve idare faydası maksadıyla insan davranışlarını kontrol etme süreci ifade edilmektedir. Teftiş; öncesinde belirlenen hedeflerin belirme derecesini bulmak üzere her idarede gerçekleştirilir(Gökmen, 2009: 12). Yerel yönetimler de bu bağlamda kendi teftiş kurulları marifetiyle düzenli olarak teftiş geçirirler. Burada köy idarelerinde teftiş kurulu gibi bir yapının olmadığını bilmek gerekir. Yerel yönetimlerde teftiş kurulları genel olarak yapılan işlemleri teftiş ederler. Tabi bu teftiş gerek normal zamanlarda gerekse de ihbar üzerine gerçekleştirilebilir.

2.2.5.2. Hiyerarşik Denetim

Bu denetim türü de iç denetim kapsamında değerlendirilmektedir. Hiyerarşik denetim şeklinde ayrıca bir başlık açılmasının sebebi sadece konuya dikkat çekmek ve konunun önemini göstermektir.

Hiyerarşi, merkezi idarenin ülke çapında bir örgüte sahip kuruluşlarının başkent ve taşra örgütlenmesi, yerel yönetimlerin çeşitli birimleri ve aynı tüzel kişilik içindeki birimler arasında kademeli şekilde astlık-üstlük ilişkisi oluşturacak hukuki bağı ifade etmektedir. Bu hiyerarşik üstler, amir konumundadır ve astların üzerinde hiyerarşi kudreti denilen kamusal yetkiler kullanmaktadır (Atay, 2014: 175). Ancak, mahalli idarelerin kendi arasında, hatta mahalli idarelerin organları arasında hiyerarşik bir bağ yoktur. Bununla birlikte mahalli idarelerin yürütme organı durumunda bulunan organın kendi içinde bir hiyerarşi söz konusudur. Yani, yerinden yönetim kuruluşlarının yürütme organına bağlı olarak görev yapan kamu görevlileri arasında hiyerarşik bir bağ, yani astlık-üstlük ilişkisi vardır (Ak-yılmaz, Sezginer, Kaya, 2014: 211).

Hiyerarşi yetkisi, hukuki manada bir yetkiyi ifade eder. Aynı kamu tüzel kişiliği içinde idarenin bütünlüğünü sağlamaya yönelik bir vasıta dır. Bu yetkinin dayanakları Anayasanın 112 ve 137. maddeleridir. Hiyerarşi yetkisinin kullanılabilmesi için ayrıca bir kanuni düzenlemeye ihtiyaç yoktur. Bu yetki bir başka metinde gösterilmesine gerek olmaksızın bütün üstlere astların üzerinde kullanabildiği emir, talimat verme, işlemlerin iptali veya yeniden tesisine imkân tanıyan bir hak, yetkidir. Burada, üstler ile astların aynı tüzel kişilik içinde olması yeterli ve zorunludur. Bu yetki genel bir şekilde aynı idare bünyesinde yer alan üstlerle astların arasında kullanılan ve genel bir hukuk kuralı niteliği taşıyan bir yetkidir (Atay, 2014: 177-178).

Yerel yönetim birimleri olan il özel idarelerinde vali, belediyelerde belediye başkanı ve köylerde ise köy muhtarı kurumlarının en üstünde bulunan hiyerarşik amirlerdir. Bu denetim, bu amirlerden başlayarak kurumun kendi yapısı içinde üst makamda olan amirin astlarının eylem ve işlemlerinin hukuka uygunluğu, yerindeliği, performansı üzerinde denetimi şeklinde gerçekleşir (Derdiman, Uysal, Meccek, Doğan, Parlak, 2015: 368-369).

2.2.5.3. Dış Denetim

Teftiş edilen/incelenen idare, ilgili idare aygıtının şematik yapısına dâhil olmayan bir dış organ cihetiyle inceleme/teftiş faaliyetine tabi olursa yapılan incelemeye dış denetim denilmedir. Dış denetimin hedefi kısaca, hesapların, mali tablolarda yer alan işlemlerin düzenli ve mevzuata uygun bir şekilde tutulup tutulmadığı hakkında düşünce bildirmek ve raporlamak şeklinde ifade edilebilir (Aktalay, 2011: 222). Bu bağlamda yerel yönetimler üzerindeki dış denetimi yapan kurum ya da kurullar Devlet Denetleme

Kurulu, Sayıştay Başkanlığı, İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu ve İçişleri/Mahalli İdareler Kontrolörleri olarak ifade edilebilir.

2.2.5.3.1. Devlet Denetleme Kurulu

1981 yılında kurulan Devlet Denetleme Kurulu, 1982 Anayasası ile de benimsenmiş olup Cumhurbaşkanlığına bağlı bir kuruldur. Kurum sadece Cumhurbaşkanının isteği üzerine hareket edebilir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi döneminde cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle yeniden düzenlenmiştir. Kurulun amacı, idarenin hukuka uygun, düzenli ve verimli bir şekilde yürütülmesini ve geliştirilmesini sağlamaktır. Yerel yönetimler de bir kamu kurumudur. Dolayısıyla, Cumhurbaşkanının isteği üzerine Kurul harekete geçebilir ve yerel yönetimleri, hukuka uygunluk, düzenlilik ve verimlilik veya personeli hakkında idari soruşturma kapsamında bir denetime tabi tutabilir. Bu bağlamda Devlet Denetleme Kurulu'nun hem parlamenter hükümet sistemi dönemi hem de cumhurbaşkanlığı hükümet modeli dönemi için uygulamalarının olduğu bilinmektedir.

2.2.5.3.2. Sayıştay Denetimi

Satılmış'a göre; 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ve 6085 Sayılı Sayıştay Kanunu ile Sayıştay'ın denetim alanı oldukça genişlemiştir. Sayıştay, yetkileri belirli bir coğrafi alan ve hizmetlerle sınırlı olarak kamusal faaliyet gösteren belediye, il özel idaresi ile bunlara bağlı veya bunların kurdukları veya üye oldukları birlik ve idareleri de denetlemektedir. Yerel yönetim birimi olan köyler ise mali denetim yönünden kendi kanununa tabidir (Satılmış, 2015: 7- 8).

Yerel yönetim kuruluşları üzerindeki Sayıştay denetiminin vesayet denetimi olup olmadığı tartışılabilir niteliktedir. Sayıştay denetimi biçim ve sonuç yönüyle vesayet denetimine benzemekte ise de amaç bakımından ayrılık göstermektedir. Sayıştay tarafından yapılan dış denetimin bütçe hakkının gereği olarak kamu idarelerinin faaliyet sonuçlarına ilişkin olarak TBMM ile kamuoyuna yeter derecede bilgi sunulmasını, amme kaynaklarının korunmasını ve mali saydamlık kapsamında hesap verme sorumluluğunun yerleştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını kapsamaktadır. Sayıştay'ın yapmış olduğu bu denetim, düzenlilik ve performans denetimini ihtiva etmektedir (Arslaner, Tekeli, 2015: 192).

Meriç ve Bülbüle göre; 'Sayıştay, yukarıda ifade edilen denetimiyle, kamuda hesap verme sorumluluğu ve mali şeffaflık kapsamında, kamu idarelerinin etkili, ekonomik, verimli ve hukuka uygun olarak çalışması ve kamu kaynaklarının öngörülen amaç, hedef, kanunlar ve diğer hukuki düzenlemelere uygun olarak elde edilmesi, muhafaza edilmesi ve kullanılması için TBMM adına yapılacak denetimleri, sorumluların hesap ve işlemlerinin kesin hükme bağlanmasını ve kanunlarla verilen inceleme, de-

netleme ve hükme bağlamasını sağlamaya yardımcı olur.' (Meriç, Bülbül, 2013: 210).

Köy idareleri hariç yerel yönetimler yukarıda ifade edilen bağlamda Sayıştay tarafından denetlenir ve ilgili raporlama ile TBMM'ye bilgi verme ve kamuoyuna duyurma süreci şekli anlamda sağlıklı bir biçimde işler. Bu bilgi verme işleminden sonra artık tüm yetki TBMM'ye aittir. Bundan sonra TBMM ister aksayan yönlere yasa yapma yetkisi ile müdahale eder isterse bilgi edinme ve denetim yollarını işletmek suretiyle bu bağlamda gerekli yaptırımlara gidebilir.

2.2.5.3.3. İçişleri Bakanlığı Kontrolörleri ve İçişleri Mülkiye Teftiş Kurulu

İçişleri Bakanlığı, yerel yönetimler üzerindeki idari vesayete ilişkin teftiş/inceleme yetkisini, mülkiye müfettişleri ve mahalli idareler kontrolörleri aracılığıyla kullanır. Mülkiye müfettişleri bu denetimi bakan adına ifa ederken mahalli idareler kontrolörleri ise bu denetimi bakan onayı ile yerine getirmektedir (Tortop, Aykaç, Yayman, Özer, 2014: 550). Bu iki denetim anlayışının Mülkiye Teftiş Kurulu yönüyle İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Yönetmeliği'ne, İçişleri Bakanlığı/Mahalli İdareler Kontrolörleri yönüyle de İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Kontrolörleri Yönetmeliğine dayanarak yapmaktadır. Bu her iki denetim türünün de, İçişleri Bakanlığı'nın mahalli idareler üzerindeki güvenlik eksenli ve mali bağlamdaki teftiş anlayışını devam ettirmek istemesinden kaynaklandığı iddia edilebilir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde belediyelerin Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile ilişkilendirilmesine rağmen İçişleri Bakanlığı'nın belediyeleri teftiş yetkisinden vazgeçmediği görülmektedir. Bu durumda da hem güvenlik kaygılarının devam ettiği hem de mali denetimden vazgeçilmek istenmediği intibai uyanmaktadır.

2.3. Mahalli İdarelerin Kendi Organları Marifetiyle Denetimi

Konuyla ilgili olarak il özel idaresi, belediye ve köy idaresini ayrı ayrı ele almanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Çünkü bu idarelerin kendi iç işleyişlerinin ve yapılarının birbirinden farklı olduğu bilinen bir gerçekliktir.

2.3.1. İl Özel İdaresi

İl genel meclisi, il özel idaresinin bir organıdır. İl genel meclisinin il özel idare faaliyetlerine ilişkin bilgi edinme ve denetiminde çeşitli vasıtalar 5302 Sayılı İl Özel İdaresi Kanununda düzenlenmiştir. İl genel meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları Kanunda da belirtildiği üzere soru, genel görüşme ve faaliyet raporlarının değerlendirilmesi şeklindedir. İl genel meclisi üyeleri, bilgi edinme ve denetim bağlamında soru tercihini kullanabilirler(Şengül, 2014: 61). Konuyla ilgili olarak 5302 Sayılı Kanun'un

18. Maddesine başvurduğumuzda da bu meclis üyelerinin bu idarenin iş ve işlemleriyle ilgili olarak bir önergeyle yazılı veya sözlü olmak kaydıyla soru yöneltebileceklerinin hüküm altına alındığını görmekteyiz. Bu sorunun cevaplanması neticesinde herhangi bir oylamaya gidilmez. Yani, bu husus salt bilgi almaktan ibarettir.

İl genel meclisinin bilgi edinme ve denetim yollarından biri de İl Özel İdaresi Kanununun 18. Maddesine göre genel görüşmedir. İl genel meclisi üyelerinin en az üçte biri, meclis başkanlığına istekte bulunarak il özel idaresinin işleyişi ile ilgili konularda mecliste genel görüşme açılmasını talep edebilir. Bu istek, meclis tarafından kabul edildiği takdirde gündeme alınır (Atay, 2014: 298).

Faaliyet raporlarının değerlendirilmesi hususu da yine aynı Kanun kapsamında denetim ve bilgi edinme yöntemi olarak düzenlenmiştir. Bu değerlendirme, faaliyet raporlarına ilişkin olarak yapılan açıklamaların mecliste görüşülmesi üzerine üye tam sayısının dörtte üçü çoğunluğunda yeterli görülmemesi üzerine işletilen bir süreç olarak karşımızda durmaktadır.

5302 Sayılı İl Özel İdaresi Kanun kapsamında valinin il genel meclisinin kararları üzerinde vesayet denetimi anlamında çeşitli örneklerle rastlamaktayız. Örneğin, aynı Kanununun 15. Maddesinde yer alan hükümden kararların meclis tarafından verildiği, verilen bu kararlar üzerine ilgili metnin valiye gönderildiği, valinin bu metni hukuka aykırı görmesi halinde tekrar meclise iade edebileceği, iade etmezse de ilgili kararın kesinleşeceği anlaşılmaktadır. Bu hükümden valinin, meclis kararlarını iade edebileceğinden hareketle bu iade işleminin geciktirici bir veto özelliği taşıdığı söylenebilir. Ancak, meclis kararları kesinleşse de vali, idari yargının genel kuralları çerçevesinde meclis kararının iptali için idari mahkemelere genel dava açma süresi içinde başvuruda bulunabilmektedir.

Yine, İl Özel İdaresi Yasası kapsamında il umumi(genel) meclisinin kullandığı denetim ve bilgi edinme yöntemleri siyasal ve iç denetim kapsamında değerlendirilebilir.

2.3.2. Belediye

Belediye meclisi, belediye idaresinin bir organıdır. Bu meclisin denetim ve bilgi edinme yollarına Belediye Kanununda(5393) yer almakta ve genel görüşme, soru, gensoru ve faaliyet raporunun değerlendirilmesi şeklinde sıralanmaktadır. Bunlar dışında denetim komisyonu da bir bilgi edinme ve denetim yoludur. Soru, ilgili meclis üyeleri tarafından yazılı veya sözlü olarak soru sorabilme imkânıdır. Buna ilişkin cevap ise ya belediyenin başı tarafından ya da görevlendireceği kişi tarafından verilir. Genel görüşmede, belediye meclisi üyelerinin en az üçte biri, meclis başkanlığına

istekte bulunarak belediyenin işleriyle ilgili olarak mecliste genel görüşme açılmasını isteyebilirler. Bu istek, belediye meclisi tarafından kabul edildiği takdirde gündeme alınmaktadır. Belediye meclisi, üyeleri arasından en az üç en fazla beş kişiden oluşan ihtisas komisyonları kurabilir. Komisyonların bir yılı geçmemek üzere ne kadar süre için kurulacağı aynı meclis kararında ifade edilir. İhtisas komisyonları, her siyasi parti grubunun ve bağımsız üyelerin belediye meclisindeki üye sayısının meclis üye tam sayısına oranlaması suretiyle teşkil ettirilir. İl ve ilçe belediyeleri ile nüfusu 10.000'in üzerindeki belediyelerde plan ve bütçe ile imar komisyonlarının kurulması zorunludur (Akyılmaz, Sezginer, Kaya, 2014: 327).

Belediye başkanınca meclise sunulan bir önceki seneye ait faaliyet raporundaki izahatlar, meclis üye tam sayısının dörtte üçü tarafından yeterli görülmezse, yetersizlik kararıyla görüşmeleri ihtiva eden tutanak, meclis başkan vekili tarafından mahallin mülki amirine gönderilir. Vali, dosyayı gerekçeli görüşüyle birlikte Danıştay'a gönderir. Yetersizlik kararı, Danıştay'ca uygun görüldüğü takdirde belediye başkanı başkanlıktan düşer. Belediye başkanı hakkında meclis üye tam sayısının en az üçte birinin imzasıyla gensoru önergesi verilebilir. Gensoru önergesi, meclis üye tam sayısının salt çoğunluğunun oyu ile gündeme alınır ve üç tam gün geçmeden görüşülemez. Gensoru önergesinin karara bağlanmasında belediye başkanınca meclise sunulan bir önceki yıla ait faaliyet raporundaki açıklamalara göre işlem yapılır (Atay, 2014: 332).

Belediye Kanunu kapsamında valinin belediye meclisinin kararları üzerinde vesayet denetimi anlamında çeşitli örneklerle rastlamaktayız. Belediye Kanununun 23. Maddesinde vücut bulan amir hükümden anlaşıldığı üzere; mecliste kesinleşen kararların o mahallin en büyük mülki idari amirine gönderilir. Bu şekilde gönderilmeyen kararların işleme katılması mümkün değildir. Ancak, meclis kararları kesinleşse de vali, idari yargının genel kuralları çerçevesinde meclis kararının iptali için idari mahkemelere genel dava açma süresi içinde başvuruda bulunabilir.

2.3.3. Köy İdaresi

Köy ihtiyar meclisi köy işlerini en gerekli olandan başlayarak sıraya koyar ve biri yapıp bittikten sonra sırasıyla hepsini köylüye yaptırmaya çalışır. Öncelikle yapılması gereken sağlık, yol, okul işlerinin geri bırakıldığı haber alınır veya şikâyet edilirse, köyün bağlı olduğu kaymakam veya vali tarafından gösterilen şekilde yapılır (Akyılmaz, Sezginer, Kaya, 2014: 349). Yine, köy bütçesi, İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanmış bulunan 1942 tarihli Köy İdareleri Talimatı adlı yönetmelikle düzenlenmiştir. Buna göre, köy bütçesi, ihtiyar meclisi ve köy muhtarı tarafından hazırlanır. Bu şekilde hazırlanan bütçe mahallin en büyük mülki idare amirinin onamasına tabidir (Günday, 2011: 528). Bu hükümlerden hareketle mahallin en

büyük mülki idare amirinin köy idaresi organları üzerinde idari vesayet yetkisine sahip olduğu söylenebilir. Ancak, 6360 sayılı Kanununa göre; büyükşehir belediyeleri, köy idaresiyken tüzel kişiliği kaldırılıp mahalleye dönüşen yerler için ilçe belediyelerinin istekte bulunması halinde ticari saik taşımayan yapılar için imara ilişkin güncel mevzuat kapsamında o yerin mimari, geleneksel ve kültürel özelliklerine denk gelen mimari projeleri yapabilir veya yaptırabilir şeklinde bir hüküm de olduğu gözden kaçırılmamalıdır(6360 sayılı Kanun).

2.3.4. Büyükşehir Belediyesinin İlçe Belediyesi Üzerindeki İdari Vesayet Denetimi

Büyükşehir belediyesinin mülki sınırları içinde yani büyükşehir kapsamındaki ilçe belediyeleri üzerinde iki konuda idari vesayet yetkisi vardır. Bu hususların Büyükşehir Belediye Yasasında düzenlendiği ve bunların bütçe ile imar konusuna ilişkin olduğu görülmektedir. Bu Yasanın 14. Maddesinden hareketle büyükşehir sınırları içerisinde yer alan ilçe belediyelerinin imara ilişkin meclis kararlarının büyükşehir belediye meclisinde değiştirilerek kabul edilmesi mümkündür. Yine, aynı Yasanın 25. Maddesinde yer alan düzenlemeye göre ise bu belediyelerin bütçeleri de büyükşehir belediyesi meclisine sunulur ve bu bütçelerin de değiştirilerek kabul edilmesi mümkündür. Hem imar hem de bütçeye ilişkin kararlar değiştirilerek kabul edilmiyorsa o zaman da aynen kabul eder. Netice itibariyle ve bu hükümlerden hareketle bütçe ve imar konusunda büyükşehir belediyesinin büyükşehir kapsamındaki ilçe belediyeleri üzerinde idari vesayet yetkisinin olduğu ifade edilebilir.

3. MAHALLİ İDARELERİN DENETİMİNDE YAPILABİLECEKLERE DAİR MODEL ÖNERİSİ: SÜREKLİ İZLEYİCİ BAŞKANLIĞI

Sürekli izleyici kadrosu, belirli dönemlerde yapılan denetimler gibi olmayıp sessiz bir biçimde sürekli olarak ilgili yerel yönetimleri gözetlemeyi hedefleyerek kurgulanmıştır. Bir nevi hükümet komiseri mahiyetinde düşünülebilir. Öyle ki bu sayede ‘yerel yönetim teşkilatına’ ciddi bir denetleme mekanizması kurulması amaçlanmaktadır. Yine, Sayıştay Başkanlığının yerel yönetimlere ilişkin denetim yetkisine son verip Sayıştay Başkanlığının bu bağlamda bir yüksek mahkeme hüviyetine bürünmesine yardımcı olunabilecektir. Çalışmanın bu bölümünde Sürekli İzleyici Başkanlığı’nın yapısal, işlevsel, görev çevresi ve fayda ile sakıncaları bakımından değerlendirilmesi yapılmaktadır.

3.1. Yapısal Açından Sürekli İzleyici Başkanlığı

Yapısal açıdan Sürekli İzleyici Başkanlığı’nın idari teşkilattaki konumunun ve iç yapısının oluşumunun ayrı ayrı ele alınması daha sağlıklı olacaktır.

3.1.1. İdari Teşkilattaki Konumu

Sürekli İzleyici Başkanlığı'nın, Türk İdari Sistemindeki yerel yönetim teşkilatını bir bütün olarak denetlemesi maksadıyla kurulması düşünülmektedir. Sürekli İzleyici Başkanlığı, TBMM Başkanlığına bağlı olup ayrıca tüzelkişiliğe haiz, özerk bütçeli, merkezi Ankara olarak, bir başkan ve beş başkan yardımcısından müteşekkil bir kurum olarak tasarlanmıştır.

Sürekli İzleyici Başkanlığı, bir yüksek denetim birimi olup bakanlık ve diğer idare denetim birimlerinden ayrı bir yapıya haizdir. Herhangi bir birim, kişi, makam bu Başkanlığa emir, talimat veremez veya herhangi bir telkinde bulunamaz. Bu Başkanlık konumu gereği bağımsız bir hareket kabiliyetine sahiptir.

3.1.2. İç Yapısının Oluşumu

Başkanlık, bir kurul, yeteri kadar sürekli izleyici ve sürekli izleyici yardımcısı ile büro işlerini yapmak üzere sekreterlikten oluşacaktır. Kurul başkanı aynı zamanda Kurumun da başkanı olacaktır. Sürekli izleyici kurulunun üye sayısı 101 olacaktır. Kurul üyelerinin temel görevi izleyici gruplarına başkanlık etmek, izleyici grupları oluşturmak, çalışma rehberi ve planı hazırlamak, ilgili raporları Kurula sunup izah etmek, gerekli durumlarda savunma yapmak şeklinde sıralanabilir.

Sürekli İzleyici Kuruluna, bir üyeyi İçişleri Bakanı, bir üyeyi Maliye Bakanı, bir üyeyi Ekonomi Bakanı, bir üyeyi Danıştay Başkanlığı, bir üyeyi Yargıtay Başkanlığı, bir üyeyi Anayasa Mahkemesi Başkanlığı, bir üyeyi Sayıştay Başkanlığı, bir üyeyi Adalet Bakanı, üç üyeyi Cumhurbaşkanı, doksan üyeyi TBMM Genel Kurulu ataması öngörülmektedir. Kurul üyelerinin görev süresi 12 yıldır. Bir üye ikinci kez atanamayacaktır.

Sürekli izleyicilerin mesleğe intisabı sürekli izleyici yardımcılığı şeklinde olması öngörülmektedir. Sürekli izleyici yardımcısı olmak isteyenlerin diğer hususlar saklı kalmak kaydıyla muhakkak herhangi bir kamu idaresinin denetim biriminde en az 5 yıldır fiili olarak çalışıyor olması gerekmektedir. Ayrıca, bu izleyici yardımcısı adaylarının hayatının hiçbir safhında siyasi parti üyesi olmamış olması gerekmektedir.

3.2. İşlevselliği Açısından Sürekli İzleyici Başkanlığı

Sürekli İzleyici Başkanlığı'nın, Türk İdari Sistemindeki yerel yönetim teşkilatını bir bütün olarak denetlenmesi maksadıyla kurulması düşünülmektedir. Bu başkanlığın kurulması ile birlikte Sayıştay Başkanlığının yerel yönetimleri fiili denetimine son verilecek olup artık Sayıştay Başkanlığı işbu Sürekli İzleyici Başkanlığının raporlarını inceleyecek ve yerel yönetimler bağlamında tamamen hesap yargılaması işlevi görecektir.

Sürekli izleyiciler, hesap ve harcama işlemlerinin hukuka uygunluğu,

verimlilik, yerindelik, karlılık, borçlanmayı uygun görme, kasıtlı zarara uğratma vb. gibi konularda rapor tanzim edip görüş yazacaklardır. Özellikle ilgili kurumların iştirakleri ve şirketlerine daha özenle yaklaşılacaktır.

Bu başkanlık yerel yönetimlerin özellikle mali hesaplarını ve buna dayanak belgelerini inceleyecek olup ayrıca ilgili yönetimin performans hedeflerini de kontrol etmekle yükümlüdür. Ancak, hiçbir şekilde yerindelik denetimi yapamaz ve ilgili yerel yönetimin iç işleyişindeki icrasına karışamaz.

Sürekli izleyici ve sürekli izleyici yardımcıları en az 8 ay kendilerine görev olarak tevdi edilen yerel yönetim birimlerini izleyecek, ilgili birimlerin hesapları bakımından kalan en fazla 4 ay içinde de raporlarını tanzim edeceklerdir. İşbu sürekli izleyicilere görevlendirildikleri yerel birimlerde sürekli olarak çalışmalarını yapabilmeleri amacıyla gerekli kolaylık sağlanacaktır. Bahse konu Sayıştay Başkanlığının yerel yönetimler üzerindeki fiili denetimine son verilirken diğer teftiş birimleri de sadece şikâyet söz konusu olduğu hallerde yerel yönetimleri teftiş edebilecektir. Yerel yönetim birimlerinde öncelik her zaman sürekli izleyici kadrolarında olacaktır. Sürekli izleyici kadroları yerel yönetimleri idari manada denetleme yapamayacaklardır. İlgili izleme ve denetleme mekanizmaları sadece hesap ve parasal işlerle sınırlı olacaktır. Söz konusu yerel yönetimler harcama ve hesap işlemlerine ilişkin görüş yazılarını sadece Sürekli İzleyici Başkanlığından talep edebilecektir. Ayrıca, bir yerel birimin borçlanma yapmadan önce Sürekli İzleyici Başkanlığından ilgili bilançoları incelendikten sonra onay alması öngörülmektedir. İlgili yerel yönetimin tüm veri tabanı bu sürekli izleyici kadrolarına açık olacaktır. Adı geçen sürekli izleyici kurulu belli ve benzer konularda ilke karar alacaktır ve bunu mevzuat bağlamında oluşturulacak veri tabanına giriş yapacaktır.

Sürekli izleyicilerin tanzim ettiği raporlar, görüşler ve şüphe duyduğu tüm hususların onaylı birer örnekleri Sayıştay Başkanlığına, Maliye Bakanlığına ve TBMM Başkanlığına gönderilecektir. Raporların ve tüm bilgilendirmelerin gönderilmesi elektronik ortamda ve gizli ibareli olacaktır.

Sürekli izleyiciler yıllık izleme raporu, genel rapor, talep halinde rapor, özellikli tetkik raporu yazacaklardır. İşbu raporların tanzim edilip ilgili birimlere gönderilmesi her halükârda mali yılbaşından 75 gün öncesine kadar geciktirilemez. Sürekli izleyicilerin özlük işleri, yasak kapsamına giren hususlar tıpkı Sayıştay Denetçiliğinde olduğu gibi öngörülmektedir.

3.3. Görev Çevresi Açısından Sürekli İzleyici Başkanlığı

Türkiye sınırları içerisinde yer alan yerel yönetimlerin denetlenmesi bakımından il özel idaresi, belediye, büyükşehir belediye, köy idaresi, mahalli idare birlikleri, bu kurumların tüm şirketleri ve iştirakleri, her ne

kadar yerel yönetim olarak ifade edilmese de kalkınma ajansları izleme ve denetim kapsamına dâhil olacaktır. Buradan hareketle bu Başkanlığın görev çevresinin ülke sınırları içerisindeki büyükşehir belediyeleri, belediyeler, il özel idareleri, köy idareleri, mahalli idare birlikleri ile bunların iştiraklerinin ve ortaklıklarının faaliyet alanı ve işlemleri olacaktır.

Sürekli izleyicilerin temel görevleri, izleyici grubu içinde çalışma programlarıyla verilen konularda denetim, teftiş ve incelemeler yapmak, ilgili raporları tanzim etmek, Kurul üyelerine bu konuda açıklamada bulunmak, kurul başkanı ve grup başkanınca verilen hukuka uygun işleri yerine getirmek şeklinde öngörülmektedir.

3.4. Sürekli İzleyici Başkanlığı'nın Denetlenmesi

Başkanlık hem iç denetçiler eliyle hem de dış denetim kapsamında denetlenecektir. Bu husus denetleyenlerin de denetlenmesi bakımından önem ihtiva etmektedir.

3.4.1. İç Denetim

5018 sayılı Yasa ve burada yer alan iç denetim müessesine ilişkin hükme göre çıkarılan ilgili yönetmelik kapsamında Sürekli İzleyici Başkanlığı uhdesinde en az iki iç denetçi kadrosu ihdas edilecektir. Bu ihdas edilen iç denetçilik kadroları eliyle sıkı bir iç denetim süreci ortaya konulacaktır. Tanzim edilen raporlar ve süreç denetimi kapsamında düzenlenen tavsiye kararları bu Başkanlığa gereği yapılmak üzere iletilecektir. Burada yer alan iç denetim müessesinden amaçlanan ise nasıl ki bu Başkanlığın dış denetim kapsamında bir denetim görevi varsa aynı şekilde denetleyenlerin de denetlenmesini sağlamak suretiyle şeffaflık ve öngörülebilirlik ile süreç yönetimini sağlıklı şekilde işletilmesi amaçlanmaktadır.

3.4.2. Dış Denetim

Bu başkanlığın dış denetimi ya da diğer adıyla teftişi TBMM Genel Kurulu tarafından belirlenecek ve milletvekillerinden oluşacak bir komisyon tarafından farklı kurumlardan her 2 yılda bir seçilecek 33 kişilik heyet tarafından yapılması öngörülmektedir.

Yapılan olan denetim sonrası ilgili denetim/teftiş raporunun TBMM'ye sunulması ve bu raporların da Sürekli İzleyici Başkanlığı'nın bütçe görüşmelerinde Mecliste görüşülmesinin sağlanması hedeflenmektedir. Çünkü, denetim yapan kuruluşların da denetlenmesi ve bunların yaptıkları iş ve işlemlerle harcamalarının kontrol edilmesi hukuk devleti olma gereğinin doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Tek taraflı yapılan denetimlerin sıhhatli olup olmayacağı da literatürde tartışmalı bir durumdayken denetimi yapanların üzerinde de gözlemleyicinin olması daha uygun olacaktır.

3.5. Fayda ve Sakıncaları Açısından Sürekli İzleyici Başkanlığı

Sürekli izleyici kadrosunun olası faydalarını maddeler halinde sıralarsak şu şekilde ifade edebiliriz;

- a. Sayıştay Başkanlığının iş yükünü azaltıp işbu Kurumunun tam bir hesap mahkemesi haline gelmesinde büyük katkı sağlaması,
- b. Yerel yönetimler ne kadar özerk olursa olsun etkin bir denetim ve izleme mekanizması getirecek olması,
- c. Sürekli izleyici kurulunun siyasi saiklerden uzak bir teşekküle haiz olması sebebiyle denetimlerinin ve izleme yöntemlerinin görece bağımsız olması,
- d. Yerel yönetimlerin hesap verilebilirlik ve şeffaflık noktasına doğru ilerlemesine vesile olması,
- e. Yerel yönetimler bakımından denetiminin sürekli hale gelmesinden ötürü bir denetim kültürünün zuhur edecek olması,
- f. Özellikle yerel yönetimlerin şirketlerinin kar etme hedefine ulaşmada daha azimli hale geleceği gibi çeşitli olumlu etkilerin olabileceğini ifade edebiliriz.

Sürekli izleyici kadrosunun olası olumsuz etkilerinin ise kamu kurumları adına denetim gerçekleştiren yapının büyümesi, ayrı bir ödenek tahsis edilecek olması nedeniyle ülke bütçesine yük getirebileceği, ilk defa kurulacak bir yapı olması nedeniyle denetim alanında deneyim kazanılmasının ve kurumsal kültürün oluşmasının zaman alabileceği şeklinde değerlendirilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın temelini ve yazılma amacını yerel yönetimlerin denetimi mevzuu oluşturmaktadır. Çalışmanın konusunu Türk idari teşkilatı bağlamında denetim ve özelde yerel yönetimlerin denetimi oluşturmaktadır. Bu amaçla çalışma sınırları dâhilinde denetim türleri irdelenmiştir. Bu kapsamda mevcut denetimin genel anlamda iç denetim ve dış denetimden müteşekkil olduğu, bu denetimlerin kapsamı ile boyutları, hangi mevzuata göre yapıldığı, denetimi gerçekleştiren kurumlar ve bu denetimlerin ne derece etkin olduğu gibi hususlarda gerekli tespitler yapılmıştır.

Bu çalışmamız neticesinde 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunuyla birlikte sair alanlarda olduğu gibi denetim alanında da yeni kamu yönetimi anlayışının tezahürlerinin varlığı müşahade edilmiştir. Her ne kadar çeşitli noksanlıkları bulunsa da iç denetimin etkinliği ve önemi eskiye nazaran daha da arttığı gözlemlenmiştir. Aynı zamanda merkezi idarenin çeşitli vasıtalarla yerel yönetimler üzerinde gerçekleştirdiği izleme

ve kontrol yetkisini azaltma noktasında çekimser olduğu da görülmektedir. Bu durumun temelinde ülkemizin üniter bir yapıya sahip olması, bulunduğu coğrafi konumu ve güvenlik kaygıları gibi esaslı sebepler mevcuttur.

Tüm bu tereddütlere rağmen gerek iç denetimin gerekse de dış denetimin etkinliği anlamında bazı sorunlarla karşılaşıldığı ve bu sorunların aşılması için hem yasal hem de uygulamada bazı adımların atılması gerektiği şarttır. Bu bağlamda atılacak adımlar çok önem arz etmektedir. 21. Yüzyılın Türkiye'sinde yerel yönetimler üzerindeki gerekli denetimlerin yeterli etkinlik ve işlevsellik seviyesinde olamaması, ülkemizde hala şeffaflık ve hesap verilebilirlik alanlarında noksanlıklar yaratmaktadır. Bu bağlamda kurgulanan sürekli izleyici kadrosu bu noksanlıkların giderilmesine katkı sunabilir.

Sonuç olarak yerel yönetimlerdeki denetimin hesap verilebilirlik, şeffaflık, kaynakların etkin kullanılması, yerel yöneticilere yol göstermesi açısından önemi aşikârdır. Bu nedenle ülkemizin genel durumu da dikkate alınmak yerel yönetimlerin denetimi bütünlüklü bir bakış açısıyla, mevzuatta sınırları netleştirilmiş yeni düzenlemelere giderek yeniden değerlendirilmelidir. Konuyla ilgili olarak denetim elemanlarının sayısı artırılmalıdır. Bu kapsamda kurgulanan Sürekli İzleyici Başkanlığı kurgusu bu duruma bir öneri niteliğindedir. Böylece yerel yönetimlerin daha sağlıklı ve sürekli denetiminin yapılması mümkün olacaktır. Sonuç olarak yerel yönetimler üzerindeki denetimlerde gerekli etkinlik artacak ve nihai hedef olan halkın yerel yönetimlerden memnuniyetinin artmasına katkı sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- 1-Aktalay, A.(2011). Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı Çerçevesinde Merkezden Yönetim ve Yerinden Yönetim Arasındaki Denetim İlişkisi, İstanbul: Legal Kitabevi.
- 2-Akyılmaz, B; Sezginer, M; Kaya, C.(2014). Türk İdare Hukuku, Ankara/İstanbul: Seçkin Yayıncılık.
- 3-Atay, E. E.(2014). İdare Hukuku, Ankara: Turhan Kitabevi.
- 4-Berkün, S.(2017). Kamu Açısından Yönetim, Hak-İş Emek ve Toplum Dergisi, Cilt 6 Yıl 6
- Bülbül D; Meriç, M.(2013). Mali Yapı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- 5-Çelik, V. & Demirci, Ö. (2019). Türk Kamu Yönetiminin Denetim Yolları Ve İşleyişi . Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi , 5 (2) , 133-143
- 6-Çukurçayır, M. A. (2015), Yerel Yönetimler, Kuram, Kurum ve Yeni Yaklaşımlar, Konya: Çizgi Kitabevi.
- 7-Dursunoğlu, İ. , Boyalı, H. & Gündoğdu, S. (2021). Türkiye’de Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık) İmajına Yönelik Bir Araştırma, Ombudsman Akademik Dergisi , 7 (14) , 67-94 .
- Eren, V. (2006). Kamu Yönetiminde Denetim Anlayışındaki Gelişmeler, Öneri Dergisi , 7 (25) , 255-267
- 8-Gökmen, D.(2009). Kamu İdarelerinde İç Denetim, Ankara: Alp Yayınevi.
- 9-Günday, M.(2011). İdare Hukuku, Ankara: İmaj Yayınevi.
- 10-İnternet: ‘<https://sozluk.gov.tr/erişim> tarihi 24.02.2022’
- 11-Karanfiloğlu, A.Y.(2000). Yerel Yönetimlerin Denetimi, Sayıştay Yayın İşleri Müdürlüğü, Ağustos, https://www.sayistay.gov.tr/files/825_yerelyonetim_denetimi.pdf, erişim tarihi 01.11.2021’
- 12-Koç, T; Gün, S.(2011) Kamu Yönetimi, Ankara: Pelikan Yayıncılık.
- 13-Mecek, M; Doğan, M; Parlak, B; Derdiman, R. C; Uysal, Y.(2015). İdari ve Mali Açından Türkiye’de Yerel Yönetimler, Ankara: Bekad Yayınları.
- 14-Pustu, Y(2005). Yerel Yönetimler ve Demokrasi. Sayıştay Dergisi, <https://dergi.sayistay.gov.tr/Upload/95906369/files/dergi/pdf/der57m5.pdf>, erişim tarihi 28.12.2021
- 15-Satılmış, İ.(2015). Sayıştay Denetimi Kapsamında Kamu Görevlilerinin Hesap Verme ve Kişisel Sorumluluğu, Sayıştay Başkanlığı İçin Etüt Çalışması, Ankara: Sayıştay Başkanlığı Kütüphanesi.
- 16-Şahin, Y. (2017), Yerel Yönetimler, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- 17-Şengül, R.(2014).Yerel Yönetimler, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

- 18-Tekeli, R: İlman, T: Arslaner, H.(2015). Yerel Yönetimler Üzerine, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- 19-Türkyılmaz, A. (2016). Belediyelerde Denetim . Denetişim, (15) , 16-33 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/denetisim/issue/22466/240286>
- 20-Tortop, N., Aykaç, B., Yayman, H. & Özer, M. A. (2014). Mahalli İdareler (3. b.). Ankara: Nobel Yayın.
- 21-Ünal, F.(2008). Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Denetimi Ve Yerel Yönetim Ombudsmanı Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, erişim adresi: <https://tez.yo.k.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonuc-Yeni.jsp>

Yararlanılan Mevzuat;

- 22-İnternet: ‘www.mevzuat.gov.tr, erişim tarihi 31.12.2021’
- 23-İnternet: ‘<https://www.resmigazete.gov.tr/>, erişim tarihi 31.12.2021’
- 24-1982 Anayasası, (1982, 9 Kasım), Resmi Gazete (Sayı: 17863), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (31.12.2021-27.02.2022).
- 25-5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, (2005, 4 Mart), Resmi Gazete (Sayı: 25745), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5302.pdf> (25.02.2022).
- 26-5393 sayılı Belediye Kanunu, (2005, 13 Temmuz), Resmi Gazete (Sayı: 25874), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> (26.02.2022).
- 27-5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, (2004, 23 Temmuz), Resmi Gazete (Sayı: 25531), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5216.pdf> (26.02.2022).
- 28-6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, (2012, 29 Haziran), Resmi Gazete (Sayı: 28338), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6328.pdf> (01.03.2022).
- 29-5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, (2003, 24 Aralık), Resmi Gazete (Sayı: 25326), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5018.pdf> (02.03.2022).
- 30-İç Denetçilerin Çalışma Usul Ve Esasları Hakkında Yönetmelik, (2006, 12 Temmuz), Resmi Gazete (Sayı: 26226), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/21.5.200610654.pdf> (02.03.2022).
- 31-İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Yönetmeliği, (2021, 02 Haziran), Resmi Gazete (Sayı: 31499), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=38655&mevzuatTur=KurulYonetmeliği&mevzuatTertip=5> (03.03.2022).
- 32-İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Kontrolörleri Yönetmeliği, (1984, 11 Nisan), Resmi Gazete (Sayı: 18369), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr>

gov.tr/mevzuat ?MevzuatNo =468 4& Me v z u a t T ur=7&MevzuatTer-
tip=5 (03.03.2022).

33-6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi Ve Yirmi Yedi İlçe Kurul-
ması İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik
Yapılmasına Dair Kanun (2012, 12 Kasım), Resmi Gazete (Sayı: 28489),
Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6360.pdf>
(14.03.2022).

“

Bölüm 11

TEDARİK ZİNCİRİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR YÖNETİMİ

Saniye YILDIRIM ÖZMUTLU¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Tekirdağ-Türkiye, E-posta: saniyeyildirim@nku.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-6199-3999

”

Giriş

Son yıllarda hiç şüphe yok ki işletmelerin odak noktasında sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi yer almaktadır. Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi kavramını anlamlandırabilmek için öncelikle *sürdürülebilirlik* ve *tedarik zinciri yönetimi* kavramlarının neyi ifade ettiğini bilmek gerekir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu kavramlara daha net bir şekilde vurgu yapılacaktır. Sürdürülebilirlik kavramını tedarik zinciri operasyonlarına entegre etmek, organizasyonun piyasada rekabet avantajı oluşturmaya imkan sağlamaktadır. Herhangi bir organizasyonun, sürdürülebilirlik kavramını tedarik zinciri operasyonlarına entegre etmeindeki yönetsel yaklaşımı da başarı yolunda ilerlemenin gereklilikleri arasında yer almaktadır. Özellikle küresel pazarda organizasyonlar başarıya ulaşmak için inkâr edilemez bir şekilde, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimini uçtan uca iş sistemlerine uygulamak için büyük çaba sarf etmektedirler. Organizasyonların üst yönetiminin, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimini sağlamada, sürdürülebilir uygulamaları temel iş fonksiyonlarına entegre etmekte tereddüt etmemesi gerekir. Çünkü, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi ile güçlü organizasyon performansı elde edilmek istenmektedir. Peki sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi yaklaşımı ile zayıf organizasyon performansı elde edilmesi de mümkün müdür? Eğer, sürdürülebilirlik ideolojisinin anlaşılmasında belirsizlikler, organizasyonlar arasında güven eksikliği, uzmanlık eksikliği ya da yoksunluğu gibi benzeri durumlar var ise zayıf performans elde edilmesi sonucu ile karşılaşılabılır.

Literatürde sürdürülebilir uygulamalar ve sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi hakkında çok sayıda bilimsel araştırma makalesinin mevcut olması hasebi ile özellikle literatür taramasının kapsamı geniş tutulmuş olup, böylece konunun irdelenmesi ve olabildiğince kapsayıcı bir şekilde ele alınması amaçlanmıştır. İncelenen literatür sonucunda, organizasyon üst yönetiminden sorumlu olan kişilerin sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimini benimseme oranının düşük olduğu, sürdürülebilir uygulamaları temel iş fonksiyonlarına entegre etmekte tereddüt ettikleri görülmektedir. Bu nedenle, benimsenme hızını ve sıklığını artırmak için sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi alanını çeşitli boyutlarda keşfetmeye yardımcı olacak araştırmalara ve çalışmalara ihtiyaç vardır. Yapılan bu çalışma ile sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi hakkında sunulan değerli bilgilerden faydalanılarak uygulayıcı sayısının ve yönetici sayısının artırılmasına yardımcı olunmak istenmiştir. Bu nedenle bu çalışmanın temel amacını, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimindeki gelişen beklentileri, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminin önemini ve araştırma eğilimlerini netleştirmek oluşturmaktadır. Bununla beraber, sürdürülebilir tedarik zinciri araştırma alanında güncel bilimsel çalışmalar incelenerek mevcut durum belirlenme-

ye çalışılmış, böylece bu konuda gelecekteki gelişmelerin neler olabileceği hakkında bir fikir verilmek istenmiştir.

Çalışma dört ana başlıkta ele alınacak olup, ilk olarak, sürdürülebilirlik kavramı, ikinci olarak, tedarik zinciri yönetiminin konsepti, üçüncü olarak, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminin arka planı ve gelişimi incelenmiştir. Son olarak, sonuç ve gelecekteki araştırma yönlerinin neler olabileceği tartışılmıştır. Böylece yapılan çalışma ile sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminin gelişen doğasını daha iyi tanımlamak, açıklamak, tahmin etmek ve ışık tutmak için yeni perspektifler geliştirmek istenmiştir.

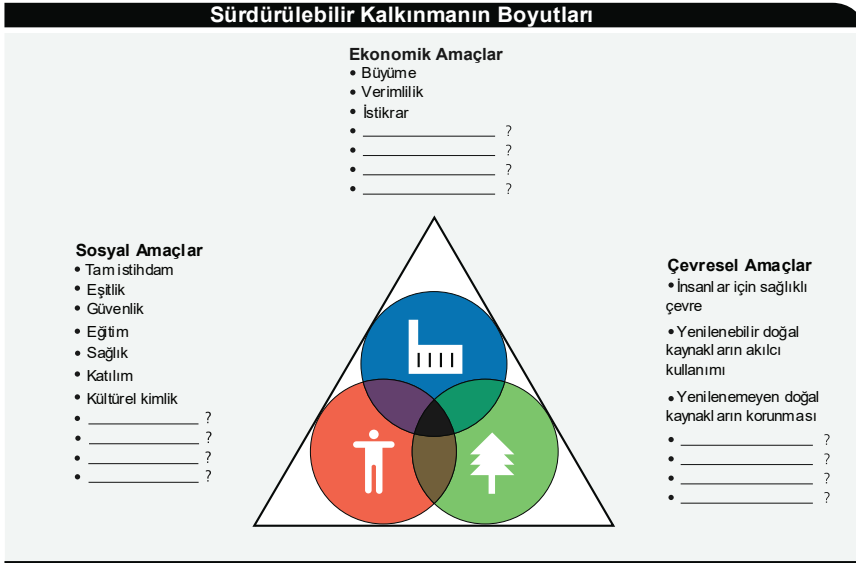
1. Sürdürülebilirlik Kavramı

Sürdürülebilirlik kavramına akademik çalışmalarda yoğun bir şekilde yer verilmektedir. Sürdürülebilirlik, çok çeşitli anlamları olan tartışmalı bir kavramdır. Sürdürülebilirlik teorileri kişilerin ve kuruluşların dünya görüşlerine göre farklı biçimlerde şekillenmektedir ve şekillenme esnasında da hala tartışılmaktadır. Sürdürülebilirliğin ne anlama geldiği konusunda kendi yorumlarını yapan büyük firmalar, hükümetler, sosyal reformcular ve çevre aktivistleri mevcuttur (Giddings, Hopwood & O'brien, 2002, s. 187). Bu çalışma boyunca sürdürülebilirlik terimi, sürdürülebilir gelişme ya da kalkınma gibi benzer kavramları kapsayan genel bir terim olarak kullanılmaktadır. Burada sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir gelişme (kalkınma) terimlerinin anlamı arasında bir ayrım yapılmamıştır. Literatüre göre sürdürülebilirlik, genellikle hepsi birbirine bağlı olan çevresel, ekonomik ve sosyal olmak üzere üç boyuttan oluşan bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Giddings vd., 2002; Elliott, 2013; Ohlsson, Gericke & Borg, 2022, s. 15). Sürdürülebilirlik kavramının sadece anlamını bilmek yeterli değildir, bununla birlikte asıl önemli olan bu kavramın toplumların ve organizasyonların yönetimine, ürün ve hizmet üretim süreçlerine dâhil edilmesi ve entegre edilebilmesi gereklidir. Sürdürülebilirlik kavramı, gelişmede ya da kalkınmada “adil ve dengeli” olmak olarak adlandırılabilir. Bunun anlamı, gelişmenin ya da kalkınmanın süresiz olarak devam etmesi için aynı nesil içinde ve nesiller arasında farklı insan gruplarının çıkarlarını dengelemesi, bunun eşzamanlı olarak birbiriyle ilişkili üç ana alan ekonomik, sosyal ve çevresel bağlamda yapılması ve sürdürülebilirlik hedeflerinin bu yönde şekillenmesinin sağlanmasıdır. Böylece sürdürülebilirlik, refah için fırsatların eşitliği olarak tanımlanan eşitlik ve aynı zamanda hedeflerin kapsamı ile ilgilidir (Soubbotina, 2004, s. 9-10). Sürdürülebilirlik, tüm kaynakları saygılı ve ölçülü şekilde kullanan bir toplum vizyonu yaratmak ve benimsemek amacıyla yürütülen katılımcı bir süreci ifade etmektedir (Viederman, 1994; Altuntaş & Türker, 2012, s. 41). Bu katılımcı süreç (üretim/hizmet) genel olarak dünyanın her yerine dağılmıştır (Seuring & Müller, 2008, s. 1699). Sürdürülebilirlik kavramı, kurumların kurumsal stratejisini etkileyen ürün ve hizmet üretimi için ekonomik, sosyal ve çevresel üç

kritik unsurun varlığı olarak ifade edilmektedir (Gold, Seuring & Beske, 2010; Álvarez-Gil, Berrone, Husillos & Lado, 2007; Beske, 2012; Beske & Seuring, 2014, s.323).

1.1. Sürdürülebilir Gelişim

Literatürde sürdürülebilirlik kavramı ile ilgili farklı tanımlamalar yer almasına rağmen henüz netlik kazanmış ortak bir tanımlama mevcut değildir. Sürdürülebilirliğin tüm toplum birimlerini etkilediği bilinmekle beraber yapılan tüm tanımlamaların ortak olarak birleştiği nokta, kavramın üç boyutunun olduğudur (Soubbotina, 2004, s.10). Sürdürülebilirlik kavramını ‘ekonomik, çevresel ve sosyal’ boyutların bir bütünü olarak ele almak ve tanımlamak gerekmektedir. Bu üç boyut birlikte ele alınıp değerlendirildiğinde, zaman zaman çelişen amaçları olmasına rağmen aynı kavram altında tanımlanabildiği görülmektedir. Aşağıda verilen Şekil 1, bu durumu daha net bir şekilde ifade etmektedir. Açıkça görülmektedir ki sürdürülebilirliği sağlamak için ekonomik, sosyal ve çevresel alanların iş birliği ile tüm alanlardaki gelişimleri ve devamlılığı desteklemek ve yeni hedefleri eklemek gerekmektedir. Şekil 1’de verilen husus, hiçbir şekilde göz ardı edilmemelidir. Göz ardı edildiğinde tüm alanlardaki gelişmeler yavaşlayacak hatta duracaktır. Ayrıca sürdürülebilirlik yerel ve ulusal düzeyde alınan kararlar ve belirlenen hedeflerle sağlatılmakta birlikte, bundan ziyade uluslararası düzeyde hatta küresel bağlamda da gerçekleştirilmelidir. Küresel bağlamda sürdürülebilirliği sağlamada tüm alanlardaki gelişim sürecini pozitif değerlerle bütünleştirmek ve çok çeşitli kalkınma hedefleri ile dengelemek gerekir.

Şekil 1: Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları

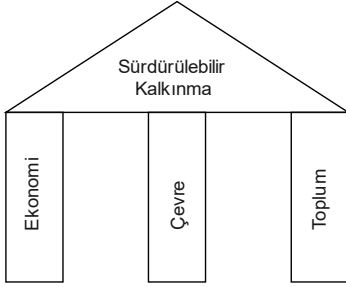
Kaynak: Soubbotina, 2004, s. 10

Günümüz dünyasında sürdürülebilir gelişmenin birçok yönünün uluslararası hatta küresel olması gerçeği, sürdürülebilirlik sürecini daha da karmaşıklştırıyor. Ulusal hatta yerel düzeyde alınan birçok karar ekonomik, sosyal ve çevresel olarak uluslararası etkide bulunur ve sonuçları yine uluslararası düzeyde olmaktadır. Öte yandan, ulusal politikalar, sürdürülebilirliğin birçok zorluğuyla etkin bir şekilde başa çıkmak için genellikle yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, sürdürülebilir gelişimde ve kalkınmada sınıraşan hatta küresel sorunların yelpazesinde uluslararası işbirliği vazgeçilmez bir hale gelmektedir. Tartışmasız, her ülkede olduğu kadar küresel olarak da sürdürülebilir gelişmenin ya da kalkınmanın en kritik sorunu *aşırı yoksulluğu ortadan kaldırmaktır*. Çünkü yoksulluk, temiz çevreden kişisel özgürlüğe kadar, kalkınmanın diğer hedeflerinin çoğuna ulaşmanın da önünde duruyor. Bir diğer yakından ilişkili küresel sorun, tüm bölgelerde ve tüm ülkelerde *barışı tesis etmek ve korumaktır*. Savaş ve yoksulluk, doğası gereği tüm ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınma hedeflerine zarar vermektedir (bkz. Şekil 1). Şekil 1’de yer alan bu kadar çok farklı sürdürülebilirlik hedefini dengelemek her ülke için çok büyük bir zordur. Ancak, hükümetler bu tür kararları düzenli olarak almak zorundadır. Bu tür kararlar çoğunluğun çıkarlarını yansıtacaksa, mümkün olan en demokratik ve katılımcı şekilde alınmalıdır. Çünkü sürdürülebilirliğin, sürdürülebilir gelişmenin (kaygı, endişe, ilerleme, devamlılık vb.) merkezinde insan vardır. Tüm insanlığın ve yaşam gösteren tüm varlıkların doğayla uyumlu, sağlıklı ve üretken bir yaşam sürmeye hakları vardır (Soubbotina, 2004, s.10).

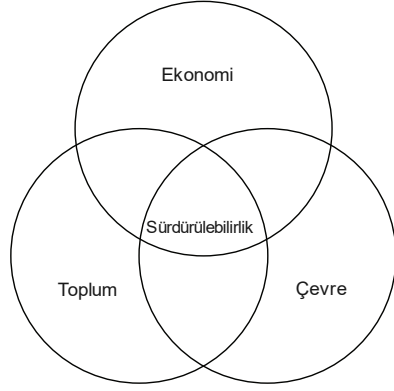
1.2. Sürdürülebilirlikte Dengeli Gelişim

Sürdürülebilirliğin ekonomik, sosyal ve çevresel bu üç boyutunun eşit olarak dikkate alınması gerekmektedir. Sürdürülebilirlik, ekonomi, toplum ve çevre arasında bir denge kurmaktadır. Sürdürülebilirlik genellikle karmaşıktır ve bir boyuttaki bir eylemin diğerindeki sonucu nasıl etkileyeceğini tahmin etmek zordur (Elliott, 2013; Wals & Corcoran, 2012). Sürdürülebilirlik, ulusal, bölgesel, kurumsal ve küresel düzeydeki uygulamalar için yol gösterici bir kavramsal çerçeve sunmaktadır (Altuntaş & Türker, 2012, s. 39). Sürdürülebilirlik üzerine çalışmalar yapan Giddings vd. (2002), Soubbotina (2004), Wals & Corcoran (2012), Elliott (2013), Grant, Wong, & Trautrim (2017) gibi araştırmacılar bir dizi çerçeve veya tipoloji önererek karmaşık olan sürdürülebilir kalkınma kavramını basitleştirmeye çalışmışlardır. Şekil 2 (a-b-c) sürdürülebilirliğin anlaşılmasını kolaylaştıran ekonomi, toplum ve çevre arasında bir denge kurmanın gerekliliğini gösteren çerçeveyi sunmaktadır.

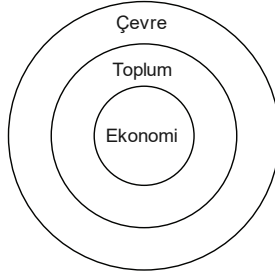
Sürdürülebilir kalkınmanın tasviri

(a)

(b)

(c)

Şekil 2: Sürdürülebilir Kalkınmada Dengeli Olmak

Kaynak: Elliott, 2013, s.20

Birinci şekilde görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınma üç sütun olarak sunulmuştur (Şekil 2a). Bu durum kalkınmanın sürdürülebilir olması için ekonomik, sosyal ve çevresel alanların birlikte ve eşit olarak (bütünsel olarak) dikkate alınması ihtiyacını doğrulamaktadır (Elliott, 2013, s.21). İkinci şekilde görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınma, çemberlerin kesiştiği yerde yani örtüşme alanındadır (Şekil 2b). Diğer bir deyişle bu üç boyutun aralarındaki ilişki birbiri ile kesişen kümeler olarak bir Ven şemasında sunulur. Bu şekil üç boyutun birlikte, sürdürülebilirliğin elde edilmesi için gerekli alanı nasıl yarattığını göstermektedir. Bu boyutların (dairelerin) örtüştüğü yer sürdürülebilirliği göstermektedir (Giddings vd., 2002, s. 189; Ohlsson vd., 2022, s. 16). Üçüncü şekilde görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınma, ekonomi ve toplum alanlarını da kapsayan daha geniş bir çevre çemberi içinde gösterildiği eşmerkezli veya iç içe çemberlerdir (Şekil 2c). Birbirinin altında yer alan ve birbirine bağımlı olan bu üç farklı boyutun iç içe geçmesi, ekonomi topluma bağımlı bir şekilde var olmaktadır, toplum da varlığını sürdürmek için çevreye ihtiyaç duymaktadır şeklinde an-

laşılmalıdır (Korten, 1996; Giddings vd., 2002; Van Zanten & Van Tulder, 2021, s. 3712).

Şekil 2>deki tüm çerçeveler statik görünümde. Ayrıca boyutların farklı durumlarda katılım açısından nasıl değiştiği şekillerde belirtilmesine rağmen üç boyut arasında örtüşen işbirliğinde sürdürülebilirliğin sağlandığı görülmektedir (Giddings vd. 2002). Günümüzün gerçeği, ekonominin çevreye ve topluma hakim olması anlayışına dayansa da (Korten, 1996; Giddings vd., 2002, s.190; Ohlsson vd., 2022, s. 15) sürdürülebilirliğin dengeli gelişimini sağlamak için tüm boyutların birlikte geliştirilmesi ve birbirlerini nasıl etkilediklerinin anlaşılması gerekir (Siraj-Blatchford, Smith & Samuelsson, 2010, s.9).

2. Tedarik Zinciri Yönetimi

Tedarik zinciri yönetimi (TZY), işletme ve stratejik yönetim literatüründe önemli bir araştırma alanıdır. Günümüzde de kapsamlı ve geniş bir şekilde çalışılmaya devam edilmektedir. TZY, kurumsal sürdürülebilirlikle ilgili ekonomik, çevresel ve sosyal alanda önemli bir konudur (Ashby, Leat, & Hudson-Smith, 2012, s. 497). Tedarik zinciri, hammadde tedarikçisinden son müşteriye kadar tüm üretim ve dağıtım sürecini kapsayan karmaşık ve kapsamlı bir kavramdır. Öncelikli hedefi, tüm müşteri ihtiyaçlarını karşılamak ve yanıt verebilirliği geliştirmek için farklı paydaşlar arasında bir ağ oluşturmaktır. Küreselleşen bir ekonomide birçok endüstri, verimli ve küresel tedarik zincirleri kurarak rekabet avantajlarını korumaya çalışmaktadır (Mol 2003; Xu Tatge, Xu & Liu, 2022, s.1). Artan küresel rekabet ile organizasyonların temel olmayan faaliyetlerinin dış kaynak kullanımı ve ürün yaşam döngülerinin kısalması nedeniyle TZY'ne olan ilgi son yıllarda daha da artmıştır (Skjott-Larsen, Schary, Mikkola, & Kotzab, 2007; Wissuwa & Durach, 2021, s. 1). Daha da önemlisi, organizasyonların tedarikçileri ve diğer stratejik ortakları ile yakın ve uzun vadeli ilişkileri, rekabet edebilirlikte kilit bir faktör haline gelmiştir (Christopher, 2005; Ortas, Moneva & Álvarez, 2014, s. 332).

TZY çok fazla araştırmacı tarafından ele alınıp tanımlamaları yapılmıştır ve araştırmacıların yapmış olduğu tanımlamalar arasında farklılıklar mevcuttur (Mentzer vd. 2001, s. 4). TZY ile ilgili yapılan tanımlamalardan birisi Cooper vd. (1997) tarafından yapılan tanımlamadır. TZY, hammadde tedarikçilerinden üretim, depolama ve son kullanıcılara nakliye yoluyla toplam bütünleştirici malzeme akışını yönetmeyi, ürünlerin üretimi ve dönüşümü ile ilişkili tüm faaliyetleri ve bilgi akışlarını yönetmeyi kapsamaktadır (Cooper, Lambert & Pagh, 1997, s.1; Moosav, Naeni, Fathollahi-Fard & Fiore, 2021, s. 2).

TZY, sistem çapında maliyetleri minimize edebilmek ve aynı zamanda hizmet seviyesi için gerekli ihtiyaçları karşılayabilmek amacıyla malın

üretilmesi ve doğru miktarda, doğru yerlere ve doğru zamanda dağılabilmesi için tedarikçileri, üreticileri, depoları ve mağazaları etkin bir şekilde entegre etmek üzere kullanılan yaklaşımlar kümesidir. Bununla beraber sipariş alımı, üretim ve siparişlerinin karşılanması, ürün/hizmet dağıtımı gibi siparişin gerçekleştirilmesine yönelik koordinasyon ve yönetim faaliyetlerini kapsamaktadır. TZY işbirliği ve güven ilişkilerine odaklanır. Bu işbirlikler sonucu tüm öğeler bir arada çalıştıkları için bir sinerji etkisi de oluşmaktadır. TZY, her bir müşterinin farklı olan ihtiyaçlarına cevap verilmesi için bir sürecin geliştirilmesini ele alır (Yıldırım, 2009, s.180).

Özetle, TZY pazar değişiklikleri etrafında gelişir ve teknolojik değişiklikler ile organizasyonun yönetme biçimlerini dönüştürmek için “stratejik ve sistemik” etkilerinin varlığından meydana gelmektedir (Min, Zacharia & Smith, 2019, s.48). Bununla beraber, TZY bir organizasyonun tüm paydaşlarının dikkate alınmasının ve müşteri gereksinimlerine cevap verilmesinin yanı sıra pazar perspektifini de içerir. Müşteri ve paydaş gereksinimlerinden türetilen sürdürülebilirliğin ekonomik, çevresel ve sosyal boyutu hedefleri dikkate alınırken, tedarik zinciri boyunca organizasyonlar arasındaki işbirliğinin yanı sıra malzeme, bilgi ve sermaye akışlarının yönetimi de sağlanmalıdır (Seuring & Müller, 2008, s. 1700). Bu tanım aslında bizlere şunu ifade etmektedir; organizasyonların TZY’ni, organizasyonlararası bilgi paylaşımını, iyi bir yönetim için kilit bir faktör olarak kabul ettiği ve paydaşları sürdürülebilir tedarik zincirinin önemli bir parçası olarak gördüğüdür (Beske & Seuring, 2014, s.323).

3. Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi

Literatür sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi (STZY) ile ilgili birçok çalışma içermesine rağmen STZY teorisi hala geliştirilme aşamasındadır (Ashby vd., 2012). Tedarik zincirinin sürdürülebilir yönetimi, dünya çapındaki organizasyonlar için temel stratejik bir faktör haline gelmiştir (Seuring, 2013, 1514). Organizasyonların, ekonomik, sosyal ve çevresel kaygıları benimseyerek TZY yaklaşımlarını genişleterek (Svensson, 2007, s. 263) yeni bir konseptte taşımaları, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Ashby vd., 2012, s.498).

Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi, geleneksel tedarik zinciri ve yeşil uygulamaların entegrasyonudur (Khan, Zhang, Golpîra, & Dong, 2018). Abdulrahman, Gunasekaran & Subramanian (2014, s. 460), “yeşil ürünler üretmek geleceğin iş çağıının ihtiyacıdır” şeklinde ifade etmiştir. Bununla birlikte, yeşil ürün pazarı dar ancak sürekli büyümekte ve organizasyonlar tedarik zinciri operasyonlarını sürdürülebilir operasyonlara doğru kaydırmaktadır (Khan, Sharif, Golpîra, & Kumar, 2019, s. 1064). Özellikle 2010 yılı ve sonrası, iklim değişikliği, hava kirliliği ve kirlilikle ilgili farklı durumlar dahil olmak üzere artan sosyo-çevresel sorunlar nedeniyle

sürdürülebilirlik kavramı daha da popülerlik kazanmıştır (Khan, Zhang, Kumar, Zavadskas, & Streimikiene, 2020, s. 835). Firmalar daha iyi sosyo-çevresel sürdürülebilirlik için tedarik zinciri operasyonlarında yeşil uygulamaları benimseme konusunda ağır bir baskıyla karşı karşıyadır.

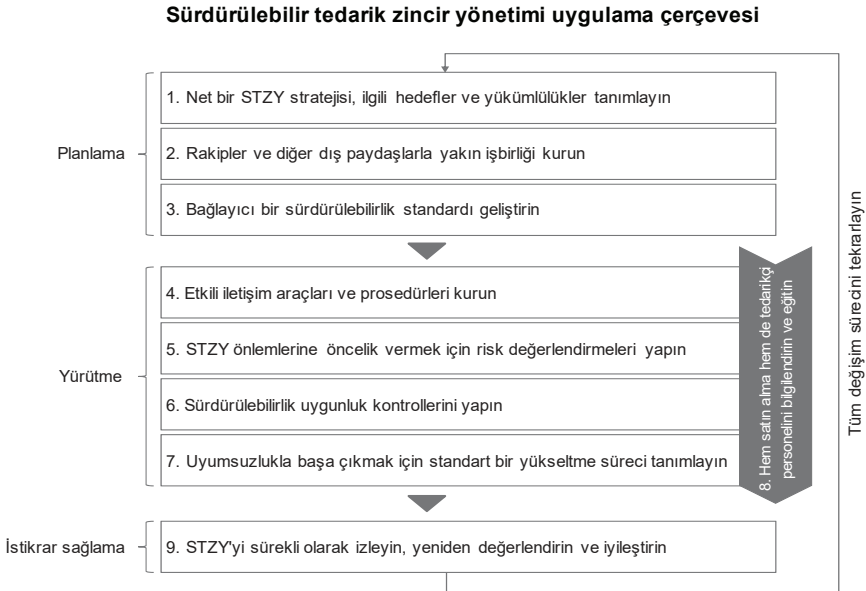
Sürdürülebilirliğin ekonomik, sosyal ve çevresel alanları, birçok endüstride organizasyon stratejileri için hayati önem taşımaktadır (Wong & Ngai, 2021, s. 440). Bu nedenle sadece ekonomik boyuta odaklanarak organizasyon stratejileri belirlemek ve sürdürülebilir tedarik zincirini yönetme becerileri elde etmek mümkün değildir. Sosyal sürdürülebilirlik, insan refahını sadece şuan değil, gelecek nesiller için de ele alır. Sosyal sürdürülebilirlik, tedarik zinciri topluluklarının hem içinde hem de dışında insan potansiyelini ve refahını ele almak için uygulamaların, yeteneklerin, paydaşların ve kaynakların yönetimidir (Nakamba, Chan & Sharmina 2017, s.527; D'Eusanio, Zamagni, & Petti, 2019, s. 179). Diğer bir deyiş ile sosyal sürdürülebilirlik için katılım ve güçlü bir sivil toplumun varlığının olması gereklidir. Ekonomik sürdürülebilirlik, ekonomik sermayenin istikrarını sağlamak anlamına gelmektedir (Goodland, 1995, s. 17). Çevresel sürdürülebilirlik, doğal kaynakların korunmasını ve doğal kaynakların sürekliliğinin sağlanması anlamına gelmektedir (Paulraj, Chen & Blome, 2017, s. 240). Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi, bir organizasyonun tüm faaliyetlerinde ekonomik, çevresel ve sosyal konulara odaklanması ve bu kavramları tedarik zinciri operasyonlarına entegre etmesi ve yönetmesi olarak anlaşılmalıdır (Dubey vd., 2017, s.63).

3.1. Sürdürülebilir Yönetim Zincirini Kurmak

Günümüzün değişken iş koşullarında müşterilerin istek ve taleplerindeki değişim ve küresel rekabet ortamının varlığı tedarik zinciri yönetiminin önemini göstermektedir. Günümüzde organizasyonlar pazarın ihtiyaçlarını tahmin etmelerine rağmen, tedarik zinciri operasyonlarını sürdürülebilir bir şekilde uygulamaya çalışmaktadırlar (Seuring & Muller, 2008). Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi, tedarik zinciri boyunca organizasyonlar arasındaki malzeme, bilgi ve sermaye akışlarının yanı sıra işbirliğini yöneten, müşteri ve paydaş gereksinimlerinden türetilen sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutundan (ekonomik, çevresel ve sosyal) elde edilen hedefleri de hesaba katan, reformist TZY olarak tanımlanır (Seuring & Müller, 2008, s. 1700). Sürdürülebilirliğin temel kavramı, kurumsal stratejiyi etkileyen ürün ve hizmet üretimi için ekonomik, sosyal ve çevresel üç kritik unsurun varlığına bağlanmıştır (Gold vd., 2010, s. 237; Alvarez-Gil vd., 2007, s. 465; Beske, 2012, s. 374); Beske & Seuring, 2014).

Sürdürülebilirlik kavramını tedarik zinciri operasyonlarına entegre etmek, firmanın piyasada bir rekabet avantajı oluşturmaya imkan sağlar (Raut, Mangla, Narwane, Gardas, Priyadarshinee & Narkhede, 2019, s.11).

Çok sayıda organizasyon, dünya çapında tedarik zincirleri kurarak verimli bir şekilde rekabet avantajlarını sürdürmeye çalışmıştır (Mol 2003, s.49). Mali açıdan bakıldığında, organizasyonların çoğunda kurulan tedarik zincirlerinin doğru olduğu kanıtlanmış görünüyor (Skjott-Larsen vd., 2007). Ancak sürdürülebilirlik açısından bakıldığında, birçok küresel tedarik zincirinin şeffaf olmadığı ve potansiyel sürdürülebilirlik ihlallerine meyilli olduğu ortaya çıkmıştır (Hofmann, Busse, Bode & Henke, 2014, s. 166-169). Bu ihlaller başlı başına mevcut tedarik zinciri uygulamalarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini gösteriyor. Bu durum, bir firmanın itibarına ve performansına önemli ölçüde zarar verebilir (Hoejmoose, Roehrich & Grosvold, 2014, s. 77-78). Wissuwa ve Durach (2021), çok sayıda araştırmacının çalışmalarını inceleyerek tedarik zinciri uygulamalarını yeniden gözden geçirmişler ve sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimine yönelik Şekil 3'de verilen bir uygulama çerçevesi önermişlerdir. Şekil 3'de görüldüğü üzere, sırasıyla planlama aşaması (erken aşama önlemleri), yürütme aşaması (ara önlemleri) ve istikrarlaştırma aşaması (geç aşama önlemleri) olarak sınıflandırılarak, üç aşamalı bir STZY uygulama çerçevesi geliştirilmiştir.

Şekil 3: Sürdürülebilir Tedarik zinciri Uygulama Çerçevesi

Kaynak: Wissuwa & Durach 2021, s. 7

Planlama aşaması, yalnızca gelecek değişime hazırlanmaya hizmet eden erken aşama önlemlerine odaklı olmayı ifade etmektedir. Planlama aşamasının amacı, mevcut organizasyonel yapıları, rutinleri ve inançları

ortadan kaldırmak ve muhtemelen yaklaşmakta olan değişim sürecini engelleyebilecek herhangi bir olumsuzluğu azaltmaktır (Burke, 2017; Wisuwa & Durach, 2021, s. 7). Planlama aşaması üç adımdan oluşmaktadır. Birincisi, net bir STZY stratejisi, ilgili hedeflerin ve yükümlülüklerin tanımlanması, ikincisi, rakipler ve diğer dış paydaşlarla yakın işbirliği kurmak ve üçüncüsü bağlayıcı bir sürdürülebilirlik standardı geliştirmektir.

Yürütme aşaması, organizasyonların istenen değişikliği gerçekleştirebilmesi için alınan tüm ara önlemlerini içermektedir. Bu aşamanın amacı, yeni tanıtılan değerler, davranışlar ve süreçlerle hem iç hem de dış etkilenen tarafları tanıtmaktır. Böylece eskiden yeniye geçiş süreci kolaylaşacaktır (Burke, 2017; Wisuwa & Durach, 2021, s. 8). Yürütme aşaması, beş adımdan oluşmaktadır. Birincisi, verimli iletişim araçları ve prosedürleri kurmak, ikincisi, STZY önlemlerini önceliklendirmek için risk değerlendirmeleri yapmak, üçüncüsü, sürdürülebilirlik uyum kontrollerini yürütmek, dördüncüsü, uyumsuzluklarla başa çıkmak için standart bir yükseltme süreci tanımlamak, beşincisi, hem satın alma hem de tedarikçi personeli bilgilendirmek ve eğitmektir.

İstikrar sağlama aşaması, yeni inançları, hedefleri ve organizasyonlardaki süreçleri kalıcı hale getirmek için gereken en son önlemlerden oluşan nihai istikrar aşamasına geçiştir. Bu aşamanın amacı, organizasyonların eski alışkanlıklarına geri dönmelerini engellemek ve onları yeni eylem planını sürekli olarak sorgulamaya ve iyileştirmeye sevk etmektir (Burke, 2017; Wisuwa & Durach, 2021, s. 9). İstikrarı sağlama aşaması, STZY'nin sürekli olarak izlenmesi, yeniden değerlendirilmesi ve iyileştirilmesi aşamalarından oluşmaktadır. STZY uygulama çerçevesi organizasyonların STZY ile ilgili çabalarını planlamak, yürütmek ve istikrara kavuşturmak için atılan adımları ve organizasyon bağlamında alınan önlemleri tanımlamayı sağlamaktadır.

STZY ile ilgili yapılan araştırmalarda belirtilen önemli bir noktaya değinmek gerekirse; STZY gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde düşük benimseme oranı nedeniyle hala emekleme döneminde ya da erken aşamalarında (Ortas vd., 2014, s. 342). Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi, gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde yüksek benimseme oranındadır. Fakat gelişmiş ülkelerin imalatçıların, daha iyi finansal karlar elde edebilmek için üretim operasyonlarının çoğunu, gelişmekte olan ve/veya az gelişmiş ekonomilere yaptırmaktadır. Bu durumun da özellikle düşük sosyo-çevresel sürdürülebilirlik ile gerçekleştirilmesi ve finansal faydalar nedeniyle organizasyonların çevre yasalarını ihlal etmesi ile gerçekleştirildiği bilinmektedir (Pagell, Wu & Wasserman, 2010; Qiang, 2015). Bu ihlaller performans kaybının yanı sıra itibar kaybına ve sürdürülebilirlik temasının yok sayıldığı anlamına gelmektedir. Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi, yukarı yönlü sürdürülebilirlik konularını proaktif olarak ele almak

ve dış paydaş gruplarının (müşteriler, sivil toplum kuruluşları vb.) artan taleplerini karşılamak için güçlü bir araçtır (Dubey vd., 2017). Ne yazık ki, sürdürülebilir tedarik zinciri uygulaması, bir firma için çeşitli zorluklar oluşturan aşamalı bir görevden başka bir şey değildir. Benn, Edwards ve Williams (2014) tarafından vurgulandığı gibi, en çarpıcı zorluk, kurulu bir organizasyonun mevcut yapılarını parçalaması gerekmektedir. Yukarıda Şekil 3'de de bahsedildiği gibi bu durum hem zihinde hem de eylemde köklü bir organizasyonel değişiminin gerçekleşmesi ile mümkün olmaktadır.

4. Sonuç

Sürdürülebilirlik ve TZY literatürünün sistematik incelenmesi sonucunda temel temaları ve sorunları saptanarak tedarik zincirlerinde sürdürülebilirliğin başarılmasında oynayabileceği rolün ana hatları belirlenmek istenmiştir. Bu nedenle çalışma, sürdürülebilirlik literatürü ile TZY literatürünü uyumlu hale getirerek, STZY alanına katkıda bulunulmak amacıyla yapılmıştır. Yapılan çalışmada organizasyonların öncelikli olarak belirlenen hedeflere ulaşmalarında sürdürülebilirliğin boyutları olan ekonomik, çevresel ve sosyal alanların dengeli gelişimini ve birlikte geliştirilmesini sağlamaları, bu boyutların birbirlerini etkileyerek ve dengeyi sağlayarak yönelim göstermeleri vurgulanmaktadır. Literatür araştırması sonucunda, TZY ile sürdürülebilirliğin hem geliştirilme sürecinde olduğu hem de henüz olgunluğa erişmediği görülmüştür. (Ashby vd., 2012; Moosavi vd., 2021, s.4). Ayrıca yapılan araştırma sonucunda çok çeşitli sürdürülebilirlik tanımlarının olduğu ve tanımsal bir fikir birliği eksikliğinin olduğu belirlenmiştir.

Yapılan çoğu çalışmada organizasyonların ekonomik sürdürülebilirlik boyutuna daha çok odaklanıldığı belirlenmiştir. Fakat dengede kalabilmek için TZY literatürü, çevresel ve sosyal sürdürülebilirliğin artan önemine değinmektedir. Çevresel ve sosyal sürdürülebilirliği tedarik zinciri literatürüne entegre etmeyi ihmal etmemek gerekmektedir. STZY tam entegre bir yaklaşıma ulaşmanın anahtarı olarak kabul edilmektedir. Çevresel alanda, sürdürülebilirliği sağlamak için tedarik zinciri ilişkilerinden nasıl yararlanılabileceği konusunda sınırlı araştırma vardır. Özellikle sosyal alanda, çok daha sınırlı araştırma mevcuttur. Organizasyonların sürdürülebilirliğin çevresel boyutunda yakın zamanlarda güçlü ilerleme kaydettikleri kabul edilmektedir. Bununla birlikte, toplumsal ve kültürel konularda önemli gelişmelerin eksik olduğu düşünülmektedir (Krause vd., 2009; Govindan, Shaw & Majumdar, 2021).

Literatür, bir organizasyonun tedarik zinciri yönetiminin başarısının sadece elde edilen karla değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal sistemler üzerindeki etkisiyle de ölçülmesi gerektiği konusunda hemfikirdir (Pagell

ve Wu, 2009). Sürdürülebilir bir tedarik zinciri yönetimi, bu üç boyutta da iyi bir performans gösteren bir zincir ise, o zaman STZY alanının hedeflere ulaşması için belirlenen eylemleri temsil etmesi ve tedarik zincirleri boyunca bileşenleri ve arayüzleri arasındaki karşılıklı bağlantı ve etkileşimi içermesi gerekir (Svensson & Wagner, 2015; Svensson, Ferro, Høgevoid, Padin, Varela & Sarstedt, 2018; Andersson vd. 2022.). Günümüzün küresel rekabet ortamında, bir organizasyon tedarik zincirinin parçasıysa, tedarikçilerinin uygulamalarını görmezden gelmemelidir ve paydaş beklentileri ve baskılarının açık bir şekilde farkında olunması gerekir.

Son yıllarda hem araştırmacıların hem de uygulayıcıların dikkatini çeken önemli durumlardan birisi sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminin kurumsal davranışı daha sürdürülebilir hale getirmesidir. STZY organizasyonların ekonomik performanslarının yanı sıra kurumsal itibarlarını olumlu etkide bulunan itici bir güçtür. Organizasyon yöneticilerinin ve uzmanlarının, etkili tedarik zinciri yönetimini kurabilmesi ve ulaşabilmesi için doğal kaynak tüketimini mümkün olduğunca azaltması gerekmektedir (Khan & Dong, 2017; Zhang vd., 2019, s.1064) ve tedarik zinciri süreçlerinin yeşilleştirilmesinin daha da ötesine taşınması gerekmektedir. Birçok araştırmacı, tedarik zinciri yönetiminin geleceği olarak çevre dostu ve/veya sürdürülebilir olmayı (Seuring, 2011; Kumar, Kim, Lay & Ponnusamy, 2020) vurgulayarak doğal kaynak tüketiminin azaltmasının gerekliliğine değinmiştir.

Yöneticiler giderek artan bir şekilde STZY konularını sadece organizasyonları için değil aynı zamanda tedarik zinciri ortakları için de dikkate almaktadırlar. Aynı şekilde araştırmacılar ve uygulayıcılar da sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimini kurumsal imajı, sosyal ve çevresel performansı iyileştiren kurumsal rekabet faktörü olarak görmektedirler.

Kaynakça

- Abdulrahman, M. D., Gunasekaran, A., & Subramanian, N. (2014). Critical barriers in implementing reverse logistics in the Chinese manufacturing sectors. *International journal of production economics*, 147, 460-471.
- Altuntaş, C., & Türker, D. (2012). Sürdürülebilir tedarik zincirleri: sürdürülebilirlik raporlarının içerik analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(3), 39-64.
- Álvarez-Gil, M. J., Berrone, P., Husillos, F. J., & Lado, N. (2007). Reverse logistics, stakeholders' influence, organizational slack, and managers' posture. *Journal of business research*, 60(5), 463-473.
- Andersson, S., Svensson, G., Molina-Castillo, F. J., Otero-Neira, C., Lindgren, J., Karlsson, N. P., & Laurell, H. (2022). Sustainable development—Direct and indirect effects between economic, social, and environmental dimensions in business practices. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*.1-15.
- Ashby, A., Leat, M., & Hudson-Smith, M. (2012). Making connections: a review of supply chain management and sustainability literature. *Supply Chain Management: An International Journal*, 17(5), 497-516.
- Benn, Suzanne, Melissa Edwards, and Tim Williams. (2014). *Organizational Change for Corporate Sustainability*. 3rd ed. New York, NY: Routledge.
- Beske, P. (2012). Dynamic capabilities and sustainable supply chain management. *International journal of physical distribution & logistics management*, 42 (4), 372-387.
- Beske, P., & Seuring, S. (2014). Putting sustainability into supply chain management. *Supply Chain Management: an international journal*, 19 (3), 322-331.
- Burke, W. W. (2017). *Organization change: Theory and practice*. 5th ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Christopher, M. (2005), "Logistics and supply chain management. Strategies for reducing cost and improving service", 3rd ed, Financial Times. Pitman Publishing, London.
- Cooper, M. C., Lambert, D. M., & Pagh, J. D. (1997). Supply chain management: more than a new name for logistics. *The international journal of logistics management*, 8(1), 1-14.
- D'Eusanio, M., Zamagni, A., & Petti, L. (2019). Social sustainability and supply chain management: Methods and tools. *Journal of cleaner production*, 235, 178-189.
- Dubey, R., Gunasekaran, A., Childe, S. J., Papadopoulos, T., Hazen, B., Giannakis, M., & Roubaud, D. (2017). Examining the effect of external pressures

- and organizational culture on shaping performance measurement systems (PMS) for sustainability benchmarking: Some empirical findings. *International Journal of Production Economics*, 193, 63-76.
- Elliott, J. A. (2013). *An Introduction to sustainable development* (4th Edition). Routledge.
- Fu-Qiang, D. (2015). Theoretical Analyses and Index System of Evaluating Sustainability of Rural Household Livelihoods. *Hubei Agricultural Sciences*, 54(2), 497-500.
- Giddings, B., Hopwood, B., & O'Brien, G. (2002). Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development. *Sustainable development*, 10(4), 187-196.
- Gold, S., Seuring, S., & Beske, P. (2010). Sustainable supply chain management and inter-organizational resources: a literature review. *Corporate social responsibility and environmental management*, 17(4), 230-245.
- Goodland, R., (1995). The Concept Of Environmental Sustainability Annual Review of Ecology and Systematics, 26(1),1-24.
- Govindan, K., Shaw, M., & Majumdar, A. (2021). Social sustainability tensions in multi-tier supply chain: A systematic literature review towards conceptual framework development. *Journal of Cleaner Production*, 279, 123075.
- Grant, D. B., Wong, C. Y., & Trautrim, A. (2017). *Sustainable logistics and supply chain management: principles and practices for sustainable operations and management*. Kogan Page Publishers.
- Hoejmose, Stefan U., Jens K. Roehrich, & Johanne Grosvold (2014). Is Doing More Doing Better? The Relationship between Responsible Supply Chain Management and Corporate Reputation. *Industrial Marketing Management* 43 (1), 77–90.
- Hofmann, H., Busse, C., Bode, C., & Henke, M. (2014). Sustainability-related supply chain risks: Conceptualization and management. *Business Strategy and the Environment*, 23(3), 160-172.
- Khan, S. A. R., & Dong, Q. (2017). Does national scale economic and environmental indicators spur logistics performance? Evidence from UK. *Environmental Science and Pollution Research*, 24(34), 26692–26705.
- Khan, S. A. R., Sharif, A., Golpîra, H., & Kumar, A. (2019). A green ideology in Asian emerging economies: From environmental policy and sustainable development. *Sustainable development*, 27(6), 1063-1075.
- Khan, S. A. R., Zhang, Y., Golpîra, H., & Dong, Q. (2018). The impact of green supply chain practices in business performance: Evidence from Pakistani FMCG firms. *Journal of Advanced Manufacturing Systems*, 17(02), 267-275.
- Khan, S. A. R., Zhang, Y., Kumar, A., Zavadskas, E., & Streimikiene, D. (2020). Measuring the impact of renewable energy, public health expenditure

re, logistics, and environmental performance on sustainable economic growth. *Sustainable development*, 28(4), 833-843.

- Korten D. (1996). *When Corporations Rule the World*. Earthscan: London.
- Kumar, G., Kim, S. H., Lay, C. H., & Ponnusamy, V. K. (2020). Recent developments on alternative fuels, energy and environment for sustainability. *Bioresource technology*, 317, 124010.
- Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D., & Zacharia, Z. G. (2001). Defining supply chain management. *Journal of Business logistics*, 22(2), 1-25.
- Min, S., Zacharia, Z. G., & Smith, C. D. (2019). Defining supply chain management: in the past, present, and future. *Journal of Business Logistics*, 40(1), 44-55.
- Mol, M. J. (2003). Purchasing's strategic relevance. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 9(1), 43-50.
- Moosavi, J., Naeni, L. M., Fathollahi-Fard, A. M., & Fiore, U. (2021). Block-chain in supply chain management: a review, bibliometric, and network analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-15.
- Nakamba, C. C., Chan, P. W., & Sharmina, M. (2017). How does social sustainability feature in studies of supply chain management? A review and research agenda. *Supply Chain Management: An International Journal*, 22(6), 522-541
- Ohlsson, A., Gericke, N., & Borg, F. (2022). Integration of education for sustainability in the preschool curriculum: A comparative study between the two latest Swedish curricula. *Journal of Childhood, Education & Society*, 3(1), 12-27.
- Ortas, E., Moneva, J. M., & Álvarez, I. (2014). Sustainable supply chain and company performance: A global examination. *Supply Chain Management: An International Journal*, 19(3), 332-350.
- Pagell, M., Wu, Z., & Wasserman, M. E. (2010). Thinking differently about purchasing portfolios: an assessment of sustainable sourcing. *Journal of supply chain management*, 46(1), 57-73.
- Pagell, M., Wu, Z., Wasserman, M.E. (2010). Thinking differently about purchasing portfolios: an assessment of sustainable sourcing”, *Journal of Supply Chain Management*, 46, 57-73.
- Paulraj, A., Chen, I. J., & Blome, C. (2017). Motives and performance outcomes of sustainable supply chain management practices: A multi-theoretical perspective. *Journal of Business Ethics*, 145(2), 239-258.
- Raut, R. D., Mangla, S. K., Narwane, V. S., Gardas, B. B., Priyadarshinee, P., & Narkhede, B. E. (2019). Linking big data analytics and operational sustainability practices for sustainable business management. *Journal of cleaner production*, 224, 10-24.

- Seuring, S. (2011). Supply chain management for sustainable products—insights from research applying mixed methodologies. *Business Strategy and the environment*, 20(7), 471-484.
- Seuring, S. (2013). A review of modeling approaches for sustainable supply chain management. *Decision support systems*, 54(4), 1513-1520.
- Seuring, S., & Müller, M. (2008). From a literature review to a conceptual framework for sustainable supply chain management. *Journal of cleaner production*, 16(15), 1699-1710.
- Seuring, S., Sarkis, J., Müller, M. and Rao, P. (2008). Sustainability and supply chain management an introduction to the special issue. *Journal of Cleaner Production*, 16(15), 1545-1551.
- Siraj-Blatchford, J., Smith, K. C., & Samuelsson, I. P. (2010). *Education for sustainable development in the early years*. Gothenburg, Sweden: OMEP, World Organization for Early Childhood Education.
- Skjøtt-Larsen, T., Schary, P.B., Mikkola, J.H. and Kotzab, K. (2007). *Managing the Global Supply Chain*, 3rd ed., Copenhagen Business School Press, Copenhagen.
- Skjøtt-Larsen, Tage, Philip B, Schary, Herbert Kotzab, and Juliana H. Mikkola, (2007). *Managing the Global Supply Chain*. 3rd ed. Copenhagen, DK: Copenhagen Business School Press.
- Soubbotina, T. P. (2004). *Beyond economic growth an introduction to sustainable development* 2nd edition, USA: World Bank.
- Svensson, G. (2007). Aspects of sustainable supply chain management (SSCM): conceptual framework and empirical example. *Supply Chain Management*, 12(4), 262-266.
- Svensson, G., & Wagner, B. (2015). Implementing and managing economic, social and environmental efforts of business sustainability: Propositions for measurement and structural models. *Management of Environmental Quality*, 26(2), 195–213.
- Svensson, G., Ferro, C., Høgevold, N., Padin, C., Varela, J. C. S., & Sarstedt, M. (2018). Framing the triple bottom line approach: Direct and mediation effects between economic, social and environmental elements. *Journal of Cleaner Production*, 197, 972–991.
- Van Zanten, J. A., & Van Tulder, R. (2021). Improving companies' impacts on sustainable development: A nexus approach to the SDGS. *Business Strategy and the Environment*, 30(8), 3703-3720.
- Viederman, S. (1994). *The economics of sustainability: challenges*. The Economics of Sustainability Workshop, Fundacao Joaquim Nabuco, Recife, Brazil.

- Walker, H., & Jones, N. (2012). Sustainable supply chain management across the UK private sector. *Supply Chain Management: An International Journal*, 17(1), 15-28.
- Wals, A. E., & Corcoran, P. B. (Eds.). (2012). Learning for sustainability in times of accelerating change. Wageningen Academic Publishers.
- Wissuwa, F., & Durach, C. F. (2021). Turning German automotive supply chains into sponsors for sustainability. *Production Planning & Control*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/09537287.2021.1893405>
- Wissuwa, F., & Durach, C. F. (2021). Turning German automotive supply chains into sponsors for sustainability. *Production Planning & Control*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/09537287.2021.1893405>
- Wong, D. T., & Ngai, E. W. (2021). Economic, organizational, and environmental capabilities for business sustainability competence: Findings from case studies in the fashion business. *Journal of Business Research*, 126, 440-471.
- Xu, X., Tatge, L., Xu, X., & Liu, Y. (2022). Blockchain applications in the supply chain management in German automotive industry. *Production Planning & Control*, 1-15. <https://doi.org/10.1080/09537287.2022.2044073>
- Yıldırım, S. (2009). İşletmelerde tedarik zinciri yönetimi ve toplam kalite yönetimi ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 1(1), 175-191.

“

Bölüm 12

**COVID-19 PANDEMİ SÜRECİ TÜKETİCİ
SATIN ALMA DAVRANIŞLARINI NASIL
ETKİLEDİ?: TÜRKİYE’DE YAPILAN
ARAŞTIRMALARIN ANALİZİ**

*Duygu TALİH AKKAYA¹
Nihan TOMRİS KÜÇÜN²*

1 Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7514-8347

2 Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilişsel Davranışsal Uygulama
ve Araştırma Merkezi, ORCID: 0000-0001-5548-6093

”

GİRİŞ

COVID-19 virüsü, 2019 yılında Çin’de ortaya çıkmış, yüksek bulaşıcılığı sayesinde popülasyondaki etkisini hızla artırmış ve 2020 yılında Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir (Pfefferbaum ve North, 2020). COVID-19 ile mücadele kapsamında küresel düzeyde pek çok kısıtlama uygulanmış ve bu faaliyetlerle pandemi kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Yürütülen yoğun klinik çalışmalar sonrasında 23 Ağustos 2021 tarihinde Pfizer Biontec aşı adayı, FDA (U.S. Food and Drug Administration) tarafından onaylanan ilk COVID-19 aşısı olmuş ve ardından gelen Moderna, Sinovac, Coronavac, Sputnik gibi farklı aşılarda kullanım onayı alarak uygulamaya konulmuştur (Centers for Disease Control and Prevention, 2022). Buna rağmen COVID-19 varyantları ile birlikte etkisini büyük oranda korumayı sürdürmüştür. Küresel olarak, 28 Şubat 2022 itibariyle DSÖ’ye bildirilen 5.944.342 vefat sayısı dahil olmak üzere 434.154.739 onaylanmış COVID-19 vakası olmuştur (<https://covid19.who.int/>). Türkiye’de ise aynı tarihlerde 94232 ölüm ile birlikte toplam 14027181 vaka sayısı tespit edilmiştir (<https://covid19.tubitak.gov.tr/>).

2022 itibariyle çoğu ülkede normalleşme çabaları yürütülüyor olsa da COVID-19’un toplum sağlığı üzerinde olduğu gibi ulusal ve küresel ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri halen tamamen ortadan kaldırılabilmemiş değildir (Ciravegna ve Michailova, 2022). Öyle ki bazı araştırmacılar, virüsün modern ekonomiler üzerindeki etkisini; 1929 ekonomik krizi, 1997 Asya krizi ve 2008 finansal krizi ile kıyaslamakta ve küresel bir resesyon olarak değerlendirmektedir (Aksoy ve Ergen, 2020; Borio, 2020; Wang ve Sun, 2021). Bildirilen bu ekonomik kriz, makro ekonomi perspektifinde olduğu kadar bireysel tüketici nezdinde de önemli değişimler yaşanmasına sebep olmuştur. Tüketici davranışları; içsel ve dışsal faktörler ile şekillenen dinamik bir olgudur (Stanciu vd., 2020). Dolayısıyla dünya çapında yaşanan bu krizden tüketici davranışları da satın alma alışkanlıklarından (Sheth, 2020), satın alma davranışlarındaki değişimlere (Zwanka ve Buff, 2021), pandemi etkisiyle çeşitlenen psikolojik faktörlerden (Di Crosta vd., 2021) tüketicilerin markalar ile olan iletişimlerine (Starostin vd., 2020) kadar pek çok alanda değişim geçirmek zorunda kalmıştır.

COVID-19, elbette insanlık tarihinde karşılaşılan ilk salgın değildir. SARS, EBOLA, domuz gribi, AIDS, Asya Gribi ve İspanyol Gribi gibi birçok pandemi, yaşandığı dönemde yıkıcı etkilere sebep olmuş ve ardından toplumlar yaralarını sarmayı başarmıştır. Yaşanan tüm bu süreçler de birey ve toplum düzeyinde refleksler geliştirilmesini mümkün kılmıştır. Tıpkı önceki krizlerde de söz konusu olduğu gibi COVID-19’un tüketici davranışı özelinde nasıl bir değişime sebep olduğu (Arora vd., 2020) ve bu yaşanan değişimin ne kadarının kalıcı bir hale geleceği (Kohli vd.,

2020; Mehta vd., 2020) ise pazarlama başta olmak üzere ekonomi alanındaki güncel çalışmaların önemli odak noktalarından biri haline gelmiştir. Belirtilen önemi sebebiyle bu çalışmada öncelikle COVID-19 pandemisinin tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkisi ele alınmış, daha sonra ise pandemi döneminde Türkiye’de konuyla ilgili yapılan araştırmalar derinlemesine incelenmiştir. Böylelikle küresel düzeyde bir kriz olarak adlandırılan COVID-19’un tüketicilerin satın alma davranışı üzerindeki etkileri hem uluslararası hem de ulusal ölçekte detaylandırılmış ve gelecek projeksiyonları ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. PANDEMİ SÜRECİNDE SATIN ALMA DAVRANIŞLARI

COVID-19 gibi pandemiler, insan hayatını ve dolayısıyla satın alma örüntülerini doğrudan etkileyen olaylar olarak ortaya çıkmaktadır. Nihai tüketicilerin bireysel düzeydeki satın alma davranışları ile küresel pazarda bu tür yıkıcı ve yeniden düzenleyici bir etki yaratması, olağan koşullar altında düşük bir ihtimalken kitleleri tehdit eden pandemi gibi bir tehlike karşısında hem bireysel hem de toplumsal düzeyde satın alma davranışları hızla yeniden şekillendirilmektedir (Naeem, 2020). Bireylerin diğer pek çok kararında olduğu gibi satın alma davranışlarında da kısa sürede önemli tutum değişikliklerini benimsemesi literatürde; endişe (Patil ve Patil, 2020; Eger vd., 2021), korku, (Addo vd., 2020=, belirsizlik (Omar vd., 2021; Naeem, 2021), sosyal etkileşim (Gazali, 2020) ve değişime hızlı adaptasyon zorunluluğu (Toubes vd., 2021) gibi birçok içsel ve dışsal faktör ile açıklanmaya çalışılmaktadır.

COVID-19 (SARS CoV-2) virüsünün ortaya çıkışı, hızla yaygınlaşması ve koruma önlemlerinin geliştirilmesi farklı fazlar olarak kabul edildiğinde tüketicilerin satın alma davranışlarının bu safhaların her birine özgü unsurlar içerdiği görülmektedir. Virüs tehdidi ile karşı karşıya kalınan ilk dönemde tüketicilerin bir kısmı önemli bir hazırlık içine girmiş, gıda, hijyen ve tıbbi korunma malzemeleri stoklama eğilimi göstermiştir. Bu dönemde bireysel ihtiyaçların sıklıkla “mecburi” ve “mecburi olmayan” ihtiyaçlar şeklinde kategorize edildiği görülmektedir (Enormous, 2020). Panik satın alma (Laato vd., 2020; Bentall vd., 2021), dürtüsel satın alma (Ahmed vd., 2020) ve stoklama (Baddeley, 2020) gibi motivasyonlar ile açıklanan bu dönem, araştırmacılar tarafından büyük oranda içgüdüsel ve irrasyonel satın alma kararlarının baskın olduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir (Loxton vd., 2020; Li vd., 2021). Zira insanlar, hakkında bilgileri kısıtlı olduğu bir risk ile karşı karşıya kalmıştır ve elde edilen her türlü bilgi hızla savunma amaçlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ardından gelen dönemde ise yürütülen çalışmalar neticesinde, virüse yönelik sahip olunan bilgi önemli ölçüde artmış ve korunma yöntemleri standartlaşmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu safhada bireylerin gü-

venli gıda arayışının arttığı (Rabbi vd., 2021), izolasyon sebebiyle sosyal aktivitelerinin ve bu kapsamda yapılan harcamaların büyük oranda ortadan kalktığı (Sumarlah vd., 2021) ve hem alışveriş ortamlarında (Mason vd., 2021) hem de bir ürüne yönelik bilgi arayışında (Sehgal, 2021) dijital alanın öne çıktığı görülmektedir. COVID-19'un yarattığı dikkate değer bir diğer sonuç da pandemi öncesi ve sonrasında online alışveriş eğilimlerini yaş grupları düzeyinde homojen hale getirmek olmuştur. İzolasyon kuralları ve güvenlik endişesi ile daha önce online alışverişe mesafeli olan yaş grupları, bu süre zarfında hızla alışveriş alışkanlıklarını yeni duruma adapte etmiştir (Chen vd., 2021; Truong ve Truong, 2022). Benzer şekilde online alışveriş ile satın alınan ürün gruplarında da önemli değişiklikler olmuştur. Pandemi öncesinde; giyim, elektronik, kişisel bakım ürünleri online alışverişte önde gelen kategoriler iken (Jamunadevi vd., 2021), pandemiden sonra gıda, sağlık ve medikal ürünleri, kitap ve hobi malzemeleri (Nguyen vd., 2020) gibi kategorilerin öne çıktığı görülmektedir.

Bireysel ve toplumsal korunma yöntemlerinin benimsenmesi, aşılama sürecinin başlatılması ve olağanüstü önlemlerin azaltılmasıyla birlikte tüketici davranışlarının yeniden “yeni normal”e adapte olmaya başladığı görülmektedir. Bireylerin hareketliliği artmış ve yerleşik alışveriş tutumları etkisini yeniden göstermeye başlamıştır (Jayan ve Xavier, 2020). Bununla beraber online alışverişe olan ilginin büyük oranda korunduğu yapılan araştırmalar tarafından ortaya konmaktadır (Kapur, 2020). Araştırmacılar bu durumu pandemi öncesinde aynı zamanda bir eğlence ortamı olarak algılanan fiziksel alışveriş ortamlarının yerini artık temiz ve güvenli alan arayışına bırakması ile açıklamaktadır (Roggeveen ve Sethuraman, 2020). Ürün tercihlerindeki değişimlerde ise özellikle gıda kategorisinde belirgin bir farklılık tespit edilmiştir (Sehgal vd., 2021). Bu dönemde öne çıkan temiz beslenme alışkanlıklarındaki değişimlerin etkisini sürdüreceği öngörülmektedir (Jribi vd., 2020). COVID-19'un tüketici davranışlarına küresel düzeyde yaptığı bir diğer katkı da sürdürülebilirlik konusunda artan ilgi yönünde olmuştur (Degli Esposti vd., 2021; Alexa vd., 2021). Bu eğilim işletmeler tarafından da hızla fark edilmiş ve sürdürülebilir bir sistem yaratma çabası hissedilir hale gelmiştir (Jian vd., 2020; Ho vd., 2021; D'Adamo ve Lupi, 2021). Bununla beraber her krizde olduğu gibi COVID-19 pandemisi de küresel ekonomiye büyük bir darbe vurmuş ve bireylerin hissettiği ekonomik tehdit önemli ölçüde artmıştır (Ahmad vd., 2020). Bu durum bireysel tüketicilerin fiyat hassasiyetini belirgin şekilde artırmıştır (Vancic ve Pärson, 2020). Dolayısıyla bu süreçte ürün kategorilerinden, beklenen faydaya, markalardan beklentilerden, satın alma ortamlarına kadar pek çok boyutta önemli bir değişim yaşandığı görülmektedir. Türkiye'deki durum incelendiğinde ise tüketicilerin satın alma davranışlarının büyük oranda küreselde yaşanan değişimle paralel bir şekilde değiştiği görülmektedir.

Euronews (2020) tarafından yapılan Türkiye Hanehalkı Tüketim Araştırması sonuçları, hanehalkının en büyük harcamayı gıda ve alkolsüz içecekler üzerine yaptığını göstermektedir (%24,2). İkinci sırada ise %15,3 ile ulaştırma masrafları gelmektedir. Aynı araştırma sonuçları; konut ve kira harcamalarının toplam harcamalara oranını %15,1, mobilya ve ev eşyalarını % 8.5, giyim ve ayakkabı %6.4 olarak bildirmektedir. Pandeminin etkisiyle oluşan değişim incelendiğinde ise en büyük fark lokanta ve otellere yapılan harcamalara ilişkin olmuştur. Eurostat (2020) ve Euronews (2020) verileri birlikte değerlendirildiğinde bu harcamanın AB ülkelerinde %31, Türkiye’de ise %29 azaldığı görülmektedir. Bu durum giyim ve ayakkabı ihtiyaçlarını da etkilemiş ve bu ürün kategorisinde de %10.9 azalma gözlemlenmiştir. Aynı araştırma sonuçlarına göre 2019-2020 yılları arasında ortaya çıkan pandeminin etkisiyle Türkiye’de toplam harcamalarda payını en çok artıran ürün kategorisi ise %10.5 gelişme ile gıda ve alkolsüz içecekler olmuştur. İnsanların evde geçirdikleri zamanın artması ile ilişkili olarak mobilya ve ev eşyalarının harcamaları da %9 oranında artmıştır. Artış gösteren diğer kategoriler ise alkollü içecek ve tütün mamülleri (%5.9) ve sağlık harcamaları (%4.8) olmuştur.

Türkiye’de detaylandırıldığı şekilde ürün kategorileri düzeyinde kayda değer değişiklikler olduğu görülmektedir. Bununla beraber yaşanan değişim yalnızca satın alınan ürünler düzeyinde değil aynı zamanda tıpkı dünya çapında olduğu gibi satın alma davranışlarında da görülmektedir. Bu değişimlerin kapsamlı bir şekilde incelenmesi, yeni tüketici satın alma davranışının anlaşılması için altta yatan dinamiklerin ve motivasyonların tespit edilmesi büyük önem arz etmektedir. Belirtilen nedenlerle bu çalışmada COVID-19 pandemisinin tüketicilerin satın alma davranışı üzerine etkilerinin incelenmesi ve Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmaların ele alınarak genel bir perspektiften değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

2. YÖNTEM ve BULGULAR

Araştırmada COVID-19 pandemi sürecinin, tüketicilerin satın alma tercihleri, örüntüleri ve davranışları üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amacıyla Türkiye’de yapılan akademik araştırmalar incelenmiştir. Pandeminin 2019 yılı sonunda ortaya çıkması (Ciotti vd., 2020) sebebiyle bu tarih ve sonrasındaki çalışmalar araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmanın örnekleme erişmek için “COVID-19, pandemi, tüketici satın alma davranışı” kelimeleri anahtar kelime olarak kullanılmış ve ULAKBİM veritabanı ve Google Akademik arama motoru taranmıştır. Yapılan tarama sonucunda 45 adet araştırmaya erişim sağlanmış ve bu çalışmalar örnekleme dahil edilmiştir. Mevcut bir durumun analizi amaçlandığı için araştırmanın metodolojisi tekil tarama modeli olarak belirlenmiştir (Karasar, 2012). Çalışma kapsamında değerlendirmeye alınan araştırmalar; “Yazar(lar)”, “Araştırmanın Amacı”, “Araştırma Yöntemi”, “Veri Analiz Teknikleri” ve “Bulgular” başlıkları altında kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

Tablo 1: COVID-19 Pandemi Sürecinin Tüketicilerin Satın Alma Davranışları Üzerine Etkisi İle İlgili Türkiye’de Yapılan Araştırmalara İlişkin Bilgiler

SAYI	YAZARLAR	ARAŞTIRMANIN AMACI	ARAŞTIRMA YÖNEMİ	VERİ ANALİZ TEKNİKLERİ	BULGULAR
1	Akbaba (2020)	COVID-19 salgınının turistler üzerindeki yorgunluğunun turistlerin satın alma, tavsiye etme ve daha fazla ödeme niyetleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon ve regresyon analizleri	Turistler üzerindeki yorgunluk arttıkça satın alma, tavsiye etme ve daha fazla ödeme yapma niyetlerinin azaldığı tespit edilmiştir.
2	Aksoy ve Ergen (2020)	Araştırmanın amacı pandeminin ekonomik etkilerine ve tüketici davranışlarındaki değişikliklere ilişkin tüketici içgörülerini Y jenerasyonu odağında anlamaktır.	Yarı yapılandırılmış görüşme	Betimleyici analizler, içerik analizi	Çalışma sonuçları pandeminin ekonomi üzerinde yarattığı negatif etkinin tüketici davranışlarını doğrudan ve olumsuz şekilde etkilediğini ortaya koymaktadır. Çalışma kapsamında görüşme yapılan bireylerin birçoğu yakınlarının veya kendilerinin salgın sebebiyle işini kaybettiğini ve hane halkı gelirinde önemli ölçüde azalma ile karşı karşıya kaldıklarını bildirmişlerdir. Tüketici davranışları lüks ürünlerden zorunlu ihtiyaçlara doğru yönelmiştir. Ayrıca bazı kişilerin marka değişikliğine giderek daha ucuz markaları tercih ettiği tespit edilmiştir. Online alışverişe yönelim tüm yaş gruplarında artmıştır. Ayrıca yaşanan ekonomik gerilemenin iş güvencesi bulunan kamu çalışanları üzerinde belirgin bir zorluk yaratmadığı fakat özel sektörde çalışanların finansal açıdan önemli bir tehditle karşı karşıya kaldıkları tespit edilmiştir.
3	Aydın ve Doğan (2020)	COVID-19 sonrası dönemde tüketicilerin değişen karar ve davranışları ile turizm sektöründeki değişimlerin incelenmesi amaçlanmıştır.	Literatür Taraması	Doküman analizi	Pandeminin en çok etkilediği harcama kalemlerinin başında seyahat ve turizmle ilgili harcamalar geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca pandemi öncesinde online alışverişe yönelik bir eğilimi olmayan ya da bir deneyimi olmayan bireylerin de pandemi sürecinde sosyal mesafenin korunması ve güvenli bir alışveriş yapılması gibi önceliklerle tercih edilir hale geldiği raporlanmaktadır.

4	Aydınlioğlu ve Gencer (2020)	COVID-19 pandemisi sürecinde tüketicilerin panik satın alma kararlarının altında hangi faktörlerin yattığını ve bu faktörlerin satın alma kararlarını etkileyip etkilemediğini amaçlamaktadır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi	Pandeminin katılımcıların satın alma sıklığında azalmaya neden olduğu tespit edilmiştir. Pandemi sürecinde katılımcıların internet üzerinden alışveriş yapma sıklığında artış olduğu raporlanmaktadır. Bu artışın sonucunda mobil uygulama kullanımının da arttığı (%66,1) tespit edilmiştir. Salgın sürecinde en çok kullanılan uygulamaların bankacılık ve finans (%78,0) başlıklarına ait olduğu, en sık satın alın yapılan ürün grubunun ise temel gıda ürünleri (yiyecek-ıçecek) (%76,6) olduğu bildirilmektedir. Katılımcıların cinsiyeti ile panik satın alma davranışı arasında bir ilişki bulunamamıştır.
5	Çevik Tekin (2020)	Pandemi sürecinde tüketici davranışlarının değişimi incelenmiştir.	Literatür Taraması	Doküman analizi	Katılımcıların %88'i pandemi nedeniyle satın alma önceliklerinin değiştiğini, %72'si tatil, gayrimenkul ve araba gibi büyük bir satın alma yapmayacağını, %63'ü yazın tatile çıkmayı düşünmediğini, %86'sı sosyal medya kullanımının arttığını belirtmişlerdir.
6	Telli Danışmaz (2020)	Tüketicilerin, COVID-19 sürecindeki online alışveriş tercihlerinin nasıl değiştiğinin belirlenmesi amaçlanmıştır.	Anket	Betimleyici analizler, çapraz tablo analizleri	Çalışma sonucunda tüketicilerin online alışveriş tercihlerinin %64,5 oranında değiştiği tespit edilmiştir. Demografik özelliklere göre bakıldığında en büyük değişimin %68,3 oranla kadınlara ait olduğu görülmektedir. Yaş grubu açısından değerlendirildiğinde ise %75 oranla 18-24 yaş grubundakilerin online satın alma davranışlarında değişiklik raporladığı tespit edilmiştir.
7	Duygun ve Şen (2020)	Pandemi sürecinde tüketicilerin satın alma davranışlarının Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramı kapsamında değerlendirilmesi hedeflenmiştir.	Literatür Taraması	Doküman analizi	Pandemi sebebiyle değişen öncelikler temelinde Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi yaklaşımının geçerliliğinin azaldığı ve yeni bir yorumlamaya ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir.
8	Baltacı ve Akaydın (2020)	Pandemi koşullarında tüketicilerin gıda ürünlerine yönelik tercih ve satın alma örüntülerindeki değişimin tespit edilmesi amaçlanmıştır.	Literatür Taraması	Doküman analizi	Tüketicilerin pandemi sebebiyle karşı karşıya olduğu belirsizlik ve psikolojik gerilim sebebiyle temizlik malzemesi, gıda ve benzeri temel ihtiyaçları stoklama eğilimlerinin artabileceği ve bu irrasyonel eğilim sebebiyle arz- talep dengesinde bir bozulma yaşanabileceği bildirilmiştir.
9	İnce ve Tor Kadioğlu (2020)	Pandeminin online tüketici davranışları üzerinde yarattığı değişimlerin analiz edilmesi hedeflenmiştir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi	Çalışma sonuçları; online satın alma eğiliminin belirgin düzeyde arttığını, stoklama eğiliminin online ortamda daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Salgın döneminde online alışveriş eğilimi hususunda cinsiyet düzeyinde bir farklılık bulunamamıştır.

10	Kaynak (2020)	Tüketicilerin hastalık algısının online alışveriş niyeti ve davranışlarını üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi	Hastalık algısının alt boyutlarından olan süre, sonuçlar ve duygusal alt boyutlarının online alışveriş niyetini etkilediği görülmüştür. Bununla beraber hastalığı anlayabilme boyutu ile bir ilişki bulunamamıştır.
11	Keskin (2020)	Pandemi sebebiyle gerçekleştirilen kısıtlamalar sebebiyle bireylerin deneyimlediği endişelerin, tüketicilerin online satın alma davranışı üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.	İkincil veri tarama	Doküman analizi	Araştırma sonuçları pandeminin; online satın alma davranışını önemli ölçüde arttırdığını ve en yüksek artışın gıda ürünlerinde olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca pandemi öncesinde online satın alma yapan bireylerin bu tutumunu güçlendirdikleri, pandemi öncesinde hiç online alışveriş yapmayan katılımcıların ise belli ölçüde tereddütte sahip olarak online alışverişe yöneldiği tespit edilmiştir. Bireylerin deneyimlediği endişe online alışveriş eğiliminin etkisini artıracağını göstermektedir. Araştırmacı ayrıca pandemi sonrasında edinilen bu yeni çevrimiçi alışkanlıkların etkisini sürdüreceğini öngörmektedir.
12	Korkmaz ve Dal (2020)	Araştırmanın temel amacı kıtlık teorisi ve Bandwagon etkisi çerçevesinde COVID-19 salgının tüketici davranışı odağında incelenmesidir.	Yarı yapılandırılmış görüşme	İçerik analizi, nitel veri analiz programı	Salgının başından itibaren bireyler temel ihtiyaçlara yönelmişler ve bu ürünleri miktar olarak normal dönemden daha yüksek oranlarda satın almaya başlamışlardır. Bu eğilimin altındaki sebepler; kıtlık algısı, sokağa çıkma yasaklarının ani ilanı, kalabalıktan kaçınma, güvenlik ihtiyacı, stok yapma isteği olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla ilgili eğilim Kıtlık Teorisi ve Bandwagon etkisi çerçevesinde açıklanabilmektedir.
13	Paylan ve Kavas (2020)	Pandemi etkisi altındaki tüketicilerin finansal refah düzeyi algısı, toplum yanlısı etnosentrik eğilimleri ve yerel ürün satın alma davranışı arasındaki ilişkide tüketici güven endeksine yönelik değerlendirmelerinin düzenleyici bir etkiye sahip olup olmadığının araştırılması hedeflenmiştir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi	Algılanan finansal refahın azalmasının toplum yanlısı etnosentrik eğilimler ile tüketici güveni üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca algılanan finansal refahın azalmasının ve toplum yanlısı etnosentrik eğilimlerin yerel ürün satın alma üzerindeki etkisi de anlamlı bulunmuştur. Bununla beraber tüketici güveninin değişkenler arasındaki düzenleyici etkisi istatistiksel olarak desteklenmemektedir.
14	Turunç ve Yetkin (2020)	Perakendeci markalı ürünler satan zincir markalardan alışveriş yapan tüketicilerin pandemi döneminde değişen marka imajı, marka sadakati ve müşteri memnuniyeti algılarının tespit edilmesi amaçlanmıştır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi	Marka sadakati, marka imajı ve müşteri memnuniyetinin pandemiden olumlu etkilendiğini ifade eden tüketicilerde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca eğitim düzeyi ve gelir seviyesinin ilgili değişkenler hususunda belirleyici olduğu görülmüştür.

15	Yıldız (2020)	Araştırmada kriz dönemlerinde tüketici satın alma davranışlarında gözlemlenen değişimlerin incelenmesi amaçlanmıştır.	Literatür taraması	Doküman analizi	Araştırma sonuçları, pandeminin tüketicilerin gerek satın aldıkları ürünler gerek satın alma yeri ve zamanı gerekse atfettikleri öncelikler bakımından önemli değişimlere sebep olduğunu ortaya koymaktadır. En belirgin değişimler ise stok yapma ve online alışverişe yönelme olarak tespit edilmiştir.
16	Aydın (2021)	Araştırmanın amacı pandemi sürecinde korku ögesi barındıran ve televizyonda çıkan virtüsten korunma temalı reklamların satın alma niyeti ve reklama yönelik tutum üzerinde meydana getirdiği etkileri araştırmaktır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi	Araştırma sonuçları; bu tür reklamların reklama yönelik tutumda ve satın alma niyetinde olumlu yönde etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla beraber ilgili etkinin demografik değişkenlere bağlı olarak anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir.
17	Aydın ve Koç (2021)	Araştırmada pandeminin tüketicilerin satın alma davranışı üzerindeki etkisinin cinsiyet farklılıkları odağında incelenmesi hedeflenmiştir.	Anket	Betimleyici analizler, frekans analizi	Araştırma sonucunda pandeminin tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde kayda değer bir etki yarattığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda satın alınan ürünlerin temel fizyolojik ve güvenlik ihtiyaçlarına yöneldiği, online alışveriş oranının arttığı görülmüştür. Cinsiyetler bazında değerlendirildiğinde ise deneyimlenen kaygı ve panik duygusunun kadınlar açısından satın alınan ürün miktarını üzerinde, erkeklerde ise online alışveriş oranında artışa sebep olduğu tespit edilmiştir.
18	Cici Karaboğa ve Bilginer Özsaatçı (2021)	Pandemi sebebiyle deneyimlenen kriz algısının tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi	Araştırma sonuçları COVID-19 sürecindeki kriz algısının ve alt boyutları olan tutumluluk ve ihtiyatlılığın satın alma davranışı düzeyinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla beraber alt boyutlardan biri olan gelecek kaygısının anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir.
19	Çelik ve Köse (2021)	Araştırmada COVID-19 pandemisi nedeniyle yaşanan kaygı, bireylerin stresle başa çıkma tarzları ve kompulsif satın alma davranışları arasındaki ilişki araştırılmıştır.	Anket	Betimleyici Analizler, Faktör Analizi, Path Analizi	Çalışma sonuçları kaygının stresle başa çıkma olgusunun alt boyutlarından biri olan çaresiz yaklaşım üzerinde yüksek bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çaresiz yaklaşım olgusu ise tek başına kompulsif satın alma davranışı üzerinde etkili bulunmuştur.

20	Deral ve Kazançoğlu (2021)	Araştırmanın hedefi pandemi sürecinde sokağa çıkma kısıtlamasına maruz kalan Bebek Patlaması kuşağı içinde yer alan 65 yaş ve üstü yaş grubundaki erkek tüketicilerin, çevrimiçi alışverişe olan eğilimlerini incelemektir.	Derinlemesine görüşme	İçerik analizi	Örneklemin internet üzerinden alışveriş yapma nedenleri olarak; alışkanlık, teknolojik ürün kullanmaya yatkınlık, ürün bulunabilirliği ve çeşitliliği, COVID-19 nedeniyle yaşanan zorunluluk, uygun fiyat, zaman kaybının önlenmesi, rahat alışveriş imkânı ve merak unsurları tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların pandemi etkisiyle satın aldıkları ürünlerin temel ihtiyaçlar ve sağlık ürünlerine odaklandığı, daha yüksek miktarda satın alma eğiliminin olduğu görülmüştür. Online alışveriş yapmayı tercih etmeyen katılımcılar ise bu tutumlarını güvensizlik ve teknoloji kullanımına ilişkin yetersizlik olguları ile açıklamışlardır. Katılımcıların pandemi sonrasında online alışverişe yönelik öngörülerini ise memnun kalmadıkları (ör sebze- meyve vb.) ürün grupları haricinde bu tutumlarını sürdürebilecekleri şeklindedir.
21	Dilek ve Öztürk (2021)	Araştırmada tüketicilerin salgın sırasındaki tamamlayıcı ve alternatif tıp ürünlerini satın alma eğilimlerinin planlı davranış teorisi çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi	Tutum ve algılanan davranışsal kontrol değişkenlerinin tamamlayıcı ve alternatif tıp satın alma niyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu raporlanmıştır. Özne normların tamamlayıcı ve alternatif tıp satın alma niyetinde olumlu ve anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. Ayrıca satın alma niyeti ile algılanan davranışsal kontrolün ilgili ürünlere ilişkin satın alma eğilimi üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.
22	Göktaş Kulualp, Baytürk (2021)	Araştırmanın amacı pandemi sürecinde internetten tatil satın alan tüketicilerin, bir ürünü satın alırken, algıladıkları değer ve algıladıkları riskin satın alma niyetine etkisini araştırmaktır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, faktör analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi	Algılanan değer satın alma niyeti üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi bulunmuştur. Bununla beraber algılanan risk ile satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.
23	İri (2021)	Araştırmanın amacı, pandemi sürecinin tüketicilerin internet üzerinden satın alma davranışlarını ve e-ticarette tüketici harcamaları üzerindeki etkisinin incelenmesidir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, frekans analizi	Tüketicilerin pandemi döneminde temel ihtiyaçlara (gıda, sağlık, temizlik, kişisel bakım ürünleri vb.) yönelindikleri, dijital platformları ve sosyal medyayı daha sık kullandıkları, işletmelerin yürüttüğü kurumsal sosyal sorumluluk projelerine özel önem verdikleri tespit edilmiştir.

24	Narin, 2021	Bu çalışmanın amacı, küresel salgın öncesi ve sonrasında tüketici davranışlarındaki değişmeyi e-ticaret verileri ile değerlendirmektir.	Literatür taraması	Doküman analizi	Pandeminin online alışveriş üzerinde belirgin bir olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber yüz yüze ticaret büyük bir zarar görmüştür. Salgın dijital ekonomiyi tetiklemiş, dijital ürünlerin kullanımı ve bu doğrultuda e ticaret hacmi önemli ölçüde artmıştır.
25	Kara (2021)	Çalışmanın temel amacı pandeminin tüketici davranışları üzerindeki değişimini derinlemesine incelemek amacıyla bu kapsamda yapılan araştırmaların incelenmesidir.	Literatür taraması	Doküman analizi	Tüketicilerin COVID-19 pandemisi sürecinde daha çok temel ihtiyaçlara yöneltikleri ve dijital mecraların daha çok kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca markaların sosyal sorumluluk projelerini artırdığı gözlemlenmiştir.
26	Kazançoğlu ve Demir (2021)	Çalışmanın amacı akış deneyiminin yeniden satın alma niyeti üzerindeki etkilerini incelemek ve pandemi sırasında e-müşteri memnuniyetinin aracılık rolünü incelemektir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, faktör analizi, yapısal eşitlik modellemesi	Akış deneyiminin telepresence, konsantrasyon ve kontrol boyutları e-müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca tekrar satın alma niyetindeki değişimin, akış deneyiminin konsantrasyon ve telebulunma boyutlarından kaynaklandığı tespit edilmiştir.
27	Keskin (2021)	Çalışmanın amacı tüketicilerin pandemi sürecindeki kısıtlamalar ve endişelerden kaynaklı olarak market alışverişlerinde meydana gelen davranış değişikliklerinin anlaşılmasıdır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, frekans analizi	Çalışma sonuçları market alışverişini yaparken enfekte olma korkusu konusunda cinsiyet düzeyinde bir farklılık olmadığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber kadınların bu hususta daha büyük bir endişe yaşadığı tespit edilmiştir. Bu endişeye rağmen kadınların online alışverişe yönelik eğilimi erkek katılımcılardan daha düşük bulunmuştur. Araştırmacı pandemi sonrasında da ilgili tutumların olduğu hali ile korunacağını öngörmektedir.
28	Koç ve Aydın (2021)	Araştırmada COVID-19'un tüketicilerin satın alma davranışı üzerindeki etkisinin cinsiyet perspektifinden incelenmesi amaçlanmıştır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, frekans analizi	Araştırma sonuçları katılımcıların satın alma davranışlarının pandemi sürecinde belirgin bir şekilde temel ve zorunlu ihtiyaçlara odaklandığını ortaya koymaktadır. Cinsiyet açısından değerlendirildiğinde ise kadınların panik durumunda daha fazla ve ihtiyaç dışı alışveriş yaptığı, erkeklerin ise online alışveriş eğiliminin arttığı tespit edilmiştir.
29	Korkmaz ve Seyhan (2021)	Çalışmanın hedefi pandemi sürecinde sosyal medyanın anlık satın alma davranışlarını üzerindeki etkisinin belirlenmesidir.	Nicel Araştırma	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, regresyon analizi, yapısal eşitlik modellemesi	Çalışma sonuçları, sosyal etki kaynağı ve sosyal platform etkinliklerinin sosyal medya etkisi üzerinde belirleyici olduğunu ve ilgili sosyal medya etkisinin tüketicilerin anlık satın alma kararları üzerinde anlamlı bir etkiye yarattığını ortaya koymaktadır.

30	Özay (2021)	Çalışmanın amacı COVID- 19 pandemisinin tüketicilerin online satın alma davranışları üzerindeki etkilerinin tespit edilmesidir.	Anket	Betimleyici Analizler	Pandemi sürecinde tüketicilerin satın alma davranışlarının tutumluluk ekseninde şekillendiği tespit edilmiştir.
31	Özdemir, Kayhan ve Aksoy Özer (2021)	Araştırmanın temel amacı pandemi sürecinde kaynak güvenilirliğinin ve elektronik ağızdan ağıza iletişimin marka imajı ve tüketicilerin satın alma niyeti üzerindeki etkisinin belirlenmesidir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi	Araştırma sonuçları; marka imajı, E-WOM ve tüketici satın alma niyeti değişkenleri arasında kuvvetli derecede, fonksiyonel marka imajıyla tüketici satın alma niyeti arasında ise orta kuvvette bir ilişkiye bulunduğunu ortaya koymaktadır.
32	Sağlam ve Çakır (2021)	Araştırmanın amacı pandemi sürecinde değişen tüketici davranışlarının incelenmesi ve Konya butikleri özelinde değerlendirilmesidir.	Durum çalışması, yarı yapılandırılmış görüşme	İçerik analizi	Fiziki işletmeye sahip butiklerin pandemi sebebiyle önemli maddi zorluklar yaşadığı ve sürecin olumsuz yansıdığı tespit edilmiştir. Bunun aksine e-ticaret işletmesine sahip butiklerin ise maddi olarak ve personel istihdamı açısından olumlu bir döneme girdiği görülmüştür.
33	Sağlam ve Tavman (2021)	Çalışmanın amacı COVID-19'un sebep olduğu algılanan tehdit, algılanan ciddiyet ve kendini izole etme niyetinin dürtüsel satın alma üzerindeki etkilerini incelemektir.	Anke	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, faktör analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi	Araştırma bulgularında, algılanan tehdidin, algılanan ciddiyetin ve kendini izole etme niyetinin dürtüsel satın alma üzerinde doğrudan etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca algılanan tehdidin dürtüsel satın alma üzerindeki etkisinde algılanan ciddiyetin aracı etkisi olduğu görülmüştür.
34	Seyfi, Güven ve Keklikçi (2021)	Çalışmanın temel amacı çevrimiçi kompulsif satın alma davranışları ile sosyal medya pazarlama aktiviteleri arasındaki ilişkide COVID-19'un rolünün belirlenmesidir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, regresyon analizi	Sosyal medya pazarlama aktivitelerinin covid-19 korkusu ve çevrimiçi kompulsif tüketim davranışları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu görmüştür. Ayrıca COVID-19 korkusunun; sosyal medya pazarlama aktivitelerinin ve çevrimiçi kompulsif satın alma davranışları arasında kısmi bir aracı rolü olduğu tespit edilmiştir.
35	Telli, Aydın ve Şen (2021)	Araştırmanın temel amacı tüketicilerin COVID-19 sürecinde çevrimiçi ikinci el alışveriş sitelerindeki ikinci el ürünlere yönelik tutum ve satın alma niyetlerinin incelenmesidir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, regresyon analizi, korelasyon analizi, faktör analizi	Araştırma sonuçları çevrimiçi ikinci el alışverişe yönelik tutum üzerinde tüketicilerin güvenlik, fiyat ve kullanılabilirliğe yönelik algılarının anlamlı bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla beraber hijyen, teslimat ve kullanım kolaylığı değişkenleri için anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir.

36	Temizkan, Güven, Yılmaz ve Andsoy (2021)	Araştırmanın amacı pandeminin tüketicilerin satın alma davranışları ve eğilimleri üzerindeki etkisini ortaya koymaktır.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi	Araştırma sonuçları pandeminin tüketicilerin sosyal faaliyetlerini büyük ölçüde kısıtladığını ortaya koymaktadır. Katılımcıların büyük bir kısmı tatil kötü ya da otelleri bu dönemde tercih etmeyeceklerini ifade etmiştir. Çalışmaya katılan tüketicilerin pandemi dönemindeki tatil planlarının daha fazla tatil yerleri ve pansiyon türü konaklama alanları yönünde tespit edilmiştir. Bununla beraber katılımcıların büyük bir çoğunluğu pandemi döneminde tatil harcamaları yerine zorunlu ihtiyaçları gidermeye yöneleceklerini bildirmişlerdir.
37	Tolun ve Bulut (2021)	Çalışmanın amacı pandeminin Türkiye'deki tüketicilerin gıda satın alma davranışları üzerindeki etkilerini incelemektir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi	Araştırma bulguları tüketicilerin gelir düzeylerinin, cinsiyetlerinin ve medeni durumlarının gıda satın alma tercihlerinde anlamlı farklılıklara sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada online alışverişi tercih eden katılımcıların oranı araştırmacıların beklentilerinin aksine düşük bulunmuştur. Araştırma sonuçları ayrıca katılımcıların pandemi döneminde daha sağlıklı beslenme çabasında olduklarını göstermektedir.
38	Toramam (2021)	Çalışmanın temel amacı COVID-19 pandemisinin tüketicilerin davranışlarına etkisinin incelenmesidir.	Anket	Betimleyici analizler, frekans analizi	Araştırmanın katılımcılarının %72,8'i mobil uygulamalar ile yapılan market alışverişini tercih etmezken, mobil uygulamalar üzerinden hazır yemek siparişi verdiğini ifade etmiştir. Çalışmanın bir diğer bulgusu da araştırmaya katılan katılımcıların %76,1'inin salgın bittiğinde de mobil uygulamalar üzerinden market alışverişi yapmaya devam edeceğini bildirmesidir.
39	Toramam (2021)	Araştırmanın amacı pandemi sırasında uygulanan tam kapanma kısıtlamalarının tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkilerinin belirlenmesidir.	Yarı yapılandırılmış Görüşme	İçerik analizi	Araştırma sonuçlarına göre tüketicilerin %60'ı ihtiyaç duydukları ürünleri tam kapanmadan hemen önce satın almayı tercih etmektedir. Bununla beraber ihtiyaçlarının satın alınmı erteleyen tüketicilerin %80'i kapanma esnasında online satın alma yoluyla bu ürünleri tedarik edeceklerini bildirmiştir.
40	Uğur ve Sarıoğlu Uğur (2021)	Araştırmanın temel amacı alışveriş merkezlerinin COVID-19 önlemleri ile ilgili açıklamalarına yönelik tüketici şüpheliği ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiyi incelemektir.	Anket	Betimleyici analizler, fark analizleri, korelasyon analizi	Çalışmanın sonuçlarına göre katılımcıların kacerlilik düzeylerinin diğer değişkenlere göre daha belirleyici olduğu görülmektedir. Ayrıca satın alma niyetinin şüpheliğe düzeyine göre daha yüksek bir belirleyiciliğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Tüketicilerin alışveriş merkezlerinin pandemi odaklı iletişimlerine yönelik şüpheleri ile satın alma niyeti arasında negatif ve anlamlı bir ilişki raporlanmıştır.

41	Yıldız ve Deveci (2021)	Çalışma kapsamında tüketici düşünme stillerinin, COVID-19 risk algısı ve ilgilenim üzerindeki etkisi ile bu iki değişkenin sosyal mesafeye yönelik tutum üzerindeki etkileri incelenmiştir.	Anket	Betimleyici analizler, fark analizleri, korelasyon analizi	Çalışmanın sonuçlarına göre, yargılayıcı düşünme stili COVID-19 risk algısı ve ilgilenim üzerinde, yönetici düşünme stili ise COVID-19'a yönelik ilgilenim üzerinde etkili bulunmuştur. Ayrıca COVID-19'a yönelik ilgilenimin COVID-19 risk algısı üzerinde etkili olduğu ve her iki değişkenin sosyal mesafeye yönelik tutum üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.
42	Daçe ve Nardalı (2022)	Araştırmanın temel amacı pandemi sürecinde markaların mobil uygulamaları ile tüketicinin satın alma eğilimi arasındaki ilişkinin incelenmesidir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, korelasyon analizi	Öğrenim faydasının ve kişisel bütünleşik faydanın müşteri memnuniyeti ve satın alma eğilimi üzerinde, müşteri memnuniyetinin satın alma eğilimi üzerinde, müşteri bağlılığının marka değeri üzerinde ve marka değerinin satın alma eğilimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.
43	Güder, Güngör ve Yücekaya (2022)	Araştırmanın temel amacı COVID-19 pandemisinin tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki temel etkilerini tespit etmek ve bu doğrultuda sektöre yönelik öneriler geliştirmektir.	Anket	Betimleyici analizler, karşılaştırma analizi, frekans analizi	Araştırma sonuçları tüketicilerin pandemi ile birlikte uygun fiyat arayışına girdiklerini ve ürün çeşitliliğine verdikleri önemin azaldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca tüketicilerin alışveriş yaptıkları yerin temizliğine ve online hizmet verip vermediğine daha fazla dikkat ettikleri görülmüştür. Cinsiyet açısından değerlendirildiğinde kadınların erkeklere göre daha fazla temizlik malzemesi alma eğilimi gösterdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların pandemi öncesinde satın aldıkları ürün ve hizmetleri bu dönemde kendileri yapma çabası içine girdikleri görülmüştür. Satın alınan ürün grubuna yönelik bir değerlendirme yapıldığında ise yaş sebze meyve yerine konserve ürünlere ilginin arttığı ve tatil harcamaları hususunda yaş grubunun belirleyici olduğu kanaatine ulaşılmıştır. 18-30 yaş grubundaki katılımcılar diğer grupların aksine pandeminin tatil kararlarını etkilemediğini bildirmişlerdir.
44	Kaya (2022)	Çalışmanın temel amacı COVID-19 pandemisinin tüketicilerin ambalajsız şekilde satışı sunulan gıda ürünlerine olan görüşleri üzerindeki etkisini incelemektir.	Anket	Betimleyici Analizler, Korelasyon Testi, Anova Testi	Araştırma sonuçları tüketicilerin pandemi sebebiyle ambalajsız ürünlere yönelik satın alma eğilimlerinin büyük oranda azaldığını ortaya koymaktadır. Gıda kategorileri üzerinden bir değerlendirme yapıldığında satın alınan en fazla azaltılan ürünlerin simit, poğaç, bardak mısır vb. ürünler olduğu en az azalan ürün grubunun ise ambalajsız ekmekek olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber ambalajsız gıda satın alma eğiliminin hem pandemi öncesinde hem de pandemi esnasında gelir düzeyi doğrultusunda farklılaştığı görülmüştür.

45	Küçükkambak ve Süler (2022)	Araştırmanın amacı COVID-19 korkusu ile kompulsif satın alma davranışı arasındaki ilişkide impulsif satın alma davranışının aracılık etkisini ortaya koymaktır.	Anket	Betimleyici analizler, fark analizleri, korelasyon analizi	Araştırma sonuçları bireylerin deneyimlediği COVID-19 korkusunun, kompulsif ve impulsif satın alma davranışları üzerinde etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca COVID-19 kaygısının kompulsif satın alma davranışına olan etkisinde impulsif satın alma davranışının aracı etkisi tespit edilmiştir.
----	-----------------------------	---	-------	--	--

SONUÇ

Yapılan analizler detaylı bir şekilde incelendiğinde, Türkiye’deki tüketicilerin, dünyada yaşanan genel değişimden ayrı olmadıkları görülmektedir. Hissedilen tehdit gerek sağlığa ilişkin hususlarda gerekse ekonomik gelişmelere ilişkin olarak belirgin bir şekilde etkili olmuş ve dolayısıyla doğrudan tüketicilerin satın alma kararlarını şekillendirecek boyuta gelmiştir.

Hissedilen olumsuz etki toplumun genelinde bildirilse de belli sektörlerin ve kamu çalışanları gibi iş garantisine sahip olmayan işçi sınıfı gibi grupların daha büyük bir etkiye maruz kaldığı yapılan çalışmalarda rapor edilmiştir [2]. COVID-19 pandemisinin olumsuz etkileri Türkiye’de de tıpkı dünyanın genelinde olduğu gibi sosyal ve ekonomik alanda önemli bir yıkıma sebep olmuştur. Tüketicilerin fiyat hassasiyetleri değişmiş, karşı karşıya olunan risk ve belirsizlik sebebiyle daha düşük fiyatlı ürünlere yönelik eğilim artmıştır [43]. Ürün çeşitliliği, satın alma deneyimi, prestijli markalara yönelim, hedonik beklentiler gibi eğilimler ve talepler, yerini büyük oranda daha tedbirli ve tutumlu satın alma kararlarına bırakmıştır [30]. Hatta pandeminin ikinci el eşya kullanımına yönelik tutumları olumlu bir şekilde etkilediğini ortaya koyan bulgular da tespit edilmiştir [35]

Tüketicilerin çoğunluğunun bu küresel krizle karşı karşıya kaldıktan sonra otomobil ve ev gibi yüksek miktarlarda yatırım gerektiren satın alma kararlarını ertelemeye karar verdikleri görülmektedir [5]. Harcamalarında önemli kısıtlamalara gidilen diğer ürün grupları ise seyahatler başta olmak üzere diğer sosyal aktivitelerdir [3]. Tüketiciler bu eğilimi hem pandemi kapsamında uygulanan kısıtlamalar hem de algılanan güvenlik endişesi ile açıklamaktadırlar [11]. Aynı sebepler, tüm yaş gruplarında online alışverişin daha yoğun bir şekilde tercih edilmesine de sebep olmuştur [2]. Online alışveriş eğilimine yönelik yapılan araştırmalar sonucunda cinsiyetler arasında anlamlı bir fark bulunamazken [9], mobil uygulamaların kullanımının tüm demografik yaş gruplarında artışta olduğu tespit edilmiştir [4]. Türkiye’deki tüketicilerin pandemi sürecinde online ortamda en çok yaptığı işlemlerin ise bankacılık ve gıda alışverişine ilişkin olduğu bildirilmiştir [4].

Yapılan çalışmaların bir diğer önemli odak noktası, tüketicilerin satın alma motivasyonlarının altındaki içsel ve dışsal faktörlerdir. Bu bağlamda korku, endişe [45], şüphecilik ve kadercilik [40] gibi duyguların kompulsif ve impulsif satın alma davranışı üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu eğilimler her ne kadar medeni durum ile gelir düzeyi [37] ve cinsiyet [17] gibi demografik özellikler bağlamında belli ayrımlara sebep olsa da genel olarak değerlendirildiğinde COVID-19 kaynaklı olumsuz duygu-durumun satın alma kararları üzerinde önemli bir belirleyiciliğe sahip olduğu görülmektedir.

Belirtilen tüm hususlar dikkate alınarak genel bir değerlendirme yapıldığında Türkiye örneklemini ile küresel ölçekteki tüketicilerin büyük oranda paralel bir değişim deneyimledikleri görülmektedir. COVID-19 sebebiyle yaşanan olumsuz etkiler ülkemizde de dünyada olduğu gibi insan sağlığına ve ekonomiye ciddi bir tehdit olarak algılanmış ve bu doğrultuda bireysel tüketici bazında önlemler alınmaya çalışılmıştır. Yaşam tarzları ve tüketim örüntüleri büyük oranda değişime uğramış ve satın alma süreçleri dijital ortama taşınmıştır. Bireylerin normal koşullar altında daha fazla tolere edebildikleri fiyatlar, pandemi döneminde yerini yüksek fiyat hassasiyetine bırakmıştır. Tüketim kalemleri gıda ve sağlık harcamalarına odaklanmış ve bu doğrultuda bilgi arayışı da dikkate değer şekilde artmıştır.

2022 itibarıyla normalleşme süreci büyük oranda tamamlanmış olsa da pandemi hala devam etmektedir. Bireyler açısından olumlu olarak değerlendirilebilecek olan husus yeni koşullara büyük oranda adaptasyon sağlanmış olması ve belirsizlikten kaynaklı endişenin yerini farkındalığa bırakmış olmasıdır. COVID-19 sonrası bu “Yeni Normal” dönemde de Türkiye’deki tüketicilerin satın alma davranışlarının incelenmesi geçirilen değişim ve dönüşümün ne kadarının kalıcı olduğunun tespit edilmesi ne fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Addo, P. C., Jiaming, F., Kulbo, N. B., & Liangqiang, L. (2020). COVID-19: fear appeal favoring purchase behavior towards personal protective equipment. *The Service Industries Journal*, 40(7-8), 471-490.
- Ahmad, T., Haroon, M. B., & Hui, J. (2020). Coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic and economic impact. *Pakistan journal of medical sciences*, 36(COVID19-S4), S73.
- Ahmed, R. R., Streimikiene, D., Rolle, J.-A., & Duc, P. A. (2020). The COVID-19 pandemic and the antecedents for the impulse buying behavior of US citizens. *Journal of Competitiveness*, 12(3), 5–27. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.03.01>
- Akbaba, M. (2020). COVID-19 salgını kapsamında turist yorgunluğunun turistlerin satın alma, tavsiye etme ve daha fazla ödeme niyetlerine etkisinin belirlenmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(2), 225-240.
- Aksoy, C., & Ergen, A. (2020). Changes in consumer behaviour of gen Y'ers in COVID-19 Pandemic. *Aurum Journal of Social Sciences*, 5(2), 127-147.
- Alexa, L., Apetrei, A., & Sapena, J. (2021). The COVID-19 lockdown effect on the intention to purchase sustainable brands. *Sustainability*, 13(6), 3241.
- Arora, N., Charm, T., Grimmelt, A., Ortega, M., Robinson, K., Sexauer, C., & Yamakawa, N. (2020). A global view of how consumer behavior is changing amid COVID-19. *Mcknsey and Company*.
- Aydın, B., & Doğan, M. (2020). Yeni koronavirüs (COVID-19) pandemisinin turistik tüketici davranışları ve Türkiye turizmi üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 93-115.
- Aydın, İ. (2021). COVID-19 pandemi döneminde korku öğesi barındıran ve virüsten korunma temalı reklamların satın alma niyeti ve reklama yönelik tutum üzerindeki etkileri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(4), 869-883.
- Aydınlıoğlu, Ö., & Gencer, Z. T. (2020). Let Me Buy Before I Die! A Study on Consumers' Panic Buying Behaviours During the COVID-19 Pandemic. *Electronic Turkish Studies*, 15(6).
- Aydın, F. F. & Koc, E., (2021). Investigation of consumers' purchase behaviors by gender in the pandemic process. *Economics Literature*, 3(1), 32-45.
- Baddeley, M. (2020). Hoarding in the age of COVID-19. *Journal of Behavioral Economics for Policy*.
- Baltacı, A., & Akaydın, H. (2020). COVID-19 pandemi sürecinin tüketicilerin gıda ürünlerini satın alma davranışları üzerindeki etkisi: Bir literatür taraması. *Yüksek İhtisas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1, 57-64.

- Bentall, R. P., Lloyd, A., Bennett, K., McKay, R., Mason, L., Murphy, J., ... & Shevlin, M. (2021). Pandemic buying: Testing a psychological model of over-purchasing and panic buying using data from the United Kingdom and the Republic of Ireland during the early phase of the COVID-19 pandemic. *Plos one*, 16(1), e0246339.
- Borio, C. (2020). The COVID-19 economic crisis: Dangerously unique. *Business Economics*, 55(4), 181-190.
- Centers for Disease Control and Prevention (2022), <https://www.cdc.gov/>
- Chen, T., Wang, C., Cui, Z., Liu, X., Jiang, J., Yin, J., ... & Dou, Z. (2021). COVID-19 affected the food behavior of different age groups in Chinese households. *PloS one*, 16(12), e0260244.
- Cici Karaboğa, E. N. ve Bilginer Özsaatçı, F. G. (2021). The impact of crisis perception on consumer purchasing behaviors during the COVID-19 (Coronavirus) period: a research on consumers in Turkey, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 16(3), 727 – 754.
- Ciotti, M., Ciccozzi, M., Terrinoni, A., Jiang, W. C., Wang, C. B., & Bernardini, S. (2020). The COVID-19 pandemic. *Critical reviews in clinical laboratory sciences*, 57(6), 365-388.
- Ciravegna, L., & Michailova, S. (2022). Why the world economy needs, but will not get, more globalization in the post-COVID-19 decade. *Journal of International Business Studies*, 53(1), 172-186.
- Çelik, S., & Köse, G. G. (2021). Mediating effect of intolerance of uncertainty in the relationship between coping styles with stress during pandemic (COVID-19) process and compulsive buying behavior. *Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry*, 110, 110321.
- Çevik Tekin, İ. Ç. (2020). Pandemi sürecinde değişen tüketici davranışları. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(2), 2331-2347.
- D'Adamo, I., & Lupi, G. (2021). Sustainability and resilience after COVID-19: A circular premium in the fashion industry. *Sustainability*, 13(4), 1861.
- Daçer R. & Nardalı, S. (2022). Markaların mobil uygulamalarının satın alma eğilimi üzerine etkisi ve Starbucks örneği. *Journal of Business Innovation and Governance*, 4(1), 12-26.
- Danışmaz, A. T. (2020). COVID-19 salgınının tüketicilerin online alışveriş tercihine etkisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(2), 83-90.
- Degli Esposti, P., Mortara, A., & Roberti, G. (2021). Sharing and sustainable consumption in the era of COVID-19. *Sustainability*, 13(4), 1903.
- Deral, B., & Kazançoğlu, İ. (2021). 65 yaş ve üstü erkek tüketicilerin COVID-19 döneminde online alışveriş eğilimlerini belirleyen nitel bir araştırma. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 96-121.

- Di Crosta, A., Ceccato, I., Marchetti, D., La Malva, P., Maiella, R., Cannito, L., ... & Di Domenico, A. (2021). Psychological factors and consumer behavior during the COVID-19 pandemic. *PloS one*, 16(8), e0256095.
- Dilek, Ö. & Öztürk, A. (2021). The effect of COVID-19 pandemic on the buying behavior in complementary and alternative medicine products: a study in the framework of the theory of planned behavior. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 19(3), 58-76.
- Duygun, A., & Şen, E. (2020). Evaluation of Consumer Purchasing Behaviors in the COVID-19 Pandemic Period in the Context of Maslow's Hierarchy of Needs. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 45-68.
- Eger, L., Komárková, L., Egerová, D., & Mičík, M. (2021). The effect of COVID-19 on consumer shopping behaviour: Generational cohort perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 61, 102542.
- Enormous. (2020). The India lockdown study: Understand the change in attitudes, motivations, and behaviour of the young Indian consuming class. www.enormous.be
- Euro News (2020), <https://tr.euronews.com/2021/12/27/covid-19-salg-n-nda-hanehalklar-n-n-tuketim-harcamalar-turkiye-ve-ab-de-nas-l-degisti>
- Euro Stats (2020), <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/ddn-20211119-1>
- Gazali, H. M. (2020). The COVID-19 pandemic: Factors triggering panic buying behaviour among consumers in Malaysia. *Labuan Bulletin of International Business and Finance (LBIBF)*, 84-95.
- Göktaş Kulualp, H., & Baytürk, N. (2021). Covid 19 pandemi sürecinde internetten tatil satın alma kararının algılanan değer ve algılanan riskten etkilenme düzeyi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 24(2), 260-283.
- Güder, F., Güngör, M., & Yücekaya, P. (2021). COVID-19 salgınının tüketici davranışları üzerine etkisinin yönetim stratejileri bağlamında değerlendirilmesi. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 59-76. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anadoluakademi/issue/60142/870902>
- Ho, C. Y., Tsai, B. H., Chen, C. S., & Lu, M. T. (2021). Exploring green marketing orientations toward sustainability the hospitality industry in the COVID-19 pandemic. *Sustainability*, 13(8), 4348.
- İnce, M., & Kadioğlu, C. T. (2020). Tüketicilerin COVID-19 (Korona) virüsüyle artan stoklama isteğinin online satın alma davranışına etkisi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(29), 1875-1906.
- İri, R. (2021). COVID-19 pandemi sürecinin Niğde ve yöresindeki tüketicilerin internet üzerinden satın alma davranışlarına etkisi.
- Jamunadevi, C., Deepa, S., Kalaiselvi, K. T., Suguna, R., & Dharshini, A. (2021, February). An empirical research on consumer online buying behaviour

- during the COVID-19 pandemic. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 1055, No. 1, p. 012114). IOP Publishing.
- Jayan, M. V. L., & Xavier, M. L. (2020). An Empirical Study On The Online Shopping Acceptance: Pre And Post COVID-19 Outbreak. *Perspectives on Business Management & Economics*, 3, 25-30.
- Jian, Y., Yu, I. Y., Yang, M. X., & Zeng, K. J. (2020). The impacts of fear and uncertainty of COVID-19 on environmental concerns, brand trust, and behavioral intentions toward green hotels. *Sustainability*, 12(20), 8688.
- Kapur, S. (2020). The future of consumer behaviour and brand strategy post COVID-19. *Review of Professional Management-A Journal of New Delhi Institute of Management*, 18(1), 58-63.
- Kara, Ö. Ü. E. (2021, April). COVID-19 pandemisi sürecinde değişen tüketici ve marka davranışları üzerine bir çalışma. In *International Symposium on Business, Economics, and education ISBE 2021 is dedicated to the memory of Dear Prof. Dr. Remzi ÖRTEN*. (Vol. 2021, p. 26).
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Nobel: Ankara.
- Kaya, Ş. (2022). COVID-19 Pandemisi Sürecinin Tüketicilerin Bazı Ambalajsız Gıda Ürünlerini Satın Alma Davranışlarına Etkisinin İncelenmesi, *Gevher Nesibe Journal Of Medical & Health Sciences*, ol: 7/ 16, 17-22
- Kaynak, İ. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Algısının Online Alışverişe Etkisi. *Electronic Turkish Studies*, 15(4).
- Kazancoglu, I., & Demir, B. (2021). Analysing flow experience on repurchase intention in e-retailing during COVID-19. *International Journal of Retail & Distribution Management*.
- Keskin, S. (2020). COVID-19 salgını sürecinde kısıtlamaların ve endişelerin tüketici davranışına etkileri. *Ahi Evran Akademi*, 1(2), 69-82.
- Keskin, S. (2021). COVID-19 Pandemi Sürecinde Online Market Alışverişine Yönelik Tüketici Davranışında Cinsiyete Göre İzlenen Değişimin Analizi: Ankara Çalışması. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 581-594.
- Koc, E., & Aydın, F. F. (2021). Investigation of consumers' purchase behaviors by gender in the pandemic process. *Economics literature*, 3(1), 32-45.
- Kohli, S., Timelin, B., Fabius, V., & Veranen, S. M. (2020). How COVID-19 is changing consumer behavior—now and forever. *McKinsey&Company*. URL: <http://surl.li/apqsi>.
- Korkmaz, İ., & Dal, N. E. (2020). Kıtılık teorisi ve Bandwagon etkisi çerçevesinde COVID-19 salgınının tüketici davranışı açısından incelenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(11), 88-125.
- Korkmaz, S., & Seyhan, F. (2021). The effect of social media on impulse buying behavior during the COVID 19 pandemic. *International Journal of Health Management and Tourism*, 6(3), 621-646.

- Küçükçambak, S. E., & Süler, M. (2022). The mediating role of impulsive buying in the relationship between fear of COVID-19 and compulsive buying: a research on consumers in Turkey. *Sosyoekonomi*, 30(51), 165-197.
- Laato, S., Islam, A. N., Farooq, A., & Dhir, A. (2020). Unusual purchasing behavior during the early stages of the COVID-19 pandemic: The stimulus-organism-response approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57, 102224.
- Li, S., Zhang, Z., Liu, Y., & Ng, S. (2021). The closer I am, the safer I feel: The “distance proximity effect” of COVID-19 pandemic on individuals’ risk assessment and irrational consumption. *Psychology & marketing*, 38(11), 2006-2018.
- Loxton, M., Truskett, R., Scarf, B., Sindone, L., Baldry, G., & Zhao, Y. (2020). Consumer behaviour during crises: Preliminary research on how coronavirus has manifested consumer panic buying, herd mentality, changing discretionary spending and the role of the media in influencing behaviour. *Journal of risk and financial management*, 13(8), 166.
- Mason, A. N., Narcum, J., & Mason, K. (2021). Social media marketing gains importance after COVID-19. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1870797.
- Mehta, S., Saxena, T., & Purohit, N. (2020). The new consumer behaviour paradigm amid COVID-19: permanent or transient?. *Journal of health management*, 22(2), 291-301.
- Naeem, M. (2020). Understanding the customer psychology of impulse buying during COVID-19 pandemic: Implications for retailers. *International Journal of Retail & Distribution Management*.
- Naeem, M. (2021). Do social media platforms develop consumer panic buying during the fear of COVID-19 pandemic. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58, 102226.
- Narin, M. (2021). COVID-19 Küresel Salgın Sürecinde Tüketicilerin Alışveriş Davranışlarındaki Değişimler. 12 th SCF International Conference, “Contemporary Issues in Social Sciences” , s: 222.
- Nguyen, H. V., Tran, H. X., Van Huy, L., Nguyen, X. N., Do, M. T., & Nguyen, N. (2020). Online book shopping in Vietnam: The impact of the COVID-19 pandemic situation. *Publishing Research Quarterly*, 36(3), 437-445.
- Omar, N. A., Nazri, M. A., Ali, M. H., & Alam, S. S. (2021). The panic buying behavior of consumers during the COVID-19 pandemic: Examining the influences of uncertainty, perceptions of severity, perceptions of scarcity, and anxiety. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 62, 102600.
- Özay, M. A. (2021). COVID-19 etkisiyle tüketicilerin online satın alma davranışlarında yaşanan değişim. *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*, 5(1), 1-25.

- Özdemir, S., Kayhan, R., & Özer, İ. A. (2021). Pandemi (COVID-19) döneminde kaynak güvenilirliği boyutlarının, elektronik ağızdan ağıza iletişimin ve marka imajı boyutlarının tüketici satın alma niyeti üzerindeki etkisi: instagram fenomenleri üzerine bir araştırma. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 113-146.
- Paylan, M. A., & Kavas, Y. B. (2020) Tüketici güveninin, algılanan finansal refah, toplum yanlısı etnosentrik eğilimler ve yerli ürün satın alma davranışı arasındaki düzenleyicilik etkisinin belirlenmesi üzerine bir araştırma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (COVID-19 Special Issue), 398-412.
- Pfefferbaum, B., & North, C. S. (2020). Mental health and the COVID-19 pandemic. *New England Journal of Medicine*, 383(6), 510-512.
- Rabbi, M. F., Oláh, J., Popp, J., Máté, D., & Kovács, S. (2021). Food security and the COVID-19 crisis from a consumer buying behaviour perspective—the case of Bangladesh. *Foods*, 10(12), 3073.
- Roggeveen, A. L., & Sethuraman, R. (2020). How the COVID-19 pandemic may change the world of retailing. *Journal of Retailing*, 96(2), 169–171.
- Sağlam, M., & Çakır, U. (2021). Pandemi (COVID-19) sürecinde tüketici davranışları: Konya butik işletme örneği, *Global Media Journal TR Edition*, 11 (22) Bahar 2021 Sayısı
- Sağlam, M., & Tavman, E. B. (2021). COVID 19 döneminde algılanan tehdit, algılanan ciddiyet ve kendini izole etme niyetinin dürtüsel satın alma üzerindeki etkisi: bir seri aracılık modeli incelemesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2256-2271.
- Sehgal, R., Khanna, P., Malviya, M., & Dubey, A. M. (2021). Shopping safety practices mutate consumer buying behaviour during COVID-19 pandemic. *Vision*, 09722629211010990.
- Seyfi, M., Güven, D., & Keklikçi, S. (2021). Sosyal medya pazarlama aktivitelerinin çevrimiçi kompulsif satın alma davranışları ilişkisinde COVID19 korkusunun rolü. *International Journal of Communication and Media Research*, 1(2), 174-187.
- Sharma, A., & Jhamb, D. (2020). Changing consumer behaviours towards online shopping-an impact of COVID-19. *Academy of Marketing Studies Journal*, 24(3), 1-10.
- Sheth, J. (2020). Impact of COVID-19 on consumer behavior: Will the old habits return or die?. *Journal of business research*, 117, 280-283.
- Stanciu, S., Radu, R. I., Sapira, V., Bratoveanu, B. D., & Florea, A. M. (2020). Consumer Behavior in Crisis Situations. Research on the Effects of COVID-19 in Romania. *Annals of the University Dunarea de Jos of Galati: Fascicle: I, Economics & Applied Informatics*, 26(1).

- Starostin, V., Samokhodkin, E., & Elzon, A. (2020). Changing consumer and brand behavior in the early stages of the COVID-19 pandemic in Russia.
- Sumarliah, E., Usmanova, K., Mousa, K., & Indriya, I. (2021). E-commerce in the fashion business: the roles of the COVID-19 situational factors, hedonic and utilitarian motives on consumers' intention to purchase online. *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*, 1-11.
- Telli, G., Aydın, S., & Gezmişoğlu Şen, D. (2021). COVID-19 sürecinde çevrimiçi ikinci el ürün alışverişine yönelik tutum ve satın alma niyeti üzerine bir araştırma. *Journal of Aksaray University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 13(2), 11-22.
- Temizkan, V., Güven, E. Ö., Yılmaz, A., & Andsoy, C. (2021). COVID-19 ile gerçekleşen tüketici davranışları ve eğilimlerine yönelik bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(79), 1311-1327.
- Tolun, B. G., & Bulut, N. (2021). COVID-19 pandemi sürecinde tüketicilerin gıda ürünleri satın alma davranışları üzerine bir araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), 15-31.
- Toraman, Y. (2021). COVID-19 sürecinde tam kapanma kararının tüketici davranışlarına etkisi: e-ticaret özelinde incelenmesi. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2(1), 81-95.
- Toraman, Y. (2021). elektronik (mobil) ticarete COVID-19 pandemisinin etkisi: tüketici davranışlarının mobil uygulamalar özelinde incelenmesi. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 20-28.
- Toubes, D. R., Araújo Vila, N., & Fraiz Brea, J. A. (2021). Changes in consumption patterns and tourist promotion after the COVID-19 pandemic. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 16(5), 1332-1352.
- Truong, D., & Truong, M. D. (2022). How do customers change their purchasing behaviors during the COVID-19 pandemic?. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 102963.
- Turuç, Ö., & Yetkin, D. G. (2020). COVID-19 kaynaklı pandemi döneminde tüketici davranışları: perakendeci markalı ürünler üzerine bir araştırma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(COVID-19 Special Issue), 457-471.
- Uğur, U., & Uğur, S. S. (2021). COVID-19 and the "new normal" consumer the moderator effect of fatalism on the relationship between consumer skepticism and purchase intention. *Educational Research (IJMCR)*, 3(3), 253-261.
- Vancic, A., & Parson, G. F. A. (2020). Changed Buying Behavior in the COVID-19 pandemic: the influence of Price Sensitivity and Perceived Quality.

- Wang, Z., & Sun, Z. (2021). From globalization to regionalization: The United States, China, and the post- COVID-19 world economic order. *Journal of Chinese Political Science*, 26(1), 69-87.
- Yıldız, A. (2020). Kriz dönemlerinde tüketici davranışlarının incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, (3), 377-390.
- Yıldız, T., & Deveci, F. G. (2021). Tüketici düşünme stilleri çerçevesinde COVID-19 süreci ile değişen alışveriş davranışları üzerine bir araştırma. *Es-kışehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 513-529.
- Zwanka, R. J., & Buff, C. (2021). COVID-19 generation: A conceptual framework of the consumer behavioral shifts to be caused by the COVID-19 pandemic. *Journal of International Consumer Marketing*, 33(1), 58-67.

“

Bölüm 13

**İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNDE
İŞGÖRENLERİN HAK VE
SORUMLULUKLARININ ÖNEMİ VE
BELİRLEYİCİLİĞİ**

Serap TEPE¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi İş Sağlığı ve Güvenliği
Bölümü, serap.tepe@sbu.edu.tr ORCID: 0000-0002-9723-6049

”

GİRİŞ

İşgörenin sağlığı ve güvenliğinin sağlanması, başta sosyal politikalar, kamu kurumları ve iş dünyasının bileşenleri olmak üzere, işverenin, işgörenin, eğitimcilerin, yöneticilerin ve çalışanların da içerisinde yer aldığı birçok aktörün iş birliği ve etkileşimi ile gerçekleştirilebilecektir. Bu aktörlerden birinin sorumluluk almaktan kaçınması işgörenin sağlık ve güvenliğini tehlikeye atacak, kazalara, psiko-sosyal sorunların yaşanmasına, dolayısıyla işten beklenen verimin düşmesine yol açacaktır.

İş sağlığı ve güvenliğinde sorumlulukları belirleyen hukuki düzenlemeler söz konusu olduğunda ise uluslararası hukuki düzenlemeler, yerel hukuki düzenlemeler ve kurumsal yönetmelik ve yönergelerin belirleyiciliklerinin bulunduğu görülmektedir. Bunların başında uluslararası bağlayıcı hüküm olan ve İş sağlığı ve güvenliğini bir insan hakkı sayılmasına gerekçe olan, BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 23. Maddesi gelir. Bu madde şöyledir: *“Herkesin çalışma, işini serbestçe seçme, adaletli ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizliğe karşı korunma hakkı vardır.”* (Yıldız ve Şahan, 2020).

Bu genel hükmün daha somutlaşmış ve devletleri bu konuda sosyal politika üretmeye sevk eden şekli ise, Avrupa Sosyal Şartı'nın 3. maddesidir. Bu madde ile Avrupa Sosyal Şartına imza koyan ülkeler, çalışanların güvenli ve sağlıklı iş ortamı için gerekli şartları sağlayacaklarını kabul etmiş olurlar. İş sağlığı ve güvenliğinin uluslararası mevzuatı ise 1919'da Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün kurulmasıyla önem kazanmıştır.

İş sağlığı ve güvenliği alanını düzenleyen Uluslararası birçok mevzuat veya belgede, işgörenin yükümlülükleri çok sınırlı birkaç madde ile ifade edilecek boyutta kalmıştır. Örneğin; ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü), ISSA (Uluslararası Sosyal Güvenlik Teşkilatı), ve KOSHA (Kore İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı) iş birliği ile 2008 yılında Seul 'de gerçekleştirilen ve 70 ülke hükümetleri ve çok sayıda özel sektör temsilcilerinin katılımıyla 18. Dünya İş Sağlığı ve Güvenliği Kongresi'nde imzaya açılan deklarasyonda, iş sağlığı ve güvenliğinde tüm paydaşların görevleri yer almıştır. Bu deklarasyonda, işgörenlerin yükümlülükleri şöyle ifade edilmiştir: *“Kişisel koruyucu donanımların kullanımı da dâhil, sağlık ve güvenlik talimatlarına ve usullerine uymalıdır. İSG eğitimleri ile bilinçlendirme faaliyetlerine katılmalı, bu konularda işverenleriyle işbirliği yapmalıdır.”* (Yıldız ve Şahan, 2020).

Ülkemizde ise bu konuda güncel kanun 20.06.2012 tarihli ve 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunudur. Bu kanun iş sağlığı ve güvenliği alanına birçok yenilik getirmiştir. İş sağlığı ve güvenliği uzmanının çalıştırılması, işverenin işyerinde risk analizini yaptırma yükümlülüğü, ihlal halinde yaptırımların artırılması, iş kazası ve meslek hastalığı ile ilgili ta-

nımların sadeleştirilmesi başlıca yeniliklerdendir (Bilir, 2021).

Bu kanun sadece kamu kurumlarını değil, özel sektörü de bağlayıcıdır (Akı, 2013:7). Madde 3/1'e göre, iş sağlığı ve güvenliği hükümleri, kamuda da hem memurları hem işçileri kapsamaktadır. Ayrıca kanun madde 2/1'de işverenleri, çırak ve stajyer de dâhil olmak üzere tüm çalışanları kapsadığı da belirtilmiştir (Centel, 2013).

Yukarıda sözü edilen mevzuatın ayrıntılarını incelemek, çalışma konumuzun sınırlarını aşsa da çalışmanın konusunu oluşturan, işgörenlere ait hak ve sorumlulukların güncel haline ulaşma sürecini hatırlatmak amacıyla değinilmiştir. Bu çalışmada, ülkemizde işgörenlerin çalışma ortamında iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili hak ve sorumlulukları incelenmiş, işgörene ait sorumlulukların gerekliliği ve işlevselliği sosyal politikalar ve iş sağlığı ve güvenliği perspektifinden analiz edilmiştir.

İŞGÖRENİN İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNE DAİR HAKLARI

İşgörenin iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili hakları bir bakıma işverenin de çalışanlara karşı yükümlülüklerini içermektedir. Esasında iş sağlığı ve güvenliği büyük oranda, iş ortamında çalışanı korumak, kaza veya hastalıkların önlenmesi veya en aza indirgenmesini sağlamaya yönelik önlemleri kapsamaktadır.

Bu önlemler alınmadığı takdirde, hastalık, sakatlık, uzun süre veya kalıcı iş göremezlik durumu ile karşı karşıya kalınacaktır. Bu nedenle işgörenin iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili hakları iki boyutludur. Bir yandan önleyici ve koruyucu talepler ve haklar, diğer taraftan oluşan zararların ortadan kaldırılması veya tazmini söz konusudur. Her iki alanda da işgörenin hakları belirlenmiş ve ilgili mevzuat ile korunmuştur. Haklarının ihlal edilmesi durumunda işgören veya temsilcileri hakların iadesi veya varsa zararın tazmini için mahkeme yoluna gidebilmektedir.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün sunduğu istatistiksel verilere göre, Dünyada saniyede üç çalışan iş kazasında yaralanmakta ve her üç dakikada bir çalışan da iş kazası veya meslek hastalığı sonucu hayatını kaybetmektedir (Çakıroğlu, 2007). Buna göre yılda toplam 2,2 milyon insan iş kazaları veya iş hastalıkları sonucu hayatını kaybetmektedir (Burke, 2016). Bu rakamlar meselenin boyutlarını ve önlemler konusunda hukuki düzenlemelere yeterince riayet edilmediğini veya birçok ülkede uluslararası mevzuata uygun sosyal politikaların geliştirilmediğini göstermektedir. Ancak bu sonuçlar üzerinde, işgörenlerin iş sağlığı ve güvenliği konusunda, eğitimde, hak ve yükümlülüklerin bilincinde olmada ve iş sağlığı ve güvenliği konusunda kurum veya işletmenin planlarına riayet etmede yetersiz kalmasının etkisinin bulunduğu dikkatler çekilmelidir.

Gerek uluslararası mevzuatta ve gerekse yerel mevzuatımızda, işveren çalışanlarına iş ortamında genel koruyucu önlemlerle birlikte, doğal afetlerde ve bulaşıcı hastalık durumlarında da zararı önlemekle sorumlu olup, acil durum planları hazırlamalıdır (Esen, 2020). Böyle durumlarda işgören işverenden önleyici ve koruyucu önlemler talebinde bulunma hakkına sahiptir. Covit-19 salgını sürecinde, işverenlerin iş ortamında hijyenin sağlanması, sosyal mesafeyi artıracak düzenlemelerin yapılması gibi genel önlemlerin yanı sıra çalışanlara maske temini gibi bireysel önlemleri de uygulamaya koyması bu haklara örnek olarak verilebilir. (Esen, 2020).

6331 sayılı kanunun iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması kaza ve hastalıkların önlenmesi konusunda işgöreni önemli bir paydaş kabul ettiğinin ifadesi olan haklar ve yükümlülüklerin yanı sıra bazı genel konularda da işgören öne çıkarılmıştır. Birkaç örnek verilecek olursa;

“İSG hizmetlerinin yerine getirilmesinde öncelik, işyerinde çalışanlara, gerekli nitelik ve belgelere sahip olması durumunda işverene ya da bu hizmetin dışarıdan satın alınabilmesine olanak sağlanmıştır. ... İSG konusunda çalışanların görüşlerinin alınmasına ve katılımlarının sağlanmasına yer veren katılımcı bir yaklaşım benimsenmiştir. İSG konusunda çalışanları temsil eden “çalışan temsilcisi” kavramı, ilk kez yasal tanıma kavuşturulmuştur.” (Kılıkış, 2013).

6331 sayılı kanunda yer verilen, işverenin, işgörenlerin iş sağlığı ve güvenliğine dair haklarını temin eden bazı yükümlülükleri şunlardır: işveren mesleki risklerin önlenmesi, eğitim ve bilgi verilmesi, tüm tedbirlerin alınması, gerekli araç ve gereçlerin sağlanması, sağlık ve güvenlik tedbirlerinin değişen şartlara uygun hale getirilip mevcut durumun iyileştirilmesinden sorumludur.

Ayrıca çalışanların iş sağlığı ve güvenliği alanındaki yükümlülükleri, işverenin sorumluluklarını etkilemeyeceği gibi, işveren, iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerinin maliyetini çalışanlara yansıtamaz (6331 İSGK, Madde 4/1-4). İşe girişte veya iş kazası, meslek hastalığı gibi nedenlerle işten çıkarıldıktan sonra yeniden işe dönüşlerde sağlık muayenesi yükümlülüğü işverene aittir (İSGK, 6331, Madde 15). Bunları talep etmek işgörenin hakkıdır.

Bu kanunla belirlenen ve işgörenin haklarından addedebileceğimiz önemli bir hüküm de Madde 10/3'te yer almıştır: *“İşyerinde uygulanacak iş sağlığı ve güvenliği tedbirleri, çalışma şekilleri ve üretim yöntemleri; çalışanların sağlık ve güvenlik yönünden korunma düzeyini yükseltecek ve iş yerinin idari yapılanmasının her kademesinde uygulanabilir nitelikte olmalıdır.”* Buna göre iş sağlığı ve güvenliği planlamasında çalışana uygunluk adeta bir hak halini almıştır.

6331 sayılı kanun Madde 17/7’de belirtilen, işverenin sağladığı iş sağlığı ve güvenliği eğitiminin maliyetinin işgörene yüklenmemesi ve bu eğitimlerin işgörenin çalışma süresine saatlerine dahil edilmesi de işgörenin önemli haklarındadır.

Yine işverene bu kanunla, uygun nitelikteki iş yerlerinde iş sağlığı ve güvenliği kurulu oluşturma görevi verilmiştir. Konuyla ilgili 2013 yılında yürürlüğe giren İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları Hakkında Yönetmelik’e göre bu kurula işgören de talep ederse katılabilme hakkına sahiptir.

İşgörenin sağlık ve güvenlik ile ilgili önemli haklarından biri de 6331 sayılı kanununun 13.maddesiyle düzenlenmiştir. Buna göre, işgören ciddi ve yakın tehlike ile karşı karşıya kaldığında iş sağlığı ve güvenli kuruluna, kurul bulunmuyorsa işverene durumun tespiti için müracaat etme ve tedbirlerin alınmasını talep etme hakkına sahiptir. Tedbirler alınmadığı takdirde ve işgörenin talebi yerine getirilmediği takdirde, tedbir alınıncaya kadar çalışmaktan kaçınabilir. Üstelik çalışmaktan kaçındığı bu dönemdeki ücreti ve kanunlardan ve iş sözleşmesinden kaynaklanan hakları saklı kalmaktadır. (İSGK 13).

İŞGÖRENİN İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNE DAİR SORUMLULUKLARI

İş sağlığı ve güvenliği konusundaki literatür incelendiğinde, çoğunlukla işverenin sorumluluklarının öne çıkmış olması, tarih boyunca çalışanların bu alandaki haklarının ve iş ortamının iş sağlığı ve güvenliğini temin edecek planlama ve süreçlerin ihmal edilmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa işgörenin gerek eğitimlerle ilgili ve gerekse de uygulamalarla ilgili sorumluluklarını yerine getirmesi, iş kazalarının önlenmesinde en az işverenin sorumlulukları kadar önemlidir. Girişte de ifade edildiği gibi, iş sağlığı ve güvenliği çok aktörlü olup bu aktörlerin eş güdümlü ve birlikte hareket etmesi halinde başarılı olmak mümkündür.

İş kazaları ve meslek hastalıklarının yol açtığı bedensel, ruhsal ve sosyal sorunlara ilaveten ülkenin, kurumun veya işletmenin ekonomisine, hukuk sitemine ve diğer alanlara getirdiği yük de azımsanmayacak büyüktür. Bu nedenle hükümetler sosyal politikaları belirlerken işveren ile birlikte işgörenin hak ve sorumluluklarını saptamış ve tüm tarafları etkin duruma getirmiştir.

Uluslararası mevzuatta olduğu gibi yerel mevzuatta da iş görenin sorumlulukları genellikle iki konuda yoğunlaşmaktadır. Bunlardan biri iş sağlığı ve güvenliği eğitimlerine katılması, diğeri ise, ilgili mevzuatın, işverenin veya işvereni temsil eden iş yeri hekimi, iş uzmanı gibi yetkililerin iş ortamında sağlık ve güvenlik konusundaki talimatlarına uyarak sağlık ve güvenlik için gerekli donanım ve teçhizatı kullanmasıdır.

6331 sayılı kanun ile işverenin yükümlülüklerinin fazlalığı göze çarp- sa da aynı kanunla bir yandan devlet katkısı artırılırken diğer yandan işgö- renin hakları ve sorumlulukları artırılmış ve işgören iş sağlığı ve güvenliği sistemi ve sürecinin önemli bir aktörü haline getirilmiştir (Özer, 2013).

6331 sayılı kanunun bu genel felsefeyi ve ilkeleri de kapsayıcı şekilde, işgörenin yükümlülüklerini ayrıntılandığı görülmektedir. Bu ayrıntılan- dırma Madde 19 ile belirlenmiş olup, yürürlüğe giren “Çalışanların İş Sağ- lığı ve Güvenliği Eğitimlerinin Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” (Resmî Gazete 15.05.2013, 28648), “Kişisel koruyucu donanım, Kişisel Koruyucu Donanımların İşyerlerinde Kullanılması Hakkında Yönetmelik” (Resmî Gazete, 02.07.2013, 28895), “İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları Hakkında Yönetmelik” (Resmî Gazete, 18.01.2013, 28532) gibi yönetme- liklerle de desteklenmiştir.

İşgörenin yükümlülükleri Madde 19’daki sırasıyla ele alınacak olursa, bu maddenin ilk bendinde, işgören, kendisini ve diğer çalışanları sağlık ve güvenlik bakımından tehlikeye düşürmemekle yükümlü tutulmuştur (İSGK 19/1).

19. Maddenin ikinci bendinde ise, işgörenin, işveren tarafından sağla- nan eğitim ve talimatlara ilişkin yükümlülükleri beş başlık altında belirlen- miştir. Buna göre, çalışan işyerindeki makine, cihaz, araç, gereç, tehlikeli madde, taşıma ekipmanı ve diğer üretim araçlarını kurallara uygun şekilde kullanmakla yükümlüdür ve bunların güvenlik donanımlarını doğru ola- rak kullanmak, keyfi olarak çıkarmamak ve değiştirmemek ile de yükümlü tutulmuştur (İSGK 19/2-a). Yine bu madde ile işgören, sağlanan kişisel donanımı doğru kullanmak ve korumakla yükümlüdür (İSGK 19/2-b).

İşgörenin iş sağlığı ve güvenliği konusunda farkındalık ve bilinçli olmaya teşvik eden bir görevle sorumlu tutulmuş olması da bu kanunun sağladığı önemli bir yeniliktir. Buna göre işgören, “*işyerindeki makine, ci- haz, araç, gereç, tesis ve binalarda sağlık ve güvenlik yönünden ciddi ve yakın bir tehlike ile karşılaştıklarında ve koruma tedbirlerinde bir eksiklik gördüklerinde, işverene veya çalışan temsilcisine derhal haber vermekle*” sorumludur (İSGK 19/2-c).

İş ortamında iş sağlığı ve güvenliği bakımından tespit edilen noksan- lıkların giderilmesi konusunda işgörene sorumluluk verilmiştir. Ancak bu konudaki sorumluluk yetkili görevlilerle işbirliği şeklinde belirlenmiştir. “*Teftişe yetkili makam tarafından iş yerinde tespit edilen noksanlık ve mev- zuata aykırılıkların giderilmesi konusunda, işveren ve çalışan temsilcisi ile iş birliği yapmak*” (İSGK 19/2-ç). Bu maddede belirlenen son yükümlülük ise, işgörenin “*kendi görev alanında iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için işveren ve çalışan temsilcisi ile iş birliği yapmak.*” tır. (İSGK 19/2-d).

İş sağlığı ve güvenliği eğitimini sağlamak işverenin yükümlülüğü olmakla birlikte, çalışan da bu eğitimden kaçınmamakla sorumludur. Bu husus 6331 sayılı kanunun 17. Maddesiyle düzenlenmiştir. Ayrıca “İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimlerinin Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” (Resmî Gazete, 15.05.2013, 28648) ile de desteklenmiştir. Yönetmeliğin 9. Maddesinde iş sağlığı ve güvenliği eğitimlerine katılmak çalışanın görevi sayılmıştır, “*Çalışanlar, uygulamaya konulan eğitim programları çerçevesinde iş sağlığı ve güvenliği eğitimlerine katılır, eğitimlerde edindiği bilgileri yaptığı iş ve işlemlerde uygular ve bu konudaki talimatlara uyarlar*”.

İşgörenin iş sağlığı ve güvenliği konusundaki talimatlara uymasıyla ilgili diğer bir hüküm İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları hakkındaki Yönetmeliğin 12. Maddesinde yer almıştır. Buna göre “*Çalışanlar sağlık ve güvenliğin korunması ve geliştirilmesi amacıyla iş sağlığı ve güvenliği kurullarınca konulan kurallar, yasaklar ile alınan karar ve tedbirlere uymak zorundadırlar*” Yine bu yönetmelikte, kurulların aldığı kararlar veya uygulamada karşılaşılan güçlükler hakkında çalışan temsilcilerine bilgi vermek de işgörenin yükümlülükleri arasında sayılmıştır.

İşgörenin iş sağlığı ve güvenliğine dair bir yükümlülüğü ve alkol ve uyuşturucu madde kullanımıyla ilgilidir. 6331 sayılı kanunun 28. Maddesinde “İşyerine, sarhoş veya uyuşturucu madde almış olarak gelmek ve işyerinde alkollü içki veya uyuşturucu madde kullanmak yasaktır” ifadesi açıkça yer almıştır (İSGK 28/1).

İşgören iş sağlığı ve güvenliği konusundaki sorumluluklarını yerine getirmedeği takdirde hukuki yaptırımlarla karşılaşacaktır. Bu yaptırımlar, disiplin cezası, tazminat ve iş akitlerine son verilmesidir.

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNE DAİR SOSYAL POLİTİKALAR BAKIMINDAN İŞGÖRENİN KATILIM VE TUTUMUNUN ÖNEMİ

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) sağlığın sosyal belirleyicileri olarak “*insanların doğdukları, büyüdükları, yaşadıkları, çalıştıkları ve yaşlandıkları koşullar*”ı belirlemiştir (Yıldız ve Şahan, 2020). Dolayısıyla birey ve toplum sağlığının önemli bir ajanını çalışma koşulları oluşturmaktadır. Bu yönüyle iş sağlığı ve güvenliği, sosyal politikaların bilhassa sağlık ayağı ile yakından ilişkilidir.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 2006 yılı, 187 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Çerçeve Sözleşmesi’nde, bu sözleşmeye dahil olacak ülkeler, iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için, ülke şartlarına uygun sosyal politikalarını geliştirilmekle yükümlü tutulmuştur (Tuncay, 2008). Türkiye de 2013 yılında bu sözleşmeye katılmıştır.

Avrupa Birliği’nin iş sağlığı ve güvenliğine dair politikalarının ve do-

layısıyla bu politikalara uyum konusundaki eleştirileri içeren ilerleme raporlarının Türkiye’deki iş sağlığı ve güvenliği politikalarının geliştirilmesi ve 2012’deki hukuki düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde etkisi bulunmaktadır (Koçak ve Koray, 2018).

Çalışma ortamında iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ile ilgili sürece düzlemsel perspektiften bakıldığında, meselenin başlangıç noktasını sosyal politikalar oluştururken, nihai aşamada ise işgörenlerin farkındalıkları ve tutumlarının belirleyici olduğu görülmektedir. Zira sosyal politikaların oluşturulması ve ilgili mevzuat ve uygulamalarla yürürlüğe konulması ve denetlenmesi konusunda beklenen başarı ve sonuca ulaşmanın çalışanlara rağmen mümkün olabilmesi düşünülemez. Bu bakımdan çalışanların eylem ve tutumlarının iş sağlığı ve güvenliği politika ve söyleminin pratikteki odağını teşkil ettiği ifade edilebilir.

Öte yandan ortamı her ne kadar kanunlar, yönetmelikler ve kurumsal planlamalar gibi yazılı belirleyicilerle birlikte, üretim ve hizmet teçhizatı bakımından fiziki bir ortam olsa da bu üretim ve hizmet sürecinin ana unsuru insandır. Bu nedenle iş ortamı aynı zamanda, sosyal etkileşimlerin yoğunluklu olarak varlık gösterdiği, bir sosyal ortamdır. Tüm bu gerçeklikleriyle iş sağlığı ve güvenliğinde sosyal politikaların belirleyiciliği geniş yelpazede varlık göstermektedir. Örneğin; iş kazaları ve sakatlanmalara ilaveten, kayıt dışı çalışma, sosyal güvencesiz çalışma, vardiyalı çalışma çalışanların sağlığını bozmakla kalmayıp yeni sosyal problemlere de yol açacak ve değişen sosyal politikaların geliştirilmesini zorunlu kılacaktır.

Sosyal politikalar her zaman tümdengelim yöntemiyle oluşturulmazlar. Yani kuramlardan, hükümetlerin veya devlet yöneticilerinin felsefe ve stratejilerinden hareketle üretilmezler. Çoğunlukla ilgili sahada yaşanan sorunlar, durumlar sosyal politikalar üzerinde etkili olurlar. Bu yönüyle de işgörenlerin iş sağlığı ve güvenliği konusundaki, farkındalıkları, eğitimleri, tutum ve davranışları, yani hak ve sorumluluklarıyla ilgili uygulamalar ve sonuçları sosyal politikaların bir bakıma yeniden belirlenmesine veya değişikliklere gidilmesine neden olabilmektedir.

Özetle iş görenler, iş sağlığı ve güvenliği politikalarının belirlenmesinden uygulanmasına kadar önemli aktörlerdendir. Sosyal politikalar perspektifinden iş sağlığı ve güvenliğinde “iyi uygulama” modelinin oluşturulması için işgörenin kabulü, tutumu ve katılımının zorunluluk arz ettiği bilinmelidir (Gunnigham, 1998).

SONUÇ

İşgörenlerin de iş sağlığı ve güvenliği bakımından bazı haklarla birlikte, tıpkı diğer aktörler gibi bazı sorumluluklarının bulunması esasında iş sağlığı ve güvenliğinin önleyicilik ile temellenmiş bir olgu ve faaliyet ol-

ması ile açıklanabilir. İşveren ve işgörenin iş sağlığı ve güvenliği konusundaki mevzuat, plan ve tedbirlere uydukları takdirde kazalar ve hastalıklar büyük oranda önlenmiş olacaktır.

İşgörenin iş sağlığı ve güvenliğindeki sorumluluklarının hangi konularda ve hangi aşamada ortaya çıkabileceği de önemlidir. İş güvenliği bakımından risklerin tespiti ve önlenmesi, tehlikelerin belirlenmesi ve önlenmesi aşamalarının her birinde işgörenin dikkati, farkındalığı ve bu konularda eğitimi ve bilinçli olması gibi sorumlulukları bulunmaktadır. Ayrıca meslek etiği ve mesleğe ve kuruma sadakati de bu bilinci gerektiren olgulardır.

İş sağlığı ve güvenliği konusunda işverene ve kuruma karşı sorumlu olduğu hususların yanı sıra, olası bir tehlike ve kaza sonucunda işgörenin ailesinin de etkileneceği göz önünde bulundurulduğunda bu yönden de işgörenin bir sorumluluk bilincine sahip olması gereklidir.

İş sağlığı ve güvenliği konusunun psiko-sosyal yönleri dikkate alındığında işgörenlerin sorumluluklarında belirleyici olan bir husus da iş ortamında ve toplumda iş sağlığı ve kültürünün bulunmasıdır. Bu kültürü benimsemiş işgörenin iş sağlığı ve güvenliği bakımından bilinç ve farkındalığı, hak ve sorumluluklarına riayet etmesini ve bu konudaki eğitimlere de açık olmasını sağlayacaktır. Bu ilkelerin birçoğu mevzuat ve planlamalarda yer almasa da söz konusu resmi düzenlemelere temel sağlama ve işgöreni bunlara riayet etmeye motive etme bakımından vazgeçilmedir.

Bu informel gerekliliklerle birlikte, ülkeler sosyal politikaları gereği kamu ve özel sektörün iş ortamlarında, iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili uygulama usul ve esaslarını kanun ve yönetmeliklerle belirlerler. Batı'da bu konuyla ilişkili uygulamalar 17.yüzyıla kadar dayandırılmakta, gelişen düzenlemeler, yaklaşımlar ve uygulamalarla günümüze kadar gelmiştir. Ülkemizde ise, 19.yüzyılda başlayan çalışmalar ve uygulamalar günümüze doğru geliştirilerek güncellenmiştir. En kapsamlı kanun olan ve halen yürürlükte olan mevzuat ise 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve konuyla ilgili yönetmeliklerdir.

6331 sayılı kanun incelendiğinde işgörelere hak ve sorumluluklar bakımından geniş yer verildiği görülmektedir. İş sağlığı ve güvenliği eğitimlerinde ve diğer iş sağlığı ve güvenliği hizmetlerinin sağlanmasında, gerekli şartları taşıyor ve belgelere sahip ise öncelik çalışanlara verilmiştir. Ayrıca iş sağlığı ve güvenliği konusunda işgörenin görüşlerine başvurulması ve katılımlarının önemi dikkate alınmış ve böylece işgören, kanunun uygulanmasında önemli bir paydaş kabul edilmiştir.

İş sağlığı ve güvenliği alanında yapılan gerek teorik ve mevzuat odaklı araştırmalar, gerekse de saha çalışmaları çoğunlukla sosyal politikaların

yetersizliği veya işverenin yükümlülüklerini yerine getirmemesinden kaynaklanan sorunlara, iş kazalarına veya meslek hastalıklarına odaklanmakta, işgörenin konuyla ilgili belirleyiciliği öne çıkarılmamaktadır.

Bu durumun geçerli niceliksel ve niteliksel gerekçeleri bulunmaktadır. Bunlardan biri, işverenin ve sosyal politika aktörlerinin iş sağlığı ve güvenliğine etkisinin oran bakımından öne çıkmasıdır. İkincisi ise nitelik bakımından, diğer bir ifadeyle etkin ve yetkili olmak bakımından da bu iki aktörün işgörelere nispetle daha fazla imkân ve ajana sahip olmasıdır. Ancak hiçbir sosyal politika ilgili alanın politika yapıcı aktörlerinden bağımsız oluşturulamayacağı gibi, uygulama aşamasında tüm tarafların hak ve yükümlülüklerine uymasıyla ancak tam anlamıyla hayata geçirilebilecektir.

Bu gerçeklik dikkate alınarak, bilhassa ülkemizde, işgörenden kaynaklanan iş kazalarının oranları ve oluşan zararların boyutlarıyla ilgili istatistiksel araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışmada ilgili mevzuattan hareketle işgörenin hak ve sorumlulukları sosyal politikalar boyutu da göz önünde bulundurularak değerlendirilmiş, yapılacak saha çalışmalarına zemin ve gerekçeler sunulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKI, Erol (2014). 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve Çalışma Yaşamına Etkileri, *Dokuz Eylül Üniversitesi. HFD., Prof. Dr. M. Polat Soyer'e Armağan, C.15, Özel Sayı*, İzmir, 3-25.
- BİLİR, Nazmi (2021). Türkiye'de Dünden Bugüne İş Sağlığı ve Güvenliği Hizmetleri, Ankara.
- BURKE, Ronald J. (2016). Building a Safe and Healthy Workplace, *Occupational Health and Safety, Routledge*, 1-45.
- CENDEL, Tankut (2013). İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun Uygulama Alanı ve Kapsamı, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(2), 79-84.
- ÇAKIROĞLU, N. (2007). İş Sağlığı ve Yönetim Sistemi Kapsamında Risk Analizi, Denetim ve Bir Firma Uygulaması, Yüksek Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- ESEN, B. (2020). Koronavirüs (Covid-19)'e Karşı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu Gereğince İşyerlerinde Alınması Gereken Tedbirler, *e-Yaklaşım Dergisi*, 28 (330).
- GUNNINGHAM, N. (1998). Towards Innovative Occupational Health And Safety Regulation, *The Journal of Industrial Relations*, 204-231.
- KILKIŞ, İ. (2013). İş Sağlığı ve Güvenliği'nde Yeni Dönem: 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (İSGK) , İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 15(01), 17-41.
- KOÇAK, O.ve KORAY, N. (2018). İş Sağlığı ve Güvenliği Konusunda Avrupa Birliği Uygulamaları ve Türkiye'ye Yansımaları, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 1779-1811.
- ÖZER, H.D. (2013). 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'na Göre Çalışanların Yükümlülükleri, *EÜHFD, C. XVII, S. 3(4)*, 207-236.
- PİYAL, B., (2014) İş Sağlığı ve Güvenliği, Uluslararası Mevzuatta İş Sağlığı ve Güvenliği, *Anadolu Üniversitesi Yayını*, Haziran.
- T.C. Resmî Gazete* (28512, 29/12/2012) İş Güvenliği Uzmanlarının Görev, Yetki, Sorumluluk ve Eğitimleri Hakkında Yönetmelik.
- T.C. Resmî Gazete* (28532, 18/01/2013) İş Sağlığı ve Güvenliği Kurulları Hakkında Yönetmelik.
- T.C. Resmî Gazete* (28681, 18/06/2013) İşyerlerinde Acil Durumlar Hakkında Yönetmelik.
- T.C. Resmî Gazete* (28339, 20/6/2012) İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu

TUNCAY, A. C. (2008). ILO ve AB Normları Işığında İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu Tasarısı Taslağının Değerlendirilmesi, (ILO ve AB Normları), Sicil, Aralık, 47-67.

YILDIZ A.N. ve ŞAHAN C. (2020). İş Sağlığı ve Güvenliği Temel Kavramlar, İş Sağlığı ve Güvenliği Meslek Hastalıkları, *Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Yayını*, 19-67.

“

Bölüm 14

PANOPTİKON FENOMENİ IŞIĞINDA BÜYÜK VERİ KAVRAMININ YENİDEN YORUMLANMASI

Mustafa HATİPLER¹

Nilgün KÖKSALAN²

1 Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, ORCID: ID/0000-0002-2090-3042.

2 Dr., Trakya Üniversitesi, Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, ORCID: ID/0000-0002-2338-8074.

”

GİRİŞ

Dünden bugüne bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ekonomik, politik, kültürel ve sosyal açıdan birçok değişimi de beraberinde getirmiştir. İş modellerinden kültürel faaliyetlere, küresel ekonomilerden günlük pratiklere kadar birçok alanda teknoloji ve iletişim etkileşimi yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Özellikle son yıllarda dijital platformların kullanımının yaygınlaşması yeni bir yaşam alanı olarak sanal dünyayı ön plana çıkarmaktadır. Sanal dünya bir yandan sunduğu fırsatlar diğer yandan oluşturduğu bireysel ve toplumsal tehditler bağlamında gerek araştırmacıların gerek uygulayıcıların ilgisini çekmeye devam etmektedir. Bu noktada sanal dünya aracılığıyla bugünün toplumsal yapılarını dönüştüren bir fenomen olarak panoptikon kavramı dikkat çekmektedir.

XVIII. yüzyılda bir İngiliz filozof olan Jeremy Bentham (1995) tarafından tasarlanan ancak inşa edilmeyen bir hapisane modeliyle birlikte ortaya atılan panoptikon fenomeni bugüne değin önemli felsefi tartışmaları beraberinde getiren bir kavramdır. Temel olarak, Bentham'ın mahkumların sürekli izlenebilmesi fikrinden yola çıkarak kurguladığı bu modelin özünde merkezi denetim bulunmaktadır. Söz konusu denetimin gerçekleştirilebilmesi noktasında bir çözüm olarak sunulan panoptikon fikri mahkumların müfettiş olmaksızın sürekli izleniyormuş gibi hissetmelerinin amaçlandığı bir sistemi ifade etmektedir. Dairesel olarak tasarlanan panoptikon yapısında müfettişin konumu merkezidir ve müfettiş tüm hücreleri kolayca görürken mahkumlar müfettişi görememektedir. Bu durumda mahkumlar sürekli olarak izlenme algısına sahip olmaktadır (Bentham, 1995). Tarihsel süreç içerisinde panoptikonu ilk defa kavramsallaştıran ise bir Fransız filozof ve tarihçi olan Michel Foucault olmuştur. Foucault, 1975 yılında yayınladığı, “Hapishanenin Doğuşu” adlı romanında hapisane uygulamasına benzer olarak panoptikonun hastane, okul, kütüphane, fabrika gibi birçok yaşam alanında kullanılabileceğini öne sürmüştür (Foucault, 1992).

Bir gözetim faaliyeti olarak panoptikon bugün artık yalnızca bir mimari yapı formu olmaktan öte birçok açıdan toplumsal yapıları etkisi altına almış bir fenomen olarak dikkat çekmektedir. Günümüzün dijital dünyasında gerek şirketler gerek devletler akıllı telefonlardan akıllı kartlara, kameralardan çevrimiçi işlemlere kadar birçok uygulamada kullanıcı hareketlerini gözlemleyebilmekte ve onlar hakkında veri sağlayabilmektedir. Bu durum bir yandan işletmeler açısından avantajlar barındırırken diğer yandan tüketiciler açısından mahremiyet, ayrımcılık, dışlanma, güvensizlik ve etik gibi problemlere yol açabilmektedir (Panoptikon Foundation, 2022).

Bu çalışmada, panoptikon fenomeni ışığında büyük veri kavramının irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada öncelikle, genel hatla-

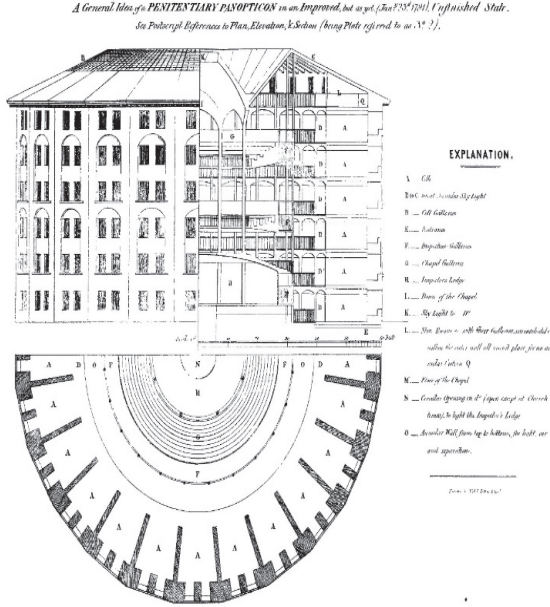
rıyla panoptikon ve gözetim kavramlarına yer verilmiştir. Ardından büyük veri olgusu incelenmiş ve son olarak panoptikon ve büyük veri etkileşimi noktasından hareketle bir değerlendirme yapılmıştır.

1. GENEL HATLARIYLA PANOPTİKON FENOMENİ

Teknolojik gelişmelerin büyük bir hızla yaşamın hemen hemen her alanını dönüştürdüğü günümüzde enformasyon ve gözetim olgusu yeni bir toplumsal dönemin dinamikleri olarak ön plana çıkmaktadır. Gerek ekonomik gerek sosyal hayatın dijitalleştiği ve enformasyonun bir güç olarak kabul edildiği yeni dönem, bilginin elde edilebilmesi bağlamında ağırlık kazanan panoptisizm ve gözetim olguları noktasında tartışmaları da gündeme getirmektedir.

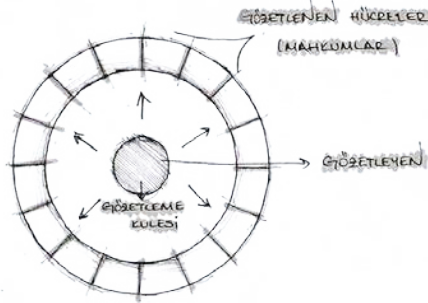
Panoptikon, kelime kökeni itibariyle Yunanca “bütünü” (pan-) “gözlemek” (pan-) anlamında 1768 yılında bir tür optik alet veya teleskopu ifade etmektedir (Etymonline, 2022). Kelime karşılığı olarak “Her şeyi gören” anlamına gelen panoptikon “on sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında geliştirilen bir mimari tasarıma” verilen ad olarak kullanılmıştır (Gallagher, 2010: 263).

Panoptikon, İngiliz sosyal reformcu Jeremy Bentham’ın (1748-1832) mektuplarından ve mimari çizimlerinden türetilen bir kavramdır ve ileriki yıllarda gerçekleştirilen “gözetim çalışmaları için büyük ölçüde ortak bir teorik ve polemik çıkış noktası olarak hizmet etmiştir” (Elmer, 2012: 21). Bentham (1791) tarafından tasarlanan “gardiyanların tüm mahkumları sürekli olarak görebildiği bir tür hapisane modeli olarak ön plana çıkan kavram, “bir gözetleme kulesini çevreleyen ve içinden tek bir gözetmenin her hücrenin içini görebildiği döngüsel bir yapıdır ve kule panjurlar, ekranlar veya tek yönlü ayna camı aracılığıyla dışarıyı görebilmektedir (Şekil 1). Bu modele göre “ne zaman izlendiklerini ve ne zaman izlenmediklerini ayırt edemeyecekleri için hücrelerdeki mahkumların her zaman izleniyor muş gibi davranmaya başlaması ve nihayetinde herhangi bir dış denetim ihtiyacının ortadan kaldırılması” amaçlanmaktadır (Gallagher, 2010: 262-263).

Şekil 1. Wiley Reveley tarafından 1791’de çizilen Jeremy Bentham’ın panoptikon hapishanesinin planı (Commons.wikimedia.org, 2022)

Jeremy Bentham tarafından tasarlanan ve “Panoptikon” adı verilen hapishane modeli mahkumların her bir hareketini gözlemeye ve kontrol etmeye dayalı mimari bir özelliğe sahiptir. Bu modelde merkezde bir gözleme kulesi ve onun çevresinde de birkaç katlı tek odalı hücrelerden oluşan dairesel bir yapı (Şekil 2) bulunmaktadır (Altıparmakçoğlu, 2016: 3).

Şekil 2. Panoptikon Plan Şeması (Altıparmakçoğlu, 2016: 3).

Bentham’ın hapishane modeli fikrinin sonrasında panoptikon üzerine yazılarıyla öne çıkan ve çalışmalarında temel olarak bir iktidar modelinin ana hatlarını çizen Foucault, 1975 yılında kaleme aldığı “Hapishanenin Doğuşu” (Surveiller et Punir, Naissance de la Prison) adlı romanında panoptikon kavramına yer vererek panoptikonun “kamu binaları, iş merkezleri, çok uluslu şirketlerin genel müdürlükleri, alışveriş merkezleri ve ko-

nut bölgeleri gibi insan ve mekanların kolaylıkla denetlenip kontrol altına alınabileceği mekanları ilişkilendirerek benzer ilkelerin bu mekanlarda da uygulanabileceğini savunmuştur” (Altıparmak, 2016: 1). Foucault’a göre, panoptikon iktidarın ve disiplinin temelidir ve iktidarın bugünün toplumlara üzerindeki otoritesini açıklamaktadır (Mattelart, 2012: 14).

Panoptikon bugün artık “bir tuğladan yapılmış yapıdan çok daha fazlasıdır ve gözetimi analiz etmek için uygulanan önde gelen bilimsel model veya metafor” olarak düşünülmektedir (Haggerty, 2006: 23). Bu noktada günümüzde panoptikon kavramıyla birlikte gözetim olgusunun farklı boyutlarıyla öne çıktığını ifade etmek mümkündür.

Gözetim, kelime anlamı itibarıyla “gözetme işi, nezaret ve himaye” anlamlarına gelmektedir (TDK, 2022). Fransızca kökenli “surveillance” kelimesinin karşılığı olan gözetim kavramı; “bir kişi, grup üzerinde -özellikle bir şüpheli, mahkum veya benzerleri- yapılan izleme”, “bir yerin, kişinin, grubun veya devam eden etkinliğin bilgi toplamak için sürekli olarak gözlenmesi” ve “birini veya bir şeyi denetlemek ve yönlendirmek için dikkatli gözlem” şeklinde ifade edilmektedir (Dictionary, 2022).

“Polisiye, güvenlik, istihdam, ticaret, yönetim gibi çok çeşitli alanlara ait kurumlarca, sürekli genişleyen bir kapsam ve yoğunlaşmayla kişisel verilerin elde edilmesini ve biriktirilmesini; analiz ve senteze tabi tutulması” olarak da ifade edilen gözetim, “iktidarın kendi hegemonyasını kurup güç elde etmek ve elde ettiği gücü koruyarak geliştirmek üzerine kurulu araçsal bir süreci tanımlamaktadır (Bitirim Okmeydan, 2017: 54; Gücü-yener, 2011: 5). Gözetimin bir anlamıyla “hakkında toplandığı bireylerin davranışlarını yönetmek üzere kullanılabilen şifrelenmiş bilgi birikimi”; bir diğer anlamıyla ise “bazı bireylerin davranışlarının, bunlar üzerinde otorite kuran diğer bazı bireyler tarafından doğrudan izlenmesi” şeklinde iki farklı şekilde tanımlanması mümkündür (Giddens, 2008: 24).

Panoptikon kavramının merkezinde yer alan gözetim olgusu yalnızca bugünün değil tarih boyunca insanlığın gündemini meşgul etmiş bir kavramdır. Geçmiş dönemlerde de birey ve toplulukların iktidar sahipleri tarafından güvenlik, denetim, kontrol ve koruma gibi nedenlere dayalı olarak gözetildiği bilinmektedir. Örneğin, tarihin çeşitli dönemlerinde ve farklı topluluklar tarafından “vergi, askerlik hizmeti ve göç gibi amaçlar doğrultusunda nüfus kayıtlarının tutulmuş” olduğu görülmektedir (Karakehya, 2009: 325). Düünden bugüne önemli bir denetim türü olarak öne çıkan gözetim bugün ise, modern devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte uygulamada biçim değiştirmiş ve gündelik hayat gelişen teknolojik cihazlarla daha kolay izlenir hale gelmiştir (Tümurtürkan, 2010: 1). “Modernizmde, panoptikon ile karşımıza çıkan yerel gözetim pratiklerinin; postmodernizm ile birlikte evrilerek yerini, küresel ölçekte elektronik gözetimi mümkün kılan

sinoptikon ve omniptikona bıraktığı görülmektedir” (Bitirim Okmeydan, 2017: 60).

Sinoptikon kavramı, panoptikonun tersine “çok olanın az olanı izlemesi” fikrine dayalı bir model temsil etmektedir. Sinoptikon’a göre tüm “insanlar oturdukları yerden” sanal ortam içine çekilerek “gözetim”e tabi tutulmaktadır (Arslantaş Toktaş, Binark, Dikmen, Fidaner, Küzeci ve Özyaygen, 2012: 33). Diğer taraftan omniptikon ise “herkesin herkesi her an ve her yerde gözetlemesi” anlamına gelen bir kavramsallaştırmadır. Jeffrey Rosen (2004) tarafından ortaya atılan bir kavram olarak omniptikon bugünün internet teknolojilerinde gözetim faaliyetinin ulaştığı noktayı gözler önüne sermesi anlamında dikkat çekmektedir. Son dönemde ise sinoptikon ve omniptikon olgularının “süperpanoptikon” a evrildiğini ifade etmek mümkündür. Süperpanoptikon, internet teknolojilerinde yaşanan gelişmelere paralel olarak panoptikon kavramının günümüz gözetim modelini karşılamakta yetersiz kaldığı düşünülerek türetilmiş bir kavramdır (Yanık, 2017: 784).

2. BÜYÜK VERİ KAVRAMI

Enformasyon çağı olarak adlandırılan günümüz dünyasında bilgi ekonomik, politik ve sosyal birçok alan için bir güç halini almıştır. Bilgisayar mühendislerinden ekonomistlere; fizik bilimcilerden sosyologlara kadar hemen hemen her bilim dalından araştırmacı, insanlar ve etkileşimleri hakkında muazzam miktardaki bilgiye erişim sağlama konusunda adeta birbirleriyle yarış içerisindedir (Boyd ve Crawford, 2012: 2). Bu noktada son yıllarda popülerlik kazanmış bir olgu olarak büyük veri kavramı dikkat çekmektedir.

Büyük veri en genel ifadesiyle geleneksel veri tabanları açısından kalırdırılamayacak büyüklükte bir veriyi tanımlamaktadır. Veri ise Latince tekil “datum” sözcüğünün çoğulu “data” kelimesinin karşılığı olarak “akıl yürütme, tartışma veya hesaplama için temel olarak kullanılan olgusal bilgiler (ölçümler veya istatistikler gibi) anlamına gelmektedir (Meriam-webster, 2022). Bir diğer tanımda ise veri; “kaydedilen, yeniden düzenlenebilen ve analiz edilebilen bilgi (information) birimi” olarak ifade edilmektedir (Işıklı, 2014: 92).

İlgili alanyazın incelendiğinde Büyük Veri olgusuna ilişkin “evrensel kabul gören bir tanım ve uygulamanın olmadığı ve Büyük Veri analizinde farklı yaklaşımların kullanıldığı” ifade etmek mümkündür (Altunışık, 2015: 48). Büyük Veri olgusuyla ilgili olarak literatürde yer alan tanımlardan birisine göre “yüksek hacim, hız ve çeşitlilikte üretilen yapısal, yarı yapısal ve yapısal olmayan veri bütünüdür” (Aktan, 2018: 1). Vinod (2013) ise Büyük Veri olgusunu, “tipik olarak verinin büyüklük olarak terabit veya petabit (1015)’in yüzlerce katı olmasını tanımlayan bir kavram”

olarak ifade etmiştir (Vinod, 2013: 96).

Büyük Veri konusunda çalışan bir diğer araştırmacı Rubinstein (2013), büyük veriyi “işletme, devlet, organizasyonların dijital farklı veri setlerini bütünleştirerek istatistik ve veri madenciliği teknikleriyle gizli kalmış bilgileri ve sürpriz korelasyonları kullanmaları” şeklinde tanımlamıştır (Rubinstein, 2013: 74). Mayer-Schönberger ve Cukier (2013) ise, Büyük Veri olgusundaki “büyüklük” kavramını farklı değerlendirerek Büyük Veri’yi “büyük” yapan özelliğin “tüm veri setinin mümkün olan en büyük bölümünün kullanılması” olduğunu ifade etmiştir (Mayer-Schönberger ve Cukier, 2013: 36).

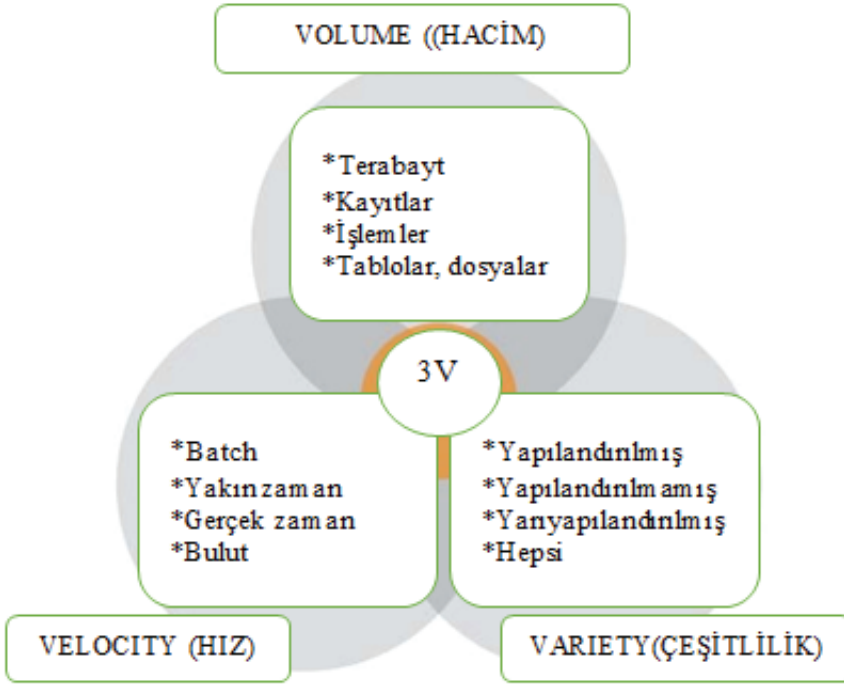
Yukarıda bahsi geçen tanımlardan da anlaşıldığı üzere Büyük Veri geleneksel veriden farklı olarak hız, çeşitlilik ve büyüklük gibi çeşitli yönlerden farklılıklar göstermektedir. Bu özellikler Tablo 1’de şu şekilde özetlenmiştir:

Tablo 1
Büyük Veri ve Geleneksel Verinin Karşılaştırılması

Aktivite	Geleneksel Veri	Büyük Veri
Verinin standardizasyonu	Statik, yavaş değişen ve tek bir veri moduna uyarlanabilir.	Hızla değişir ve toplama veya analiz için tek bir veri modeli kullanılamaz.
Verinin fiziksel merkeziliği	Tanımlanmış, erişilebilir ve yönetilebilir.	Ağların performansını etkileyebilecek yüksek hacimli, yüksek hızda çok çeşitli veri.
Verinin korunması ve saklanması	Parçacık düzeyinde tutulabilir.	Parçacık düzeyinde tutulamaz ve genellikle geleneksel depolama kapasitelerini ortadan kaldırır.

Not. *Genpact’den akt. Narayanan, 2014: 2.*

Büyük Veri’nin özellikleri bağlamında literatür çalışmaları incelendiğinde söz konusu özelliklere ilişkin çok sayıda çalışmanın yapılmış olduğu dikkat çekmektedir ancak bu çalışmaların temel olarak üç özelliğin (hacim, hız ve çeşitlilik) öne çıktığını söylemek mümkündür (Altunışık, 2015: 51-52). Bu özellikler ve özelliklere ilişkin bilgiler Şekil 3’de yer almaktadır.

Şekil 3. Büyük Verinin Özellikleri (Bagheri ve Shaltoolki, 2015: 341)

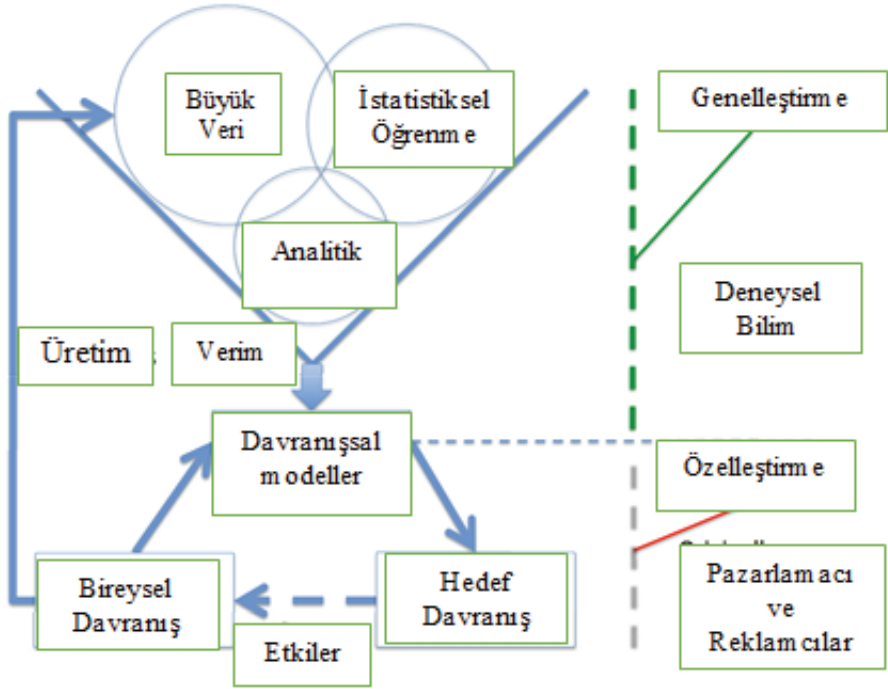
Işıklı (2014), bir veri setinin “büyük” olarak kabul edilmesi noktasında beş temel özellikten söz etmektedir. İngilizce karşılıklarına uygun olarak “5V” olarak da ifade edilen bu özellikler sırasıyla; çeşitlilik (variety), hız (velocity), büyüklük (volume), doğrulama (verification), değer (value) olarak ifade edilmektedir (Işıklı, 2014: 93). Bahsi geçen özelliklere benzer olarak Zwitter (2014) de çalışmasında Büyük Veri’ye ilişkin dört temel özellikten bahsetmektedir. Bu özellikler, büyük verinin üretim hızı, organiklik, küresellik ve korelasyon’dur. Daha önceki yıllara göre günümüzde saniye başına daha fazla bilgi üretilebilmektedir, gerçekliğe ilişkin daha fazla bilgi verme imkanı vermektedir, küresel boyutlara ulaşabilmekte ve nedensellikten çok korelasyonel ilişkiler içerdiği görülmektedir (Zwitter, 2014: 2).

Büyük Veri olgusu temel olarak “küresel verilerin “patlamasıyla” birlikte ortaya çıkmış ve bu muazzam veri setlerini tanımlamak” amacıyla kullanılmış bir kavramsallaştırmadır. Büyük Veri, “geleneksel veri kümeleriyle mukayese edildiğinde, genel olarak daha fazla gerçek zamanlı analize ihtiyaç duyan yapılandırılmamış/işlenmemiş veri yığınları” olarak tanımlanmaktadır (Ergen, 2018: 55).

Tarihsel süreç içerisinde ise Büyük Veri’nin gelişimine bakıldığında, Büyük Veri olgusunun “1960’lı yıllarda ortaya çıkan bilgi devrimi ve diji-

tal çağ” gibi olguların ardından “2000’li yıllardan itibaren neredeyse bütün araştırma disiplinlerinde hissedilen” bir olgu halini aldığını ifade etmek mümkündür (Işıklı, 2014: 90). Büyük Veri (Big Data) ifadesi bir kavram olarak ilk defa 2005 yılında O’Reilly Media çalışanı Roger Magoulas tarafından “geleneksel verilerin karmaşıklığı ve boyutu göz önünde bulundurulurken bu verilerin yönetim teknikleri ile yönetilememesi ve işlenememesinden dolayı, çok büyük miktarda veriyi tanımlamak üzere kullanılmıştır” (Dülger, 2016: 503).

Büyük Veri “çok çeşitli kaynaklar tarafından çok çeşitli formatlarda eşit görülmemiş hacimlerde ve veri akışında oluşturulan veri setlerinin üretimi, tüketimi, toplanması ve analizi ile ilgili bir olgular kümesi” olarak ifade edilmektedir (Mortazavi ve Salah, 2019: 4). Şekil 4’te, tipik bir Büyük Veri uygulamasına katılan varlıklar ve ana işlevleri şu şekilde gösterilmektedir:

Şekil 4. Büyük Veri bilgi hattı (Mortazavi ve Salah, 2019: 4)

Günümüzde gerek ticari gerek kamusal anlamda giderek önem kazanan Büyük Veri'nin birçok farklı sektörde kullanıldığı görülmektedir. Bu sektörler arasında “bankacılık, sağlık, güvenlik, enfomasyon, bilişim ve perakende öne çıkmaktadır (Altunışık, 2015: 47). Sektörler üzerinde yarattığı etki bir tarafa özellikle sosyal medya ve Büyük Veri olgusunun etkileşimi gün geçtikçe önem kazanmaya başlamıştır. Sosyal medya yo-

luyla elde edilen verilerin analizi organizasyonların tüketici davranışlarını anlamasında ve ürün hizmetleri daha etkili bir şekilde hedef kitlenin istek ve ihtiyaçlarına uygun hale getirmesine yardımcı olmaktadır. Bu noktada, seçmenlerin profillerinin çıkarılması, geleneksel anketlerin yapılması, tüketicilere yönelik reklamların hedeflenmesi gibi uygulamaların ön plana çıktığı görülmektedir (Esfahani, Tavasoli ve Jabbarzadeh, 2019: 145).

3. PANOPTİKON FENOMENİ İŞİĞINDA BÜYÜK VERİ KAVRAMININ YENİDEN YORUMLANMASI

Son yıllarda gelişen teknoloji günümüz toplumlarında ekonomik ve toplumsal bağlamda bir dönüşümün etkilerini belirgin anlamda hissettirmektedir. Özellikle enformasyon teknolojilerindeki ilerlemeler etkileşimi yüksek bir toplum yapısının oluşumuna zemin hazırlamış ve sanal bir devrim niteliğinde yaşanan gelişmeler birey ve toplumları yalnızca ekonomik yönden etkilemekle kalmayıp sıradan gündelik hayatlarında da belirleyici bir hal almıştır.

Enformasyonun her anlamda bir güç olarak görülmeye başlandığı küresel sistemler sanal ortamlarda bir yandan artı değer noktasında ürün ve hizmetlerin hızlı, akışkan ve esnek bir sistem dahilinde tüketiciye sunulmasını sağlarken, diğer taraftan süreç dahilinde bir denetim mekanizmasının da işlemesine aracılık etmektedir. Söz konusu mekanizma ticari karların artışında etkili olduğu kadar kültürel kodların aktarımında da doğal bir ortam içerisinde gönüllü bir katılım sağlamaktadır.

Bugünün internet teknolojilerindeki gelişmeler Foucault ya da Bentham'ın Panoptikon ifadesiyle nitelendirdiği gözetim şekline farklı bir sürecin yaşandığını gözler önüne sermektedir. Panoptikon örneğinde bireyin sürekli izleniyor olduğu bir denetim mekanizmasında, daha az denetlenen-daha az maliyet ve suçun baştan yok edilmesi gibi bir mantıkla hareket edilmektedir. Ancak gözetim artık kapalı mekanlarla sınırlı olmaktan çok kitle iletişim araçlarının sunduğu olanaklarla gönüllü bir eyleme dönüşmüş durumdadır. Bireyin "alıcı/tüketen" konumundan "verici/içerik üreten" konumuna evrildiği günümüzde bunu sağlayan teknolojilerin "ölgürleştirici" yanları sorgulanırken "ölgürleşme/gözetim ikililiği" olgusu da soru işaretleri barındırmakta ve "sabit ve duvarlarla çevrili, kapalı mekânlarla sınırlı gözetim, yerini son derece akışkan, hareketli, sınırları değişken gözetim süreçlerine bırakmış" durumdadır (Ergur, 2016: 6).

Günümüzün sanal dünyasında geçerli olan gözetim modeliyle sıradan vatandaşların birbirini izlemesi bir tarafa piyasa ve güvenlik gibi iktidar güçleri tarafından da teknolojik ortamlarda dolaşan her türlü enformasyonun takibini mümkün hale gelmektedir. Piyasa açısından bakıldığında her geçen gün katlanarak büyüyen bir veri havuzunda tüketici istek ve ihtiyaçlarının belirlenmesi, yeniden dizayn edilmesi ya da manipülasyonu

noktasında fırsatlar barındırırken, güvenlik birimleri açısından da önemli avantajlar sağlayabilmektedir. Ancak, gerek kişisel, gerek kurumsal ölçekte uygulanan gözetim faaliyeti sunduğu olanakların yanı sıra etik ve kişisel haklar düzeyinde birtakım problemleri de beraberinde getirmektedir.

Yaşadığımız dijital çağda sanal ortamlarda her eylemin veri olarak saklanabilmesi gözetimin en önemli unsurlardan birisi haline gelmiştir. Dijital platformların kullanımının yaygınlaşması devasa bir veri havuzunun oluşumunu beraberinde getirmektedir. Söz konusu platformlarda izlenen süreçler neticesinde elde edilen verilerin analiz edilerek anlamlı bilgiler haline dönüşmesi ise özellikle piyasa aktörleri açısından önem taşımaktadır. “Büyük Veri” olarak ifade edilen bu olgu son yılların önemli araştırma alanlarından birisi haline gelmiştir. Ancak işletmeler ve hükümetlerin yasallık, veri kalitesi, farklı veri anlamları ve süreç kalitesi gibi konulara bakmaksızın büyük verileri kullanması bireyler için yanlış kararlara varan sonuçları beraberinde getirmektedir (Wigan ve Clark, 2013: 46).

Getirdiği ekonomik fırsatlar bir yana gizlilik ihlallerini de büyük ölçüde artıran Büyük Veri, gözetimin “meşruiyet kazandığı ve toplum tarafından benimsenerek gündelik hayata” adapte edildiği günümüzde gözetim modelinin temelini oluşturmaktadır (Karadoğan İsmayilov ve Sunal, 2012: 25). Bu modelde, internet ortamında verilen “bir siparişle” ya da paylaşılan “bir konum bilgisiyle” kullanıcıların “bizzat kendisi” veri tabanlarına katkı sağlamaktadır (Yıldız, 2021: 129).

Devasa ölçek ve karmaşıklıkla ilişkilendirilen Büyük Veri’nin, gerek işletmeler açısından sağladığı maliyet düşüklüğü gerek devletin güvenlik amaçlı denetiminde sağladığı pratiklik gibi birçok uygulamada sunduğu avantajlara rağmen birtakım problemleri de beraberinde getirdiğini ifade etmek mümkündür. Özellikle etik ve kişisel mahremiyet bağlamında Büyük Veri kullanımı tartışmalı bir konu olarak yer almaktadır. Bu noktada Işıklı (2014, 106-110), Büyük Veri’nin kötü kullanımı halinde gerçekleşebilecek çeşitli tehdit ve tehlikeleri:

1. Dijital uzmanların etik yoksunluğu
2. Veri tabanlı dolandırıcılık
3. Mahremiyetin ihlâli, hukuk, olasılık ve cezalandırma
 - Geleneksel etik kavramlarının yetersiz kalması
 - Sürekli izle[n]mek ve panoptikon
 - Masumiyet karinesinin ihlâli, suç ve ceza, özgür irade
 - Büyük veri diktatörlüğü
 - Rızanın yokluğu veya Büyük Veri’nin karanlık yüzü

4. Veride büyüklük sorunu, şeklinde sıralamaktadır.

Dijital çağın bir sonucu olarak bugün iletişim teknolojileri ve Büyük Veri, özel yaşamları ve sosyal kimliği etkilemekte, “görsel işitsel gözetimi geliştirmekte, güçlendirmekte ve mahremiyet noktasında izinsiz girişleri kolaylaştırmaktadır”. İşletmeler ve hükümetler Büyük Veri’yi “genellikle yasallık, veri kalitesi, farklı veri anlamları ve süreç kalitesi sınırlarını zorlayarak” kullanmaktadır. Büyük Veri’nin sağladığı “potansiyel olumsuz sonuçlar bireyin çok ötesine sosyal, ekonomik ve politik alanlara” uzanırken bu noktada “ortaya çıkan güç değişimlerinin yönetimi için yeni denge-lerin kurulması gereği”nin de altını önemle çizmek gerekmektedir (Wigan ve Clark, 2013: 46).

SONUÇ

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan gözetim farklı yöntem ve uygulama teknikleriyle günümüzde de toplumların gündemini meşgul etmektedir. Özellikle son yıllarda teknoloji, enformasyon ve iletişim bağlamında yaşanan gelişmeler panoptikon kavramıyla ifade edilen gözetim olgusunun da geçmişteki sabit ve dört duvar arası olma niteliğinden farklı bir konuma evrilmesine yol açmıştır. Bugünün panoptikonu bir hastane, fabrika, okul veya hapisane gibi mekânsal bağlamından ziyade bireylere ait hemen hemen her bilginin yer aldığı sanal ortamlarda öne çıkmış durumdadır.

Özünde bireylerin öz-denetimini artırmayı amaçlayan panoptikon, bir denetleyici vasıtasıyla mahkumların devamlı olarak gözetim altında olduğu algısının oluşturularak bir yandan kontrol etki ve boyutunun artırılırken diğer taraftan denetim maliyetlerinin düşürülmesini hedefleyen bir hapisane inşa modeli olarak kurgulanmıştır. Zaman içerisinde birçok araştırmacının (Lyon, 1997; Orwell, 1985) ilgisini çeken gözetim olgusu Foucault’nun çalışmalarıyla (1992, 2000, 2007), hapisane modelinin dışında aynı prensiplerin hastane ve okul gibi kurumlara da uygulanabilirliği noktasından hareketle kavramsal anlamda gelişme göstermiştir. Foucault (1992), iktidar ve disiplinin temelini panoptikon kavramıyla açıklamaktadır ve iktidarın varlığını bu sayede her yerde hissettirdiğini savunmaktadır.

Tarihsel süreç boyunca güç ve iktidarı ele geçirmenin ve sürdürülebilmenin gerekli bir şartı olarak görülen gözetime ilişkin yapılan çalışmalar panoptikon kavramıyla birlikte, “süper-panoptikon, sinoptikon ve omniptikon” gibi kavramların da literatüre girmesini sağlamış ve hatta dijital çağın getirdiği gelişmelerle gözetimin bugün vardığı boyutun, kavramın panoptikon kavramını aşarak süper-panoptikon olgusu ekseninde değerlendirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır (Özdemir, 2019: 103). Panoptikon bugün dijital iletişim araçlarının etkisiyle birey ve toplum hayatını gerek ekonomik gerek sosyal açıdan etkisi altına alarak, bu araçlar vasıtasıyla elde edilen verileri de alınıp satılabilen bir değer haline dönüştürmüştür. Gün-

müz sanal dünyasında kişisel mahremiyetlerden temel hak ve özgürlüklere birçok alanı etkileyen bu olgu “Büyük Veri” olarak açıklanmaktadır.

Büyük Veri, gözetim modelinin temel çıkış noktası olarak bugün artık ticarileşmiş bir olgudur. Bireysel ve toplumsal bağlamda bilinçli ya da bilinçsiz gerçekleştirilen dijital ortamdaki eylemler bir yandan güvenlik diğer yandan hak ve gizlilik ihlallerini de beraberinde getirmektedir. Günümüz teknolojilerinin sunduğu akıllı kartlar, bulut bilişim, blok zincir gibi uygulamalar, Facebook, Instagram, Twitter gibi dijital platformlar bir gözetim aracı olarak konumlanmış durumdadır. Bu tür dijital araçlar ve ortamlar ekonomik açıdan işletmelere getirdiği avantajlar bir tarafa gerek bireyler gerek devletler açısından bir güvenlik riski de doğurabilmektedir. Verinin her geçen gün daha değerli hale geldiği ve alınıp satılabilen bir meta haline dönüştüğü günümüzde artık kişisel bilgilerin aktarımı noktasında dikkatli davranmak giderek önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aktan, E. (2018). Büyük veri: uygulama alanları, analitiği ve güvenlik boyutu. *Bilgi Yönetimi Dergisi*, 1(1), 1-22.
- Altıparmakoglu, G. (2016). The influence of architectural form to the concept of panopticon in methodological approaches to social sciences, (Ed.) Richard Davis, AGP Research. Erişim: https://www.researchgate.net/publication/313681124_The_Influence_of_Architectural_Form_to_the_Concept_of_Panopticon (Erişim Tarihi: 03.03.2022).
- Altunışık, R. (2015). Büyük veri: fırsatlar kaynağı mı yoksa yeni sorunlar yumağı mı?. *Yıldız Social Science Review*, 1(1), 45-76.
- Arslantaş Toktaş, S., Binark, M., Dikmen, E. Ş., Fidaner, I. B., Küzeci, E. ve Özyaygen, A. (2012). *Türkiye’de dijital gözetim: T.C. kimlik numarasından e-kimlik kartlarına yurttaşın sayısal bedenlenişi*. İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği.
- Bagheri, H., ve Shaltooiki, A. A. (2015). Big Data: challenges, opportunities and Cloud based solutions. *International Journal of Electrical and Computer Engineering (IJECE)*, 5(2), 340-343.
- Bentham, J. (1995). *The panoptic writings*. (ed.) Miran Božovič. London: Verso.
- Bitirim Okmeydan, S. (2017). Postmodern kültürde gözetim toplumunun dönüşümü: ‘panoptikon’dan ‘sinoptikon’ ve ‘omniptikon’a. *Online Academic Journal of Information Technology*, Özel Sayı, 8(30), 45-69.
- Boyd, D., ve Crawford, K. (2012). Critical questions for Big Data: provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon. *Information, Communication & Society*, 15(5), 662-679.
- Commons Wikimedia (2022). The works of Jeremy Bentham vol. IV, 172-3, Erişim: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Penitentiary_Panopticon_Plan.jpg, Erişim Tarihi: 01.03.2022).
- Dictionary (2022). <https://www.dictionary.com/browse/surveillance>, (Erişim Tarihi. 01.03.2022).
- Dülger, Ü. (2016). Büyük Veri Nedir?. *Yeni Türkiye Dergisi*, 22(88), 503-508.
- Elmer, G. (2012). *Panopticon-discipline-control*. Routledge handbook of surveillance studies, 21-29.
- Ergen, Y. (2018). Büyük veri, sosyal medya ve etik: facebook örneğinde bir değerlendirme. *Yeni Düşünceler*, 10, 53-64.
- Ergur, A. (2016). Finans Kapitalizminin İçselleştirilmiş Mantığı Olarak Gözetim. *Gözetim Toplumu Panoptikon* içinde, (Derleyenler: Barış Çoban ve Bora Ataman), ss. 5-13, Ege Basım: İstanbul

- Esfahani, H., Tavasoli, K., ve Jabbarzadeh, A. (2019). Big Data and social media: A scientometrics analysis. *International Journal of Data and Network Science*, 3(3), 145-164.
- Etymonline (2022). <https://www.etymonline.com/search?q=panopticon> Erişim Tarihi: 02.03.2022).
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2000), *Büyük kapatılma*. (çev. Ferda Keskin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, Michel (2007), *İktidarın gözü*. (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gallagher, M. (2010). Are schools panoptic? *Surveillance & Society*, 7(3/4): 262-272.
- Giddens, A. (2008). *Ulus, devlet ve şiddet*, (çev. Cumhur Atay), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Güçüyener, M. (2011). Panoptikonik gözetimden synoptisizme gözetim toplumu. Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Haggerty, K. D. (2006). Tear down the walls: on demolishing the panopticon in theorizing surveillance: the panopticon and beyond. (ed. D. Lyon), 23-45. Collompton, U: Willan Publishing.
- Işıklı, Ş. (2014). Büyük veri, epistemoloji ve etik tartışmalar. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 5(17), 89-122.
- Karadoğan İsmayilov, E. ve Sunal, G. (2012) Gözetlenen ve Gözetleyen Bir Toplumda, Beden ve Mahremiyet İlişkisi: Facebook Örneği, *Akdeniz İletişim Dergisi*, 18, 21-41.
- Karakehya, H. (2009). Gözetim ve suçla mücadele. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58, 319-357.
- Lyon, D. (1997). *Elektronik göz* (Çev. Dilek Hattatoğlu). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Mattelart, A. (2012). *Gözetimin küreselleşmesi: güvenlileştirme düzeninin kökeni*. İstanbul: Kalkedon.
- Meriam-webster (2022). <https://www.merriam-webster.com/dictionary/data>, (Erişim Tarihi: 04.03.2022).
- Mayer-Schönberger, V., ve Cukier, K. (2013). *Big Data: a revolution that will transform how we live, work, and think*. UK: John Murray.
- Mortazavi, M. ve Salah, K. (2019). Privacy and Big Data. Erişim: https://www.researchgate.net/publication/330194216_Privacy_and_Big_Data (Erişim Tarihi: 02.03.2022).

- Narayanan, V. (2014). Using Big-Data analytics to manage data deluge and unlock real-time business insights. <https://www.store.leasefoundation.org/cvweb/Portals/ELFA-LEASE/Documents/Products/Spring%202014%20Journal%20Full%20Issue.pdf> Erişim Tarihi: 03.03.2022.
- Orwell, G. (1985), Bindokuzyüzseksendört. (Çev. Haldun Derin). Ankara: Kültür B. Yayınları.
- Özdemir, Ş. (2019). Post- panoptikon çağı: gözetimin dijitalleşmesi ve çevrimiçi kimliğin gizliliği üzerine bir analiz, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 81-108.
- Panoptykon Foundation. (2022). Erişim: <https://en.panoptykon.org/idea>, Erişim Tarihi: 02.03.2022.
- Rosen, J. (2004). The naked crowd reclaiming security and freedom in an anxious age. http://www.antoniocasella.eu/nume/rosen_2004.pdf. (Erişim Tarihi: 02.03.2022)
- Rubistein, I. S. (2013). Big data: the end of privacy or a new beginning?. *International Data Privacy*, 3 (2), 74-86.
- TDK (2022). <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 01.03.2022).
- Tümürtürkan, M. (2010). Gündelik hayatın gözetimi: “panoptikon toplumu”. *ET-HOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 3(2), 1-19.
- Vinod, B. (2013). Leveraging big data for competitive advantage in travel. *Journal of revenue and pricing management*. 12(1): 96-100.
- Wigan, M. R. ve Clarke, R. (2013). Big Data’s big unintended consequences. *IEEE Computer* 46(6), 46-53.
- Yanık, A. (2021). Bir süperpanoptikon olarak yeni medya: yeni medya ışığında gözetimin eleştirisi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 784-800.
- Yıldız, İ. (2021) Sosyal medya ve mahremiyet sorunsalı: Panoptikondan süperpanoptikona mahremiyetin dönüşümü. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(11): 122-132.
- Zwitter, A. (2014). Big data ethics. *Big Data & Society*, 1(2), 1-6.

“

Bölüm 15

**KÜRESELLEŞMENİN BOYUTLARI VE
DİN EĞİTİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

Rukiye Kardeş Yalçın¹

¹ Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Araştırma Görevlisi, **0000-0002-2961-7886**

”

Giriş

Küreselleşmenin, tüm dünyayı, bir şekilde doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkileyen çok boyutlu, tarihi bir geçmişe sahip sosyal bir süreç olduğunu söylemek gerekir. Bu süreçte meydana gelen durumlar birtakım farklılıklar barındırmaktadır.

Günümüzde küreselleşme fenomenine yönelik pek çok sosyolojik yaklaşım bulunmaktadır. Bunun nedeni, küreselleşmenin konuyu tartışırken bile evrimini sürdürüyor olmasıdır. Küreselleşmeyi etkileyen unsurlar sürekli bir değişim hızı içerisinde (Coştu, 2005: 95). Bu açıdan bakıldığında küreselleşme konusunda net bir tanımdan söz etmek mümkün olmamaktadır. Ancak, yine de konunun anlaşılması için küreselleşme konusunda bazı tanımlamalar yapılmıştır. Küreselleşme hakkında farklı algı ve sezinlemeler küreselleşme sürecinin belirli özelliklerini ele almak açısından önemlidir.

1. Küreselleşme

Küreselleşme (globalization) kavramı Gordon Marshall'a (1999: 449) göre küresel çapta bir kültürel sistemin meydana gelişini ve etkileşimini incelemektedir. Bu kurama göre küresel kültürü ortaya çıkaran pek çok alanda sosyal ve kültürel gelişmeler sıralanabilir. Bunlar, küresel anlamda tüketim konusunda değişikliklerin yaşanması, heterojen ve kozmopolit hayat tarzlarının meydana gelmesi, ulus devletinin hakimiyetinin gerilemesi, insan hakları kavramının sınırlarının genişlemesi gibi gelişmelerdir.

Global kelimesi, tüm dünyayı kapsayan, etkileyen, küresel, evrensel, dünya çapında, cihanşümul gibi anlamlarla karşılanabilir. Küreselleşme ya da globalleşme ise dünyanın ekonomik ve siyasi sistemlerinin bütünleşmesi, siyasi sınırların ortadan kalkması, ülkelerin maddi ve manevi değerlerinin kendi milli sınırlarını aşması ve global çapta yaygınlaşması şeklinde anlamlandırılabilir (Aydın, 2004:16) Küreselleşme, lokal bir kültür, ekonomi ya da siyaset ilkesinin, değer yargısının, ya da kurumsal yapının global çapta etkinlik kazanarak o alanda etkili tek ilke, tek değer yargısı ya da kurumsal yapı haline gelmesini anlatmaktadır (Çapçioğlu, 2003).

Küreselleşmenin arkasında, bu süreci elinde tutan birtakım büyük güçlerin olduğunu söylemek gerekir. Onat'a göre (2003) küreselleşme en sade şekliyle insanlar arası iletişim ve gücün global bir veche kazanmasıdır. Küreselleşme zaman zaman modernleşmenin farklı bir yüzü, zaman zaman da özellikle Batı'nın veya Amerika'nın diğer toplumlar üzerinde bir kültür dalgası oluşturması olarak yorumlanabilir. Mustafa Erkal (2003: 284) da buna benzer görüşler ifade etmektedir. Ona göre küreselleşme, hakim kültürel kalıplarla şekillenen, modernliğin henüz sonuçlanmamış projelerinden olmak gibi bir anlamı ifade etmesine rağmen, esasında Batı'nın

dışında kalan toplumların müdahalesinin bulunmadığı Batılı bir süreçtir. Küreselleşme bu anlamda üçüncü dünya ülkelerinin hayallerinin gerçekleştirme alanı olarak algılanmaktadır.

Bu tanımlarda görülen en önemli nokta, küreselleşmenin bir dönemi ve aşamayı ifade ediyor oluşudur. Bu bakımdan düşünüldüğünde küreselleşme pek çok farklı boyutlara ve süreçlere şahit olan fakat aynı şekilde birbiriyle ilişkili ekonomik, toplumsal, siyasi, teknolojik, kültürel ve dini alanlarda birden fazla süreci içermektedir. Ayrıca bir diğer önemli husus, küreselleşmenin etkilerinin her yere sirayet etmesidir. (Aktı, 2008: 11).

Küreselleşmenin en etkin özelliklerinden biri küreselleşmenin uluslararası düzeyde yayılmacı özelliğidir. Küreselleşmenin yayılmasına çalışılan anlayışları ve bu anlayışların yapıcılarını görmek mümkündür. Bu yapıcılığın en etkin merkezinin Amerika olduğunu söylemek mümkündür. ABD yola çıkarak meydana gelmektedir (Usta, 2003:179)

Robertson (2000) heterojenlik karşısında homojenliğin küreselleşmenin ayırt edici niteliği olduğunu düşünmektedir. Küreselleşme konusuna evrenselin yerelleşmesi, yerelin evrenselleşmesi olarak bakmaktadır.

Robertson'a göre (2000) küreselleşmenin bir yönü kesinlikle geleneksel kültürü tehdit etmektedir. Küreselleşmeyle birlikte kültürler birbirine yaklaşarak pek çok kere birilerinin sahip olduğu kültürünün etki altında olduğunu anlaması ile anlaşılacaktır. Bu tür bir görecelileştirme genel olarak "fundamentalizm" denilen olguyu yeniden canlandırmaktadır.

1980'li yıllardan itibaren küreselleşme akademik çevreler tarafından hararetli bir şekilde tartışılmaya başlamıştır. Küreselleşme daha önce tartışılmamış bir sürat, etkinlik ve yaygınlıkta gelişen bir durumu tasvir etmektedir. Küreselleşme hakkında fikir birliğine varılacak bir tanımdan söz etmek mümkün değildir. Ancak modern dünyada elde ettiği popülerlik sayesinde önüne geçilemeyen, durdurulamayan ve geri döndürülemeyen bir süreç haline gelmiştir (Bodur, 2003: 48). Zygmunt Bauman da bu konuda benzer fikirleri savunmaktadır. Ona göre, küreselleşme konusunda herkesin birleştiği nokta, bu olgunun hem geri dönüşü olmayan ve hem de herkesi etkileyen bir süreç olduğu, dünyanın kaçamayacağı bir kaderi olduğudur (Bauman, 2012: 7).

Bu süreçte özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkelerin siyasi ve ekonomik sınırları arasındaki esneklik ve geçişlilik artmış, bu şekilde dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan olay, her türlü sonuçlarıyla birlikte, diğer bölgelere de ulaşarak global çapta sonuçlar meydana getirmiştir (Çapçioğlu, 2011: 14-15). Ayrıca bu durum öngörülemez durumları ortaya çıkarmıştır.

Globalleşmenin esas vurgusu ilk bakışta ekonomik ve siyasi olarak kabul edilmekle birlikte konunun kültür, ahlak, dini hayat ve inanç gibi konularla ilgili boyutları da bulunmaktadır (Aydın, 2004:16). Bu bağlamda her yönüyle düşünüldüğünde, küreselleşme sadece ekonomik etkinliklerin uluslararası bir mahiyet kazanması veya milli ekonomilerin global çapta birbirine entegre olması değildir. Erkal, küreselleşmeyi tek dünya devletine varış, önu açılan milli devletlerin politik, iktisadi ve kültürel yönlerden etkisini kaybetmesi olarak tanımlamaktadır (2003:59).

2.Küreselleşmenin Boyutları ve Etki Alanları

Küreselleşme sürecinin ekonomik, siyasi, kültürel ve teknolojik boyutları bulunmaktadır. Ancak küreselleşme denildiğinde öncelikle ekonomik boyut ön plana çıkmaktadır.

Kültürel, iktisadi ve politik süreçler, toplumsal hayatın birbirinden ayrılmaz bütünlüklü parçalarıdır. Bu alanlar birbirleri için hayati önem taşımaktadırlar. Kültür, sadece değerleri, yargıları, tavırları aktaran, geniş kitlelere yaygınlaştıran düşünsel bir süreç olmamaktadır. Kültür aynı zamanda insanların toplumsal hayat ağlarının en güçlü kaynağı olmaktadır. İnsanların yaşam deneyimleri, kültürü biçimlendiren unsurlardır. Bu anlamda bir toplumun kültürü, bütün insani hayat etkinliklerinin meydana getirdiği tecrübelerin tamamıdır (Çapçioğlu, 2011: 258).

Küreselleşme, iktisadi, toplumsal, politik, kültürel ve dinsel politikalarıyla, yeni bir dünya düzeni oluşturma iddiasını içermektedir. Bu yeni dünya düzeni ekonomik anlamda sınırsız kar artırımının önünde engel oluşturan her durumu karşısına almakta, yoksulluk ve sosyal güvenlik krizini derinleştirmektedir (Çapçioğlu, 2011:271).

2.1. Küreselleşmenin Ekonomik Boyutu

Dünya ekonomisinin küreselleştiğinin en önemli göstergesi, dünya ticaretinin hızlı bir şekilde büyümesi, çok uluslu şirketler aracılığıyla yabancı yatırımların büyük oranları hedeflemesi ve sermaye hareketlerinin öngörülemez bir ivme oluşturmalarıdır (Aktı, 2008: 36).

Küresel çapta genişleme ve kendi ürünlerini tüm dünyadaki ülkelere yayma konusunda cesur ve girişken kararlar alabilen, geniş sermaye örneğine sahip çok uluslu büyük ticari kuruluşlar, piyasa hakimiyetini ele alarak yeni ve akışkan bir ekonomik yapılanmaya ve üretim süreçlerine damga vurmuşlardır. Bu süreçte meydana gelmeye başlayan çok uluslu politik ve iktisadi kuruluşlar, sermaye, işgücü, yönetim şekli ve görev tanımları gibi üretim faktörleri, küresel pazarlama stratejileri doğrultusunda yeniden anlamlandırılmaya başlamıştır (Şahin, 2008: 178).

2.2. Küreselleşmenin Siyasi Boyutu

Küreselleşmenin en büyük etki alanlarından biri de siyasi boyuttur. Küreselleşmenin meydana getirmiş olduğu karşılıklı bağımlılık gibi değişim ve dönüşümler siyasi alanda önemli değişikliklere sebep olmuştur.

Küreselleşmenin önemli bir özelliği heterojenleştirici bir yapıya sahip olmasıdır. Küreselleşme yerel, alt ve etnik kültürlerin canlanmasına imkan sağlamaktadır. Global düzeyde homojen bir toplum oluştururken, öte taraftan etnik milliyetçiliklerin meydana gelmesini kamçulamaktadır(Sarıbay,1998:18).

2.3.Küreselleşmenin Teknolojik Boyutu

Son iki yüzyıllık sürece bakıldığında üç büyük teknolojik devrimden söz edilebilmektedir. İlki, buhar makinesinin üretimde kullanılması, ikincisi, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru elektrik enerjisinin kullanılmasıdır. Üçüncüsü ise 1980’li yıllarda geliştirilen entegre devreler ve mikro çipler sayesinde teknolojik anlamda büyük bir ivme kazanılmıştır (Aktı, 1998: 27). Bu teknolojik gelişmelerden sonra sömürgecilik, kölelik, ucuz iş gücü ve hızlı bir şekilde artan göçler sebebiyle kısa zaman içinde farklı inanışları taşıyan insanların beraber ve bir arada yaşadıkları bir yapı oluşmuştur. Hem batı ülkelerinde hem de sömürge bölgelerinde Batılılar egemen güç olmuşlardır. Batılıların sahip oldukları dinsel kültür ve Hristiyanlık, farklı bir kültür yapısıyla hareket eden halklarla ve Hristiyanlık dışı inanç biçimleriyle doğrudan bir etkileşim oluşturmak zorunda kalmıştır (Gündüz, 2010: 85).

İletişim teknolojilerinin küreselleşme süreci üzerinde önemli bir rol oynadığını söylemek gerekir. Kitle iletişim araçları, gelişmekte olan ülkelerde güçlü bir değişim unsuru olarak kabul edilmektedir. Kitle iletişim araçları tüketim arzularını tetikleyerek, geleneksel değerleri ortadan kaldırma isteklerini harekete geçirmektedir (Çapçioğlu, 2011: 52).

2.4. Küreselleşmenin Kültürel Boyutu

Toplumların öteden beri kendine özgü bir kültürü bulunmaktadır. Toplumlar tarihin çeşitli zamanlarında savaş, sınır komşuluğu, ticaret, bilimsel faaliyetler, turizm gibi çeşitli faaliyetler sebebiyle biraraya gelmişler ve birbirlerinin kültürleri hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Günümüzde de toplumlar arasında birtakım etkileşimlerden söz etmek mümkündür. Bugünkü karşılaşmalar sadece zaman ve mekan unsurlarıyla sınırlı değildir. İletişim ve bilgi teknolojileriyle birlikte toplumların bir arada yaşama ve etkileşim kurma şekli ve hızı değişiklik göstermektedir.

Küreselleşmeyle birlikte toplumların birlikte bağ kurma zorunluluğu küresel konulardan mahrem konulara kadar akla gelebilecek pek çok konuda olmuştur (Aktı, 1998: 49).

Globalleşme, kültürlerin büyük oranda çeşitlenmesi ve karmaşıklaşmasına sebep olmuştur. Bu şekilde toplumlara bazı gelenekler de eklenmektedir. Kültürel küreselleşme modern toplumlara, entelektüellere kendi toplumsal statüleri ve kültürel hiyerarşinin tabiatı hakkında yeni bir tepkisellik meydana getirmektedir. Globalleşme süreçleri, kültürel farklılık ve heterojenliği, üst kültürün itibar kaybını, kentsel çok kültürlülüğünün gelişmesini ve kültürde birbirini taklit etme gibi durumları içermektedir (Turner, 2003: 271).

Kültürel küreselleşme süreciyle ortaya çıkan önemli kavramlardan biri de *görelileşme* kavramıdır. Görelileşme süreciyle birlikte belirli dünya görüşleri, doktrinleri, ideolojileri, uygulamaları şüpheli hale getirmeye başlamış ve alternatifleriyle düşünüldüğünde meydan okumaya açık hale geldiğini söylemek mümkündür. Görelilik bu anlamda belirli bir inanca yönelik katı bağlılığın potansiyel olarak sarsılmasını ifade etmektedir.

3.Küreselleşme- Din İlişkisi

Küreselleşmenin din ve dinsel değerler açısından getiri ve götürüleri büyük bir tartışma konusudur. Bu süreç genelde evrensel dinler üzerinde küreselleşme sürecini yöneten Batı lehine sonuçlar oluşturmaktadır. Kilisenin küreselleşme süreci, ekümenizm iddiasını bütün dünyaya teşmil etme süreci olarak bilinmektedir (Gündüz, 2010: 70).

Küresel toplum düzeyinde düşünüldüğünde Peter Beyer'e göre (2000) din opsiyonel bir konumdadır. Din kurumsal ölçüsü ne olursa olsun, diğer fonksiyonel sistemlerde, gerekli sonuçlara sahip olmamakla birlikte yerel olarak güçlü ya da zayıf olabilir. Bundan dolayı eğitim düzeyi, ekonomik performans, kitle iletişim araçlarının yoğunluğu, hükümet ve hukuk sisteminin gücü, sağlık ve bunun diğer kombinasyonları birbirleriyle ilişkilendirilebilmekle birlikte, benzer bir ilişki din için söylenemez. Amerika Birleşik Devletlerinde İnsanlar gruplar halinde kiliseye giderken, Avrupa'da gitmeyip evde kalabilirler. İran teokratik bir devlet kurarken, Çin ateist olduğunu iddia edebilir. Din söz konusu olduğunda küresel toplum seviyesinde oldukça farklı, bölgesel sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden, yakın zamandaki tarihi ya da güncel bulgular temel alındığında net bir eğilim görülmemektedir. Bu durumda, bir bölgeyi diğer bir bölgeden istisna görmek pek mantıklı değildir.

Dinin insan yaşantısının en başından beri sosyal bir gerçeklik olduğu anlayışı öteden beri kabul edilen bir durumdur (Ataman, 2014). Ancak geleneksel yapıdan modern yapıya doğru yönelen ve bu bağlamda hızlı bir değişim yaşayan toplumlarda yeni ve modern değerler, seküler bakış açısı ve zihniyetler, geleneksel ve kurumlaşmış dini yapıları, tutum ve adetleri, norm ve değerleri olumsuz anlamda etkilemekte ve bu yapılar üzerinde değişimlere sebep olmaktadır (Günay, 2001:86).

Küreselleşme din ilişkisi düşünüldüğünde bu iki kavram arasında basit ve sade bir ilişki bulunmamaktadır. Yani küreselleşme etken, din edilgen bir konumda değildir (Çapçioğlu, 2011: 24). Bu boyutlar zaman ve mekana göre değişmekte ve farklılık arz etmektedir.

Küreselleşme sürecinin diğer alanlara nazaran din üzerinde daha yavaş bir etkide bulunduğunu söylemek bile mümkündür. Çünkü din, teknolojiye, siyasete, ekonomiye, hukuka, eğitime göre en soyut ve en pekiştirilmiş fenomendir. Küreselleşmenin din üzerindeki etkileri hakkında bu sebeple çok net ve belirgin bir görüntü elde etmek zor bir durum haline gelmektedir (Usta, 2003:179).

Din küreselleşmenin hem taşıyıcısı hem de önündeki engeldir. Özellikle kitabi dinler üzerinde düşünüldüğünde onların evrensel mahiyetleri dünya çapında yayılma ve etkili hale gelme imkanı bulmaktadır. Bu şekilde globalleşmenin taşıyıcılığı işlevini de yürütmektedir. Globalleşmeye engel teşkil etmesi ise dinin doğası gereği yerel kültürel değerlerin kaynağı olmasından dolayıdır (Sarıbay, 2004: 12).

Küresel dünya otoriteler ve kutsal kitaplar ile alakalı ikilemler yaratmaktadır. Dini metinleri mutlak olarak kabul edenler kendi değer hükümlerini topluma empoze etmeye çalışabilmektedir (Smart, 2003: 374). Küreselleşme ve din ilişkisi bakımından incelendiğinde hemen her din küresel olma iddiasındadır. Dinler -çok az bir kısmı hariç- evrensel olma iddiasındadırlar. Savundukları tezleri evrenin bütününe yayma gibi bir amaçları bulunmaktadır (Kılıç, 18).

Kültürel küreselleşme bağlamında düşünüldüğünde, küreselleşme dini global bütüne çekerek özdeşleşmiş olduğu gelenekten uzaklaştırma ve gerçekliğini kaybettirme yoluna gitmektedir. Global kültür hem metaların hem de her türlü değer ve inanın hızlı bir şekilde tüketimini sebep olarak sekülerleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Tüketim kültürü hayatın her alanında olduğu gibi dini hayatın birtakım unsurlarını da tüketimin bir parçası haline getirmiştir (Çapçioğlu, 2008:155). Ancak dini yaşam öğelerinin tüketilmesi demek onların tamamen yok olup anlamsızlaşması anlamına gelmek değildir. Tüketim kültürü belirleyici bir unsur olmakla birlikte, inançların bir değersizleşme yolunda olduğunu söylemek gerekir. Din toplumsal ve kültürel kimlik kategorilerinin belirlenmesinde önemli bir role sahiptir. Birey ve toplumlar küresel kültürün taşıyıcıları ile karşılaştığında, kimliğini belirlemede önemli bir etken olan dine başvurmakta ve onu pek çok açıdan sorgulamaya tabi tutmaktadır. Bu açılardan din iki ayrı tepkinin kaynağı ve sonucu olabilmektedir (Çapçioğlu, 2011: 154).

Küreselleşme bir açıdan dine olan ihtiyacı artırırken bir açıdan da dinlerin bazı muhtevalarının yenilenmelerini zorunlu kılmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte bilimsel anlayış ve bilimsel bilgi yaygınlaşmıştır.

Bu bağlamda dinin de bilimsel yöntemlerle araştırılması ve anlaşılması konusu gündeme gelmiştir (Onat, 2003: 34). Küreselleşme ve din ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde dini muhteva ve tecrübelerin bazı değişim ve dönüşümlere neden olmaktadır.

Roland Robertson'a (2000: 369) göre modern dünyanın globalleşmesi, katı dinsel geleneklerin, inanışların ve dinsel hareketlerin kendilerini toplum, birey, sosyal sistem ve insan gibi yapılara odaklanmaya ve bu duruma bütüncül bir bakış açısıyla bakmaya zorlamaktadır.

Küreselleşme dini çoğulculuğa çağrı yapmakta ve dini tüketim haline getirmektedir. Ancak buna rağmen çoğunluğun benimsediği formal din toplum üzerinde büyük etkilere sahip olduğu için din geleneksel fonksiyonları modern zamanlarda da sürmeye devam etmiştir (Bodur, 2003: 52). Aynı şekilde, küreselleşme süreciyle birlikte, farklı dinsel geleneklerin birbirleriyle buluşması ve tanışması hızlanmıştır. Bu durum dinsel senkretizme zemin hazırlamış ve birçok yeni dini gelenek ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıldan itibaren, gerek İslam dünyasında ortaya çıkan Bahailik, Kadıyanilik gibi akımlar, gerekse de Hristiyan dünyada gelişen, Yahova Şahitleri, Moonculuk ve Sayentoloji Kilisesi gibi grupların yanısıra, Doğu dinleriyle Hristiyanlığın çeşitli Batı felsefesinin sentezinden birçok senkretik akımın ve kültürün oluşmasına imkan tanımıştır (Gündüz, 2010: 72).

Küreselleşme sürecinin bütün bu yönlerine rağmen, sosyoloji öncülerinin dinin giderek önemsizleşeceği yönündeki öngörülerinin, bu süreçte dinin değişerek varlığını sürdürmesi nedeniyle gerçekleşmediği görülmektedir. Küreselleşmeyle birlikte, farklı din, kültür ve geleneklerin temas ve etkileşimleri yoğunlaştığı için, bizzat din kurumu, teolojisini gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Küreselleşme sürecinden etkilenen pek çok kurum gibi din de kendi iç dinamikleri çerçevesinde sağlıklı bir değişim gerçekleştirilmiş, dini gelenek modern bilimsel boyutlar ve diğer beşeri değerlerle yeniden formüle edilmek suretiyle varlığını güçlendirme yoluna gitmiştir (Çapçioğlu, 2011: 272).

4. Küreselleşmenin Türkiye'nin Dini Hayatındaki Etkileri

Türkiye'de özgürleşmeyle birlikte hoşgörü, çoğulculuk, diyalog ve sivil toplum gibi küresel kavramları sık kullanan dini hareket ve cemaatler, eğitim, sağlık, ticaret ve finans gibi çeşitli alanlara yayılmaya başlamışlardır (Bodur: 54).

Küreselleşmeyle birlikte ön plana çıkan kavramlardan biri de bireyciliktir. Birey ve bireycilik kutsallaştırıldığı için bireyin sahip olduğu değerler birey üzerinde birer baskı unsuru olarak görülmekte ve onun özgürlüğünü kısıtladığı yönünde bir anlayış kabul edilmektedir. Dinin sosyal bir müessese olarak kabul edildiği gerçeğinden hareket edildiğinde birey

dini ve manevi tüm bağlardan kendini kurtararak milli, dini ve ahlaki bütün kaygıları bir kenara bırakması gerektiği anlayışıyla hareket etmektedir (Erkal, 2003: 62).

Postmodernizm ve ondan bağımsız düşünülemez küreselleşme olguları Mustafa Tekin'e göre (2003: 126) protestanik bir İslamî ifadenin oluşturulabileceği bir zemini meydana getirecek ifadelerle doğru bir eğilimi göstermektedir. Türkiye'de bu durum, 'İslam'ın protestanlaşması' tarzında tartışmalar ortaya çıkarmaktadır.

Küreselleşme sürecinin hem Türkiye'de hem de dünyada öne çıkardığı din anlayışı dini çoğulculuktur. Dini çoğulculuk ile birlikte Müslümanların kendilerini diğer dinlerden farklı ve ayrıcalıklı gören din anlayışlarının yanlış olduğu anlayışı değişikliğe uğramış ve Müslümanların bu açıdan bir yanılı içerisindedir oldukları savunulmaya başlanmıştır (Kılıç, 2003: 22). Bu çoğulcu anlayışla birlikte herkes kendi hayat tarzını bir kültüre dönüştürme hakkına sahip olmaktadır. Bu durumda İslam da bu ortamda varlığını sürdürmek için kültür düzeyinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu durum Tekin'e göre (2003: 267) İslam'ın kutsal olanla bağlantısını yıkmak anlamına gelmektedir. Bu durumda İslam kutsaldan arındırılmış, antropolojik bir veri durumuna gelmiş olmaktadır.

Özellikle Türkiye olmak üzere halkı Müslüman olan pek çok ülkede ciddi bir kimlik krizin ve kimlik-sistem çatışmasının yaşandığını söylemek mümkündür. Sosyal kültürel değişimler küreselleşmenin etkisiyle toplumun tüm kurumlarında çözümlere ve yeniden yapılanmalara sebep olmaktadır (Onat, 2003: 46).

4.1. Küreselleşmenin Türkiye'de Din Eğitimi Alanındaki Etkileri

Başlangıçta bütün varlıklarla ortak bir yaşama sahip olan insanoğlu, kültürü geliştirip, eleyip düzene sokarak gelişmekte olan nesle sunma çabasını gösterince bu noktada kültürün sınırlandığı ve 'eğitim' adı altında özel bir isim verildiği görülmektedir. Din Eğitimi ise din kültürünün verilmesi, dini bir kişiliğin kazandırılmasını ifade etmektedir (Bilgin, 1990: 459). Bu işi yapacak kişiler de Beyza Bilgin'e göre ailede ebeveynlerin ve onların yerine geçecek yakın kişiler, okullarda din dersi öğretmenleri, camilerde din görevlileridir. Yine din ve eğitim insanla başlayan durumlardır. Türkiye'nin tarihi sürecine bakıldığında din eğitiminin genel eğitimin dışında tutulduğu tecrübeler yaşanmıştır. Din eğitiminin anne babalara bırakıldığı dönemlerde bile bu eğitim durmamış, aksine yeri geldiğinde gizli ve kaçak bir şekilde sürdürülmeye devam etmiştir.

Küreselleşme sürecinde eğitim ve okullar insanlaşma idealini, erdem ve değerleri aktarma, dünya ve toplumları tanıma ve anlamının bir aracı olmak yerine, piyasanın üretim gücü ve tüketicisi olan insanı yetiştirmekle

görevlendirilmek istenmektedir. Bu şekilde okullar ve eğitim, bu hedefe hizmet ettikçe anlamlı olmaktadır. İnsanlığın taleplerinin piyasanın taleplerine feda edilmesi yeni problem alanlarını ortaya çıkarmaktadır. Toplumlar ideolojik, kültürel, ekonomik veya askeri bir saldırıya uğradıklarında savunma için birleşmeye, bütünleşmeye ve güç birliği yapmaya yönelmektedirler. Birliği oluşturabilecek olan tek şey kültürel ortaklıklardır. En büyük ortak nokta ise din ve milliyettir. Ulusların, kültürel ya da ulusal varlığına yönelik bir saldırı algılandığında buluşma noktası olarak dine yönelmeleri kaçınılmazdır (Çınar, 2009: 16).

Türkiye’de Din eğitimi sunmak amacıyla verilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, sadece dini bilgilerin verildiği bir ders değildir. Örgün eğitimde sunulan dersler, çocukların ve gençlerin bazı sorunlarına tam olarak çözüm bulma konusunda yetersiz kalmaktadır. Özellikle ergenlik döneminde oluşan günahkarlık ve suçluluk duygularının kaynağının aslında din değil, dine yönelik bazı anlayışların sebep olduğu gibi soru ve sorunlarının çözümü, ancak bu derste öğrenilen birtakım müfredatla mümkündür (Acuner, 2005: 292).

Türkiye’de din eğitimi ve araştırmaları günümüzde büyük çapta laiklik ve laikleşme temaları çevresinde yoğunlaşmıştır. Teologlar, dindar insanlar, siyaset bilimciler, sosyologlar ve ürettikleri teorilerini, tartışmalarını, çözümlenmelerini hep bu tema çerçevesinde ifade etmektedirler (Mardin, 2013:81).

Küreselleşme karşısında Milli Eğitim sistemleri milliyetçilik vurgusunu önceleyerek, milli varlığı teminat altına almaktadırlar. Küreselleşmenin bu anlamda ulusal değerler üzerinde olumlu etkileri olduğunu söylemek gerekir.

Sonuç

Günümüzde küreselleşme sürecine yön veren gelişmeler, ekonomiden siyasete, sanattan dine hemen hemen tüm sosyo-kültürel düzenlemeler üzerinde belirli bir dönüşümü gerçekleştirmiş ve gerçekleştirmeye devam etmektedir.

Tarihi bir geçmişe sahip olan küreselleşme tüm dünyada tüm dünyayı farklı boyutlarda etkilemiştir. Hızlı bir şekilde artan teknolojik gelişmeler birey ve toplumlar arasında etkileşimi kolaylaştırmıştır. Bu durumda zaman ve yer açısından bağımlılık durumu gittikçe önemsizleşmektedir.

Küreselleşmeyle birlikte Batılı öncü kültür kodlarının yaygınlaşarak homojenleşmeyi meydana getirdiğini söylemek mümkündür. Bu durumda Batı dışındaki toplumlar kendilerini tekrar tanımlama ve Batılı özelliklere doğru bir eğilime yol açmaktadır.

Küreselleşme süreci belli oranlarda Amerika ve Avrupa eksenli bir tahakküm sürecini ifade etmektedir. Küreselleşme bu anlamda, dünyanın bazı dönemlerde kaydettiği aşamaları, modern iletişim ve ulaşım araçları vasıtasıyla toplumlar arasındaki bağımlılığı belirten ve dünyanın tek bir mekan haline gelişini de ifade etmektedir. Hızla artan teknolojik gelişmeler, bireyler ve toplumlar arasında ulaşım ve iletişimi kolaylaştırdığı için zaman ve mekan açısından bağımlılığı önemsiz hale getirmektedir.

Küreselleşme bir taraftan Batılı öncü toplumların kültür kodlarını yaygınlaştırarak, homojenleştirici bir güç meydana getirmektedir. Bir taraftan da Batı dışındaki yerel kodları ön plana çıkararak, bu toplumların kendilerini yeniden tanımlamalarını sağlamaktadır. Bu şekilde küreselleşme süreci küresel ve yerelin iç içe geçişini ifade eden bir süreç meydana getirmektedir. Bu durum hem egemen kültürler için hem de yerel kültürler için avantajlı hale gelmesini sağlamaktadır.

Küreselleşme süreci, ekonomi, siyaset, kültür ve teknoloji alanlarında olduğu gibi dini alanda da bazı değişim ve dönüşümler yaşatmıştır. Süreç içerisinde diğer inanışları dışlayan ve kendini tek gören din anlayışının yerine, daha esnek ve çoğulcu bir din anlayışının oluşmaya başladığını söylemek mümkündür. Yeni dini gruplar ortaya çıkmış, dini aktivite ve fikirler adeta bir tüketim metayı haline gelmiştir.

Küreselleşme sürecini etkileri Türkiye üzerinden düşünüldüğünde, bu etkilerin 1980'li yıllardan sonra uygulanmaya başlayan liberal siyaset ve ekonomide görüldüğünü söylemek mümkündür. Teknolojik yapıların güçlenmesi de bu durumun güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı şekilde Tüm dünyada görüldüğü şekliyle Türkiye'de de gözlemlenen ekonomik, siyasi ve teknolojik gelişmeler aynı zamanda dini yapıda da birtakım değişim ve dönüşümler yaşatmıştır. Bu süreçte uygulanan liberal siyaset ve serbest piyasa ekonomisi, dini kimliğiyle ön plana çıkan kişilerin ve dini grupların dini alanlar dışında da görünmelerini sağlamıştır. Dini gruplar dini ve mistik hizmetler dışında seküler alanda da hizmet vermeye başlamışlardır. Türkiye'de dini grup yapılanmalarındaki bu değişimler bazı tarikat ve dini grupları pek çok kamusal alanda görünür hale getirmiştir.

Küreselleşme sürecinin din eğitimi alanında da birtakım değişiklikler meydana getirdiğini söylemek gerekir. Bu süreçte, eğitim ve okullar erdem ve değerleri, insanlaşma ideallerini aktarma, dünya ve toplumları tanıma ve anlama işlevini yerine getirmek yerine, piyasanın üretim gücü ve tüketicisi olan insanı yetiştirmekle ilgili bir misyon üstlenmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Acuner, Hacı Yusuf, “Din Eğitimi Açısından 14 18 Yaş Arası Gençlerde Ahaki Yargı Gelişimi Samsun Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 265-297.
- Aydın, İbrahim Halil, “Küreselleşmeye Ahlaki Bir Yaklaşım”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, 2004.
- Aktı, Ümit, “Sosyolojik Açıdan Küreselleşme ve Din, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2008.
- Ataman, Kemal, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*, Ankara, 2014.
- Bauman, Zygmunt, *Küreselleşme Toplumsal Sonuçları*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 4.baskı, 2012.
- Beyer, Peter Friedrich, *Küreselleşme Perspektifinden Sekülerleşme*, Çev. Fatih Omek, 2000.
- Bodur, Hüsnü Ezber, “Küreselleşmenin Dini Boyutu ve Türk Toplumunu Üzerindeki Yansımalarının Bir Değerlendirmesi”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: VI, S: 17, 2003, 47-58.
- Coştu, Yakup, “Küreselleşme Üzerine Bazı Düşünceler”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 7-8, 2005, 95-104.
- Çapcıoğlu, İhsan, *Küreselleşme, Kültür ve Din*, Ankara, Otto Yayınları, 1.baskı, 2011.
-, İhsan, “Küreselleşmenin Toplumsal Boyutları Üzerine Bir Deneme”, *Dergipark*, Cilt: 8, Sayı:24, 403-422.
-, İhsan, *Küreselleşme, Kültür ve Din*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. II. 2008, 153-183.
- Çınar, İkrâm, “Küreselleşme, Eğitim ve Gelecek”, *Kuramsal Eğitimbilim*, 2(1), 2009.
- Erkal, Mustafa E., “Küreselleşme, Değişme ve Dini Hayat”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: VI, Sayı: 17, 2003, 59-66.
- Günay, Ünver, “Toplumsal Değişme ve İslamîyet, Çukurova Üniversitesi, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, c:1, Adana 2001, ss. 9-46.
- Gündüz, Şinasi, *Küresel Sorunlar ve Din*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2.baskı. 2010.
- Kılıç, Recep, “Küreselleşmenin Değer Boyutu Üzerine”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: VI, Sayı: 17, 2003, 11-22.
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul, İletişim Yayınları, 18.baskı, 2013.

- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Onat, Hasan, “Küreselleşme ve İslam’ı Yeniden Düşünmek”, Dini Araştırmalar, Cilt: VI, Sayı: 17, 2003.
- Robertson, Roland, “Küreselleşme ve Geleneksel Dinin Geleceği”, Çev. İhsan Çapçioğlu, Dini Araştırmalar, Cilt: 6, s. 17, 2000.
- Sarıbay, Ali Yaşar, “Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam”, Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam, der., E. Fuat Keyman, A. Yaşar Sarıbay, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Sarıbay, Ali Yaşar, *Global Toplumda Din ve Türkiye*, İstanbul, Everest Yayınları, 2004.
- Smart, Ninian, “Din ve Küreselleşme, Çev. Yusuf Gökalp, Dini Araştırmalar, Cilt, VI, Sayı: 17, 2003, 373-382.
- Şahin, Mehmet Cem, “Postmodern Dönemde Tüketim Olgusunun Sosyo-Kültürel Analizi ve Yabancılaşma”, Dini Araştırmalar, C.11, S. 31, 2008.
- Tekin, Mustafa, *Kutsalın Serüveni*, İstanbul, Açılım Kitap, 2003.
- Turner, Bryan S. *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Anka Yayınları, 2003.
- Usta, Niyazi, “Küreselleşme ve Din”, Dini Araştırmalar, Cilt: VI, Sayı: 17, 2003, 179,184

“

Bölüm 16

PLATON'DA SANATIN NELİĞİ VE BİLGİ DEĞERİ

Vildan Burkaz¹

¹ Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Araştırma Görevlisi. ORCID ID: 0000-0002-3203-1317

”

1. Giriş

Platon'un sanat anlayışı Yunan sanat anlayışının en karakteristik özelliklerini taşımakla birlikte, sanatın neliğini açıklamaya çalışan ilk kuramdır denilebilir. Platon'un düşünceleri ilk etapta politik boyutta görünse de etik ve psikolojik durumlara da işaret eden niteliktedir (Arslan, 2014b: 355-356). Platon'un sanat anlayışını varlık ve bilgi anlayışı ile işlemek en doğru yaklaşım olacaktır (Demiralp, 2015: 79). Platon varlık alanı için iki ayrı dünyadan söz eder. Bunlar idealar dünyası ile fenomenler dünyasıdır. Platon'a göre asıl gerçeklik dediğimiz şeyler çevremizde gördüğümüz fenomenler değil, herkesin göremediği idealarlardır. İdealar teorisyle uyumlu şekilde işler sanat anlayışını Platon. İdealar her zaman aynıdırlar ve sadece düşünce yardımıyla kavranabilir, sezilebilirler. Görünümler ise duyumla algılanabilen, kavranabilen şeylerdir.

Platon felsefesinin belirleyici noktası idealar öğretisidir. Ona göre iki türlü dünya vardır: Birincisi idealar, ikincisi ise fenomenler dünyasıdır (Platon, 2006: 510a). İdea'lar düşünsel varlıklardır, nesnel değer taşımazlar. İdea'ların bilgisi tek ve gerçektir. Fakat onlar duyu organlarıyla kavranamazlar. İdeaların bilgisine akıl yoluyla ulaşabiliriz. Platon bu bilgilere *episteme* adını verir. Fenomenler dünyası ise şu an içinde yaşadığımız dünyadır ve düşünsel olan ideaların gölgeleridir. Nesnelirler fakat gerçeklikten yoksundurlar bu nedenle bir yanılsama evrenidirler. Çünkü söz konusu gölgelerin hiç biri tam olarak idea'ları yansıtmazlar. Fenomenlerin bilgisini ise duyu yoluyla elde edebiliriz. Platon'un *doxa* (sanı bilgisi) adını verdiği bu bilgiler gerçeklikten uzaktır. Sanı ne bilgidir ne de bilgisizlik (Platon, 2006: 478c). Platon çevresinde gördüğü şeylere var olan "gerçek şeyler" gözüyle bakmaz. Ona göre sanının ardındaki gerçeklik asla tam olarak bilinemez (Platon, 2006: 479e). Bir şeyin yansıması kopyası o şeyden ne kadar farklıysa sanı ile bilgi de o kadar farklı şeylerdir (Platon, 2006: 510b). Şeyler idealarından pay almamışsa eğer oluşur, değişir ve yok olur. Platon'a göre insan ruhu *idea*'lar evreninde yaşar. Ancak bedeni fenomenler evrenindedir. Bu fenomenler dünyası, insanı aldatıcı bilgilerle oyalır. Fakat nadir de olsa içlerinden bazıları akılları aracılığı ile ideaların bilgisini anımsarlar ve gerçek bilginin peşine düşerler. Nadir olan bu kişiler ancak ve ancak filozoflardır.

Platon'a göre İdeaların bilgisi, akıl yoluyla görünüşler dünyasından idealar dünyasına yükselerek edinilir. Bu yükselme ise bir tür anımsamadır. Çünkü o bilgi daha önce ruhlarda dünyasında insana öğretilmişti. Bunun için insanın özüne dönmesi yeterlidir. Kısacası, bilmek denilen şey Platon için hatırlamaktan ibarettir (2017a: 73a-d). İşte Platon insanın zihninde zaten var olan bu bilgilere *episteme* başka bir deyişle gerçek bilgi demektir. Görünüş dünyası ise duyularla algılanabilen yapıdadır. Başka bir deyişle sanılar *episteme* dediğimiz şeylerin kopyalarıdır yani görülen dün-

ya düşünülen dünyanın kopyası ya da yansımasıdır (Arslan, 2014a: 316). Duyular Platon'un hem bilgi görüşü hem de sanat görüşü için önemlidir. Bütün duyular arasında görme duyusu Platon'un hakikat-yanılgı (*sami*) ilişkisi içerisinde birincil öneme sahiptir.

... felsefeyi yani tanrıların cömert bir şekilde insanlara sunduğu ve benzeri bir şeyin bize başka bir şekilde sunulma ihtimali asla olmayan o değerli şeyi görme sayesinde elde ederiz. Evet, görmenin bize sağladığını söylediğim büyük iyilik budur. ... Filozof olmayanlar gözlerini kaybettikleri zaman boşu boşuna şikayet ederler. (Platon, 2015: 58)

Görme duyusu hakikat yolunda ilk adımdır; ilk verileri göz sayesinde ediniriz, kavrarız. Görmek, açığa çıkarmak bağlamında ele aldığımız hakikat (aletheia) ilk olarak imgelerle ilgilidir. İmgeler araştırılan nesnenin ilk örnekleridir. Platon'un görme duyumuna yüklediği rolü ve verdiği önemi anlattığı mağara alegorisinde de görebiliriz. Bu alegoride mağaraya giren ışığın kaynağına ve mağara duvarlarındaki yansımalara hangi gözle bakıldığı önemlidir. Aradaki ilişkinin doğru kurulması gerekir ki hakikate ulaşılabilsin. Böylelikle hakikati elde etme çabalarında ilk örneklerin kendisine gitmenin ve örnekleri göz önünde bulundurmanın önemi açığa çıkar.

Platon'u sanata temkinli yaklaştıran, “gerçeğe ancak filozoflar ulaşabilir” anlayışıdır. idealardan uzaklaşmayan sanatçıyı takdir edecektir Platon, fakat bunu da ancak filozofların başarabileceğine inanır. Yani Platon'un eleştirileri sanatın kendisine değil, sanatçıların asıl olan ideaya ulaşamayacağı düşüncesi çerçevesindedir. Nesnelere idealer ile ilişkisi konusunda Platon'un fikirlerini göz önünde bulundurursak sanatın da bilgi konusunda ideadan çok uzak bir yerde durduğunu ve bir bilgi sağlamadığını söyleyebiliriz (Yetişken, 2016: 230). Peki bilgi değeri taşıyor-sa sanat eserleri nasıl bir forma sahiptir ki insanlığın her döneminde ilgi çekici ve yönlendirici olmuştur? Bu soruya cevap niteliğinde Platon'un İon diyalogunda şairler hakkında söylediği şu sözlere yer vermek isabetli olacaktır:

... Musa'lardan şairlere aktarılan güç, onlardan da daha başka şairlere geçer ve bir zincir uzanır. Kahramanlık şiirlerini yazmış büyük şairlerin, duygu şiirlerini yaratmış büyük şairlerin, o güzel şiirleri, sanatın değil, insanın yüreğine, benliğine üflenmiş tanrısal bir nefesin ürünleridirler. Kozibantlar nasıl ancak kendilerinden geçtikten sonra dans edebilirlerse, duygu şairleri de bildiğimiz o güzel eserleri yaratırken kendilerinde değillerdir, musiki ve ahengin akıntısına kapılmış, onların malı olmuşlardır, akılları başlarında

iken değil ama, kendilerini kaptırınca ırmaklardan süt akıtan, bal akıtan bakkhalara benzerler. Lirik şairlerin ruhunu elinde tutan aynı çılgınlıktır ki bunu zaten kendileri söylerler. Şairler şiirlerini, Musa'larla dolu bahçelerde, vadilerde dolaşarak, arılar gibi daldan dala uçarak bal topladıklarını anlatmazlar mı bize? Doğrudur bu söyledikleri. Şair hafif, kanatlı, kutsal bir şeydir, ilhamı duymadan, kendinden ve aklından öteye geçmeden yaratamaz şiirini. Bu tanrısal vergiye kavuşmamış insanın şiir yazmaya, biliciliğe gücü yetmez. (Platon, 2016b: 533d-e-534a-b)

Şiirler insanları etkileyebilir hatta peşlerinden sürükleyebilirler. Fakat Platon'a göre şiir okuyanlar okudukları şiiri iyi bilmezler, çünkü şiir bilgiden de sanattan da yoksundur. Bu nedenle şairler çeşitli sanat ürünlerini karşılaştıramadıkları gibi değerlendiremezler de. Güzel konuşmaları bilinçli bir çabanın ürünü değil tanrıdan gelen yeteneğin ve onlara esriklik sağlayan sanat perilerinin ortak ürünüdür. Şairler akli başında olmayan, yalnızca tanrıların sözlerini çeviren ve insanlara ileten kişilerdir (Şener, 2019: 19). Fakat Platon güzel ideasına varmaya çalışan şaire itiraz etmeyecektir. Platon, «... güzelliğin kendi varlığına inanan, hem onu, hem de katıldığı şeyleri gören, güzeli güzel şeylerle, güzel şeyleri güzelle karıştırmayan adam» (2006: 476d) ın gerçeklikler içinde yaşadığından söz eder. Devletindeki insanların güzeli elde etmeleri ve sanata ulaşmaları gerektiği konusunda şunları söyler:

... onları beden, öz ve biçim güzelliğine doğru götürecek sanat ustalarını aramamız gerekmez mi? Gençlerimiz, sağlam bir iklimin insanları gibi, çevrelerindeki her şeyden faydalansınlar, güzel ülkelerde bir meltemin kanadında gelen sağlık gibi, sanat eserleri de onların gözlerine, kulaklarına mutlu etkiler sağlayan birer kaynak olsun. Gençlerimiz, ta çocukluktan güzelliği sevmeye, güzele benzemeye, onunla bir olmaya, kaynaşmaya özensinler! (Platon, 2006: 401c-d)

Öte yandan Havelock, Homeros şiirleri ile yayılan ve etik nitelik içeren bilgilerin faydacı ve eğitici yönünü bir rehber titizliği ile ele alan Platon'un, adeta, Homeros'un ipliğini pazara çıkardığını söyler (Havelock, 2015: 46). Bununla birlikte Platon Devlet'in üçüncü ve onuncu kitaplarında sanatı dışlayan, değersiz ve gereksiz bulan düşüncelerine rastlamaktayız. Bu doğrultuda;

İşte bunu söylemek istiyordum şiir konusuna dönerken. Bu başıboş sanatı devletimizden atmakta haklıydık; aklın gereğine uymak ödevimizdi. Bunu

duygusuzluğumuza, kabalığımıza vermemesi için şiir perisine şunu da söyleyelim ki, şiirle felsefenin bozuşması yeni bir şey değildir. (...) daha nice şairler bu eski düşmanlığı ortaya korlar açıkça. (2006: 607b, s.351).

ifadeleri de Platon'un sanata temkinli yaklaştığını gösterir. O, yine Devlet adlı eserinde şairlerin perisi devletteki bireylere etki etti mi yasaların yerini duyguların alacağını ve toplumun iyinin peşinde koşmayı bırakıp acı ve tatlı nitelikler yüklenebilen duyguların peşinde koşacağını söyler (Platon, 2006: 607a). Platon'un Tanrıları ve iyi insanları öven şiirlere itirazı yoktur. Bu konuda aynı eserde şairlerin, yazarlar ve insanlar üstüne de doğru dürüst konuşmadıklarını söyler. Şairler masallarında eğri insanları mutlu, doğru insanları mutsuz olarak gösterir. Eğriliğini gizlemesini bilenler türlü nimetlere kavuşur; doğru insansa, başkalarına yararlı, kendine zararlı olur. Platon şairlerin bunun tam tersini gösteren masallar anlatmalarını gerektiğini söyler (Platon, 2006: 392b).

Platon'un sanatı olumsuzladığı noktalardan biri politik yaşama yansılardır. Sanatın siyasal düzene etkisine eleştirel yaklaşır. Ona göre ölçsüz ve kural tanımaz bir sanat insanların iç dünyasını ve düzenini bozduğu gibi, devletin işleyişini, düzenini ve yönetimini de bozar. Platon'a göre başına buyruk bir sanat devlete zarar verir.

... zaman geçtikçe, yaradılıştan yetenekli ama müziğin doğru kuralını bilmeyen, sanattan uzak ve kural tanımayan ozanlar çıktı, çılgın gibi, gereğinden fazla zevk düşkünü olduklarından, ağıdı ilahiye, *Paian*'ı *Dithyrambos*'a karıştırdılar, flüte giden şarkıyı kitharaya uyguladılar, hepsini bir araya getirip müzikteki akılsızlıkları yüzünden yanılıp müzikte doğruluğun söz konusu olmadığını, en doğru kuralın, ister iyi ister kötü olsun, hoşlanan birinin aldığı zevke göre karar vermek olduğunu ileri sürdüler. Böyle eserler verip böyle sözler söyleyerek, müzik alanındaki kural tanımazlığı ve yapabilirlermiş gibi karar verme cüretini halka aşıladılar. ... Ama şimdi bizde müziğin ardından herkesin her şeyi bildiği sanısı ve kural tanımazlığı aldı yürüdü, sonra da başıbozukluk geldi. Çünkü her şeyi biliyoruz diye küstahlaştılar, bu da arsızlığı doğurdu. Daha iyi olanın kanısına küstahlık yüzünden saygı göstermemek, aşırı başıboşluktan ortaya çıkan zararlı arsızlık, işte budur. (Platon, 2007: 700d2-701b3).

Şair bize başkalarının söylediği sözleri, bu sözlerin nerede ve nasıl söylendiğini anlattığı zaman, yaptığı sadece iş bir anlatımdır, fakat şair bu sözleri söylerken, kendisi değil de bir başkasıymış gibi davranırsa, bir

başkasının yerine geçmiş ve sözünü bir başkasının kişiliğine uydurmuş demektir (Platon, 2006: 393 b-c). Her iki durumda da hakikatten pek de söz edilemez. Hazzın sınırsız bir bilinçdışına sahip olması ve sanatın bilinçdışı ile ilişkisi de onu kuşkulu duruma getirir. Sanattan alınan hazdaki sınırsızlık durumu sanatı doğru sözlülük ve gerçeklikten mahrum eder. Dolayısıyla sanatta hakikati kestirmek zordur (Murdoch, 2021: 60-61). Platon'a göre şair hakikat ve doğruluk yolunda tehdittir çünkü kötü insanı perçinlemenin yanında iyi insanı da bozabilir (Murdoch, 2021: 62).

2. Güzel(lik)'in Sanatta Yeri

Platon'un sanat anlayışı irdelenirken sanata kaynaklık eden şeylerden biri olan “güzel” anlayışından söz etmek gerekir. “güzel”in ne olduğunun araştırılması gerektiğinin bilincinde bir düşünürdür Platon. Platon'un güzel dediği şey güzel ideasıdır, hemen her diyalogunda güzele rastlanır çünkü Eski Yunan düşüncesi de öteden beri güzel, doğru, ölçülü gibi kavramları birbirinden çok da ayırmadan kullanmıştır (Demiralp, 2015: 80-81). Platon “güzel”i sorgularken estetik yargıda bulunmanın nesnel bir ölçütü olup olmadığına değinir. Gençlik, olgunluk, yaşlılık diyalogların hemen hepsinde “Güzellik nedir” sorusuna cevap arar. Platon “güzel” ve “güzellik” kavramlarını geniş ölçüde Büyük Hippias ve Şölen diyaloglarında ele almıştır. Platon'un “güzel nedir?” sorusunu araştırma konusu olarak ele alan ilk yapıtı Büyük Hippias'tır.

Platon'a göre “güzel olan her zaman güzeldir,” (Platon, 2016a: 292. prgrf). Bunun yanında Platon güzelin tanımına bir kaç kavram denemesiyle başlar. Güzelin “uygunluk” olup olmadığını ‘Bir şey bir şeye uygun düşerse, uygun olan şey ona katıldığında güzelleşir’ (Platon, 2016a: 290. prgrf) iddiasını sorgulayarak yola devam eder. Uygunluğun kendisine katıldığı şey güzel mi görünür, yoksa o şey gerçekten güzel midir? (Platon, 2016a: 293. prgrf). Platon, uygun olarak kabul edilen şey, katıldığı nesneyi daha güzel gösteriyorsa bunu bir yanıltma olarak kabul eder (Platon, 2016a: 294. prgrf). Ona göre uygunluk sayesinde güzel görünüş sağlanabilir. Bu şekilde ‘kendinde güzel’e ulaşamayacağını düşünür. Dolayısıyla, Platon asıl güzeli vermeyen uygunluk tanımını saf dışı bırakır.

Platon ilk tanımını reddettikten sonra başka bir güzel tanımı ile meşgul olur. Bu tanım güzelin fayda ile ilişkisi üzerine bir sorgulama içerir (Platon, 2016a: 295. prgrf). Uzun uzun örnekler verip tartıştıktan sonra faydalı diye tanımlanan güzel anlayışının kazanımla doğrudan ilişki içinde ele alınması gerektiğini söyler. Dolayısıyla “iyi” kavramına ulaşmış olur. Çünkü Platon' göre kazançta iyi ile arasında doğru bir orantı vardır. Öyleyse neden - etki durumunu göz önüne alırsak “güzel”e iyinin nedeni dememiz gerekecek. Fakat neden ile nedenin neden olduğu şey, başka bir deyişle etki, aynı şey olamazlar, farklıdır birbirelerinden. İşte güzel ile

iyiyi, neden - etki kategorisine sokmak Platon'u rahatsız ettiği için Platon güzel faydalı olandır demekten vazgeçmektedir. Çünkü, o güzel ile iyinin aynı şey olduğunu düşünmektedir (Platon, 2016a: 297.prgrf).

Bir diğer güzel tanımı denemesi, “güzel hazdır” şeklindedir. “Güzel insanlar, güzel süsler, resimler ve heykeller yani gördüklerimiz bize haz verir, aynı şekilde müzikteki sesler, konuşmalar, hikayeler de benzeri bir etki yaratır.” (Platon, 2016a: 298.prgrf). Platon'un en çok önem verdiği duyum görme duyusu, daha sonra ise iştih duyusudur. Bu ikisini diğer duyumlardan üstün tutar. Öte yandan güzel geleneklerin ve yasaların duyumlarımıza güzel görüldüğü için mi bizi memnun ettiklerini sorgular. Yemek yeme, cinsel ilişki gibi hazlar görme ve duyma duyusuna hitap etmez, fakat güzel bir yemeğin haz vermediğini söylersek komik duruma düşeriz. Öte yandan görüntü olarak bir güzellik sunmayan bir cinsel ilişki de haz sağlayabiliyor ve bizler bunun insanların yanında yapılmaması gereken bir şey olduğunu söylüyoruz (Platon, 2016a: 299.prgrf). Ancak güzellik araştırmasında insanların çoğuna güzel görüneni değil, gerçekten güzel olanı temel alan Platon, güzelin haz olduğu tanımını da böylelikle değerli bulmamaktadır.

Platon'un “güzellik” araştırması Şölen diyalogunda sevgi ve aşk kavramları ile ilişkisi bağlamında ilerler. Platon'a göre sevgi doğurmanın, güzel içinde yaratmanın sevgisidir (Platon, 2017c: 206e). Ölümsüzlük sevgisi ve yaratma arzusu gibi üstün nitelik taşıyan durumlardan söz eder ki bunlar sanat felsefesi için çok önemli kavramlardır. Platon'un bu düşüncelerini en iyi anlatan cümleleri şu şekildedir:

Bedenlerinde bereket taşıyanlar daha çok kadınlardan yana gider; onların sevme yolu, çocuk üreterek ölümsüzlüğü sağlamaktır. Adlarını yaşatarak, gelecek bütün zamanlar boyunca mutluluğa ereceklerini sanırlar. Ama canlarında bereket olanlara gelince; çünkü böyleleri de var; onlar bedenden çok daha bol verirler can ürünlerini. Nedir canın ürünleri? Düşünce ve daha ve varsa. İşte bütün yaratıcı şairler ve sanatlarına yenilik getiren işçiler bu canı bereketli insanlardır. Düşüncenin en güzel, en üstün şekli küçük büyük insan topluluklarının düzenini kuran düşüncelerdir: Ona da ölçü ve doğruluk derler. Bu insanlardan biri ta genç yaşından beri içinde bu değerlerin tohumunu bir tanrı gibi taşıyorsa, olgunluk çağında canı doğurmak, yaratmak arzusu ile yanar. İşte asıl o zaman bence sağa sola başvurup, hangi güzellik içinde doğuracağını araştırır. Çirkinlik içinde doğuramaz hiçbir zaman. Bu arzu ile yüklü oldukça, çirkin bedenlerden çok, güzel bedenlere yönelir, onlar

arasında güzel, cömert, soylu bir cana rastladı mı, bu iki güzelliğe birden vurulur, böyle bir varlık karşısında dili çözülüp, ona erdemi, iyi insanın nasıl olacağını, neler yapacağını anlatır, kısacası onu geliştirmeye çalışır. Güzelle düşünüp kalkma, ona çoktan beri canında taşıdığı tohumu geliştirmek, filizlendirmek imkanı verir; yanında, uzağında hep onu düşünür, aralarında doğan birlik baba ile çocukları arasındaki bağdan, sevgiden çok daha üstün, çok daha kuvvetlidir; çünkü o ikisi daha güzel, daha ölmez varlıklar yaratmak üzere birleşmişlerdir. Kim olsa böylesi varlıklar yaratmayı çocuk yetiştirmekten üstün görür, bir baksa yeter Homeros'a, Hesiodos'a, bütün büyük şairlere. ... Nerede olursa olsun, ister Hellenler, ister yabancılar arasında kim güzel eserler ve değerler yarattıysa, dillere destan olmuştur. Bu türlü çocuklar babaları için tapınaklar kurdurmuştur. Bedenden doğan çocukların hangisi bunu yaptırabilmiş? (Platon, 2017c: 209a-b-c-d-e).

Platon bütün emeklerin ve sevgilerin her zaman ölümsüzlük uğruna olduğunu söyler (2017c: 208b). Ve geleceğe ün ya da iz bırakmak da bunun bir parçasıdır (Platon, 2017c: 208d-e). Öte yandan Platon'a göre doğada gördüğümüz güzel şeyler güzelin kendisi değil, bireysel görünüşleridir. Asıl güzellik kendini yüzle ya da bedenle gösteren bir yapıda değildir. Bir söz ya da bir bilgi de taşımaz, belli bir yeri ve şartı yoktur, artmaz, eksilmez, değişmez ancak ve ancak kendinde vardır. İnsan dünya gerçeklerini aştı mı bu güzelliği görmeye başlar (Platon, 2017c: 211b). Bu kendinde güzel vurgusuyla Platon, bilgi görüşü ile uyumlu olan güzelliğin ilk ideasına ulaşmaya çalışır. Buna da Diotima'nın merdiveni denilen, basamak basamak çıkılarak elde edilen bir şekilde ulaşılabileceğini söyler. Yani güzel işlerden güzel bilgilere ve oradan da tek bilgi olan salt güzelliğe varmaktan söz eder (Platon, 2017c: 211c). Böylece önemli olan artık görünen değil herkesin göremediği güzellik olacaktır. Çünkü;

Değerli bir can, bedendeki pırıltısı sönük de olsa, sevgisini coşturmaya yetmeli; ona kendini verip, gençlerin yükselmesi için söylenecek en güzel düşünceleri aramalı, bulmalıdır. Böylece güzelliği ister istemez yaşayış, davranış yollarında görecektir, hepsindeki güzelliğin aslında hep aynı güzellik olduğunu fark edecek ve böylece beden güzelliğine fazlaca kapılmamayı öğrenecektir. Davranış, yaşayış yollarından bilimlere geçip onlardaki güzelliği de görecektir. Gözleri böylece daha geniş bir güzele erdiği zaman, artık bir tek varlığa bağlanmayacak, bir delikanlının, kim olursa olsun herhangi bir adamın,

şu veya bu davranışın kulu kölesi olup incir çekirdeği
dolduramaz laflar etmeyecek. (Platon, 2017c: 210c-d).

Sonuç olarak vurgulamakta fayda vardır ki Platon için güzellik sanatçılara bırakılmayacak kadar önemli bir konudur ve sanatsal güzellikten ancak matematiksel şekilde söz edilebilir (Murdoch, 2021: s.63). Ve Platon'a kulak verirse, eğer güzelin kendisi dışında bir güzel varsa, söz konusu güzel kesinlikle mutlak güzellikten pay almıştır (2017a: 100c).

3. Sanatta Uyum Ve Ölçü Vurgusu

Platon'a göre, "Hiçbir şey insanın içine ritim ve düzen kadar işlemez." (Platon, 2006: 401d7). Platon uygunluğu, armoniyi ve ritmi önemseyen bir düşünce yapısına sahiptir. Çünkü ona göre aşkıta, dostlukta hatta arzuda da insan kendine uygun olanı arar ve kendi tabiatına uygun olanı sever (Platon, 2017c: 222a). Harmoni kavramı Platon'un güzel ve doğru kavramlarını netleştirebilmemiz açısından gereklidir. Burada önemli olan Platon'un uygunluğun şeyleri daha güzel gösterebilme durumuna dikkat çekmesidir. Fakat bu uygunluk şeyleri güzelleştirmez, sadece belirli durumlarda güzel gösterecektir. Bununla birlikte Platon orantıyı küçük büyük her şeyde arar. Düzgün ve güzel dediğimiz her şeyde orantı vardır ona göre. Nitekim insandaki ölçü ve zarafet eksikliğini dahi uyumun olmamasına yükler Platon. Kendi sözleriyle:

... bir canlının güzel olabilmesi ancak orantılı olabilmesi halinde gerçekleşir. Fakat bizler küçük şeylerde orantıları görüp değerlendirebilsek bile, aynı şeyi büyük şeyler için uygulamasını beceremiyoruz. En önemli orantılar sağlık ve hastalık, iyilik ve kötülük ya da ruh ve beden arasındaki orantılardır. Ancak bizim dikkat ettiğimiz şey bu değildir. Her açıdan güçlü ve büyük bir ruhun çok güçsüz bir bedende olmasının ya da tam tersinin yaşanmasının bir orantısızlık olduğunu düşünmeyiz ancak orantı diğer her konudan çok daha önemlidir. (Platon, 2015: 87.pgrf)

İşte bu doğrultuda «İyi olan her şey güzeldir ve güzel olan da orantısız değildir.» (Platon, 2015: 87.pgrf). Orantılı olan ve orantıyı görebilen insanların en güzel ve en hoş şeyi elde ettiklerini söyler. Gereğinden uzun bacaklı bir beden örneğini verir Platon. Ona göre böyle bir beden hem çirkin görünür, hem de uzun bacaklar bedeninin işlevinde aksamalara ya da bozulmalara sebep olur. Daha çabuk yorulur mesela. Aynı şekilde ruh ve beden arasında da bir orantı olması gerektiğini vurgular. Bir canlıda, ruh bedenden daha güçlü kalıyorsa bedeni rahatsız edecektir Platon'un düşüncesine göre. Çünkü böyle bir ruh bedeni sürekli bir karmaşaya iter ve

beraberinde hastalıklar getirir (Platon, 2015:109- 87.prgrf). Aynı şekilde “bir adamın bir ayağı diğerinden kısa ise, bu adam biçimsel açıdan kusurludur, çünkü aklımızdaki eksiksiz insan kavramını tamamlamamız için gerekli bir şey eksiktir. ... birinin sırtı kambursa, o kişide biçimsel kusur vardır, çünkü sırtının biçimi alışılmışın dışındadır ...” deriz (Burke, 2008: 106). Tüm bunlar güzel anlayışı için bir alışılmışlık durumunu akla getirir.

Yasalarda verdiği bir yarışma örneği ile salt ve kendinde güzel olmayan güzelin kişiye ve duruma göre nasıl da değişebileceğini gösterir: Mesela şehirdeki insanlara binicilik, jimnastik ve müzik gibi alanlardan hangisinin ön plana çıkacağını belirtmeden bir yarışma yapılacağını duyurarak bu insanları bir alana topladığımızı düşünelim. Bu yarışmanın sonunda birinciye ödül verileceğini ve sadece eğlenmeyi hedefleyen bir yarışma olacağını duyuralım. Seyirciyi en çok kim eğlendirir ve etkilerse o kişinin birinci olacağını ve o yarışmanın da en eğlenceli yarışma seçileceğini söylediğimizde Platon’a göre baya bir karışıklık çıkacaktır. Çünkü o sanatta da güzel yönelimimizi, yaşımıza ve arzularımıza uyumun belirleyebileceğini düşünür. O halde Platon’a göre bu binicilik, Jimnastik ve müzik yarışmasının bir tane birincisi olmaz. Ne kadar yaş grubu varsa o kadar birinci çıkacaktır. Şöyle ki; kararı küçük çocuklara bırakacak olursak kukla gösterisini, biraz büyük çocuklara bırakacak olursak komedyayı, eğitim görmüş kadın ve gençler tragedyayı, ileri yaşta olanlar ise Homeros ya da Hesiodos’un epik şiirini seçecektir (Platon, 2007: 658b-e).

İşte sanata kaynaklık eden güzel anlayışının kişilere ve durumlara göre değişebileceği düşüncesi de Platon’un sanata kıymet vermemesine yol açmıştır. Fakat şairler iyi ve güzel olanı değil daha çok iyi ve güzel görüneni bilir. Çünkü başkalarını bir şeye inandırmanın gerçekte değil söyleme şekliyle alakası olduğunu düşünür (Platon, 2017b: 260.prgrf). Çünkü Şölen’de de sözünü ettiği bu güzellik basamak basamak yükselerek asıl güzele asıl iyiye ve asıl doğru bilgiye varacaktır. Fakat bu güzele ve bilgiye ancak filozoflar ulaşabilir. O nedenle Platon sadece filozofun yapacağı sanata itiraz etmeyecektir.

4. Mimetik Etkinin Sanatta Yeri

Platon’un sanatı taklide dayanan bir alan olarak görmesi; sanatın yalanla, kurmaca ve bilgisizlikle bağdaştırılmasının ilk adımı, başka bir deyişle, zemini olmuştur. Kurmaca ya da taklitle ideaların bilgisine ulaşmak olanaksızdır. Aslında Platon ilk olarak Şölen diyalogunda sanatı bir yaratma (poiesis) olarak başka bir deyişle, güzel olanda doğurma olarak ele almıştır. Bu diyalogda sanata ve sanatçıya karşı hem olumlu hem olumsuz yaklaşımları vardır. Fakat Devlet diyalogunda yaratımsal boyutu

işlemekten vazgeçmiştir. Bunda da sanatın gerçeklikle örtüşmediği düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir (Tunalı, 2018: 71).

Platon sanatın benzetme ve taklide olan yakınlığını asla onaylamaz. Çünkü benzetmeyi gerçekten çok uzak bulduğu gibi taklidin de gerçeği vermeyeceğini düşünür. Sanat felsefesinin merkezini oluşturan mimesis kavramı taklit ve öykünme (Peters, 2004: 221) gibi anlamlara gelir. Platon mimetik etkinin dinleyicide hoşlanma duygusu yaratacağından söz eder. Fakat bu etkiye sahip olan bir şiirin aynı zamanda içimizdeki kötü yanı uyandırıp aklı yıprattığını söyler (Platon, 2006: 605b). Devlet diyalogunda şöyle der:

... benzetme sanatı gerçekten bir hayli uzak kalır. Her şeyi benzetebiliyorsa bu, her şeyin küçük bir yönünü yapmasından ötürüdür; bu yön de gölgenin gölgesidir. Bilirsin, ressam, bir kunduracının, bir marangozun, yahut başka bir ustanın resmini yapar da, bunların sanatından anlamaz. İyi bir ressamısa, öyle bir marangoz resmi yapar ki uzaktan çocuklara ve bilgisizlere gösterse kandırabilir onları; çünkü gerçek bir marangozun görünüşünü vermiştir ona. (Platon, 2006: 598b4)

Platon'un mağara alegorisi sanatla birlikte düşündüğü benzetme konusunda da belirleyicidir. Mağaradaki zincire vurulmuş insanlar sadece arkalarında yanan ateşin aydınlattığı kadar görebilirler, hatta ateşe sırtları dönük olduğu için o ateşe tutulan nesnelerin sadece gölgelerini görebilirler duvarda (Platon, 2006: 515a). Fakat bu insanlar ne zaman ki zincirlerinden kurtulup ışığın kaynağına dönebilirse o zaman asıl gerçeklikleri elde etme yolunda ilk adımı atmış olur. İlk başta gözleri fazlasıyla bulanır, sonrasında ise duvarda gördüklerinin nesnelerin yansıması olduğunu anlar (Platon, 2006: 515d). Mağaradan dışarı çıktığında ise karanlıktan aydınlığa çıkmış olmanın verdiği bulanıklık geçtikten sonra, gün ışığı yardımı ile gerçek varlıkların gölgelerini görür. Göz bedeninin en keskin ögesi olsa da madde dünyasının en keskin varlığını görebilir ancak (Platon, 2006: 532 b-c). Yani görebildikleri şeyler asıl şeyler değil idealardan pay alan şeylerdir ya da yansıma ve benzetmedir.

Bu nedenlerle hakikate ulaşma çabasında Platon, sanatçının yöntemini beğenmez. Hitabet sanatını kullanarak insanlar üzerinde baskı oluşturabildikleri için en çok şairleri eleştirir. Aslında şairin de filozofun da yaptığı şey imgeler üzerinden görmektir. Her ikisi de görsel olandan yola çıkar fakat ayrıştıkları noktalar vardır. Mağara örneğine göre, şair mağaranın içindekilerin ve yansımaların ötesine geçemez. Hatta bunları mimetik etkide kalan bir anlatımla pekiştirir. Öyle ki gölgeler dünyasını gerçekmişçesine ele alır. Böylece şair, imgeler üzerinden yola çıkıp gölgeler

dünyasıyla yoluna devam eder ve sonunda bir karanlığa varır. Bu öyle bir varış noktasıdır ki neredeyse körlükle eş değerdir. Aynı şair gibi imgelerden yola çıkan filozof ise gölgeler dünyasını aşar, görseğiliğın sunduğu ilk formlardan yola çıkarak asıl formlara ve sonunda sonsuz aydınlık sunan iyi ideasına varır. Filozofun bunu nasıl başardığını Platon Devlet diyalogunda işlediğı iyi ideası üzerinden şöyle temellendirir: “İnsan ancak onu gördükten sonra iç ve dış hayatında bilgece davranabilir.” (Platon, 2006: 517c). İşte Platon’un benzetmeci şairi alaşağı ettiğı noktaların ilki budur. Normalde sanatın konusu olan “güzel” şairin işiymiş gibi düşünülür. Oysa Platon’un bu sözlerine bakacak olursak, güzellik “iyi”nin formu ile alakalı olduğu için şaire bağılı değildir. Şair veya filozof onu ancak keşfeder.

Platon yukarıda da belirtildiğı gibi güzelliğın keşfini mağarada kalan şaire değil onun dışına çıkarak hakikati (ideaları) kavrayan filozofa yükler. Yani Platon güzelin kavranması veya sanat eserlerine yansıyan estetik unsurların fark edilmesini filozofun gerçekleştirebileceğini savunur. O felsefedir ki ruhu sakinleştirir, arzuları dinginler ve al-kln peşine düşürür insanı. Sanıların peşinden gitmeyip hakikati tattırmaya çalışarak insanı içinde bulunduğu mutsuzluklardan yine ancak felsefe dolayısıyla hakikat arayışı kurtaracaktır (Platon, 2017a: 84 a-b).

Platon’a göre benzetmeci şair ya da ressamın sanatı aslının üç derece uzağını yansıtır (Platon, 2006: 597e2). Gerçeğı değil, sadece görünüşü bilen insanlardır şairler Platon’a göre (2006: 601c). Platon şairin, benzettiğı şeylere gerçekten hakim olmadığını düşünür. Çünkü eğer şair gerçekten bilseydi, benzetmek yerine yaratmaya çalışırdı onları. Bir şeye benzetmek, övgüsünü kazanmaya sebep olabilir fakat, o şeyin kendisini yapmak bir anıt gibi değerli şeyler bırakmaktır Platon’a göre. Bu nedenle övgüsünden çok kendisi değerlidir bir şeyin (Platon, 2006: 599b1). Bu bağlamda Platon sanatı kullanma sanatı, yapma sanatı ve benzetme sanatı olmak üzere üç sınıfa ayırıyor. Her şeye bağılı olan bu üç sanatı Devlet de şöyle anlatır:

-Bir ev eşyasının, bir hayvanın, bir davranışın özellikleri, güzelliğı, kusursuzluğu neyi gözetir? İster insan, ister tabiat onu ne işte kullanmak için yapmışsa onu gözetmez mi?

-Başka şey gözetmez.

-Demek bir şeyi kullananın onu herkesten daha iyi bildiğı, yapana gidip kullandığı aletin, işe yarayıp yaramadığını söylemeye hakkı olduğu su götürmez. Örneğın, kaval çalan çaldığı kavalı yapana bilgi verir, kavalın nasıl olması gerektiğini söyler, o da sözünü dinler.

-Elbette.

-Demek ki kavalın iyi ve kötü taraflarını, çalmasını bilen söyleyecek, yapan da inanacak ona.

-Evet.

-Bir çalgıyı yapan, onun iyiliği, kötülüğü üstünde aldanmaz; çünkü çalana danışmış ve dediklerini tutmuştur; ama asıl bilgi çalgıyı kullananadır.

-Doğru.

-Peki ya benzetmeci? Resmini yaptığı şeyleri kullanır da mı bilir, iyisini, kötüsünü ayırt eder? Yoksa gider, bilenlere danışır, dediklerine uyar da öyle mi yapar resimlerini?

-Ne onu yapar benzetmeci, ne de bunu.

-Demek ki benzetmeci benzettiği şeylerin aslını ne kendi bilir, ne de başkalarından öğrenir. (Platon, 2006: 601d-e-602a)

Burada benzetme ile ilgili yeni bir iddia karşımıza çıkar: Sanatçı benzetebilir fakat benzettiği şeyin ne olduğunu bilemez. Aynı doğrultuda Platon şiiri gençlik durumuna, tazeliğe benzetirken de onun önemini kaybettiğine dikkatleri çeker. Çünkü ona göre gençlik çekildi mi kimsenin yaşlı kişi ile ilgilenmeyeceğini düşünür, dolayısıyla şiirin de büyüünü yitireceğine inanır (Platon, 2006: 601b6). Platon Phaidros'ta bir insanın bir konuda iyi ve isabetli konuşabilmesi için o konuya tam hakim olması ve konu hakkında tüm gerçekleri bilmesi gerektiğini söyler. Fakat daha önce de söylendiği gibi Platon'a göre sanatçılar iyi ve güzel olanı değil daha çok iyi ve güzel görüneni bilir. Çünkü başkalarını bir şeye inandırma konusu gerçeğe değil daha çok söyleme şekliyle alakalıdır. (Platon, 2017b: 260. prgrf).

Platon mimetik etkinin dinleyicide yaratacağı hoşlanma duygusunu şu sözlerle anlatır:

Gerçeğe yakınlık bakımından onun yaptığı da pek değerli bir şey değil. O da içimizin iyi yanını bırakıp daha az değerli yanını ele alıyor. İşte ilk haklı sebep bu, onu bizim devlete sokmamak için. En iyi kanunlara uyacak bizim devletimiz, oysa içimizdeki kötü yanı uyandırıyor, besliyor, güçlendiriyor; böylelikle de aklı yıpratıyor. En akıllıları yok edip kötülerini başa getiren devlet ne hale gelirse o hale sokuyor insanı. Benzetmeci şair, her insanın içinde kötü bir düzenin bozulmasına yol açıyor, akla aykırı yanımızı gıdıklıyor, o yanımızsa üstünlüğümüzle aşağılığımızı ayırt edemez birbirinden; aynı şeyleri bir büyük görür, bir küçük. Bir sürü görüntüler, kuruntular yaratır, her zaman alabildiğine uzak kalır doğrudan. (Platon, 2006: 605b).

Platon'a göre tragedya yazmasını bilen adam komedyada da yazabilir (2017c: 223d). Platon'un tragedya için söyledikleri komedyada için de geçerlidir. Komedyada da aklınla tuttuğun gülünç yanlarını ortaya koyar, onu destekler ve farkına bile varmadan bir soyтары haline gelmiş olursun (2006: 606c). "... öteki şiirlerin perisi senin devletine girdi mi, acı tatlı duygular kanunların yerini alır, toplum her şeyde en iyiyi arayacak yerde acıya, tatlıya bakar" (Platon, 2006: 607a). Platon'a göre mimetik şairler saygı duyulacak çok büyük bir kahramanı kötü durumlara düşürebilir, aynı şekilde bir tanrıyı bile olmadık hale sokabilirler. Öte yandan, Platon bir insanın tek bir işi hakkıyla yapabileceğini, sadece bir işte uzmanlaşabileceğini düşünür. Bu bağlamda bir insanın hem oyuncu hem şair olmayacağını söyler, çünkü bir insan ikisini birden başaramaz. Belki de bu nedenle tragedya ve komedyada şairinin yapmaya çalıştığını değerli bulmaz. Platon insanın çeşitli taklitleri yapamayacağını, yapsa bile yaptığı taklidin gerçeğe uygun olmayacağını söyler (Platon, 2016:b 394e-395a-395b).

Benzetmeci şair aynı zamanda akıldan yana olmayan taşkın yönleri ortaya koyar (Platon, 2006: 605a). O halde Platon taşkın yönleri beslediği düşüncesi ile sanatı dışlar diyebiliriz (Murdoch, 2021: 69). Tragedya ve komedyada sanat türlerinin taklide dayalı şiir türü olmalarını ve salt güzele ulaşma amacı taşımamalarını Platon son derece eleştirmektedir. Ona göre mimetik şairler saygı duyulacak çok büyük bir kahramanı kötü durumlara düşürebilir, aynı şekilde bir tanrıyı olmadık hale sokabilir. Ve bunu yaparken de, daha önce sözünü ettiğimiz, Tanrıların şairlere bahsettiği güçlü anlatım yeteneklerinden faydalanıp insanlar ve toplum üzerinde bozucu etkiler yaratabilirler. Tanrı algısını sarsmayı kötü bir şey olarak gören Platon'a göre şairler tanrıları çamurlarda yuvarlanır ya da bağıra çağıra kimseye yalvarır durumda göstermemeli ve tanrılara yakınma cümleleri kurduurmamalıdır (Platon, 2006: 388b).

Platon, tragedya şairinin, normal şartlarda, benzemekten utanacağımız bir adamı alkışlattığını düşünür. Tragedya şairleri iğrendiğimiz bir şeyi çaktırmadan bize sevdirebilir ve coşma hakkımız varmış gibi düşündürebilirler. Kendi sözleriyle: "... gençlerimiz bu çeşit sözleri ciddiye alırlarsa, bunlara gülmezlerse, artık bu hallerin değil Tanrılara, kendilerine bile yakışacağını anlamaları, bu hallere düşünce kendilerini ayıplamaları zorlaşır. Tersine en ufak dertler karşısında kendilerini tutamaz olur, hiç utanmadan ağlaşır, sızlaşırlar boyuna." (Platon, 2006: 388d) Özetle yaradılışımızdan kötü isteklere çevrili yanımızı doyumak ister şairler (Platon, 2006: 605e-606a). Bütün bu durumlar değişimi sevmeyen ve düzen bozmaya sebep olabilecek şeylere tahammül edemeyen, sakinliği seven Platon'a çok itici görünür. Sanatın insanları duygulara esir etmesinin yanı sıra bilgi değerini de sorgulayan Platon'a göre sanatçının algıladığı sanı dünyası hakikatin bir kopyası olduğu için sanatın sağladığı bilgi de ku-

surludur. Sanatçı görünüşlerin aldaticılığı çerçevesinde sanatını boş ve anlamsız şeylerle süslemiştir. Dolayısıyla Platon için sanatın epistemoloji ayağı *doxadan epistemeye* ulaşmak zorundadır (Aşkın- Cılız, 2016: s. 13).

5.Sonuç

Platon güzel ile iyinin aynı şey olduğunu düşünür ve bu iki kavramı estetik ilkeler ile yorumlar. Güzelin uygunluk, fayda ve haz gibi geneli yansıtmayan ilkelerle bağdaştırılmayıp uyum, ölçü, iyi ve doğru gibi nitelikler taşıyarak salt iyiye ve salt güzele varması gerektiğini söyler. Bu salt güzel olan kendinde güzele ise sadece filozoflar ulaşabilir. Dolayısıyla, Platon sanatı bilginin kaynağı olarak kabul etmemektedir. Okuduğumuz bir roman, dinlediğimiz bir müzik, izlediğimiz bir tiyatro bizi son derece etkileyebilir ve bunlardan bazı çıkarımlar sağlayabiliriz. Fakat bir sanat eseri belli bir düşüncenin, yargının, hatta varılmaya çalışılan bir önermenin oluşumuna izin verse bile Platon bu sanat eserine değer vermez. Çünkü ne olursa olsun ona göre sanat eseri duyulur dünyanın bir var olanıdır. Öyleyse duyu ve algılarımızı kullanmadan sanat eserinden bilgi üretmek imkansızdır. Sanatçının ürettiği eser zaten kopya olarak nitelendirdiği idealardan türemiştir. O nedenle kopyanın kopyası dediği sanat eseri de Platon'a göre hakikate ulaşma noktasında insanı ancak oyalar.

Platon'a göre felsefe sanatların en önemlisidir. O nedenle bu sanat taklit barındırmamalıdır. Taklidin insandaki coşkunun duyularını daha da arttıracığına ve insanın bedeni ve ruhunun üzerindeki kontrolünü yitireceğine inanır. Böyle olunca devlet de zarar görür ve eğlenme aracı olarak görülen taklit sonunda bir başkaldırıya sebep olacağından Platon çareyi sanatı devlete sokmamakta bulur. Sanatın her durumda insana verebileceği teselliye de tehlikeli bulur, çünkü Platon'a göre bu tesellinin sonu yoktur. Platon'da sanat filozof olmayan insanın ayaklarını yerden kesebilen veya insanı dipsiz kuyulara atabilen bir misyon taşıyıcıdır.

KAYNAKÇA

- Arslan, A. (2014a). İlkçağ Felsefe Tarihi II, Sofistlerden Platon'a. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2014b). İlkçağ Felsefe Tarihi 3 Aristoteles. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aşkın, Z., & Cılız, F. (2016). Platon'da Güzel, Aletheia ve Sanat İlişkisi. Beytül-hikme Dergisi, 6(1),197-209.
- Burke E. (2008). Yüce Ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefi Bir Soruşturma. (M. B. Gümüşbaş, Çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Demiralp, D. (2015). Antik Dönemde Felsefe ve Sanat. İstanbul: Kozmos Yayınları.
- Havelock, E. A. (2015). Platon Filozof Şaire Karşı. (A. Beyaz, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Murdoch, I. (2021). Ateş ve Güneş Platon Sanatçıları Niçin Dışladı?. (S. R. Kırkoğlu, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Peters, Francis E. (2004). Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü. (H. Hünler, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Platon. (2016a). Büyük Hippias Theages. (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2006). Devlet, (S. Eyüboğlu, & M. A. Cimcoz, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon, Ion, (2016b). (T. Ünlü, Çev.), Platon Diyaloglar, ed. Mustafa Bayka, (ss.261-275), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon. (2017a). Phaidon, (Çev. Furkan Akderin), İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2017b). Phaidros, (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2017c). Şölen. (S. Eyüboğlu, & A. Erhat, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2015) Timaios, (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2007) Yasalar, (C. Şentuna- S. Babür), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Şener S. (2019). Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi. Ankara: Dost Yayınları.
- Tunalı İ. (2018). Grek Estetik'i. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yetişken, H. (2016). Platon'da Değerce Karşıt Özellikte İki Tip Sanat Ve Değerce Bütünleşen İki Karşıt Tutum, Özne Dergisi (2016 Bahar 26. Kitap- Platon sayısı), 229-246.

“

Bölüm 17

**YENİDEN SATIN ALMA NİYETİNİ
ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN
ARAŞTIRILMASI: AKILLI CEP
TELEFONU KULLANICILARI ÜZERİNE
BİR ARAŞTIRMA**

Kamil ÇELİK¹

¹ Dr., Bartın Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, kce-
lik@bartin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4530-1048

”

1. GİRİŞ

Bir tüketicinin marka bağlılığı ve belirli bir markayla olan ilişkisi, o markanın başarısında önemli bir unsur olduğundan, satın alma sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Markalar tüketicinin bir markaya karşı geliştirdiği tutumu iletmektedir (Ansary ve Hashim, 2018). Bir markaya bağlı olan bireylerin, o markayı yeniden satın alma eğilimi gösterme olasılığı yüksektir. Müşterilerin bir **ürünü** ya da hizmeti tekrar satın alma isteğini artırmak için marka yöneticilerinin, yeniden satın almanın önemini artıracak başarı faktörlerini uygulamaları önem arz etmektedir (Frank vd., 2013: 171). Bir müşterinin yeniden satın alma niyeti ile müşteri memnuniyeti arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır (Olaru vd., 2008: 556).

Yeniden satın alma niyeti, tüketicilerin gereksinimlerini karşılayan bir marka hakkında sahip oldukları düşünceleri ve değerlendirmeleri kapsamaktadır. Ayrıca hizmet alınan markanın çatısı altında, tekrar satın alma işlemine yönelik isteği nitelendirir. Yeniden satın alma niyeti, müşterilerin durumları göz önüne alınarak belirli bir yönetim anlayışını benimsemek ve iyi ilişkiler kurmak için en uygun bağımlı değişkenlerden biridir (Hume, 2008: 354). Markaların kendi müşterilerinin memnuniyetine göre ortaya çıkan yeniden satın alma niyeti, satın alma davranışının devamlılığı konusunda ana etkenlerden biri niteliğindedir (Narcı, 2021). Genel olarak kişilerin yeniden satın alma niyeti, elde edecekleri fayda ve maruz kalacakları maliyet unsurları gibi önceki alışverişlerinden edindikleri tecrübelerle bağlı olmaktadır. Dolayısıyla müşteriler, yeniden satın alma niyetlerini önceki faaliyetlerinden kaynaklanan değerler temelinde ele almaktadırlar. Bundan dolayı, bireylerin önceden yaşadıkları olumlu tecrübeleri, onların gelecekteki beklentilerinin olumlu biçime bürünmesine sebep olmaktadır (Olaru vd., 2008: 556).

Tüm pazarlama dünyasında olduğu gibi teknoloji dünyasında da yeniden satın almanın önemi bilinmektedir. Akıllı cep telefonu sektörü ülkemizde tüm dünyada olduğu gibi çok hızla bir şekilde büyümektedir. Potansiyeli yüksek seviyede olan akıllı cep telefonu pazarında yer almak isteyen cep telefonu markaları, değişik pazarlama stratejileri ile rekabet avantajı sağlamaya çalışmaktadırlar (Yang, He ve Lee, 2007). Sektörün en önde gelen markaları olan Apple, Samsung gibi dev markalar faaliyetlerine bütün güçleri ile devam ederken, bilhassa Çin menşeli yeni markalar (Huawei, Xiaomi, Oppo vb.) da sektörde paylarını hızla arttırmaktadırlar (Özkan, 2021). Bu pazarda yer alan firmalar sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmek için farklı stratejiler geliştirmek zorundadırlar (Sürücü ve Maslakçı, 2020).

Tüketicilerin sahip olduğu ihtiyaçların değişkenlik göstermesi ve sınırsız olması nedeniyle sürekli yeni akıllı cep telefonları piyasaya sürül-

mektedir. Piyasaya sürülen bu telefonlar teknolojinin sağladığı imkanlar sayesinde kısa sürede tüketicilere duyurulmaktadır. Tüketiciler ise ürün hakkında hızlı ve kolay bir biçimde birçok bilgiye sahip olabilmektedirler. Tüketicilerin bir akıllı telefon hakkında bu kadar fazla bilgiye sahip olması tüketiciyi bazı durumlarda yanlış yönlendirebilmektedir. Tüketicinin satın alma niyeti olan bir akıllı telefon ile arasındaki bağ, kendisi için faydalı olan telefonu almaya karar vermesinde önemli bir unsurdur ve telefona ait güvenini artırmaktadır (Zineldin, 2006).

Teknolojinin gelişmesi tüm dünyada akıllı cep telefonu kullanımının artışı beraberinde getirmiştir. Günümüzde akıllı telefonlar sadece bir telefon olmanın ötesinde günlük hayatın birçok yerinde aktif olarak kullanılan öğeler haline gelmişlerdir. Bilgisayarlarda yapabilecekleri birçok işlem akıllı cep telefonlarıyla kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin bireyler cep telefonları ile e-postalarını gönderebilmekte ve alabilmekte, sosyal medya platformlarını kullanabilmekte, alışveriş yapabilmekte, para transferleri gerçekleştirebilmekte, fotoğraf ve video çekebilmektedirler (Pitt vd., 2011). Bunlara ek olarak günümüzde cep telefonları bir statü göstergesi haline gelmiş durumdadır. Bu durum bireylerin akıllı cep telefonları ile hedonik ihtiyaçlarını da karşılayabildiklerini göstermektedir (Can ve Erdil, 2018).

Son zamanlarda akıllı telefon pazarında büyük bir rekabet olduğu görülmektedir. Pazarda yer alan markalar mevcut cihazlara bir takım yeni özellikler ekleyerek tüketicilere yeni cihazlar sunmaktadırlar. Sunulan bu cihazların özellik bakımından birbirine yakın oldukları göz önünde tutulduğunda tüketicilerin tekrar akıllı telefon alma kararı verirken benzer özellikteki akıllı telefonlar arasından seçim yapmaları zorlaşmaktadır. Bu bağlamda tüketicilerin yeniden satın alma niyeti üzerinde etkili olan faktörlerin neler olduğunun araştırılması önem arz eden bir konudur. Bu çalışmanın amacı bireylerin marka bağlılığını etkileyen faktörlerin neler olduğu ve marka bağlılığının bireylerin yeniden satın alma niyetleri üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Bunun için literatür taraması yapılarak araştırmaya dahil edilmesi planlanan faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun neticesinde marka bağlılığını etkileyen faktörlerin algılanan kullanım kolaylığı, algılanan eşsizlik, sistem kalitesi, tasarım, teknoloji farkındalığı olduğu ve marka bağlılığın da yeniden satın alma niyeti üzerinde etkisinin olduğu düşünülerek bir araştırma modeli önerilmiştir. Markaların tüketicilerin istekleri ve beklentileri doğrultusunda yapacakları iyileştirmeler tüketicilerin yeniden satın alma niyetlerini olumlu yönde etkileyecektir. Bu çerçevede elde edilen bulguların başta markalar ve firmalar olmak üzere bu alanda çalışma yapan araştırmacılara önemli katkıları olacağı düşünülmektedir.

2. TEORİK ARKA PLAN

2.1. Marka Bağlılığı

Güven ilişkisi markaların tüketiciler tarafından satın alma niyetlerini kolaylaştıran ön şartlardan biridir (Vlachos vd., 2009). Güvenin sağlandığı ilişkilerde tüketiciler güven duydukları markayı alma eğiliminde olacak ve sonraki alışverişlerinde bu markaya ait ürünleri almaya devam edeceklerdir. Tüketicilerde marka bağlılığı, markaya yönelik güveninin yarattığı alışveriş ilişkisi ve bu ilişkinin sürmesi ile meydana gelmektedir (Morgan ve Hunt, 1994). Marka bağlılığı birçok alternatif arasında belirli bir markaya uzun süre boyunca odaklanılarak gösterilen davranışsal eğilimdir (Wood, 2004). Bir tüketici aynı ürün grubunda yer alan alternatif markalar arasından belli bir markaya daha fazla ödeme yapmayı kabul ediyor ve bunu yakın çevresine de tavsiye ediyorsa, bu tüketicinin marka bağlılığı olduğu söylenebilir (Giddens, 2002).

Marka bağlılığı tüketicinin satın alma niyeti konusundaki bilinçli kararını yansıtmaktadır. Bir markaya karşı psikolojik veya duygusal bağlılık, tüketicinin o markayı satın almak için olumlu bir tutum sergilemesi ve bu tutumun neticesinde aynı markayı yeniden satın alması ile sonuçlanmaktadır (Tabish vd., 2017). Marka bağlılığı sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmek için stratejik bir potansiyel silah olarak görülmektedir (Runyan ve Droge, 2008). Belli bir markaya yönelik marka bağlılığı yüksek olan tüketiciler, o markaya yönelik olumlu satın alma niyeti geliştirmektedirler. Bir markaya yönelik gelişen marka bağlılığı fiyat artışlarından etkilenmemektedir (Lin, 2010). Marka bağlılığı üreticilere aracı firmalar karşısında pazarlık etme gücü verirken, aracı firmalara da yeni müşteriler kazanmak için destek sağlamaktadır (Wood, 2014). Bu çerçevede marka bağlılığı, markalar için çok değerli ve rekabet avantajı sağlamalarında çok önemlidir (Tabish vd., 2017).

Marka bağlılığı ile marka sadakati genel olarak aynı anlamda kullanılıyor olsa da ikisi arasında çok ufak ama önemli bir fark bulunmaktadır. Bir markaya psikolojik veya duygusal bağlılık olarak ifade edilen marka bağlılığı, aynı ürün grubu arasından bir markayı kabul edilebilir tek alternatif olarak görmektedir. Marka sadakati ise bir markanın ilerleyen zamanlarda yeniden satın alınması olarak tanımlanmaktadır. Bir markaya sadık olan müşteriler o markanın yokluğunda farklı bir markaya yönelebilenken, markaya bağlı olan bireyler bu davranışı gösterememektedirler (Warrington ve Shim, 2000). Bu bağlamda marka bağlılığının yüksek olması marka sadakati olarak ifade edilebilirken, tersi bir ifade ise doğru olmamaktadır (Çelikkol, 2021).

Akıllı cep telefonu pazarı yoğun rekabetin yaşandığı bir pazardır. Bu nedenle bu sektörde faaliyet gösteren markalar rekabet avantajı sağlamak

için farklı stratejiler geliştirmektedirler (Yang, He ve Lee, 2007). Tüketiciler üzerinde marka bağlılığı yaratmak rekabet avantajı sağlamak için uzun vadede önemli bir strateji olarak görülmektedir (Tabish vd., 2017).

2.2. Yeniden Satın Alma Niyeti

Yeniden satın alma niyeti birçok araştırmacı tarafından tüketicilerin markaya yönelik sadakatlarının bir parçası olarak ifade edilmektedir (Griffin, 1997; Oliver, 1999). Başka bir tanıma göre ise yeniden satın alma niyeti tüketicinin şimdiki durumunu ve olası koşulları dikkate alarak, daha evvel yapmış olduğu satın almalarına yönelik değerlendirmelerinin neticesinde aynı işletmeden bir ürünü veya hizmeti tekrar satın almaya devam etme kararıdır (Hellier vd., 2013). Basit manada yeniden satın alma niyeti ise tüketicilerin gelecekte tekrar aynı markayı kullanmalarınıdır (Boonlervanich, 2001). Yapılan bu tanımlamalara göre yeniden satın alma niyeti, satın alma sonrasında verilmiş bir kararı ifade etmektedir (Özkan, 2021). Satın alma niyetiyle yeniden satın alma niyeti arasındaki fark ise deneyim unsurundan kaynaklanmaktadır (Bojei ve Hoo, 2012). Tüketicilerin satın aldıkları ürünün beklentilerini karşılaması durumunda memnuniyet seviyelerinin arttığı gözlemlenmektedir. İşletmelerin en büyük hedeflerinden biri sadık müşterilere sahip olmak ve bu türdeki müşterilerinin sayılarını artırmaktır. Bunun nedeni bu türdeki müşterilerin sonraki alışverişlerinde kendilerini tercih edecek olmalarıdır (Armağan ve Gider, 2017).

Satın alma davranışı iki aşamalı olarak ele alınmaktadır. İlk aşamada tüketiciler satın almaya motive olmaktadır. İkinci aşamada ise satın almayı gerçekleştirmiş müşteriler tekrar satın almaya motive olmaktadır. Yeni müşteriler kazanmaya çalışmak, mevcut müşterileri korumaktan daha zor ve maliyetli bir süreçtir. Yeniden satın alma davranışı satıcının kazancını doğrudan etkilemektedir. Alıcı ile satıcı arasında gelişen ilişki, satıcının hem geçmiş performansı hem de gelecekteki performansı için önem arz etmektedir. İlişki kalitesi, müşterilerin korunmasında ve müşterilerin sadakat düzeylerinin yükselmesinde kritik bir öneme sahiptir (Zhang vd., 2011)

Bir markayla olan önceki deneyimler sonraki alışverişlerde marka seçimi için önemli bir etkiye sahiptir (Şahin vd., 2012). Satın alma sonrasında müşteri alışverişten memnun kalmışsa tekrar aynı ürünü alma veya aynı markayı tercih etme ihtimali artmaktadır. Ters durumda ise müşterinin tekrar aynı ürünü veya markayı tercih etme ihtimali azalmaktadır. Agustín ve Singh (2005) tarafından yapılan çalışmada tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri üzerinde marka memnuniyetinin çok önemli bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Şahin vd. (2012) tarafından yapılan çalışmada tüketicilerin yeniden satın alma niyetleri üzerinde tüketicilerin marka deneyiminden memnuniyetlerinin ve markaya yönelik güvenlerinin önemli bir etkisinin olduğu görülmüştür. Armağan ve Gider (2017) tarafından çalış-

mada bir cep telefonu markasını benimseyen, markayla etkileşim içinde bulunan, markayı sahiplenen tüketicilerin markaya hayranlıkları ve ilgileri arttıkça aynı markayı yeniden satın alma niyetlerinin de arttığı sonucuna varılmıştır. Marangoz (2006) tarafından yapılan çalışmada tüketicilerin cep telefonu markasına yönelik güvence ve kalite algısı arttıkça değiştirme davranışının azalacağı tespit edilmiştir.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE ve HİPOTEZLER

3.1. Algılanan Kullanım Kolaylığı

Algılanan kullanım kolaylığı, bir kişinin belirli bir sistemi kullanırken zihinsel veya fiziksel çabaya ihtiyacı olmayacağına inanma derecesi olarak ifade edilmektedir (Davis, 1985: 26; Çelik ve Sökmen, 2018a). Bazı çalışmalarda algılanan kullanım kolaylığının bireyin davranışa dönük tutumu üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sonuçlar bireylerin operasyonel işlemlerin ve süreçlerin kolay olduğuna inanası durumunda teknolojiyi kabul etmeye daha meyilli olduklarını göstermektedir (Nasri ve Charfeddine, 2012). Bu bağlamda algılanan kullanım kolaylığının teknoloji benimsenmesinin önemli bir bileşeni olduğu söylenebilir. Algılanan kullanım kolaylığının bir sistemi kullanmaya devam etme niyetini olumlu yönde etkilediğine dair çalışmalar mevcuttur (Öztürk vd., 2016; Çelik ve Orhan, 2021). Bu çalışma kapsamında algılanan kullanım kolaylığı kullanıcıların akıllı cep telefonu kullanımının çok fazla çaba gerektirmediğine inanma derecesini ifade etmektedir. Bir kullanıcı akıllı telefonun kullanımını kolay olarak algılıyorsa, o markaya yönelik bağlılığı artacağı ön görülmektedir. Bu çerçevede aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

H1: Algılanan kullanım kolaylığı marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.

3.2. Algılanan Eşsizlik

Bir markaya bağlı olmak için gereken unsurlar kalite ve fiyat anlamında değer, markanın sahip olduğu saygınlık ve kişilik anlamında imaj, markaya kolay ulaşabilme, memnuniyet, hizmet ve garanti gibi unsurlardır (Marconi, 2000, 62). Bir markanın rekabet üstünlüğü sağlayabilmesi için rakiplerinden daha fazla değer üretmesi gerekmektedir. Üretilen değer müşteriler için anlamlı olmalıdır. Yaratılan bu değer in işlevsel ve benzersiz olması önem arz eden bir konudur (Papatya, 2003). Markaların sundukları ürünleri veya hizmetleri farklılaştırarak, sektörde benzersiz olmayı başarabildikleri görülmektedir. Müşterilerin marka sadakati sonucunda fiyatlar karşısında oluşan düşük hassasiyetleri nedeniyle farklılaşma, rekabet hamesine karşı yalıtım sağlamaktadır. Kendilerini müşteri sadakati elde etmek için farklılaştıran markalar, ikame ürünler karşısında rakiplerine nispeten daha iyi konumlandırmaktadırlar. Farklılaşmanın başarılı olabilmesi için

yüksek kalite, yoğun araştırma ve müşteri desteğine ihtiyaç duyulmaktadır (Tüfekçi ve Tüfekçi, 2006).

Üretici firmalar markalarını statü, başarı ve zenginlik göstergesi olarak tanımlayarak tüketicilerin ilgisini çekmeye çalışmaktadırlar (Ahmed ve Moosavi, 2013). Bu bağlamda, markaların tüketicilerin ihtiyaçlarına ek olarak prestij ve statü ile ilgili beklentilerini de sağlamaları gerektiği görülmektedir (Tabish vd., 2017). Özellikle akıllı telefonların kamuya açık alanlarda kullanılıyor olması bu durumun akıllı telefon pazarındaki önemini daha da artırmaktadır. Puriwat ve Hoonsopon (2016)'ya göre bireyler aldıkları cep telefonu sayesinde yaşlıları üzerinde saygınlık kazandıklarını düşünmektedirler. Buna ek olarak tüketici bir ürünün eşsiz olduğunu inandığı takdirde, onu başka bir ürünle değiştirmemektedir. (Grayson ve Shulman, 2000). Bir ürünün veya markanın eşsiz olduğunu düşünen bir bireyin o ürüne veya markaya olan bağlılığının artacağı düşünülmektedir. Pedeliento vd. (2016) tarafından yapılan çalışmada bir ürünün eşsizliği ile marka sadakati arasında olumlu bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

H2: Algılanan eşsizlik marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.

3.3. Sistem Kalitesi

Sistem kalitesi kullanıcı ara yüzü tutarlılığı, kullanım kolaylığı, sistem hataları (sistem güvenilirliği) ile ilgili konuları ele almaktadır (Çelik ve Sökmen, 2018b). Sistem kalitesi bilginin alınması ve dağıtılmasında internet sitesi performansının müşteriler tarafından algılanma düzeyi olarak da ifade edilmektedir (Yang vd. 2005: 578). Sistem kalitesi kullanıcıların beklenti düzeylerine göre farklılık gösterebilmektedir (Ahn vd., 2007: 266). Bu çalışmada sistem kalitesi tüketicinin bir akıllı telefon veya akıllı telefon markası hakkındaki olumlu düşüncelerini artırıcı telefon özellikleri olarak tanımlanmıştır. Tüketiciler sistemle alakalı bir problem yaşadıklarında akıllı telefon kullanmaya isteksiz olabilmektedirler. Akıllı telefonda donma, şarj süresinin az olması, yavaşlık, kamera kalitesi, ses kalitesi, görüntü kalitesi gibi sorunlar ne kadar azsa müşterinin o markaya bağlılığının o kadar fazla olacağı düşünülmektedir. Yapılan çalışmalar sistem kalitesinin tatmin, sadakat ve kullanmaya devam etme niyeti unsurları üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu göstermektedir (Lin vd., 2011; Nirwanto ve Andarwati, 2019). Bu çerçevede aşağıdaki hipotez önerilmektedir.

H3: Sistem kalitesi marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.

3.4. Tasarım

Tasarım bir ürünü satın alırken tüketicilerin dikkat ettiği bir seçim kriteri haline gelmiştir (Maciejewski, 2011: 283). Öyle ki çoğu zaman tüketiciler estetik açıdan beğendiği bir ürünle karşı duygusal bir bağ kurarlar (Bloch vd., 2003; Lindstrom 2005). Günümüzde piyasaya sürülen ürünlerin tasarım açısından tüketicilerin ilgilerini çekmeleri beklenmektedir (Lin ve Lai, 2010). Tasarım açısından tüketicilerin ilgisini çekmeyi başaran bir ürün, marka için rekabet avantajı sağlamaktadır. Ayrıca bir tüketicinin bir ürünü satın alma aşamasında kararsız kaldığı durumda, o ürünün görünümünden etkilenme ihtimali daha yüksektir (Kahn, 2016). Günümüzde satışa sunulan akıllı telefonların tasarım bakımından tüketicilerin beğenisini kazandığı takdirde, tüketicilerin marka bağlılığının artacağı düşünülmektedir. Yapılan çalışmalar bir ürünün tasarım açısından tüketicinin hoşuna gitmesi durumunda, tüketicinin o ürüne karşı tutumunu ve satın alma niyetini olumlu etkilediğini göstermektedir (Bloch vd., 2003). Bu çerçevede aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

H4: Tasarım marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.

3.5. Teknoloji Farkındalığı

Teknoloji farkındalığı bu çalışmada teknoloji bilinci olarak kullanılmaktadır. Teknoloji bilinci yüksek tüketiciler, bu özelliklerini satın alma kararlarında ve davranışlarında göstermektedirler (Lee vd., 2009). Teknoloji farkındalığı yüksek olan bireyler, başta akıllı telefonlar olmak üzere teknolojik cihazların özellikleri, fiyatları ve kullanımı hakkında bilgi sahibidirler. Bir tüketicinin teknolojik farkındalığının yüksek olmasının, teknolojik bir ürün veya teknolojik cihazlar üreten bir markaya yönelik bağlılıklarını da etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu çerçevede aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

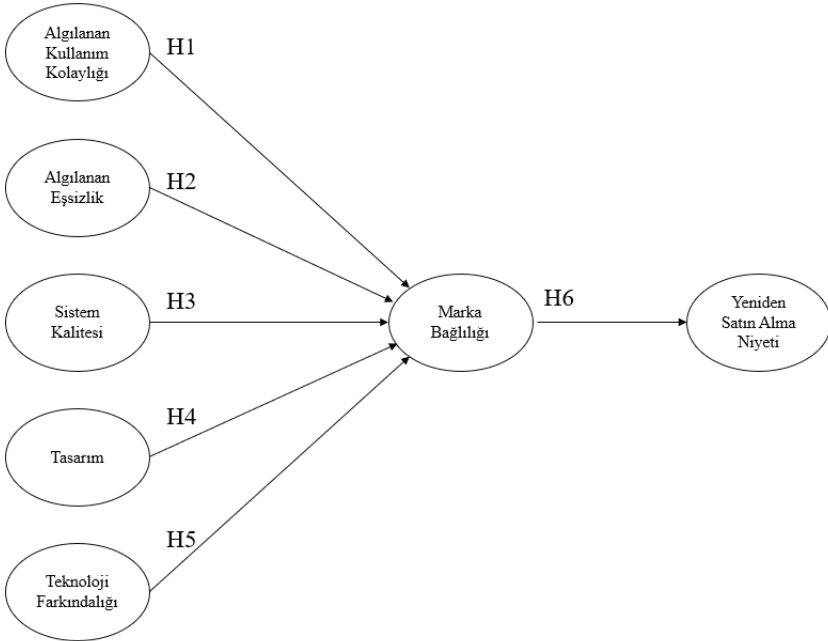
H5: Teknoloji farkındalığı marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.

3.6. Marka Bağlılığı ve Yeniden Satın Alma Niyeti

Literatürde yeniden satın alma niyeti ile alakalı birçok çalışma ve buna bağlı olarak da farklı tanımlamalar yapıldığı görülmektedir. **Örneğin** Hellier, Geursen vd. (2003) yeniden satın alma niyetini bireyin belirli bir hizmeti, onun mevcut durumunu veya olası koşullarını da dikkate alarak, aynı işletmeden yeniden satın alma hakkındaki yargısı olarak tanımlamıştır. Genel olarak müşteri memnuniyetinin tüketicilerin gelecekte satın alma niyetleri üzerinde etkisi vardır. Müşteriler satın alma niyetlerini geçmişteki tecrübelerinden elde ettikleri değerler temelinde değerlendirmektedirler. Bu nedenle müşterilere ait olumlu tecrübeler gelecekteki beklentilerinin

olumlu yönde şekillenmesini sağlamaktadır (Olaru vd., 2008). Bir markaya bağlı olan tüketiciler sonraki satın almalarında yine aynı markayı kullanacaklardır (Oliver, 1980). Dick ve Basu (1994), marka bağlılığını tekrar satın alma üzerinde önemli bir etken olarak görmektedirler. Uzun-kaya (2016) tarafından yapılan çalışmada marka bağlılığının tekrar satın alma niyeti üzerinde olumlu etkisinin olduğu saptanmıştır. Bu çerçevede aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

H6: Marka bağlılığı yeniden satın alma niyetini anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.

Şekil 1. Araştırmanın Kavramsal Modeli

4. YÖNTEM

4.1. Örneklem ve Prosedür

Bu çalışmada veriler anket yöntemi ile elde edilmiştir. Bunun için ilk olarak literatür araştırılması yapılmıştır. Yapılan literatür araştırması sonucunda araştırmanın kavramsal modeli oluşturulmuş ve araştırma modeline ait ölçekler tespit edilmiştir. Bu ölçeklere dayanılarak Google Formlar üzerinde bir anket formu oluşturulmuştur. Bunun neticesinde elde edilen anket linki 1 Kasım 2021 ve 12 Aralık 2021 tarihleri arasında çeşitli sosyal medya hesapları, forumlar ve bloglar üzerinden katılımcılara ulaştırılmıştır. Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan akıllı telefon kullanıcıları oluşturmaktadır. Örneklem seçiminde ise kartopu örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Ulaşılan katılımcılara anketleri çevrelerindeki bireylerle de

paylaşmaları talep edilmiş, bu yolla kar topu etkisi oluşturulmuştur. Örneklem, araştırma kapsamında ulaşılabilen katılımcılardan meydana gelmektedir. Bu işlemlerin neticesinde 533 katılımcıya ulaşılmıştır.

Bu çalışmada demografik verilerin analizi, yapısal eşitlik modeli analizi ve doğrulayıcı faktör analizi için R programı kullanılmıştır. Bunun nedeni R programının açık kaynak kodlu ve kullanıcı dostu bir program olmasından kaynaklanmaktadır (Çelik vd., 2018). Çalışmada kullanılan ölçeklerin korelasyon matrisinin oluşturulması ve ölçeklerinin güvenilirliklerinin hesaplanmasında ise SPSS 22 programı kullanılmıştır.

4.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler ve Anketin Hazırlanması

Araştırma modelini test etmek için kullanılan veriler Türkiye’de cep telefonu kullanan bireylerden elde edilmiştir. Anketin açıklama kısmında çalışmanın amacı ve kimler tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Anketin ilk bölümünde katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorular sorulmuştur. Buna ek olarak kaç yıldır akıllı telefon kullandıkları ve şu anda kullandıkları akıllı telefonun markası öğrenmeye yönelik sorulara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise algılanan kullanım kolaylığı, algılanan eşsizlik, sistem kalitesi, tasarım, teknoloji farkındalığı, marka bağlılığı ve yeniden satın alma niyeti ölçeklerinden meydana gelmiş kapsamlı bir anket oluşturulmuştur. Algılanan kullanım kolaylığı ölçeği Davis (1989)’dan ve Wang vd. (2015)’ten, algılanan eşsizlik ölçeği Pedeliento vd. (2016)’dan, sistem kalitesi ölçeği Kim vd. (2015)’den, tasarım ölçeği Kim vd. (2016) ve Cyr vd. (2006)’dan, teknoloji farkındalığı ölçeği Lertwannawit ve Mandhachitara (2012)’den ve Shim ve Gehrt, (1996)’dan, marka bağlılığı ölçeği Bayraktar vd. (2012)’den ve Yeh vd. (2016)’dan, yeniden satın alma niyeti ölçeği ise Filieri ve Lin (2016)’dan uyarlanmıştır. Ankette yer alan tüm ölçeklerdeki maddelerin tepki kategorileri, “1=Kesinlikle Katılmıyorum, ..., 5=Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde 5’li Likert derecesine göre hazırlanmıştır.

5. BULGULAR

5.1. Frekans Analizi

Bu bölümde katılımcıların demografik bilgilerinin frekans ve yüzde dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik bilgilerinin frekans ve yüzde dağılımları

		Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Erkek	285	53.5
	Kadın	248	46.5
Medeni Hal	Evli	74	13.9
	Bekar	459	86.1

Yaş	18-25 arası	392	73.5
	26-33 arası	91	17.1
	34-41 arası	33	6.2
	42 ve üzeri	17	3.2
Eğitim Durumu	Lise mezunu	218	40.9
	Ön Lisans mezunu	110	20.6
	Lisans mezunu	197	37
	Lisansüstü mezunu	8	1.5
Aylık Gelir	1000 ₺ den az	240	45
	1001₺-3000₺ arası	145	27.2
	3001₺-5000₺ arası	96	18
	5001₺ ve üzeri	52	9.8
Günlük ortalama akıllı telefon kullanma süresi	1 saatten az	11	2.1
	1-3 saat arası	76	14.3
	3-5 saat arası	171	32.1
	5-7 saat arası	143	26.8
	8 saat ve üzeri	132	24.7
Şu anda kullanılan akıllı telefonun markası	Apple	187	35.1
	Samsung	104	19.5
	Xiaomi	100	18.8
	Huawei	61	11.4
	Diğer	81	15.2
Toplam		533	100

Tablo 1’de katılımcıların demografik verilerine ve tüketim davranışlarına ait frekans-yüzde dağılımları görülmektedir. Buna göre katılımcılar cinsiyet açısından incelendiğinde %53.5’nin (n=285) erkek, %46.5’inin (n=248) kadın olduğu saptanmıştır. Medeni durumlara bakıldığında %13.9’unu (n=74) evli, %86.1’inin (n=459) bekar olduğu görülmüştür. Katılımcıların %73.5’inin (n=392) 18-25 yaş aralığında, %17.1’inin (n=91) 26-33 yaş aralığında, %6.2’sinin (n=33) 34-41 yaş aralığında ve %3.2’sinin (n=17) ise 42 yaş ve üzerinde olduğu saptanmıştır. Katılımcılar eğitim durumları bakımından incelendiğinde %40.9’unun (n=218) lise mezunu, %20.6’sının (n=110) ön lisans mezunu, %37’sinin (n=197) lisans mezunu, %1.5’inin (n=8) lisansüstü mezunu olduğu görülmüştür. Katılımcıların %45’i (n=240) 1000 ₺ den az, %27.2’si (n=145) 1001₺-3000₺ arası, %18’i (n=96) 3001₺-5000₺ arası, %9.8’i (n=58) 5001₺ ve üzeri gelire sahiptir. Katılımcıların %2.1’i (n=11) 1 saatten az, %14.3’ü (n=76) 1-3 saat arası, %32.1’i (n=171) 3-5 saat arası, %26.8’i (n=143) 5-7 saat arası, %24.7’si ise 8 saatten fazla bir süreyi akıllı telefonları ile geçirdiklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların %35.1’inin (n=187) Apple, %19.5’inin

(n=104) Samsung, %18.8'inin (n=100) Xiaomi, %11.4'ünün (n=61) Huawei, %15.2'sinin ise diğer markalara ait akıllı cep telefonu kullandıkları belirlenmiştir.

5.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Çalışmada incelen uyum iyiliği indisleri şunlardır: CFI (Comperative Fit Index- Karşılaştırmalı Uyum İndeksi), RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation), TLI (Tucker-Lewis Index) NNFI (Non-Formed Fit Index), NFI (Normed Fit Index), RNI (Relative Noncentrality Index), IFI (Incremental Fit Index) ve RFI (Relative Fit Index).

Tablo 2. Uyum iyiliği değerleri

Uyum iyiliği indisleri	Değer	İyi uyum değerleri	Kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri	Sonuç
Ki Kare/ Serbestlik Derecesi	844.508/303=2.78	<3	<5	İyi uyum
CFI	0.946	>0.95	>0.90	Kabul edilebilir uyum
RMSEA	0.058	<0.050	<0.080	Kabul edilebilir uyum
TLI	0.938	>0.95	>0.90	Kabul edilebilir uyum
NNFI	0.938	>0.95	>0.90	Kabul edilebilir uyum
NFI	0.919	>0.95	>0.90	Kabul edilebilir uyum
RNI	0.946	>0.95	>0.90	Kabul edilebilir uyum
IFI	0.946	>0.95	>0.90	Kabul edilebilir uyum
RFI	0.906	>0.95	>0.90	Kabul edilebilir uyum

Kaynak: Çelik ve Karakaş (2021); Çetin (2021)

Tablo 2'de çalışmaya ait uyum iyiliği değerlerine yer verilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde bütün uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir uyum veya iyi uyum gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durum, toplanan veriler ile önerilen modelin uyumlu olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 3. Cronbach Alpha, AVE, CR değerleri ve korelasyon matrisi

	α	AVE	CR	1	2	3	4	5	6	7
AK	0.864	0.619	0.866							
AE	0.888	0.664	0.887	.138**						
SK	0.847	0.649	0.847	.540**	.381**					

TA	0.905	0,761	0,905	.588**	.367**	.640**				
TF	0.867	0.570	0.869	.112**	.504**	.407**	.299**			
MB	0.870	0.631	0.872	.395**	.625**	.575**	.566**	.443**		
SAN	0.922	0.747	0.922	.390**	.604**	.494**	.554**	.396**	.799**	
α : Cronbach Alpha; AVE: Average Variance Extracted; CR: Construct Reliability; AK: Algılanan Kullanım Kolaylığı, AE: Algılanan Eşsizlik, SK: Sistem Kalitesi, TA: Tasarım, TF: Teknoloji Farkındalığı, MB: Marka Bağlılığı, SAN:Yeniden Satın Alma Niyeti **p<0.01										

Tablo 3'te tüm ölçeklerin Cronbach Alfa Güvenilirlik Katsayılarına, AVE (Average Variance Extracted) değerlerine, CR (Composite Reliability) değerlerine ve korelasyon matrisine yer verilmektedir. Buna göre tüm ölçeklerin Cronbach Alpha katsayısının 0.847 ile 0.922 arasında değerler aldığı tespit edilmiştir. Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısının 0.7'den yüksek olması gerekmektedir (Nunally, 1978; Iacobucci ve Duhackek, 2003). Elde edilen bulgular ölçeklerin güvenilirliklerin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

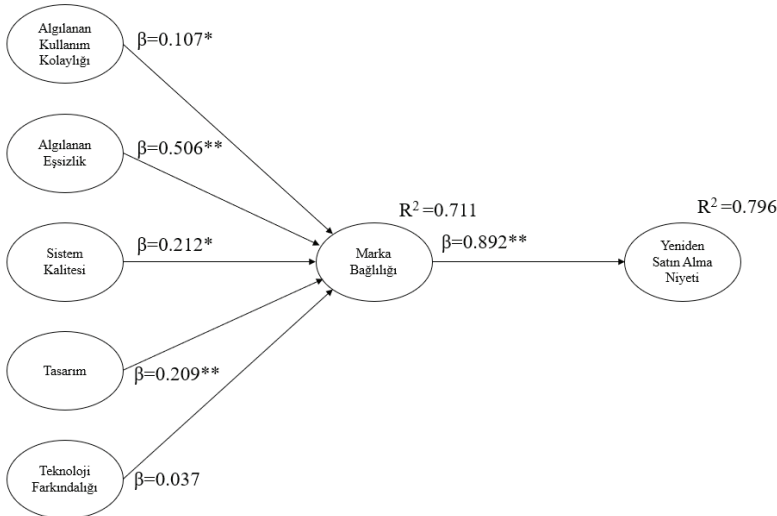
Yakınsama geçerliliği için AVE'nin 0.5'ten büyük olması ve CR'nin AVE'den büyük olması gerekmektedir (Hair vd., 2010; Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 3'te yapılar için AVE değerlerinin 0.5'ten büyük olduğu ve 0.570 ile 0.761 arasında değerler görülmektedir. Bu durum araştırmaya dahil edilen tüm yapıların yakınsama geçerliliğini sağladığını göstermektedir. Buna ek olarak tüm yapıların CR değerlerinin AVE değerlerinden büyük olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda ölçeklerin geçerliliklerinin oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Yapılar arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla korelasyon matrisi oluşturulmuştur. Analiz sonucunda tüm değişkenler arasında anlamlı ($p < 0.01$) ve olumlu bir ilişki olduğu saptanmıştır. Yapılar arasındaki en güçlü ilişkinin marka bağlılığı ile yeniden satın alma niyeti arasında olduğu ($r = 0.799$, $p < 0.01$), en zayıf ilişkinin ise algılanan kolaylık ile teknoloji farkındalığı arasında ($r = 0.112$, $p < 0.01$) olduğu görülmüştür.

Tablo 4. Yapısal Eşitlik Modeli Analizi

Hipotezler	Std. Hata	z değeri	p değeri	Std. β	Desteklendi / Reddedildi
H1: Algılanan kullanım kolaylığı marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.	0.091	2.203	0.028	0.107	Desteklendi
H2: Algılanan eşsizlik marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.	0.095	9.860	0.000	0.506	Desteklendi
H3: Sistem kalitesi marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.	0.115	3.414	0.001	0.212	Desteklendi
H4: Tasarım marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.	0.104	3.756	0.000	0.209	Desteklendi
H5: Teknoloji farkındalığı marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir.	0.078	0.875	0.382	0.037	Reddedildi
H6: Marka bağlılığı yeniden satın alma niyetini anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir	0.088	12.025	0.000	0.892	Desteklendi

Tablo 4'te yapısal eşitlik modeli analizi sonucunda desteklenen ve reddedilen hipotezler görülmektedir. Buna göre H1, H2, H3, H4 ve H6 desteklenmiş, H5 ise reddedilmiştir.

Şekil 2. Standardize β katsayıları ve yapılar arasındaki R^2 değerleri (* $p < 0.05$; ** $p < 0.001$)

Şekil 2’de değişkenler arasındaki standart β katsayıları ve R^2 değerleri görülmektedir. Buna göre marka bağlılığı %71.1 oranında ($R^2=0.711$) algılanan kolaylık, algılanan eşsizlik, sistem kalitesi ve tasarım tarafından açıklandığı, %28.9 oranında farklı değişkenler tarafından açıklandığı tespit edilmiştir. Yeniden satın alma niyeti ise %79.6 oranında marka bağlılığı tarafından, %20.4 oranında farklı değişkenler tarafından açıklandığı saptanmıştır. Algılanan eşsizlik faktörünün marka bağlılığı üzerinde en fazla etkiye sahip olan faktör olduğu, bunu sırasıyla sistem kalitesi, tasarım ve algılanan kolaylık faktörlerinin takip olduğu görülmüştür.

6. SONUÇ ve TARTIŞMA

Her geçen gün akıllı telefon pazarına giren farklı markalara ait yeni modeller, markaların rakiplerinin arasından sıyrılarak ürünlerini satabilmelerini zorlaştırmaktadır. Bu duruma müşteriler açısından bakıldığında ise müşterilerin birçok alternatif arasından satın alacakları akıllı telefonu seçmeleri kolay olmamaktadır. Bu bağlamda markaların karlılıklarını artırbilmeleri için mevcut müşterileriyle aralarındaki müşteri-marka bağlılığını artırmaları gerekmektedir. Bu çalışmada marka bağlılığını etkileyen faktörler ve marka bağlılığının yeniden satın alma niyeti üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bunun neticesinde marka bağlılığı üzerinde algılanan kullanım kolaylığı, algılanan eşsizlik, sistem kalitesi ve tasarım faktörlerinin anlamlı ve olumlu bir etkiye sahip olduğu, teknoloji farkındalığının ise anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca marka bağlılığının müşterilerin yeniden satın alma niyetleri üzerinde yüksek derecede bir öneme sahip olduğu saptanmıştır.

Algılanan eşsizlik faktörünün marka bağlılığı üzerinde en fazla etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bir kullanıcı bir markanın eşsiz olduğu algısına sahipse bu markayı kullanmaktan vazgeçmesi çok zor olmaktadır (Grayson ve Shulman, 2000). Elde edilen bu sonuç alan yazınındaki bazı çalışmalardan elde edilen sonuçlarla paralellik göstermektedir. Muggge, Schifferstein ve Schoormans (2006), ürün bağlılığı ile ürünün yeri doldurulamazlığı arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ampirik olarak doğrulamıştır. Pedeliento vd. (2016), algılanan eşsizlik ile marka bağlılığı arasında olumlu bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Çalışmadan elde edilen bu bulgu tüketicilerin mevcut durumda kullandıkları akıllı telefonun diğer akıllı telefonlarla kıyaslandığında benzersiz olduğu algısının yüksek olması durumunda, markaya yönelik bağlılığının çok güçlü bir şekilde artacağını göstermektedir. Müşterilerin bir akıllı telefondan duyduğu eşsizlik faktörü ile bu markadan duydukları memnuniyet birleştiğinde ise yine aynı markayı tercih etme olasılıklarının çok fazla artacağı düşünülmektedir. Bu çerçevede markaların kullanıcılar tarafından kendilerini eşsiz görmelerini sağlayıcı stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir. Bu sayede kullanıcıların markaya yönelik eşsizlik algısının artması sağlanabilir. Bu durum marka

bağlılığının artmasına neden olarak diğer markaları tercih etmelerinin önünü geçilmesini sağlayabilir.

Araştırma bulgularına göre tasarım ve sistem kalitesi faktörleri marka bağlılığını olumlu olarak etkilemektedir. Bu bulgular akıllı telefon üreticilerinin bir akıllı telefon tasarlarlarken sistem kalitesi ve tasarımını göz önünde tutmaları gerektiğini göstermektedir. Akıllı telefon üreticilerinin ürettikleri telefonların rakip firmalarla ve kendi ürettikleri ürünlerle git gide benzerlik göstermesi halinde, tüketicilerin ilgileri ve beklentileri doğrultusunda periyodik olarak yeni tasarımlar yapmaları gerekmektedir. Ayrıca akıllı telefon üreticilerinin, ürettikleri telefonlarda hız, ekran, kamera, performans gibi sistem kalitesini artırıcı fonksiyonlara odaklanmaları önem arz etmektedir. Bu şartlar göz önünde tutularak pazara sürülen akıllı telefonların müşteri bağlılığını artıracığı düşünülmektedir.

Algılanan kullanım kolaylığı faktörünün marka bağlılığı üzerinde en az etkiye sahip olan faktör olduğu saptanmıştır. Bu durumun çalışmaya katılan bireylerin akıllı telefonun kullanımının kolay olmasını marka bağlılık üzerinde diğer faktörlere nispeten daha az önemsediklerini göstermektedir. Buna göre akıllı telefon üreticilerinin karmaşık yapılardan uzak ve kullanımını kolay akıllı telefonlar üretmelerinin, markalarına yönelik bağlılığı artıracığı öngörülmektedir.

Teknoloji farkındalığının marka bağlılığı üzerinde bir etkisinin olmadığı saptanmıştır. Elde edilen bu bulgu literatürde bazı çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Can ve Erdil, 2018). Günümüzde teknolojinin hızlı bir şekilde ilerliyor ve değişiyor olması her geçen gün yeni akıllı telefonların piyasaya çıkması sonucunu beraberinde getirmektedir. Teknoloji farkındalığı yüksek olan bireyler bu yenilikleri yakından takip etmektedirler. Mevcut çalışmadan elde edilen bu bulgu, teknoloji farkındalığı ve bilgisi fazla olan bireylerin bir markaya bağlı olmaktan ziyade, daha iyi özelliklere sahip farklı bir markaya ait akıllı telefon gördüklerinde, mevcut akıllı telefonlarına ait markadan kolaylıkla vazgeçebileceklerini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Elde edilen bu bulgunun literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre marka bağlılığı yeniden satın alma niyetini olumlu yönde etkilemektedir. Bu bulgu beklenen bir durumdur ve literatürdeki çalışmalarla paralellik göstermektedir (Çelikkol, 2021; Yıldırım ve Sürücü, 2021). Günümüzde tüketiciler bir cep telefonunu satın almadan önce alternatif cep telefonlarını detaylı bir şekilde incelemektedirler. Bu durum bazen maliyetli, riskli ve uzun bir süreç olabilmektedir. Tüketici hiç bilmediği veya kullanmadığı bir markaya karşı önyargılı olabilmektedir. Bu durumda güvendiği bir markaya yönelebilmektedir. Böylece tüketici kendi açısından belirsizlikleri ve riskleri azaltmaktadır. Satın

alınan bir akıllı telefonun tüketicilerin ihtiyaçlarını ve beklentilerini karşılaması durumunda tüketici zamanla o markaya güvenecektir. Tüketicisiyle marka arasında oluşan bu güven duygusu gün geçtikçe yerini marka bağlılığına bırakacaktır. Bu bağlamda marka bağlılığı, karmaşık durumlarda karar almayı kolaylaştıran ve müşterinin aldığı kararlarda riski azaltan bir unsur olarak nitelendirilmektedir. Bu nedenle satışlarını artırmak isteyen markaların müşterilerinin marka bağlılıklarını artırıcı stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda mevcut çalışmadan elde edilen bulguların müşterilerin marka bağlılıklarını artırmak için gerekli olan faktörleri sunması açısından sektördeki markalara fikir sağlayacağı düşünülmektedir.

Sonuç olarak teknolojinin hızla gelişmesi ile akıllı telefonların kullanımını hızlı bir biçimde yaygınlaştırmaktadır. Her geçen gün yeni akıllı telefon markalarının ortaya çıkması ve var olan markaların piyasaya yeni modeller sürmesi akıllı telefon pazarında daima güncel araştırmaların gerçekleştirilmesini teşvik etmektedir. Günümüzde tüketicilerin teknolojik gelişmeleri yakından takip etmeleri ve özellikle akıllı telefonları aktif bir şekilde kullanıyor olmaları akıllı telefon markalarının ve konuyla ilgilenen araştırmacıların gözlerinden kaçmamaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmanın akıllı telefon markalarına ve konuyla ilgilenen araştırmacılara bir kaynak olması beklenmektedir.

Gelecek çalışmalarda araştırma modeline farklı değişkenler eklenerek marka bağlılığını ve yeniden satın alma niyetini etkileyen faktörler daha detaylı bir şekilde araştırılabilir. Ayrıca bu çalışmadan elde edilen bulgulardan biri olan teknoloji farkındalığının marka bağlılığı üzerinde bir etkiye sahip olmaması bulgusu, ileride yapılması düşünülen çalışmalarda detaylı biçimde araştırılabilir. Son olarak benzer bir çalışma farklı kültürlerde yapılarak elde edilen sonuçlar mevcut çalışmanın sonuçlarıyla karşılaştırılarak kültürler arası bir karşılaştırma yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Agustin, C. ve Singh, J. (2005). Curvilinear effects of consumer Loyalty determinants in relational exchanges. *Journal of Marketing Research*, 42 (1), 96-108
- Ahmed, S., ve Moosavi, Z. (2013). *Factors influencing the cell phone brand loyalty of Swedish generation Y*. Master Thesis in Marketing, The Mälardalen University, Sweden.
- Ahn, T., Ryu, S., ve Han, I. (2007), The Impact of Web Quality and Playfulness On User Acceptance of Online Retailing, *Information, and Management*, 44(3), 263–275.
- Ansary, A., ve Nik Hashim, N. M. H. (2018). Brand image and equity: the mediating role of brand equity drivers and moderating effects of product type and word of mouth. *Review of Managerial Science*, 12(4), 969-1002.
- Armağan, E. ve Gider, A. (2017). Tüketici Marka ilginliği ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişki: genç tüketicilerde cep telefonu örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9 (4), 692-712.
- Bayraktar, E., Tatoglu, E., Turkyilmaz, A., Delen, D., Zaim, S. (2012). Measuring the efficiency of customer satisfaction and loyalty for mobile phone brands with DEA. *Expert Systems with Applications*, 39(1), 99-106. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2011.06.041>
- Bloch, P., F. Brunel, and T. Arnold. 2003. “Individual Differences in the Centrality of Visual Product Aesthetics: Concept and Measurement.” *Journal of Consumer Research*, 29 (4): 551–565. doi: 10.1086/346250
- Boonlertvanich, K. (2001). Conceptual Model for The Repurchase Intentions In The Automobile Service Industry: The Role Of Switching Barriers In Satisfaction - Repurchase Intentions Relationship. *Int. J. Bus. Res.* 9(6), 1-18
- Can, Y., Erdil, O. (2018). Determining Antecedent of Re-Purchase Intention: The Role of Perceived Value and Consumer’s Interest Factor, *International Business Research*; 11(4): 17-32.
- Cyr, D., Head, M., Ivanov, A. (2006). Design aesthetics leading to m-loyalty in mobile commerce. *Information & Management*, 43(8), 950-963. <https://doi.org/10.1016/j.im.2006.08.009>.
- Çelik K. ve Sökmen A. (2018b). Algılanan Performansın E-Öğrenme Kullanıcılarının Memnuniyetleri Üzerindeki Etkisi, *Turkish Studies Information Technologies & Applied Sciences*, 13(21):73-92.
- Çelik, K. ve Karakaş, A. (2021). Elektronik Müşteri İlişkileri Yönetiminin Algılanan Müşteri İlişkileri Kalitesi ve Müşteri Sadakatine Etkisi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(2), 382-393.

- Çelik, K. ve Orhan, M. (2021). E-Devlet Kapısını Kullanmayı Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (31), 212-222.
- Çelik, K. ve Sökmen, A. (2018a). Uzaktan Eğitime Devam Etme Niyetinin Anlaşılması: Genişletilmiş Teknoloji Kabul Modeli, Yönetim, *Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 2(3):1-23.
- Çelik, K., Özköse, H. ve Gülerüz, S. (2018). R ile Yapısal Eşitlik Modeli, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(10), 38-48.
- Çelikkol, Ş. (2021). Marka bağımlılığının satın alma niyetine etkisinde referans grubunun düzenleyici rolü: genç yetişkinler üzerine bir araştırma, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021;20(78): 745-757.
- Çetin, S. (2021). Örgütsel güvenin duygusal bağlılığa etkisi, Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi, 3(1): 187-191. Doi: 10.47542/sauied.938283
- Davis, F. D. (1985). *A Technology Acceptance Model for Empirically Testing New EndUser Information Systems: Theory and Results*. Massachusetts Institute of Technology, PhD Dissertation, MIT Sloan School of Management, Cambridge, MA.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319-340. <https://doi.org/10.2307/249008>.
- Dick, A. S., ve Basu, K. (1994). Customer Loyalty: Toward an **integrated** conceptual framework. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22(2), 99-113. <https://link.springer.com/article/10.../0092070394222001>.
- Filieri, R., ve Lin, Z. (2016). The role of aesthetic, cultural, utilitarian and branding factors in young Chinese consumers' repurchase intention of smart-phone brands. *Computers in Human Behavior*, 67, 139-150. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.09.057>.
- Fornell, C., Larcker, D. F. (1981), "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error", *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Frank, B., Enkawa, T., Schvaneveldt, S. J. (2013). How Do The Success Factors Driving Repurchase Intent Differ Between Male And Female Customers? *Journal Of The Academy of Marketing Science*, 42(2): 171-185. doi:10.1007/s11747-013-0344-7
- Giddens, N. (2002). Brand loyalty, ag decision maker. *Lowa State University Extensions*, 5(54), 1-2
- Grayson, K., Shulman, D. (2000). Indexicality and the verification function of irreplaceable possessions: a semiotic analysis. *Journal of Consumer Research*, 27, 17-30. <https://doi.org/10.1086/314306>
- Griffin, J. (1997). Customer loyalty: How t earn it, how to keep it. San Francisco: *JosseyBass*.

- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. (2010), *Multivariate Data Analysis (7th ed.)*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education
- Hellier, P.K., Geursen, G.M., Carr, R.A. and Rickard, J.A. (2003), "Customer repurchase intention: A general structural equation model", *European Journal of Marketing*, 37(11/12), 1762-1800. <https://doi.org/10.1108/03090560310495456>
- Hume, M. (2008). Understanding Core And Peripheral Service Quality In Customer Repurchase Of The Performing Arts. *Managing Service Quality: An International Journal*, 18(4): 349-369. doi:10.1108/09604520810885608
- Iacobucci, D., Duhachek, A. (2003), Advancing Alpha: Measuring Reliability with Confidence, *Journal of Consumer Psychology*, 13(4): 478-487.
- Kahn, B. E. (2016). Using Visual Design to Improve Customer Perceptions of Online Assortments. *Journal of Retailing*, 93(1), 29-42. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2016.11.004>
- Kim, M. K., Wong, S. F., Chang, Y., Park, J. H. (2016). Determinants of customer loyalty in the Korean smartphone market: Moderation effects of usage characteristics. *Telematics and Informatics*, 33, 936-946. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.02.006>
- Kim, M., Chang, Y., Park, M. C., Lee, J. (2015). The effects of service interactivity on the satisfaction and the loyalty of smartphone users. *Telematics and Informatics*, 32, 949-960. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2015.05.003>.
- Lee, H. J., Lim, H., Jolly, L.D., Lee, J. (2009). Consumer lifestyles and adoption of high-technology products: A case of South Korea. *Journal of International Consumer Marketing*, 21(2), 153-167. <https://doi.org/10.1080/08961530802153854>.
- Lertwannawit, A., Mandhachitara, R. (2012). Interpersonal effects on fashion consciousness and status consumption moderated by materialism in metropolitan men. *Journal of Business Research*, 65(10), 1408-1416. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.10.006>.
- Lin, F., Fofanah, S. S., Liang, D. (2011). Assessing Citizen Adoption of E-Government Initiatives in Gambia: A Validation of the Technology Acceptance Model in Information Systems Success. *Government Information Quarterly*, 28(2), 271-279. doi:10.1016/j.giq.2010.09.004
- Lin, L. Y. (2010). The relationship of consumer personality trait, brand personality and brand loyalty: An empirical study of toys and video games buyers. *Journal of Product and Brand Management*, 19(1), 4-17.
- Lin, Y., and Lai, C. Y. (2010). "A Study of the Attitudes of Chinese Consumers to Aesthetic Product Designs." *International Journal of Management*, 27(1): 177-184.
- Lindstrom, M. (2005). *BRAND Sense: Build Powerful Brands Through Touch, Taste, Smell, Sight, and Sound*. New York: Free Press

- Maciejewski G. (2011). “The meaning of perceived risk in purchasing decisions of the Polish customers”, Scientific Annals of the “Alexandru Ioan Cuza”, (Ed. O. Stoica), University of Iasi, Economic Sciences, 280-304.
- Marangoz, M. (2006). Tüketicilerin Marka Fonksiyonu Algılamaları ile Satın Alma Sonrası Davranışları Arasındaki İlişki, *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 21(2), 107-128
- Marconi, Joe (2000). *The Brand Marketing Book: Creating, Managing, and Extending the Value of Your Brand*. Chicago, Illinois: NTC Business Books.
- Morgan, R. M., Hunt, S. D. (1994). The commitment trust theory of relationship marketing. *Journal of Marketing*, 58, 20-38.
- Mugge, R., Schifferstein, H. N., Schoormans, J. P. (2006). A longitudinal study on product attachment and its determinants. *European Advances in Consumer Research*, 7, 641–647
- Narcı M.T. (2021). Tüketicilerin Online Alışveriş Sitelerinden Memnuniyet Algılarının, Yeniden Satın Alma Niyetlerine ve Pozitif Ağızdan Ağıza İletişimlerine Etkisi: Hazır Gıda/Yemek Alışverişi Üzerine Bir Araştırma, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80): 1724-1734. DOI:10.17755/esosder.871293
- Nasri, W. ve Charfeddine, L. (2012). Factors affecting the adoption of internet banking in Tunisia: an integration theory of acceptance model and theory of planned behavior. *The Journal of High Technology Management Research*, 23(1), 1-14.
- Nirwanto, N., Andarwati, M. (2019). End-user satisfaction as an impact of the system quality, information quality, and top management support, upon the perceived usefulness of technology utilization (ss. 1-18). *Osaka Conference Program*, sunulmuş bildiri. <http://eprints.unmer.ac.id/89/> adresinden erişildi.
- Nunnally, J, C. (1978), *Psychometric theory (2. baskı)*. New York: McGraw Hill, 701.
- Olaru, D., Purchase, S., Peterson, N. (2008). From Customer Value To Repurchase Intentions And Recommendations. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 23(8): 554-565. doi:10.1108/08858620810913362.
- Oliver, R. L. (1980). A Cognitive Model for the Antecedents and Consequences of Satisfaction. *Journal of Marketing Research*, 17, 460-469. <https://doi.org/10.2307/3150499>
- Oliver, R.L. (1999). Whence consumer loyalty? *Journal of Marketing*, 63, 33-44.
- Özkan, P. (2021). Tüketici Temelli Marka Denkliğinin Yeniden Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkileri: Y Kuşağı Akıllı Cep Telefonu Tüketicileri Üzerine Bir Araştırma. *İzmir İktisat Dergisi*. 36(3). 629-649. Doi: 10.24988/ije.202136309.

- Öztürk, A. B., Nusair, K., Okumus, F., Hua, N. (2016). The role of utilitarian and hedonic values on users' continued usage intention in a mobile hotel-booking environment. *International Journal of Hospitality Management*, 57,106-115. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2016.06.007>
- Papatya N. (2003). Sürdürülebilir Rekabette Stratejik Yönetim ve Pazarlama Odağı, Kaynak Tabanlılık Görüşü: Kavramsal ve Kuramsal Yaklaşım. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, Yayın No: 550.
- Pedeliento, G., Andreini, D., Bergamaschi, M., Salo, J. (2016). Brand and product attachment in an industrial context: The effects on brand loyalty. *Industrial Marketing Management*, 53, 194-206. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2015.06.007>
- Pitt, L. F., Parent, M., Junglas, I., Chan, A., Spyropoulou, S. (2011). Integrating the smartphone into a sound environmental information systems strategy: Principles, practices and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 20(1), 27-37. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2010.09.005>
- Puriwat, W., Hoonsopon, D. (2016). The effect of reference groups on purchase intention: evidence in distinct types of shoppers and product involvement. *Australasian Marketing Journal (AMJ)*, 24(2), 157-164.
- Runyan, R., Droge, C. (2008). Small store research streams: What does it portend for the future? *Journal of Retailing*, 84(1), 77-94.
- Shim, S., Gehrt, K. C. (1996). Hispanic and Native American adolescents: An exploratory study of their approach to shopping. *Journal of Retailing*, 72(3), 307-324. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(96\)90032-9](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(96)90032-9).
- Sürücü, L., Maslakçı, A. (2020). Validity and reliability in quantitative research. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), 2694-2726.
- Şahin, A., Zehir, C. ve Kitapçı, H. (2012). The effects of brand experience and service quality on repurchase intention: The role of brand relationship quality. *African Journal of Business Management*. 6 (45), 11190-11201
- Tabish, M., Hussain, S. F., Afshan, S. (2017). Factors that affect brand loyalty: A study of mobile phone industry of Pakistan. *KASBIT Business Journal (KBJ)*, 10, 151-170
- Tüfekçi, N., Tüfekçi, Ö. K. (2006). Bankacılık Sektöründe Farklı Olma Üstünlüğünün ve Müşteri Sadakatinin Yarattığı Değer: Isparta İlinde Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), 171-183.
- Uzunkaya, T. (2016). Marka sadakatinin tekrar satın alma niyetine etkisi ve GSM sektöründe bir araştırma. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 58-67.

- Vlachos, P., Tsamakos, A., Vrechopoulos, A., Avramidis, P. (2009). Corporate social responsibility: Attributions, loyalty and the mediating role of trust. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 37(2), 170-180.
- Wang, C., Lee, M. K. O., Hua, Z. (2015). A Theory of social media dependence: Evidence from microblog users. *Decision Support Systems*, 69, 40-49. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2014.11.002>
- Warrington, P., Shim, S. (2000). An empirical investigation of the relationship between product involvement and brand commitment. *Psychology and Marketing*, 17(9), 761-782.
- Wood, L. M. (2004). Dimensions of brand purchasing behavior: Consumers in the 18- 24 age group. *Journal of Consumer Behaviour*, 4(1), 9-24.
- Yang, J., He, X., Lee, H. (2007). Social reference group influence on mobile phone purchasing behaviour: A cross-nation comparative study. *International Journal of Mobile Communications*, 5(3), 319-338.
- Yang, Z., Cai, S., Zhou, Z., Zhou, N. (2005), Development and Validation of An Instrument To Measure User Perceived Service Quality of Information Presenting Web Portals. *Information & Management*, 42, 575– 589.
- Yeh, C. H., Wang, Y. S., Yieh, K. (2016). Predicting smartphone brand loyalty: Consumer value and consumer-brand identification perspectives. *International Journal of Information Management*, 36(3), 245-257. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2015.11.013>
- Yıldırım, S. C., Sürücü, L. (2021). Cep Telefonu Sektöründe Müşteri Marka Memnuniyetinin Öncülleri ve Sonuçları. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(3), 1828-1840.
- Zhang, Y., Fang, Y., Wei, K.-K., Ramsey, E., McCole, P., Chen, H. (2011). Repurchase intention in B2C e-commerce-A relationship quality perspective. *Information & Management*, 46(6), 192-200.
- Zineldin, M. (2006). “The Royalty of Loyalty: CRM, Quality and Retention”, *Journal of Consumer Marketing*, 23(7), 430-437.

“

Bölüm 18

SOSYAL GİRİŞİMCİLİKTE KİTLESEL
FONLAMA

Hava Yaşbay Kocal¹

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Hakkari Üniversitesi, ORCID ID: /0000-0002-2589-785X)

”

GİRİŞ

Sosyal girişimcilik faaliyetleri önem ve sayı olarak artmaya devam ederken, kaynaklara erişim sosyal odaklı örgütlerin kurulmasını ve büyümesini kısıtlamaktadır. Ticari girişimcilere kıyasla sosyal girişimcilerin geleneksel finans kurumları aracılığıyla kaynak elde etmede dezavantajlı durumda olduğu görülmektedir. Ticari girişimciler ticari borç verenlerin veya özel sermaye yatırımcılarının dikkatini çekebilirken, sosyal girişimciler daha az çekici görünmektedir. Kaynaklara erişimin bu şekilde kısıtlanması, sosyal girişimlerin gelir yaratan ticari faaliyetlere yatırım yapmak için sermayeye ihtiyaç duyduğu durumlarda özellikle külfetli hale gelmektedir (Calic ve Mosakowski, 2016: 738; Mitra vd., 2022:260).

Artan bu belirsizlikler ve yeni iş normları arasında sosyal girişimciler kitlesel fonlamaya yönelmektedir. Bu nedenle, kitlesel fonlama, finansal kurumlara ve risk sermayedarlarına dayanan geleneksel kaynak yaratma mekanizmasından yararlanmanın bir alternatifi haline gelmiştir (Belleflamme vd., 2013: 585; Lehner, 2013:290; Mitra vd., 2022: 262; Mollick, 2014:2; Moritz ve Block, 2016: 33; Schwienbacher ve Larralde, 2010:3). Kitlesel fonlama, bir projeyi veya bir girişimi finanse etmek için küçük meblağlar toplamada “kalabalık” olarak adlandırılan geniş ve dağınık bir kitleye dokunmak anlamına gelmektedir. Kitlesel fonlama internet üzerinden sosyal medya iletişimi ile güçlendirilmektedir (Lehner, 2013:289).

Son yıllarda kitlesel fonlamanın dikkat çeken bir araştırma konusu haline geldiği görülmektedir (Mitra vd., 2022:259). Bilim insanları (Belleflamme vd., 2010, Belleflamme vd., 2013b; Lehner, 2013, 2014; Parhankangas ve Renko, 2017), kitlesel fonlamanın sosyal girişimciler için uygun olduğunu öne sürmüş olsalar da konu ile ilgili araştırmaların sayısı yetersizdir (Lehner, 2013:289; Rey-Marti vd., 2019:2; Mitra vd., 2022:260).

Hızlı büyümesine rağmen, kitlesel fonlama nispeten yeni bir olgudur ve bugüne kadar bu alanda çok az (Davies ve Giovannetti, 2018; Giudici vd., 2013) akademik araştırma yapılmıştır. Ayrıca, kitlesel fonlamanın sosyal olarak sürdürülebilir bir topluma doğru ilerlemek için bir teşviki temsil edebileceği öne sürülmüş olsa da sosyal girişimcilik perspektifinden kitlesel fonlama düşünüldüğünde literatürde (Belleflamme vd., 2013, 2014; Lehner, 2013; Mollick, 2014; Presenza vd., 2019) az sayıda çalışmanın yer aldığı görülmektedir. Buradan hareketle kitabın bu bölümünde kitlesel fonlamanın sosyal girişimcilik alanında kullanımına ilişkin açıklamalar getirilmesi amaçlanmaktadır.

SOSYAL GİRİŞİMCİLİK

Sosyal girişimciliğin geçmişi, 1976 yılında Bangladeş’te yoksulluğu ortadan kaldırmak ve kadınları güçlendirmek için Muhammed Yunus tara-

findan kurulan Grameen Bank'ın faaliyetlerine dayanmaktadır. Geleneksel bankalar tarafından kredi verilmeyen kişilere birkaç dolar eşdeğerinde borç vermek gibi basit bir eylem, borç alanların içindeki girişimcilik ateşini yakmak için yeterli oldu ve onların kendilerini yoksulluktan kurtarmalarını sağladı. Dolayısıyla Grameen Bank, bir fırsatı değerlendirerek, yenilikçi çözümler belirleyerek ve risk alarak sosyal değer yarattı. Ayrıca 1980 yılında Bill Drayton tarafından kurulan Ashoka'nın girişimcilere sosyal vizyon kazandırma konusundaki küresel çabaları sosyal girişimciliğin gelişiminde önemli bir örnektir (Dees, 2007: 24; Lumpkin vd., 2013: 762-763; Mair ve Marti, 2006: 36; Martin ve Osberg, 2007: 35).

Sosyal girişimcilik, sosyal ve ekonomik ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak ortaya çıkan ve giderek yaygınlaşan bir yaklaşımdır. Dolayısıyla, hem ekonomik hem de sosyal amaçlar eşit derecede önemli olacaktır (Towsend ve Hart, 2008: 685-686). Dees ve Anderson (2006)'a göre sosyal girişim, "normal" bir iş modeli izleyen ve ardından karlarını sosyal fayda için yatıran örgütler anlamına gelmektedir. Bu örgütler insan ve çevre refahının iyileştirilmesi gibi sosyal amaçların hizmetinde ticari araçların yaratıcılığını ve verimliliğini sağlama potansiyeline sahiptir (Smith vd., 2012: 463). Buradan yola çıkılarak sosyal girişimcilik, "sosyal amaçlar için pazar temelli beceriler ile girişimsel davranışlarda bulunarak yenilikçi yaklaşımlar geliştirilmesi ve girişimcilikten elde edilen karın avantajsız grupların yararına kullanılması" (Hibbert vd., 2002: 288; Austin vd., 2006: 2) şeklinde tanımlanabilir.

Martin ve Osberg'e göre (2007: 34) girişimcilik ve sosyal girişimcilik arasındaki ayrım değer önerisinin kendisindedir. Girişimci için değer önerisi, yeni ürün veya hizmeti rahatlıkla karşılayabilecek pazarlara hizmet etmek için öngörülür ve kar elde etmek için tasarlanmıştır. Başlangıçtan itibaren beklenti, girişimcinin bir miktar kişisel mali kazanç elde etmesidir. Diğer taraftan sosyal girişimci, ya toplumun önemli bir kesimi ya da genel olarak toplum için büyük ölçekli, dönüşümsel fayda biçiminde değeri amaçlamaktadır. Bu, sosyal girişimcilerin katı bir kural olarak kar getiren değer önermelerinden kaçındıkları anlamına gelmez. Sosyal girişimciler tarafından yaratılan girişimler gelir getirebilir (Martin ve Osberg, 2007: 34-35). Dolayısıyla sürdürülebilirlik amacı ticari girişimciler için önemli olduğu kadar, sosyal girişimciler için de önemlidir (Calic ve Mosakowski, 2016: 741). Bununla birlikte, birçok sosyal girişim, finansal bağımsızlık amaçlarına rağmen, en azından kısmen bağışlara ve kamu hibelerine güvenmektedir. Fakat, sosyal yardım harcamalarında son zamanlarda yapılan kesintiler ve bağış almak için sürdürülen rekabet sosyal girişimlerin kamu kaynaklarına erişimini giderek daha zor hale getirmektedir (Lehner, 2013:291).

Sosyal girişimcilik alanında finansmana erişim, sosyal girişimlerin kendine özgü özellikleriyle kısıtlanmaktadır. Bu zorluklardan bazıları, ge-

nellikle geleneksel kar amacı gütmeyen kuruluşlardan geldikleri ve işle ilgili olmayan bir eğitim geçmişine sahip oldukları için girişimcilerden kaynaklanabilir. Bu nedenle, kullanılan terminoloji ve anlatımlarında ima edilen değerler, geleneksel yatırımcılar ve finansal aracılar ile iletişim kurmayı zorlaştırmaktadır (Lehner, 2013:291). Kaynak eksikliği olan girişimciler, üretim ve satışları önceden finanse ederek ilk aşamadaki sermaye boşluklarını atlamak için yenilikçi bir sermaye yönetimi mekanizması olarak kitlesel fonlamasından yararlanmaktadır. Sosyal girişimcilikte, kitlesel fonlamanın rolü özellikle önemlidir, çünkü sosyal girişim için tek finansman kaynağı kitlesel fonlama olabilir (Rey-Marti vd., 2019:1-2). Böylece, çok az deneyimi olan veya hiç deneyimi olmayan sosyal girişimciler, dünyanın dört bir yanındaki destekçilerden küçük katkılar toplayabilir ve önemli bir fona biriktirme imkanı elde edebilir (Chandna, 2021: 24).

KİTLESEL FONLAMA

2007'den beri kitlesel fonlama teoride ve pratikte giderek daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır. Web 2.0 teknolojilerinin gelişimi, ürünlerin kullanıma ve tüketilme şeklini değiştirerek dijital kullanıcının giderek daha önemli bir rol oynadığı yenilikçi iş modellerinin evrimini mümkün kılmıştır (Gierczak vd., 2016: 7; Schwienbacher ve Larralde, 2010:5). Bunlardan biri olan kitlesel fonlama kavramının kökeni, “kitle kaynak kullanımı” na dayanmaktadır (Mollick, 2014:2; Pope, 2011:103-104; Schwienbacher ve Larralde, 2010:5). Küçük girişimlerden Fortune 500 şirketlerine kadar artan sayıda yönetici kitle kaynak kullanımının gerçekte ne olduğunu, sunabileceği faydaları ve bir kalabalığın ilgisini çekmek için izlemeleri gereken süreçleri anlamaya çalışmaktadır (Prpic, 2015: 78). “Kitlesel kaynak kullanımı” kavramı, ilk kez Jeff Howe ve Mark Robinson tarafından bir Amerikan yüksek teknoloji dergisi olan Wired Magazine’in Haziran 2006 sayısında ortaya atılmıştır (Bannerman, 2013:2; Belleflamme, vd., 2010: 3; Brabham, 2008:75; Schwienbacher ve Larralde, 2010:5). Howe’a (2006: 5) göre kitlesel kaynak kullanımı, örgütün bir projenin açık çağrı şeklinde kamuya açıklanması ile gerekli belirli işlevleri dış kaynaklardan temin etmesidir.

Bilim adamları ve uygulayıcılar, kitlesel fonlamanın risk sermayedarları, iş melekleri veya öz sermaye sağlayıcıları gibi profesyonel yatırımcılar tarafından sağlanan finansmanı tamamlayarak özellikle girişimci projeler ve yeni başlayanlar için geleneksel finansman uygulamalarını değiştirme potansiyeline sahip olduğu konusunda hemfikirdir (Giudici vd., 2013:3).

Genel bir kitleye (veya kalabalığa) dokunarak fon toplamak, kitlesel fonlamanın en önemli unsurudur. Bu açıdan bakıldığında, kitlesel fonlama, kitle kaynak kullanımının bir alt kümesidir (Belleflamme, vd., 2010: 3-4). Diğer taraftan kitlesel fonlama, kitle kaynak kullanımından farklıdır, çün-

kü kalabalığın projeye emek yerine sermaye katkısı yapması beklenmektedir. Finansman sağlayan katılımcılar, karşılığında, bir müzik CD'si veya bir tüketici ürünü gibi projenin meyvelerini alırlar (Schwartz, 2013:1459).

Agrawal vd. (2010), kitlesel fonlamanın başarısının ardında yer alan üç unsur belirlemiştir. Bunlar: a) girişimci projeler için fon toplamayı engelleyen mevcut küresel krizin yarattığı sermaye sıkıntısı, b) proje başlatıcıları ve sağlayıcı etkileşimlerini mümkün kılan platformları geliştirmeyi kolaylaştıran Web 2.0 teknolojilerinin evrimi ve c) kitle kaynak kullanımını fenomeninin başarısıdır (Giudici vd., 2013:6).

İnsanların ortak bir amacı finanse etmek için kaynaklarını bir araya getirme fikri, topluluklarda yaşayan, görev ve sorumlulukları paylaşan insanlar kadar eskidir. Kolektif fonların ve kaynakların kullanımı, yerel topluluk çabalarının itici gücüdür. Sivil toplumun, sanat veya kültür projelerinin ve tüm taban hareketlerinin arkasındaki kilit faktördür (Beck vd., 2016:1-2). Kitlesel fonlamanın tarihsel örnekleri arasında aile ortaklık sistemi, hayırsever fon yaratma ve mikro finans sayılabilir (Frydrych vd., 2014: 248).

Literatürde yer alan kitlesel fonlama tanımlarına aşağıda Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Kitlesel Fonlama Tanımları

Yazarlar	Tanım
Belleflamme vd. (2010:5; 2013: 585)	Belirli amaçlara yönelik girişimleri desteklemek için ya bağış şeklinde ya da bir tür ödül ve/veya oy hakkı karşılığında finansal kaynakların sağlanması için çoğunlukla internet aracılığıyla yapılan açık bir çağrıdır.
Voorbraak (2011:1)	Bir tarafın bir projeyi finanse etmek için parasal veya parasal olmayan yatırım getirisi karşılığında birçok kişiden para ve diğer kaynakları talep etmesi ve alması sürecidir.
Tomczak ve Brem (2013:339)	Genellikle web tabanlı bir aracı platform aracılığıyla genel halktan veya "kalabalıktan" para toplamaktır.
Giudici vd. (2013:1)	Kitle fonlaması platformları olarak bilinen özel web sitelerinde yayınlanan projeleri finanse etmek için kalabalığın harekete geçirilmesi anlamına gelmektedir.
Tomita (2018:1)	Bir projeyi, işletmeyi veya kişisel krediyi ve diğer ihtiyaçları finanse etmek için halktan elde edilen küçük miktarlardaki paranın çevrimiçi web tabanlı bir platform aracılığıyla kullanılmasını açıklayan bir şemsiye terimdir.
Presenza vd. (2019:191).	İnterneti kullanan çok sayıda insandan küçük miktarlarda para toplamının ve yeni girişimlere fon sağlamanın hızla büyüyen bir yoludur. Bir grup birey tarafından bir proje veya girişimin finanse edilmesinden oluşmaktadır.

Mitra vd. (2022:262-263)	Kitlese fonlama platformu aracılığıyla girişimcilere ve fikirlerine finansal destek ve motivasyon sağlayan yeni oluşturulmuş bir topluluk veya kurum olarak tanımlanan büyük bir kalabalığa dayanmaktadır. Çoğu zaman, kalabalıktaki her birey kampanyaya küçük bir miktar katkıda bulunur ve bunun toplamı kampanyacının bir sosyal girişimcilik programını veya girişimini finanse etmesine yardımcı olur.
-----------------------------	--

Özetle, kitlese fonlama, geleneksel borçlanmaya alternatif bir fon sağlama yolunu temsil etmektedir. Herkese açıktır. Bir grup insan, finansal olarak projelere, ürünlere veya fikirlere küçük miktarlarda katkıda bulunur. Bu projeler, ürünler veya fikirler, projelerini gerçekleştirmek için para arayan bağış toplayıcılara (örneğin girişimciler veya özel kişiler) aittir. Bağış toplayıcılar, doğrudan veya aracılar olarak adlandırılan belirli bir dijital platform aracılığıyla yatırımcıları arar (Bouncken vd., 2015: 407). İnsanlar, kitlese fonlama web sitelerinde bir projeye para ve destek vererek, hangi fikrin peşinden gitmeye değer hangisinin olmadığına karar vererek toplumu şekillendirirler (Beck vd., 2016:2). Kitlese fonlamamın merkezinde yer alan (Frydrych vd., 2014: 248) çevrimiçi kitlese fonlaması platformları, “fon sağlayanlar ve bağış toplayıcılar arasında para alışverişini kolaylaştıran bir finansman platformu” olarak tanımlanmıştır (Belleflamme, vd., 2010: 4; Belleflamme vd.2015: 11-12; Massolution, 2012, 25). Kitlese fonlama platformları, internet üzerinden büyük bir potansiyel destekçi tabanından küçük yatırımlar talep ederek ve dinamik bir fonlama ağı oluşturarak projelerin finansmanını güçlendirir (Presenza vd., 2019:191). Geleneksel finansal araçların aksine, kitlese fonlama platformları kendi hesaplarında borç almaz ve borç vermez. Projeler ve işlevler hakkında bilgi sağlayarak proje başlatanların ve destekçilerin eşleşmesine odaklanırlar (Gierczak vd., 2016: 12).

Kalabalığı para toplamak için kullanan ilk oluşumlardan biri Kiva.org’dur. Kiva, topluluk üyelerinin gelişmekte olan ülkelerdeki girişimcilere küçük miktarlarda para ödünç verebilecekleri bir çevrimiçi topluluk oluşturmak için mikrofinans ve kitle kaynak kullanımı kavramlarını birleştirmiştir. Nisan 2005’te kredilerinden herhangi bir geri ödeme garantisi ve finansal getiri almadan 208 ülkede 400.000’den fazla girişimciye 160.000.000 doların üzerinde borç vermiştir (Pope, 2011:105).

Kitlese fonlama sınıflandırmaları Hemer (2011), Schwienbacher vd. (2012), Bradford (2012), Haas vd. (2014), Kirby vd. (2014) tarafından önerilmiştir. En yaygın olarak kullanılan sınıflandırmalardan biri, danışman Massolution’ın (2015) önerisidir. Bu sınıflandırmaya göre dört tür kitlese fonlama vardır. Bunlar: hisse-ortaklık temelli, borçlanma-kredi temelli, ödül temelli ve bağış temelli kitlese fonlamadır (Rey-Marti vd., 2019: 3-4; Tomita, 2018:1).

Hisse-Ortaklık (Equity) Temelli Kitlesele Fonlama: Hisse-ortaklık temelli kitlesele fonlama, yatırımcıların örgütün gelecekteki nakit akışı üzerinde hak iddia ederek küçük bir miktar para karşılığında örgütlerde hisse satın alabilecekleri, internet üzerinden ucuz hisse ihracını içermektedir. Melek yatırımcılardan, hükümet programlarından, arkadaşlardan veya ailelerden fon alamayan örgütlerin bile finansmana erişmesini sağlayan, büyük miktarda para toplama potansiyeline sahip bir finansman biçimi olduğu ifade edilebilir (Belleflamme vd.2015: 13; Kuti ve Madarász, 2014:356; Rey-Marti vd., 2019: 3-4; Tomita, 2018:1).

Borçlanma-Kredi (Lending) Temelli Kitlesele Fonlama: Borçlanma-kredi temelli kitlesele fonlamada yatırımcılar, talep sahiplerine finansal aracılık ve teminat olmaksızın kitlesele fonlama platformu üzerinden yüksek riskler içeren fonlar sunarlar. Bu durumda fon sağlayıcıların küçük meblağlarda katkılarda bulunmaları, kayıpları en aza indirmeye yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir (Kuti ve Madarász, 2014:356). Borçlanma-kredi temelli kitlesele fonlamada, proje karşılığını verirse, fon verenlere başarılı projeler için belirli bir faiz oranı sunulmaktadır (Belleflamme vd.2015: 13; Rey-Marti vd., 2019: 3-4).

Ödül (Rewards) Temelli Kitlesele Fonlama: Bireylerin önceden belirlenmiş bir ödül karşılığında bir kampanya için fon sağladığı bir kitlesele fonlama biçimidir (Short ve Anglin, 2019: 1; Tomita, 2018:1). Fon verenler, katkıları için somut, ancak finansal olmayan ödüller elde ederler. Bu ödüller, genel kabul, ürün ön satışları veya ürünün sınırlı sürümleri gibi farklı biçimlerde olabilir (Belleflamme vd.2015: 14; Rey-Marti vd., 2019: 3-4).

Bağış Temelli Kitlesele Fonlama: Bağış temelli kitlesele fonlamanın rolü, sosyal amaçlı ve sanatsal projeleri desteklemektir. Katkıda bulunanlar herhangi bir finansal veya finansal olmayan getiri beklemezler. Hayırsever, araştırma, yaratıcı ve kişisel projeleri desteklemek amaçlanmaktadır. Ödül daha çok duygusal niteliktedir ve yararlanıcıların destekçilerine karşı hiçbir yükümlülüğü yoktur (Belleflamme vd.2015: 12; Kuti ve Madarász, 2014:356; Rey-Marti vd., 2019: 3-4; Tomita, 2018:1).

SOSYAL GİRİŞİMCİLİKTE KİTLESELE FONLAMA

Tüm girişimcilik türlerinde finansman kıttır ve finansmana erişim de kısıtlıdır. Bu finansman kıtlığı, kurulumunun erken aşamalarında olan örgütleri yerleşik olanlara göre dezavantajlı hale getirmektedir. Söz konusu bir sosyal girişim olduğunda, finansmana erişim ticari girişimlere kıyasla daha da zordur. Çünkü sosyal motivasyon genellikle finansal kaygılardan önce gelir ve “geleneksel finans biçimlerinin (bankalar, iş melekleri, risk sermayesi vb.) çıkarlarıyla uyumlu değildir”. Sosyal nitelikli projeler, geleneksel borç verenler veya yatırımcılar için çekici değildir, çünkü sosyal

amaçlar bazen karı maksimize etme amacıyla çatışır. Bu zorluk, bağışları ve devlet yardımını çekmek için rekabet halinde olan sosyal yönelimli diğer örgütler nedeniyle daha da artmaktadır (Rey-Marti vd., 2019: 3; Parhankangas ve Renko, 2017: 215, 227).

Sosyal girişimcilik için toplumsal desteğe paralel olan alternatif finansman yöntemlerinin ortaya çıkacağını tahmin etmek mantıklıdır. Bunun nispeten yeni ve giderek daha önemli bir sermaye kaynağı olan kitlesel fonlama biçiminde gerçekleştiği görülmektedir. Sosyal girişimcilerin ihtiyaçlarının geleneksel sermaye piyasaları tarafından karşılanmaması veya yeterince karşılanamaması ile birlikte kitlesel fonlama, ticari girişimcilere kıyasla sosyal girişimcileri finanse etmeyi tercih edebilecek kaynaklar elde etmek için farklı bir yol sunmaktadır (Calic ve Mosakowski, 2016: 739; Rey-Marti vd., 2019: 3).

Ticari girişimciler için en yaygın kullanılan kitlesel fonlama biçimi kredi temelli kitle fonlaması iken, sosyal girişimcilikte ödül temelli ve özellikle bağış temelli kitle fonlaması en yaygın kullanılan biçimlerdir. Mikrofinans kredileri veren yatırımcılar, kredilerinin getirisinden çok kredilerinin sağlayabileceği sosyal fayda ile ilgilenmektedir (Rey-Marti vd., 2019:4).

Kitlesel fonlama platformları, son yıllarda sosyal girişimler tarafından büyük oranda benimsenmiş durumdadır (Chandna, 2021: 24). Bu platformlar yeni girişimler için finansal fırsatlar yaratırken, fon verenler ve girişimciler arasındaki ilişkiyi ve çok sayıda nispeten küçük katkılardan yararlanarak finansal kararları demokratikleştirerek başka türlü başarılı olamayacak bir fikri veya girişimi mümkün kılmaktadır (Calic ve Mosakowski, 2016: 739; Chandna, 2021: 22).

Kitlesel fonlama, sosyal girişimcilerin karşı karşıya kaldığı zorluklara sihirli bir çözüm değildir, ancak meşruiyet ve dolayısıyla finansmana erişim, kurumsal destek eksikliği ve girişimin daha küçük ölçeği ve kaynak eksikliği nedeniyle ortaya çıkan bazı zorlukları azaltabilir. Sosyal girişimler büyümeye ve etki yaratmaya devam ettikçe, meşruiyet sorunları eninde sonunda bir kenara atılacaktır. Kitlesel fonlama yoluyla, sosyal girişimler, misyonlarına ve meşruiyetlerine inanan milyonlarca bağışçıdan finansman elde edebilirler (Chandna, 2021: 22-23; Lehner, 2013:294).

Literatürde kitlesel fonlama ile girişimcilik ve sosyal girişimcilik alanında ele alan çalışmalara aşağıda yer verilmektedir.

Lehner (2013), sosyal girişimlerde kitlesel fonlama konusuna ilişkin mevcut literatürü gözden geçirerek konuyla ilgili sekiz adet araştırma teması türetmiştir. Bunlar: türler ve fayda fonksiyonları, kurumsal yönetim, yatırımcı ilişkileri, raporlama ve risk, fırsat tanıma, ağ oluşturma, meşrui-

yet, finansal ölçütler ve yasal ve düzenleyici engeller olarak sıralanmıştır.

Frydrych vd., (2014: 247), ödüle dayalı kitlesel fonlama projelerinin sanal bağlamda nasıl meşruiyet sağladığını tespit etmek için Kickstarter kitlesel fonlama platformundan toplanan veri setini kullanmışlardır. Veriler, proje özelliklerini meşruiyet ve başarıya bağlayan çok sayıda bulgu ortaya koymaktadır. İlk olarak, meşruiyet, bu girişimler için finansal kaynak toplamanın önemli bir itici gücü olabilir. Mütevazı, ulaşılabilir fonlama hedefleri belirleyerek meşruiyetin sinyalinin verileceği saptanmıştır. Geleneksel öz sermaye yatırım koşulları gibi ödül yapıları, meşru bir yatırım getirisi duygusu yaratıyor gibi görünmektedir.

Mollick, (2014:1), 237 milyon doların üzerinde fon sağlayan 48.500'den fazla projeden oluşan Kickstarter veri setinden yararlanan kitlesel fonlamalı girişimler arasındaki başarı ve başarısızlığın altında yatan dinamikleri araştırmıştır. Araştırma sonucunda kitlesel fonlamanın başarısı, proje kalitesi ve kişisel ağlarla bağlantılı gibi görünmektedir. Ayrıca, kurucuların faaliyet gösterdiği coğrafyanın doğasının proje başarısı ile ilgili olduğu saptanmıştır. Son olarak, kurucuların büyük çoğunluğunun fon sağlayıcılara karşı yükümlülüklerini yerine getiriyor gibi görüldüğünü, ancak %75'ten fazlasının ürünleri beklenenden daha geç teslim ettiği tespit edilmiştir.

Calic ve Mosakowski (2016: 738), sürdürülebilirlik yöneliminin girişimcilerin kitlesel fonlama yoluyla finansal kaynaklar elde etme yeteneğini etkileyip etkilemediğini araştırmışlardır. Ayrıca, proje meşruiyetinin ve yaratıcılığın, sürdürülebilirlik yönelimi ile finansman başarısı arasındaki ilişkiye aracılık ettiği iddia edilmiştir. Araştırmanın hipotezleri Kickstarter platformundaki bir kitlesel fonlama kampanyası örneğinde test edilmiştir. Analiz sonuçları iki temel bulgu ortaya koymaktadır: 1) sürdürülebilirlik yönelimi, kitlesel fonlama projelerinin finansman başarısını olumlu yönde etkilemektedir ve 2) bu ilişkide proje yaratıcılığı ve meşruiyetinin kısmi aracılık rolü bulunmaktadır. Özetle sürdürülebilirlik yönelimi, yeni bir girişimin meşruiyetini artıracak ve bu da kaynak edinme kabiliyetini artıracaktır.

Butticè vd., (2017:183), seri kitlesel fonlayıcıların önceki kampanyalarını destekleyenlerle olan sosyal ilişkilerinden yararlandığını iddia etmiştir. 31.389 Kickstarter kampanyası örneğinden elde edilen sonuçlar, platform içinde geliştirilen ve içsel sosyal sermaye, seri kitlesel fonlama kampanyalarının acemi olanlar tarafından başlatılan kampanyalardan daha başarılı olmasını sağladığını göstermektedir. Ayrıca, daha önce başarılı olan kampanyalardan elde edilen sosyal sermayenin zaman içinde değer kaybettiğini ve son kampanyadan bu yana geçen sürenin yeterince yüksek olması durumunda sonraki kitlesel fonlama kampanyalarının başarı olası-

lığı üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Tomita (2018), enerji, çevre, nesnelerin interneti ve uzun ömür gibi sosyal problemleri ele almak için ortak platformu kullanarak tamamlayıcı kampanyaların işbirliği içinde çalıştığı birleşik bir kitlesel fonlama yapısı önermektedir. Devlet destekli öz sermaye temelli bir kitlesel fonlama platformunun, sosyal problemleri çözmeyi amaçlayan bir girişimin devam etmesine katkıda bulunabileceği sonucuna varılmıştır.

Rey-Marti vd., (2019), sosyal girişimcilik projelerine ev sahipliği yapan kitlesel fonlama platformlarının meşruiyeti nasıl inşa ettiğini ve koruduğunu açıklamayı amaçlamaktadır. Fon sağlayıcıların kitlesel fonlamayı güvenilir bir alternatif finansman biçimi olarak algılamasını sağlamak için yaptıkları eylemler incelenmektedir. Bunun için sosyal girişimcilik projelerini teşvik eden üç İspanyol kitlesel fonlama platformu (La Bolsa Social, Colectual ve Lateuaterra.org) örneklem olarak seçilmiştir. Fon sağlayıcıların bir projenin sosyal ve/veya çevresel amaçlarına atfettiği meşruiyetin, sosyal girişimcilik projelerini teşvik eden araçlar için de bir meşruiyet kaynağı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araçlar için güven, itibar ve meşruiyet, sektörde hayatta kalma ve başarı için kilit faktörlerdir. Araçların performansları ve ekonomik sürdürülebilirlikleri, platforma çekebilecekleri proje sayısına, bu projelerin sağladığı miktara ve bu kampanyaların başarısına bağlıdır. Her durumda kitlesel fonlama modeli farklıdır. İlk aracı, öz sermayeye dayalı bir modele sahiptir. İkinci aracı, krediye dayalı bir modele sahiptir. Üçüncü aracının karma bir modeli vardır: bazı projeler ödül temelli bir model kullanırken, diğerleri bağış temelli bir model kullanır. Fon sağlayıcıların Lateuaterra.org'da (bağış ve ödüle dayalı kitle fonlaması) aldığı risklerin daha düşük olduğunu göstermektedir. Risk finansal değildir çünkü fon verenler taahhütleri için en fazla sembolik bir ödül beklerler. Bu nedenle, projenin yaratıcı tarafından yürütülmemesi veya yaratıcının platformda toplanan fonları başka bir amaç için kullanması durumunda tek risk olası manevi zararlarla ilgilidir. La Bolsa Social ve Collectual fon sağlayıcıları da bu riske maruz kalmaktadır. Ahlaki zarar riski, aslında fon verenleri taahhütte bulunmaktan caydıran ana faktörlerden biridir. Araçlar ayrıca normatif meşruiyetlerini inşa etmeye ve güçlendirmeye çalışırlar. Bunu yapmak için platformlarındaki projeleri kullanırlar çünkü bu projeler sosyal ve/veya çevresel hedeflere ulaşmaya odaklanır. Çalışma sonucunda kitlesel fonlama platformlarının yalnızca kârlılık değil, aynı zamanda yatırımlarının ekonomik değer kadar sosyal, çevresel ve ekonomik değer yaratan eylemleri destekleyerek sosyal bir misyonu yerine getirdikleri ileri sürülmektedir.

Prezenza vd., (2019), sosyal kitlesel fonlama platformlarının fon toplamak isteyen kar amacı gütmeyen örgütler (bağış toplayanlar veya proje başlatanlar) ile yenilikçi sosyal projelerin finansmanına katılmaya istek-

li tüketiciler/yatırımcılar (destekçiler, kitle fonlayıcıları veya sadece fon sağlayıcılar) arasındaki etkileşimi kolaylaştırmada oynadığı rolü araştırmıştır. Bunun için İtalyan sosyal kitlesel fonlama platformu Meridonaire örneği incelenmiştir. Bulgular, Meridonaire'nin farklı paydaşlar arasındaki etkileşimleri ve ilişkileri kolaylaştırdığını ortaya koymuştur. Bu anlamda, Meridonaire'ye benzer sosyal kitlesel fonlama platformları, sosyal sektörde sosyal değer yaratmak ve sürdürmek için çalışan, sürekli yenilik yapan ve onlara fırsatlar sunan savunuculara daha fazla hesap verebilirlik sergileyen değişim ajanlarıdır.

Short ve Anglin, (2019), ödül temelli kitlesel fonlama konusunda daha önce sosyal bağlamlarda incelenen bir dizi retorik yaklaşımı Kickstarter'dan alınan 1000 kampanya örneğinde tekrarlamıştır. Bununla birlikte, sosyal odaklı kitlesel fonlama platformları aracılığıyla girişimlerin finanse edilmesine bağlı deneysel çabalar, liderlik söyleminin etkinliğinin geçmiş liderlik araştırmalarından önemli ölçüde farklı olabileceğini ileri sürmektedir. Örneğin, sosyal bağlamlara odaklanan bilim adamları, başarı, azim ve çeşitlilik ile ilişkili retorik, olumlu liderlik sonuçlarıyla ilişkilendirilmesine rağmen, kitlesel fonlama kampanyalarının fon toplama yeteneğine zarar verdiğini saptamışlardır.

Mitra vd. (2022:259), sosyal girişimcilikte kitlesel fonlamaya katkıda bulunan birey havuzunun motivasyonunu ve özelliklerini araştırmışlardır. Çalışma verileri, dört sosyal girişimci kitlesel fonlama kampanyası vaka-sından toplanmıştır. Hindistan merkezli sosyal girişimler için Fransa'da fon toplayan kampanyacılar, kitlesel fonlama kampanyalarına katkıda bulunan 157 kişiyle ilgili bilgileri paylaşmıştır. Bulgular, kitle fonu saylayıcıların temel olarak aile, arkadaşlar ve meslektaşlar gibi ağlardan yararlandığını göstermektedir. Ek olarak, fon sağlayıcıların küçük bir yüzdesi de aktif olarak katılan ve kampanyacının finansal hedefine ulaşmasına yardımcı olmak için katkıda bulunan yabancılardan oluşmaktadır. Bu bireyler yalnızca sosyal amaca katkıda bulunmak ve sosyal değer yaratmak için bir aracı olarak hareket etmek için motive edilmiştir.

SONUÇLAR

Bu bölümde, sosyal girişimcilik bağlamında kitlesel fonlama ve finansal temelleri hakkında mevcut literatür gözden geçirilmiştir. Kitle fonlama, uygulanmaya başladığı 2001 yılından beri hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Şuanda dünya üzerinde yüzlerce platform aracılığıyla çeşitli sektörde projenin fonlandığı görülmektedir (Ercan, 2017: 3). Kitlesel fonlama Türkiye'de henüz gelişim aşamasındadır. Konu ile ilgili ilk adım olarak 2016 yılı Aralık ayında kitlesel fonlama derneği kurulmuştur. Dernek, "ülkemizin girişimcilik ekosisteminde alternatif fon imkanı sunacak ve kitlesel fonlama platformlarının sağlıklı çoğalması ve yaygın kullanımları için ge-

rekli düzenlemelerde kamu kuruluşlarına destek vermeyi, bu konuda gerek girişimcilere gerek platformlara tanıtım, işleyiş ve eğitim alanlarında katkı sağlayabilmeyi” amaçlamaktadır. (<https://egirisim.com/2017/07/03/turkiyede-kitlesel-fonlama-derneği-kuruldu/>)

2017’de 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunda yapılan değişiklikler kitlesel fonlamanın kanuni temelini oluşturmuştur. Ödül ve bağış temelli kitlesel fonlamanın farklı kanunlar altında düzenlenmiş olması sebebiyle hisse temelli kitlesel fonlama, Sermaye Piyasası Kurulu tarafından 3 Ekim 2019 ve 27 Ekim 2021 günü Resmî Gazete’de yayınlanan Paya Dayalı Kitle Fonlaması Tebliği’nde düzenlenmiştir. Türkiye’de faaliyet gösteren kitlesel fonlama platformlarından Arıkovanı, CrowdFon, FonlaBeni ve FonBulucu ödül temelli yöntem esasıyla çalışır. Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı tarafından oluşturulan İdeanest ve Buluşum bağış temelli platformlar arasındadır. Fongogo ile CrowdFon ise ödül ve bağış temelli yöntem esasıyla çalışmaktadır. Türkiye’de hisse temelli çalışan platformlar arasında Startupfon, Fongogo Pro, Startupmarket.co ve Etohum bulunmaktadır.

Sosyal girişimciler kuruluşunun ilk dönemlerinde faydalanıcılara ve müşterilere ulaşmada zorlanabilmektedir. Ayrıca finansal anlamda bir geçmişleri olmadığı için bankalardan kredi temin etmek de bir zorluk olarak karşılımlarına çıkmaktadır. Sosyal girişimcilerin finansal kaynağa ihtiyaç duymalarının nedenleri arasında bünyesinde çalışanlara tatmin edici bir ödeme yapabilmek, ürününü ya da hizmetini geliştirebilmek ve en önemlisi de sahip olduğu sosyal misyonun iyileşmesine katkı sağlayabilmektir. Kitlesel fonlama sosyal girişimlerin alternatif finansal kaynaklara erişimini kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla, sosyal girişimciler sosyal değişim misyonuna odaklanarak ve kitlesel fonlamada dijital platformlardan yararlanarak, meşruiyet sorunlarının ve geleneksel finansman yollarının eksikliğinin üstesinden gelebilirler. Ancak kanıtlar, kitlesel fonlama sırasında meşruiyetin kolayca elde edilmediğini göstermektedir. Mollick’in (2014) çalışması, başarısız projelerin finansman hedeflerinde büyük oranda başarısız olduğunu, başarılı projelerin ise hedeflerini küçük miktarlarda aştığını bildirmektedir. Bazı araştırmalar (Roddick 2000; O’Connor 2004), meşruiyet tesis etmek ve sermaye elde etmek için etkili hikaye anlatımının gerekli olduğunu göstermektedir. Etkili anlatılar, dış paydaşlar için belirsizlik görünümünü azaltarak yatırımı teşvik etmektedir. Bu çerçevede, girişimci tarafından sağlanan video sunumu ve metin anlatımı, zorlayıcı bir anlatıyı aktarmanın birincil araçları olarak görünmektedir (Frydrych vd., 2014: 251-252).

Sosyal girişimcilik alanında kitlesel fonlama kullanımının teorik açıdan gelişiminin sağlanması için çok sayıda disiplinden, mevcut kanıtlanmış teorilerden yararlanan ve geliştiren sağlam kavramsal ve ampirik araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda vekalet kuramı ya da kurumsal

kuram bakış açılarıyla gerçekleştirilecek çalışmaların alana faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu tür sağlam araştırma çabalarının nihayetinde, sosyal girişimlerin kitlesel fonlamanın başarısını artırmak için politika yapıcıları, uygulayıcıları ve fon sağlayıcıları da bilgilendirmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Agrawal A., Catalini C. ve Goldfarb A. (2010). The geography of crowdfunding. *NET Institute Working Paper*, No. 10-08. doi:10.3386/w16820
- Austin, J., Stevenson, H. ve Wei-Skillern, J. (2006). Social and commercial entrepreneurship: Same, different, or both?'. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30, 1–22. doi: 10.1111/j.1540-6520.2006.00107.x
- Bannerman, S. (2013). Crowdfunding culture. *Wi: Journal of Mobile Culture*, 7(1), 1-30.
- Beck, R., Brüntje, D., Dardour, A., Gajda, O., Marom, D., Pais, I. ve Will, A. (2016). Introduction. Dennis Brüntje, Oliver Gajda (Eds.), *Crowdfunding in Europe, FGF Studies in Small Business and Entrepreneurship* içinde (s.1-6). Germany: Springer.
- Belleflamme, P., Omrani, N. ve Peitz, M. (2015). The economics of crowdfunding platforms. *Information Economics and Policy*, 33, 11–28. doi: 10.1016/j.infoecopol.2015.08.003
- Belleflamme, P., Lambert, T. ve Schwienbacher, A. (2010). *Crowdfunding: An Industrial Organization Perspective*. Workshop Digital Business Models: Understanding Strategies, Paris, June 25-26.
- Belleflamme, P., Lambert, T. ve Schwienbacher, A. (2013). Crowdfunding: Tapping the right crowd. *Journal of Business Venturing*, 29, 585–609, doi:10.1016/j.jbusvent.2013.07.003
- Bouncken, R.B., Komorek, M. ve Kraus, S. (2015). Crowdfunding: The Current State Of Research. *International Business & Economics Research Journal*, 14(3), 407-415.
- Brabham, D. C. (2008). Crowdsourcing as a Model for Problem Solving an Introduction and Cases. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 14 (1), 75 – 90. doi:10.1177/1354856507084420
- Bradford, C. (2012). Crowdfunding and the Federal Securities Laws. *Columbia Business Law Review*, 1, 1–150. <https://digitalcommons.unl.edu/lawfac-pub>
- Butticè, V., Colombo, M. G. ve Wright, M. (2017). Serial crowdfunding, social capital, and project success. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 41(2), 183–207. doi: 10.1111/etap.12271
- Calic, G., ve Mosakowski, E. (2016). Kicking off social entrepreneurship: How a sustainability orientation influences crowdfunding success. *Journal of Management Studies*, 53(5), 738-767. doi:10.1111/joms.2201
- Chandna, V. (2022). Social entrepreneurship and digital platforms: Crowdfunding in the sharing economy era. *Business Horizons*, 65, 21-31. doi: 10.1016/j.bushor.2021.09.005

- Çubukçu, C. (2017). Kitlesele Fonlama: Türkiye’deki Kitlesele Fonlama Platformları Üzerinden Bir Değerlendirme, *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, 6(2), 155-172.
- Davies, W.E. ve Giovannetti, E. (2018). Signalling experience & reciprocity to temper asymmetric information in crowdfunding evidence from 10,000 projects, *Technological Forecasting & Social Change*, 133, 118-131. doi: 10.1016/j.techfore.2018.03.011
- Dees, JG. (1998). The Meaning of Social Entrepreneurship,1-5. www.fukua.duke.edu/centers/case/documents/Dees_SEdef.pdf . (28.01.2022).
- Dees, J. G., ve Anderson, B. B. (2006). Framing a theory of social entrepreneurship: Building on two schools of and thought in research. *Research on Social Entrepreneurship*, ARNOVA occasional paper series, 1(3), 39–66. https://centers.fuqua.duke.edu/case/wpcontent/uploads/sites/7/2015/02/BookChapter_Deese_FramingTheoryofSE_2006.pdf
- Dees, G. (2007). Taking social entrepreneurship seriously. *Society*, 44(3), 24-31. doi: 10.1007/BF02819936.
- Ercan, S. (2017). Türkiye’de kitlesele fonlama: Destekçilerin motivasyonu. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi: Sürekli Dergi*, 1(1), 1-9.
- Frydrych, D., Bock, A.J., Kinder, T. ve Koeck, B. (2014). Exploring entrepreneurial legitimacy in rewardbased crowdfunding, *Venture Capital*, 16(3), 247-269, doi: 10.1080/13691066.2014.916512
- Gierczak, M.M., Bretschneider, U., Haas, P., Blohm, I. ve Leimeister, J.M. (2016). Crowdfunding: Outlining the New Era of Fundraising. Dennis Brüntje, Oliver Gajda (Eds.), *Crowdfunding in Europe, FGF Studies in Small Business and Entrepreneurship* içinde (s.1-6). Germany: Springer.
- Giudici, G., Guerini, M. ve Rossi-Lamastra, C. (2013). Why crowdfunding projects can succeed: The role of proponents’ individual and territorial social capital. *SSRN Electronic Journal*, <https://ssrn.com/abstract=2255944> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2255944>
- Haas, P.; Blohm, I. ve Leimeister, J.M. (2014). *An Empirical Taxonomy of Crowdfunding*. Proceedings of the 35th International Conference on Information Systems (ICIS 2014), Auckland, New Zealand, 14–17 December 2014.
- Hemer, J. A (2011). Snapshot on Crowdfunding. Working Papers Firms and Region, No. R2/2011; Fraunhofer ISI: Karlsruhe, Germany.
- Hibbert, S. A., Hogg, G. ve Quinn, T. (2002). Consumer Response to Social Entrepreneurship: The Case of the Big Issue in Scotland. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 7(3), 288-301.
- Howe, J. (2006). Crowdsourcing: A definition. *Crowdsourcing: Tracking the Rise of the Amateur* (weblog, 2 June), http://crowdsourcing.typepad.com/cs/2006/06/crowdsourcing_a.html (accessed 24 November 2021):

- Kirby, E. ve Worner, S. (2014). *Crowd-Funding: An Infant Industry Growing Fast*. IOSCO: Madrid, Spain,
- Kuti, M. ve Madarász, G. (2014). Crowdfunding. *Public Finance Quarterly*, 3, 355-366.
- Larralde, B. ve Schwienbacher, A. (2012). Crowdfunding of Small Entrepreneurial Ventures. D. Cumming (Ed.), *The Oxford Handbook of Entrepreneurial Finance* içinde, 369. New York: Oxford University Press
- Lehner, O. M. (2013). Crowdfunding social ventures: a model and research agenda. *Venture Capital*, 15(4), 289-311, doi: 10.1080/13691066.2013.782624
- Lumpkin, G.T., Moss, T.W., Gras, D.M., Kato, S. ve Amezcua, A.S. (2013). Entrepreneurial processes in social contexts: how are they different, if at all?, *Small Business Economics*, 40, 761–783, doi: 10.1007/s11187-011-9399-3
- Martin, R.L. ve Osberg, S. (2007). Social entrepreneurship: The case for definition, *Stanford Social Innovation Review*, Spring, 29-39.
- Mair, J. ve Marti, I. (2006). Social Entrepreneurship Research: A Source of Explanation, Prediction, and Delight. *Journal of World Business*, 41, 36-44. doi: 10.1016/j.jwb.2005.09.002
- Massolution Crowdfunding Industry 2015 Report (2015). <http://reports.crowd-sourcing.org/index>, (Erişim Tarihi: 03.02.2022)
- Mitra, P., Kickul, J. ve Robb, C. (2022). Helper Networks and Crowdfunding: Mobilizing Social Entrepreneurship. David M. Wasieleski ve James Weber (Eds.), *Social entrepreneurship* içinde (s.259-278). Bingley: Emerald Group Publishing Limited. doi:10.1108/978-1-80043-790-620211011
- Mollick, E. (2014). The dynamics of crowdfunding: An exploratory study. *Journal of Business Venturing*, 29, 1–16. doi: 10.1016/j.jbusvent.2013.06.005
- Moritz, A. ve Block, J.H. (2016). Crowdfunding: A Literature Review and Research Directions. Dennis Brüntje, Oliver Gajda (Eds.), *Crowdfunding in Europe, FGF Studies in Small Business and Entrepreneurship* içinde (s.25-53). Germany: Springer. doi: 10.1007/978-3-319-18017-5_1
- Parhankangas, A., ve Renko, M. (2017). Linguistic style and crowdfunding success among social and commercial entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*, 32, 215-236. 10.1016/j.jbusvent.2016.11.001
- Pope, N.D. (2011). Crowdfunding microstartups: It's time for the securities and exchange commission to approve a small offering exemption. *University of Pennsylvania Journal of Business Law*, 101-129. <http://digitalcommons.law.scu.edu/facpubs/186>
- Presenza, A., Abbate, T., Cesaroni, F. ve Paolo Appio, F. (2019). Enacting Social Crowdfunding Business Ecosystems: The case of the platform Meridona-re. *Technological Forecasting & Social Change*, 190-201. doi: 10.1016/j.techfore.2019.03.001

- Prpic, J., Shukla, P. P., Kietzmann, J. H. ve McCarthy, I. P. (2015). How to work a crowd: Developing crowd capital through crowdsourcing. *Business Horizons*, 58(1), 77-85. doi: 10.1016/j.bushor.2014.09.005
- Rey-Martí, A., Mohedano-Suanes, A. ve Simón-Moya, V. (2019). Crowdfunding and social entrepreneurship: Spotlight on intermediaries. *Sustainability*, 11(4), 1-23. doi: 10.3390/su11041175
- Schwartz, A. A. (2013). Crowdfunding securities. *Notre Dame Law Review*, 88(3), 1457-1490, <http://scholarship.law.nd.edu/ndlr/vol88/iss3/8>
- Schwienbacher, A. ve Larralde, B. (2012). Crowdfunding of Small Entrepreneurial Ventures. D. Cumming, (Ed.), *The Oxford Handbook of Entrepreneurial Finance* içinde (Chapter 13). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Moritz, A. ve Block, J.H. (2016). Crowdfunding: A Literature Review and Research Directions. Dennis Brüntje, Oliver Gajda (Eds.), *Crowdfunding in Europe, FGF Studies in Small Business and Entrepreneurship* içinde (s.25-53). Germany: Springer.
- Schwienbacher, A. ve Larralde, B. (2010). Crowdfunding of small entrepreneurial ventures. *SSRN Electronic Journal*, doi:10.2139/ssrn.1699183
- Short, C.J. ve Anglin, A.H. (2019). Is leadership language ‘rewarded’ in crowdfunding? Replicating social entrepreneurship research in a rewards-based context. *Journal of Business Venturing Insights*, 11, 1-12. doi: 10.1016/j.jbvi.2019.e00121
- Smith, W. K., Besharov M.L., Wessels, A.K. ve Chertok, M. (2012). A paradoxical leadership model for social entrepreneurs: Challenges, leadership skills, and pedagogical tools for managing social and commercial demands, *Academy of Management Learning & Education*, 11(3), 463-478. doi: 10.5465/amle.2011.0021
- Tomczak, A. ve Brem, A. (2013). A conceptualized investment model of crowdfunding. *Venture Capital: An International Journal of Entrepreneurial Finance*, 15(4), 335-359. Doi: 10.1080/13691066.2013.847614
- Tomita, A. (2018). *Acceleration of a Social Entrepreneurship through Federation of Equity-Based Crowdfunding*. Portland International Conference on Management of Engineering and Technology (PICMET). doi:10.23919/picmet.2018.8481844.
- Towsend, D.M. ve Hart, T. A. (2008). Perceived institutional ambiguity and the choice of organizational form in social entrepreneurial ventures. *Entrepreneurship: Theory and Practice* 32(4), 685-700. doi: 10.1111/j.1540-6520.2008.00248.x.
- Türkiye’de Kitlesele Fonlama Derneği Kuruldu (2017), <https://egirisim.com/2017/07/03/turkiyede-kitlesele-fonlama-dernege-kuruldu/> (Erişim Tarihi: 05.03.2022)
- Voorbraak, K.J.M. (2011). *Crowdfunding for Financing New Ventures: Consequences of the Financial Model on Operational Decisions*. (Master thesis). Eindhoven University of Technology/Biomedical Engineering, Eindhoven.

“

Bölüm 19

**KAMU SEKTÖRÜNDE TOPLAM KALİTE
YÖNETİMİNİN UYGULANABİLİRLİĞİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Demet DÖNMEZ^{1}*

¹ Dr. Öğr.Üyesi.,Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Antakya Meslek Yüksekokulu Yerel Yönetimler Programı, donmezdemet@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-5833-9088.

”

GİRİŞ

Kamu sektöründe yeniden yapılanma ihtiyacına bağlı olarak ortaya çıkan yaklaşımlardan biri de “toplam kalite yönetimi” anlayışıdır. Toplam kalite yönetimi sürekli iyileştirmeyi ve geliştirmeyi odağına aldığı için, sonuçlar yerine süreçlerle daha fazla ilgilenmektedir. Toplam kalite yönetimi aslında özel sektör için geliştirilen modellerdendir. Amaç bir taraftan ürün ve hizmet kalitesini artırırken diğer yandan maliyetlerin düşürülmesidir. 1960’lı yıllarla birlikte Japonya ve ABD’de yoğun bir biçimde uygulanmaya başlayan toplam kalite yönetimi modeli, 1980’li yıllara gelindiğinde gelişmekte olan ülkelerde de kullanılmaya başlanmış hatta kamu kurum ve kuruluşlarında da uygulanabilirliği tartışmaya açılmıştır. Her düzeyde çalışanların katılımı ve katkısı üzerine inşa edilmiş olan toplam kalite yönetimi felsefesinin uygulamada birtakım zorlukları ve sorunları barındırdığı da bir gerçektir. Çünkü kalitenin tanımını yapmak zordur, kaliteyi belirleyen birçok unsur vardır ve özellikle söz konusu olan “sunulan hizmet kalitesi” ise beklentiler çok farklı olabilmektedir. Bu farklılıklara rağmen toplam kalite yönetiminin başarısını belirleyen, kalitenin öneminin farkında olduğu kurum kültürünün geliştirilebilmesidir.

Çalışmada öncelikle kalite ve toplam kalite yönetimi kavramları, nitelikleri ve özellikleri anlatılmaya çalışılmış, daha sonra kamu sektöründe toplam kalite yönetiminin önemi üzerinde durulmuştur. Kalite felsefesinin kamu kuruluşlarına entegre edilebilmesi için izlenmesi gereken yol ve yöntemler ile sorumluluklar belirlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda son olarak toplam kalite yönetiminin kamu yönetiminde uygulanmasında karşılaşılan sorunlar değerlendirilmiş, birtakım öneriler sunulmaya çalışılmıştır.

1. KALİTE VE TOPLAM KALİTE YÖNETİMİ KAVRAMLARI

Toplam kalite yönetiminin öneminin farkına varılması, öncelikle kavramların nasıl tanımlandıklarının ortaya konulabilmesine bağlıdır. Bu başlık altında öncelikle kalite kavramı ve temel nitelikleri açıklanmaya çalışılmış, daha sonra toplam kalite yönetimi kavramına ve temel ilkelerine yer verilmiştir.

1.1. Kalite Kavramı ve Temel Nitelikleri

“Kalite” nin ne olduğu konusunda bir fikir birliği bulunmamakla birlikte çok çeşitli tanımlamanın yapıldığı ifade edilebilir. Kalite aslında müşterilerin bir ürün veya hizmet ile ilgili beklentilerinin karşılanma düzeyi ile ifade edilebilecek bir kavramdır.

Kalite konusunun öncülerinden Juran kaliteyi, “müşteri ihtiyaçlarını karşılayan ve dolayısıyla ürünlerin özelliklerinin müşteri ihtiyaçlarına uy-

gunluğu” olarak tanımlamıştır ve yine Juran’ e göre kalite, eksikliklerden kurtulmaktır (Juran ve Godfrey, 1998: 21). Benzer bir tanımlama yapan Feigenbaum’a göre kaliteyi aslında müşteriler belirlemektedir. Müşterilerin beklentilerinin karşılanmasına yönelik olarak, ürün ve hizmetle ilgili, pazarlama ve mühendislik gibi fonksiyonların entegrasyonunun sağlanması kalitenin göstergesidir (Arıkboğa, 2016: 55). Crosby, kaliteyi “koşullara uygunluk” olarak ifade ederken; Ishikawa ise, ekonomikliği, kullanılabilirliği, tüketici tatminini kalitenin ifadesi olarak değerlendirmiştir (Ökmen ve Parlak, 2008:417).

Kalite denilince genellikle akla ilk gelen mal veya hizmet kalitesi (ürün kalitesi) olmaktadır. Oysa ürün kalitesinden söz edebilmek için birçok unsurun varlığı gerekmektedir. Ürün kalitesi aslında bir sonuçtur, bu sonucu etkileyen kalite unsurları da; yönetim kalitesi, liderlik kalitesi, insan kalitesi, sistem kalitesi, süreç kalitesi ve donanım kalitesi olarak belirtilebilir (Aktan, 2012: 238).

Bunlarla birlikte kalite kavramının diğer özellikleri şu şekilde özetlenebilir (Saran ve Göçerler, 1998: 226):

- ✓ Kalite, aslında bir hayat felsefesi ve yönetim tarzıdır.
- ✓ Kalite, vatandaşların beklentilerinin ve ihtiyaçlarının karşılanarak, onları mutlu etmenin yoludur.
- ✓ Kalite, verimliliğe giden yolda, maliyeti sürekli hesaplayarak israfın önlenmesidir.
- ✓ Kalite, vatandaş ile ürün veya hizmet sunan kişileri/kuruluşları birleştirmeye çalışan bir sistemdir.
- ✓ Kalite, rekabet gücünü yükseltirken daima iyileştirme odaklı bir süreçtir.

Dolayısıyla kalite, birçok alanda ve konuda kullanılmak suretiyle geniş bir çerçeveye sahiptir. İnsan kalitesi başta olmak üzere, mevcut sistemlerin kalitesi, iletişim kalitesi, stratejik konumdaki hedeflerin kalitesi, her türlü girdi ve çıktının kalitesi gibi hemen her alanda kullanılmaktadır (Özeroğlu, 2015: 541).

1.2. Toplam Kalite Yönetimi (TKY) Kavramı ve Temel İlkeleri

Toplam kalite yönetimi, mal ve hizmet üretiminde kaliteyi hedefleyen, sürekli iyileştirme ve geliştirmeyi öngören ve odağında insan olan bir yönetim felsefesidir (Aydın, 2018: 178; Karakılıçık, 2013: 289). Toplam kalite yönetiminin temel amacı, müşterilerin kalite gereksinimlerini doğru belirlemek ve çıktıların hatasız olmasını sağlayarak müşteriye memnun etmek ve kalitenin artırılması ile ilgili çabaları sürekli kılmaktır (Yıldız ve Ardıç, 1999: 75). Bunun için, karşılaşılan sorunları çözmek için, sorumlu-

luğun kabul edilmesi, ürün ve hizmet sunumunda gelişme sağlamak adına çalışanların tamamının özendirilmesi, desteklenmesi ve görevlendirilmesi gerekmektedir. İş görenlerin belirlenen hedefler doğrultusunda işbirliği içinde çalışmalarının sağlanması sürecin başarısı açısından önem arz etmektedir (Aksu, 1995: 203). Juran ve Deming gibi kalitenin öncülerinden olan isimler, örgütlerdeki üst düzey yönetimin desteğine ve katılımına sık sık vurgu yapmışlar, yazılı prosedürler, süreçler yerine takım ilişkilerinin önemini dile getirmişlerdir (Bumin ve Erkuşlu, 2002: 88). Bu bağlamda toplam kalite yönetiminin temel ilkeleri; kalitenin her zaman ön planda tutulması ve örgüt stratejilerinin temel unsuru haline getirilmesi, üst yönetim başta olmak üzere herkesin kaliteye bağlı olması ve bu yönde çaba göstermesi olarak sıralanabilir (Zengin ve Erdal, 2000: 46).

Deming, toplam kalite yönetiminin temellerini belli başlı unsurlarla ifade etmiştir. Bu unsurların her biri kalitenin temelleri için önemli birer araç kabul edilmektedir. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Neave, 1987: 564-569; Hackman ve Wageman, 1995: 311-317; Akdağ, 2005: 162,163; Aydın, 2018: 180):

✓ Yeni olan bu anlayışı benimseyin. Batılı yöneticiler yeni bir çağda olduğumuzun farkına varmalı ve sorumluluklarını öğrenmelidirler.

✓ Kaliteye ulaşmak istiyorsanız kontrole güvenmeyi bırakın. Kaliteyi ürünün bir parçası olarak en baştan sağlayın ve muayeneye güvenmekten vazgeçin.

✓ Rekabet gücünü iş hayatında ayakta kalabilmek için artırın, ürün ve hizmetlerin gelişimine katkı sağlayacak amaçlar oluşturun.

✓ İhaleleri sadece fiyat etiketlerini dikkate alarak yapmayı bırakın. Her bir kalem malzeme alımında tek tedarikçi ile çalışın, güvene dayalı uzun süreli ilişkiler kurun.

✓ Maliyetlerin düşmesi için üretim ve hizmet sistemlerini sürekli geliştirmeye çalışın.

✓ İş başı eğitimini kurumsallaştırın.

✓ Liderlik anlayışını benimseyin.

✓ Korkuyu ortadan kaldırın ki herkes örgütün amaçları doğrultusunda etkin bir biçimde çalışsın.

✓ Bölümler arasındaki engelleri ortadan kaldırın, bütün departmanlardaki insanlar takım olarak çalışabilsin. Ancak bu sağlanırsa karşılaşılan sorunlar kısa sürede çözümlenebilir.

✓ Çalışanları kusursuz iş çıkarmaları konusunda yönlendirmeye çalışan sloganları ve öğütleri ortadan kaldırın. Bu, sadece düşmanca iliş-

kilere sebep olur çünkü düşük kalitenin nedenleri çoğu zaman sistemin kendisine aittir.

- ✓ İş standartlarını ortadan kaldırın, yerine liderlik anlayışı ile yönetimi koyun.
- ✓ Çalışanların yaptıkları işten gurur duymalarını engelleyen nedenleri ortadan kaldırın.
- ✓ Çalışanların kendilerini geliştirmelerine yardımcı olacak eğitim programları oluşturun.
- ✓ Örgütteki tüm çalışanların bu dönüşümün bir parçası olmasını sağlayın.

Tüm bileşenlerin birbirine bağımlı olduğu toplam kalite yönetimi felsefesinin başarılı ve kalıcı olması için göz önüne alınması gereken ve tüm çalışanların sorumluluğunu kapsayan temel ilkeler literatürde genel olarak aşağıdaki gibidir (Özçakar, 2010: 108-115; Karakılıçık, 2013: 290-293; Bengisu, 2007: 743-747; Akdağ, 2005; 163-165; Yatkın, 2007: 140; Akyüz, 2015: 28-30):

Müşteri odaklılık, müşteri memnuniyeti: Bu anlayışa göre kalitenin belirleyicisi müşterilerdir. Müşterilerin, ürün veya hizmetlere ilişkin beklentilerinin baştan tespit edilip buna göre üretim yapılması veya hizmet sunulması durumu müşteri odaklılığın göstergesidir. Yani kaliteyi üreticiler değil, tüketici pozisyonunda olanlar tanımlamakta ve değerlendirmektedirler. Örgütlerden beklenen, müşterilerin taleplerine odaklanıp en kaliteli malı veya hizmeti en uygun fiyata mal edip sunmalarıdır. Rekabet ortamının yoğun bir biçimde hüküm sürdüğü günümüzde “ne yaparsak yapalım satılır” anlayışı yerini, “satılabileni yapmalıyız” anlayışına bırakmaktadır.

Sürekli iyileştirme (kaizen) ve hataların önlenmesi: Literatüre Japonlar tarafından kazandırılan “kaizen” kavramı daha iyiye doğru gelişim, değişim ve iyileştirmenin sürekliliğini ifade etmektedir. Sunulan hizmetler veya üretilen ürünler ne kadar kaliteli olursa olsun örgütlerin bu durumu yeterli bulmayıp, “sürekli gelişim” anlayışını ilke edinmeleri esastır. Bu bağlamda örgütlerdeki insan kaynağının geliştirilmesi ve en iyi uygulamaların (benchmarking) yerleştirilmesi, sürekli iyileştirme için kullanılacak başlıca yöntemler olmalıdır. Bu ilke, sonuçlardan ziyade süreçlere vurgu yapmaktadır. Meydana gelme ihtimali olan sorunlara karşı hazırlanmış çözüm planları da mevcuttur. Sürekli iyileştirmenin başlıca yararları ise; birimlerin işlerini daha verimli yapmalarını sağlaması, rekabet unsurlarının işlevselliğinin gerçekleşmesi ve tüm çalışanların motivasyonlarının artması olarak sıralanabilir.

Takım ruhu ve çalışanların katılımı: TKY anlayışı yönetim sürecine tüm çalışanların aktif bir şekilde katılımını gerektirmekte ve onların

mevcut her bir sürece katkı sağlamasına önem vermektedir. Katılımda sorumluluğun da paylaşımını esas alan anlayışta her ne kadar üst düzey yöneticilerin oluşturacağı ortam önemli olsa da “gönüllülük” de beklenmektedir. Katılımın sağlanması için kullanılan en önemli araçlardan biri “kalite çemberleridir”. Kalite çemberleri çalışanların çeşitli önerilerde ve değerlendirmelerde bulunmak maksadıyla çalışma saatleri dışında da düzenli olarak bir araya gelmelerini ifade eder. Bu yöntem, 1960’larda Japonya’da uygulanmaya başlamış, 1980’li yıllar itibarıyla başta Amerika olmak üzere tüm dünyada yaygın bir biçimde kullanılmaya devam etmiştir. Çalışanların kendisine sürekli, “ben bu örgüte nasıl katkıda bulunabilirim?” sorusunu sorması önemlidir. Sürekli iyileştirmeye yönelik olarak hazırlanmış stratejiler ve analizler takım olarak çalışmayı gerektirmektedir. Takım ruhunun varlığı toplam kalite yönetimi anlayışının vazgeçilmez unsurlarındandır. Takım ruhu ve katılım aynı zamanda demokratikliğin göstergesidir. Üretim ve hizmet sunum sürecinde yer alan çalışanlar katkıda buldukça kendilerini önemli hissedecek ve yaptıkları işi daha fazla benimseyip, sahipleneceklerdir.

Liderlik: Toplam kalite yönetimi anlayışında lider, sistemin tamamından ve insandan sorumlu olan kişidir. Liderin sergilediği tutum ve davranışlar kalite kültürünün yerleşmesinde önemli etkiye sahiptir. Örgütlerde uygulanan kalite modellerinin tamamında “liderlik” önemli kriterlerin başında gelmektedir. Çünkü üst düzey yönetici pozisyonunda yer alan kişiler, yenilikçi, risk alabilen, sürekli iyileştirmeye önem veren ve müşteriyi her daim memnun eden misyonları ile kurumsal iklimin oluşması noktasında sorumluluk sahibidir. Ayrıca yöneticiler, çalışanları destekleyen, onlara yetki ve sorumluluk vererek daha rahat çalışmalarını sağlayan role sahiptir. Kaliteden söz edebilmek için korku ve engellerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunu sağlamanın ön koşulu ise demokratik liderlik anlayışının varlığıdır. Ancak bu şekilde güven ilişkisine dayalı bir sistem oluşturulabilir.

Eğitim: Örgüt çalışanlarının değişen koşullara uyum sağlayabilmesi, işlerini kalite standartlarına uygun bir düzeyde yapabilmesi niteliklerinin geliştirilmesi ile mümkün olmaktadır. Özellikle kalite konusunda bilinçlendirilmeleri ve duyarlılıklarının artırılması büyük oranda sürekli eğitimlerle mümkündür. Her ne kadar örgüt çalışanlarına verilen eğitim maliyeti artırsa da başarı için mutlaka gereklidir ve eğitimlerin uzun dönemli ve kapsamlı olmaları toplam kalite yönetiminin sağlanması için şarttır. Örgüt kültürünün oluşturulması ancak eğitimin kurumsallaştırılması ile mümkün kılınabilir.

Stratejik planlama ve performansın ölçülmesi: Örgütlerin kalite süreçlerini başarılı bir biçimde yönetebilmeleri için hedeflerini net bir şekilde ortaya koydukları stratejik planlarının olması gerekmektedir. Stra-

tejik planlama örgütlerin; “Biz kimiz? Hedefimiz ne? Hedefimize nasıl ulaşacağız?” gibi soruları cevaplama sürecidir. Bu sorulara yanıt ararken çevre koşullarının iyi analiz edilmesi özellikle örgüt ile çevresinin ilişkilerinin doğru belirlenmesi bakımından önemlidir. Bunu gerçekleştirirken de çalışanların tamamının eksikliklerinin, etkinliklerinin, yeterli, yetersiz tüm yönlerinin ve özelliklerinin gözden geçirilmesi şarttır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde aslında stratejik planlama ile ortaya konulan performans yönetimi ve toplam kalite yönetimi birbirlerini tamamlayan yaklaşımlardır.

2. KAMU SEKTÖRÜNDE TOPLAM KALİTE YÖNETİMİ

Kamu kuruluşları, sundukları hizmetlerin boyutu dikkate alındığında şüphesiz oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle sunulan hizmetlerde kalitenin gözetilmesi ve öncelikle yaşanan sorun alanlarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Etkili çözümlerin oluşturulması mevcut durumun doğru tespitine bağlıdır.

2.1. Toplam Kalite Yönetimini Kamu Kuruluşlarının Gündemine Taşıyan Nedenler

Önceleri imalat sektöründe uygulanan daha sonraları hizmet sektöründe de kullanılmaya başlayan toplam kalite yönetiminin kamu kuruluşlarında uygulanmaya çalışılmasının sebebi, kamu yönetiminde yeniden yapılanmanın gerekliliği olmuştur (Aydın, 2018: 181). Kamu yönetimlerinin geleneksel, katı ve bürokratik yapısının dünyada yaşanan değişim ve dönüşüm sürecine cevap verememesi kamu yönetiminde de yeni yönetim yaklaşım ve tekniklerinden faydalanılması düşüncesini, dolayısıyla toplam kalite yönetimi de gündeme getirmiştir (Ökmen ve Parlak, 2008: 420). Kamu kuruluşları her ne kadar kar amacı gütmüyor olsalar da sunmuş oldukları hizmetlerin kalitesini yükseltmek dolayısıyla vatandaşların memnuniyetini artırmaya çalışmak toplumun genel huzur ve mutluluğunun da artmasına katkı sunacağından toplam kalite yönetimi sisteminin uygulanması zorunluluk haline gelmiştir (Aykaç ve Özer, 2006: 185).

Kaynaklardaki azalma nedeni ile kamu kurumlarının bütçelerini daha çok tasarruf etmeye itmesi toplam kalite yönetimini kamu kuruluşlarının gündemine taşıyan bir diğer etkidir. “Daha az harcama yaparak daha fazla hizmet sunumu” amacına da bu yolla ulaşılabilir. Artan gereksinimlere bağlı olarak maliyetler de artmış bunun neticesinde bütçede kısıntıya gitmek zorunlu bir hal almıştır. Kaynakların uzun süredir sınırlı olduğu bir dönemde, hem hizmet kalitesindeki iyileşme hem de maliyetlerin düşmesi ve bu durumun sürdürülebilirliği ancak toplam kalite yönetimi uygulamaları ile mümkün olmaktadır (Balcı, 2005: 200).

Bu nedenlerden dolayı kamu kuruluşlarının toplam kalite yönetimi sistemini benimsemesi ve uygulaması ile “kalite bilinci” oluşmakta ve

buna bağlı olarak hizmet sunumunda etkinliğin ve verimliliğin artırılması için daha fazla çaba sarf edilmektedir. Bununla birlikte vatandaşın devlete olan güveni ve bağlılığı artmakta, hizmet sunumunda yer alan çalışanların da iş doyumunu yükselmektedir (Aykaç ve Özer, 2006: 185).

Kamu kurum ve kuruluşlarında toplam kalite yönetimini zorunlu hale getiren nedenler özetle şu şekilde tasnif edilebilir (Çapacıoğlu vd., 2018: 110-111; Balcı, 2005: 199):

Değişimin zorunlu olması: Günümüzde toplum devlet karşısında daha güçlü konumdadır ve geçmişle kıyaslandığında beklentisi de daha fazladır. Eskiden hiyerarşi ön planda iken artık o kalıplaşmış sistem önemini yitirmiştir.

Toplumun çekinceleri: Özel sektör denildiğinde vatandaşların talepleri oldukça yüksek kalitede hizmet alma yönünde iken zaman içinde aynı talep kamu hizmetleri için de söz konusu olmuştur.

Özelleştirmeye yönelik baskı: Özelleştirme ile kamunun yapısının küçülüp, kamu kurumlarının daha fazla odaklanmaları gereken konulara yoğunlaşp sistematik bir davranış sergilemesini içeren toplumsal değişimler söz konusu olmuştur. Kamu kurumlarından da uzmanlık alanlarına göre daha yüksek kalitede hizmet sunumu beklenmektedir.

Finansal nedenler: Yoğun bürokratik işlemlerin varlığı kamu kurumlarında sistemin hantallaşmasına neden olmaktadır. Son derece yavaş ve bir o kadar da maliyetli olan işlemler toplam kalite yönetimi anlayışı ile daha kısa sürede ve daha az maliyetle tamamlanmaktadır.

2.2. Kamu Kuruluşlarında Toplam Kalite Yönetiminin Uygulanması

Özel sektörde uygulanmakta olan ve kamuda kuşku ile yaklaşılan toplam kalite yönetiminin kamu kuruluşlarında da uygulanabileceği düşüncesi ABD devletleri başta olmak üzere Avrupa'nın birçok ülkesinde kamu sektörü uygulamalarından sonra kabul görmüştür (Karakılçık, 2013: 295; Ökmen ve Parlak, 2008: 420). Üstelik bu yaklaşım, bazı ülkelerde devlet politikaları arasında yerini almıştır. Örneğin, Amerika'da Federal Hükümet'in oluşturduğu "Federal Kalite Kurumu", kalitenin, yönetimin her kademesinde geliştirilmesini teşvik etmeye çalışmıştır (Balcı, 2005: 200).

1991 yılında İngiltere'de kurulan "Citizen's Charter" adlı program da, toplam kalite yönetiminin kamu yönetimi uygulamasındaki başarısının önemli örneklerindedir. Programın amacı, İngiltere'de sunulan kamu hizmetlerinin hem kalitesini hem de niceliğini artırmak olmuştur. Daha sonraki dönemlerde Kanada, Fransa, Almanya, Portekiz, Belçika, İspanya, Avustralya gibi ülkeler kamu yönetimlerinde toplam kalite yönetimi uygu-

lamalarını gündeme getirmiştir (Ökmen ve Parlak, 2008: 420).

Ülkelerin kamu yönetimleri incelendiğinde toplam kalite yönetimi uygulamalarının büyük oranda eğitim ve sağlık sektöründe yoğunlaştığı ifade edilebilir. Vatandaşların beklentilerinin nispeten yüksek olduğu eğitim ve sağlık hizmetlerinde kalitenin iyileştirilmesi için toplam kalite yönetimi yöntemleri yoğun bir biçimde uygulanmaktadır. Türkiye’de de özellikle sağlık hizmetlerinde kaliteye yoğun bir ilgi vardır.

Sağlık Bakanlığı’nın 181 sayılı kanun hükmünde kararnamesinin 43. maddesi uyarınca 30.10.2001 tarihinde hazırlanıp 10311 sayılı oluru ile yürürlüğe giren, “*Yataklı Tedavi Kurumları Kalite Yönetimi Hizmet Yönergesi*” ,toplam kalite yönetimi anlayışının kamu kurumlarına da yerleştirilmesi gereğini gösteren bir örnek olmuştur. “*Yönerge’ nin amacı; Sağlık Bakanlığı’na bağlı yataklı tedavi kurumlarında sunulan bütün hizmetlerin ve faaliyetlerin, toplam kalite yönetimi anlayışı ile; kalite, güven, yüksek verim, motivasyon, süreklilik, rekabet, ekip anlayışı ve kalite kültürü içinde yürütülmesine ilişkin usul ve esasları belirlemektir*”, denilmek suretiyle kalite anlayışının yerleştirilmesi gereği resmen ortaya konmuştur (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2001).

Benzer düzenlemeler dikkate alındığında, toplam kalite yönetimi anlayışının kamu kuruluşlarında uygulama sürecinde başarılı olabilmesi için, kalite bilincinin üst düzey yönetimden alt kademedeki çalışanlara doğru yayılması gerekmektedir. Toplam kalite yönetimine ilişkin atılacak her adımda üst yönetimin sergileyeceği “liderlik” tutumu çalışanların konuyu sahiplenmesi bakımından önem arz etmektedir. Ancak bu sayede çalışanların tüm süreçlere aktif katılımı sağlanabilir (Aykaç ve Özer, 2006: 186).

Toplam kalite yönetiminin özellikle “katılım” , “stratejik planlama” ve “performans ölçümü” ilkelerine vurgu yapan anlayışı dikkate alındığında, Türkiye’de stratejik planlamayı kamu kurumlarında yükümlülük haline getiren, 2003 yılında kabul edilen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu da toplam kalite yönetimi adına atılmış önemli adımlardan kabul edilmektedir.

Nitekim toplam kalite yönetiminde başarılı olmak isteyen kuruluşlar, stratejik hedeflerini net bir biçimde ortaya koymak zorunda oldukları için stratejik planlarını kuruluşun bütün bölümlerini kapsayacak şekilde hazırlamak durumundadırlar. Hem toplam kalite yönetimi felsefesinin hem de stratejik planlama anlayışının kapsadığı ilkelerin benzerliği göz önünde bulundurulduğunda her iki yaklaşım da birbirini tamamlamaktadır. Bu bağlamda stratejik plan uygulamalarının başarı düzeyi aslında toplam kalite yönetiminin başarısına da katkı sağlayacaktır (İlğan, vd., 2008: 86). Bu ilişkiden hareketle toplam kalite yönetiminin kamu kuruluşlarında uygu-

lanabilmesi için izlenmesi gereken aşamalar aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Ardıç, 2004: 138-140):

Üst düzey yönetimin ikna edilmesi: Toplam kalite yönetimin ilk aşamasında yapılması gereken üst düzey yöneticilerin işin içine girmeleri konusunda ikna edilmelerdir. Çünkü lider pozisyonunda görülen yöneticilerin ilettiklerinin etkisi, yaptıklarından daha baskın olabilmektedir (Yatkın, 2007: 144).

Kalite organizasyonunun oluşturulması: Yöneticilerin ikna edilmesinden sonra kalite politikasının, kalite plan ve programlarının oluşturulduğu yapı tesis edilmelidir. Toplam kalite yönetiminin kurumsal düzeyde uygulanmasında başarısına merkezi boyutta oluşturulacak “enstitü” gibi kurumların varlığı katkı sağlayacaktır.

Yöneticilerin katılımının sağlanması: Toplam kalite yönetimi uygulamalarının başarısı üst düzey yöneticilerin desteği ve katılımına bağlıdır.

Yöneticilere yönelik eğitimler: Toplam kalite yönetiminin araçları konusunda yöneticilerin eğitilmesi aşaması toplam kalite yönetimi anlayışının zemininin oluşturulmasında son safhadır. Bu aşamanın tamamlanması ile birlikte artık uygulama aşamasına geçilmektedir.

Bilgilendirme yapılması: Bu aşamada kamu kuruluşunda çalışan tüm personele yönelik mevcut durum ve gelecekte yapılacak işler hakkında bilgilendirme yapılması söz konusudur.

Personele yönelik eğitimler: Özellikle “katılım” ilkesinden hareketle tasarlanmış toplam kalite yönetimi anlayışında personele yönelik düzenlenecek eğitimler bu ilkenin işlevselliğinin sağlanması bakımından önemlidir. Toplam kalite yönetimi hakkında tüm personel eğitilmelidir ki süreç dahil olabilsinler.

Kalite çember faaliyetlerinin başlatılması: Bu aşamada ilk olarak sorunların tespiti yapılmaktadır. Çember üyeleri çözülmesini talep ettikleri sorunları kendileri belirlemektedir. Sorunların üyeler tarafından bizzat belirlenmesindeki mantık, personelin kendi seçtikleri konular hakkında daha istekli olmaları ve hareket etmelerine dayanmaktadır (Bayazıt, 1998: 100).

Yetersizlik sebeplerinin ortaya konması: Yetersizlik sebepleri çok farklı olabilmektedir. Özellikle verimsizlik, maliyetle ilgili yaşanan sorunlar, kalitesizlik vb. konularda problemlerin tespit edilip bunlarda mücadele edilmesi son derece önemlidir.

2.3. Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Kuruluşlarına Uygulanmasında Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Özel sektörde uygulanan ve son yıllarda kamu kurum ve kuruluşlarının da gündeminde olan yeni yönetim yaklaşımlarının uygulanmasında

yaşanan sorunların toplam kalite yönetimi uygulamalarında da görüldüğü ifade edilebilir. Literatüre bakıldığında, yaşanan sorunlar genel ve özel sorunlar olarak tasnif edilmektedir.

2.3.1. Genel Sorunlar

İster özel sektör olsun ister kamu sektörü herhangi bir örgütün karşılaşma ihtimali olan ortak sorunlar genel sorun olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle toplam kalite yönetiminin de uygulanmasındaki genel sorunlar; kaliteye duyulan inançsızlık, değişime karşı direnme eğilimi, beklentilerin sıradan olması, durum analizinin yeterince yapılamaması, yöneticilerin genel tutumu, başarıların ödüllendirilmesindeki yetersizlikler, eğitimin yetersiz olması gibi sıralanmaktadır. Bu sorunların mümkün olduğunca azaltılması konusunda yapılması gerekenler aşağıdaki gibi belirtilebilir (Acar ve Sevinç, 2013: 5-8; Aydın, 2018: 181; Aktan, 2012: 257,258):

Kaliteye duyulan inançsızlık: Kalite anlayışına karşı oluşun aslında tek bir sebebi yoktur. Mevcut hali ile yapılanların zaten kaliteli olduğuna ve kalite adına yapılacak yeni çalışmaların ek maliyet yükleyeceğine bunun da ekonomik anlamda “yeni külfetlere katlanmak zorunda kalmak” olduğuna dair genel bir kanı vardır. Diğer taraftan özellikle üst yönetimin kalite konusunda kararlı duruş sergilememeleri, konuyu tam anlamıyla benimsememeleri ve sahiplenmemeleri toplam kalite yönetiminin başarı ile uygulanmasının önündeki engellerdendir.

Değişime karşı direnme eğilimi: Değişime karşı direnme eğiliminde olanlar genellikle kendi konumlarının tehdit altında olduğuna inananlardır. Değişime karşı direnç gösterenlerin ileri sürdükleri argümanlar; bu yaklaşımın da öncekiler gibi geçici moda olduğu, kurum için uygulanabilirliğinin bulunmadığı, kalitenin herkes tarafından zaten bilindiği ve bu konuda herhangi bir şikâyet olmadığı gibi ifadelerdir.

Beklentilerin sıradan olması: Başarının sağlanması için köklü değişimlere gerek olmadığını düşünenlerin az bir çaba ile yeni gelişmeler kaydedilebileceğine olan inançları, beklentilerin sıradan olmasının göstergesidir.

Durum analizlerinin yeterince yapılamaması: Toplam kalite yönetimi anlayışında uygulamaya başlamadan önce tamamlanması gereken analiz süreci söz konusudur. Bu süreçte kurumların mevcut durumlarının tespitine ihtiyaç duyulmaktadır. Toplam kalite yönetimi uzun soluklu bir dönemdir ve bu bağlamda böyle bir değişim sürecine başlangıç yaparken yerleşik durumların doğru tespiti ilerleyen zamanlarda yanlışlık yapılmasının önüne geçecektir.

Yöneticilerin genel tutumu: Yöneticilerin bir kısmının toplam kalite yönetimi uygulamalarına gereken ilgiyi göstermeyişi, birim yöneticileri-

nin aralarındaki rekabet nedeniyle aktif olarak uygulamalara katılmamaları gibi tutum ve davranışlar, alt düzeyde çalışan personel ve grupları da ilgisiz davranmaya itmektedir. Ayrıca kısa vadede toplam kalite uygulamalarının herhangi bir getirisi olmadığından bazı yöneticilerin kaynakları harcama konusunda isteksiz davranmaları durumu da söz konusu olabilmektedir.

Başarıların ödüllendirilmesindeki yetersizlikler: Çalışanların başarılarını takdir edip, onları ödüllendirmek motivasyonlarını ve performanslarını artıracığından, ödül-teşvik sisteminin oluşturulması kalite uygulamalarının başarısını olumlu yönde etkileyecektir.

Eğitimin yetersiz olması: Toplam kalite yönetiminin uygulanmasında yaşanan en önemli sorunlardan biri eğitimin yetersiz oluşudur. Kurumların büyük bir bölümü eğitim konusunu ek bir maliyet olarak değerlendirdiği için çalışanların eğitime gereken önemi vermemektedir. Oysa toplam kalite yönetiminin önemini yeterince anlamadan öğrenmeden yapılacak uygulamalar başarısızlıkla sonuçlanacaktır.

2.3.2. Özel Sorunlar

Toplam kalite yönetiminin kamu kurumlarında uygulanabilirliği konusunda kamu yönetiminin kendi yapısından kaynaklanan özel sorunları da bulunmaktadır. Bunlar inisiyatif kullanamama, çıkar gruplarının varlığı ve etkisi, hizmet-ürün ikilemi, nitelik-nicelik ikilemi olarak özetlenebilir. Bu sorunlar şu şekilde özetlenebilir (Ökmen ve Parlak, 2008: 422; Acar ve Sevinç, 2013: 10-12; Aydın, 2018: 182):

İnisiyatif kullanamama: Kamu yönetiminin yapısından kaynaklanan sorunların başında inisiyatif kullanma noktasında yaşanan otoriter uygulamalar gelmektedir. Politikacılar kamu yönetimindeki bürokratlara ve yaptıkları işlere müdahale ettikleri için toplam kalite yönetimi uygulamalarında sorunlar yaşanmaktadır. Üst yönetimin işlevinin önemli olduğu bu yaklaşımda kamu yöneticilerinin inisiyatif kullanıp karar alamamaları kurumlardaki hoşnutsuzluğu tetiklemektedir. Diğer taraftan ayrıntılı biçimde düzenlenmiş olan yasalar da üst düzey yöneticilerin hareket alanını kısıtlamaktadır. Sürekli değişen koşullar karşısında hizmet sunanların yetkilendirilmesi ve gerektiğinde kurumda birtakım politika değişikliklerine gidebilmeleri toplam kalite yönetimi uygulamalarının başarısını artıracaktır.

Çıkar gruplarının varlığı ve etkisi: Toplam kalite yönetimi uygulamalarında etkin olan çıkar gruplarının başında sendikalar yer almaktadır. Çıkar grupları kamu yararından daha çok kendi isteklerinin karşılanmaları ile ilgilenirler. Toplam kalite yönetimi uygulamaları ile de ilgilenmelerinin nedeni çoğu zaman; ortaya çıkabilecek olan işten çıkarma durumları, yönetim ile sendika ilişkilerini etkileyebilecek yeni yapılanmaların varlığı, ödüllendirme sistemlerinde adil olmayan uygulamaların ve eşitlik denge-

sini bozabilecek yeni durumların varlığıdır.

Hizmet-ürün ikilemi: Toplam kalite yönetiminin aslında imalat sektöründeki süreçler için oluşturulduğu düşünüldüğünde hizmet sunan kamu kurumları açısından bu yaklaşımın uygulanmasında birtakım güçlüklerle karşılaşılması doğal karşılanmaktadır. Kamu yönetiminde hizmetin üretim ve tüketim süreçleri eş zamanlı olduğu için toplam kalite yönetimi uygulamaları ve kalite ölçütleri karmaşıklaşmaktadır.

Nitelik-nicelik ikilemi: rekabet ortamının yoğun olduğu özel sektörde amaç karı maksimize etmek olduğu için kaliteyi artırmak suretiyle daha fazla müşteri çekme anlayışı kamu kurum ve kuruluşları için söz konusu değildir. Kamu hizmetlerinde taleplerin karşılanma durumları ihtiyaçlar göz önünde bulundurulduğunda, iki türde karşılanmış gereksinim durumu ortaya çıkmaktadır. İlki, hizmet talep edilmesine rağmen bütçeden kaynaklanan sıkıntılar nedeni ile bazı kesimlerin hizmetten yararlanmaları mümkün olamamaktadır. İkincisi, bireylerin hizmetleri almasına karşın istedikleri kalitede alamamaları durumudur. Ya müşterilerin artırılması yönünde bir yol izlenecek ve bazı vatandaşların gereksinimleri karşılanmamış olacak ya da sunulan hizmetler sayısal olarak artırılacak ve halihazırdaki müşterilerin ihtiyaçları daha düşük kalitede karşılanacaktır. Bu durum kamu kuruluşlarında toplam kalite yönetimi uygulamalarındaki nitelik-nicelik ikilemi olarak ifade edilebilir.

SONUÇ

Rekabet ortamının her geçen gün arttığı dünyada yönetim alanında yaşanan değişim ve dönüşüm yeni yönetim tarzlarının ve modellerinin uygulanmasını zorunluluk haline getirmiştir. Özellikle daha az maliyetle daha etkin ve verimli ürün/hizmet sunumu anlayışının hakim kılındığı bu yüzyılda, kullanılan yönetim yaklaşımları da bu doğrultuda şekillenmiş, felsefi temelleri oluşmuştur. Yeni yönetim yaklaşımlarından kabul edilebilecek olan toplam kalite yönetimi anlayışı da hem özel sektörde hem de kamu sektöründe yoğun bir biçimde uygulanmaya çalışılmıştır. Özel sektörde ortaya çıktığı dönemde sadece “üretim” ile ilgili planlanmış bir düşünce iken daha sonraları “hizmet sunumu” açısından da son derece önemli hale gelmiştir. Örgütlerde üst düzey yönetimden en alt kademedeki çalışanlara kadar tüm personeli ve yönetime ilişkin tüm süreçleri içine alan toplam kalite anlayışı ile aslında yeni bir sistem tasarlanmıştır. Müşterilerin/vatandaşların talep ve beklentilerinin “kalite” anlayışına bağlı kalınarak karşılandığı bir yöntem tercih edilmektedir. Bu bağlamda toplam kalite yönetimi, birey ile ürün veya hizmet sunan kuruluşları bir araya getirmeye çalışan bir sistemdir. Sürekli iyileştirme ve geliştirmeyi öngören bu felsefenin odak noktası insandır.

Toplam kalite yönetimi uygulamalarını kamu kuruluşlarının gündemine getiren nedenler çok çeşitli olmakla birlikte, temelde kamu yönetiminde yeniden yapılanma gereği olarak ifade edilebilir. Kamu kaynaklarındaki azalma, daha fazla tasarruf ihtiyacı, vatandaşların sunulan hizmetlere karşı memnuniyet beklentileri gibi sebepler diğer nedenlerdendir. Özellikle katılım ilkesinin ön plana çıktığı modelin kamu kurum ve kuruluşlarında uygulanmasında birtakım sorunlar yaşanmaktadır. Bu sorunların başında değişime karşı direnç, kalite anlayışına olan inançsızlık, yöneticilerin genel tavrı gibi tutumlar başta olmak üzere kamu yönetiminin yapısından kaynaklanan özel sorunlar da mevcuttur. Bu sorunların giderilmesi için kaliteyi önceleyen kurum kültürünün oluşturulması aslında tüm kamu kurum ve kuruluşlarının gündemi olmalıdır.

Kaynakça

- Acar, A. ve Sevinç, İ. (2013). Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Sektörüne Uygulanmasında Karşılaşılan Sorunlar. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13(25), 1-16.
- Akdağ, M. (2005). Toplam Kalite Yönetimi ve Örgüt İçindeki Yeri. *Selçuk İletişim*, 4(1), 159-170.
- Aktan, C.C. (2012). Organizasyonlarda Toplam Kalite Yönetimi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 235-262.
- Aksu, M. B. (1995). Toplam Kalite Yönetimi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 2(2), 203-211.
- Akyüz, B. (2015). Sosyal Hizmet Kurumlarında Toplam Kalite Yönetimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 21-36.
- Ardıç, K. (2004). Kamu Yönetiminde Sürekli Gelişme Aracı Olarak Toplam Kalite Yönetimi ve Uygulama Aşamaları. Kamu Yönetimi (Ed: A. Yılmaz ve M. Ökmen), Gazi Kitabevi, Ankara.
- Arıkboğa, Ü. (2016). Belediyelerde Toplam Kalite Yönetimi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Gelirler Müdürlüğü Örneği. *Strategic Public Management Journal (SPMJ)*, Issue No: 3, 53-75.
- Aydın, A.H. (2018). *Yönetim Bilimi*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Aykaç, B. ve Özer, M.A. (2006). Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Kuruluşlarında Uygulanması: Sorunlar ve Yeni Arayışlar. *G.Ü. İİBF Dergisi*, 8(3), 171-202.
- Balcı, A. (2005). Kamu Örgütlerinde Toplam Kalite Yönetimi Uygulanması: Olumlu Perspektifler ve Olası Zorluklar. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 196-211.
- Bayazıt, Ö. (1998). Toplam Kalite Yönetimi'nin Yürütülmesinde Önemli Bir Araç: Kalite Çemberleri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(01), 95-105.
- Bengisu, M. (2007). Yüksek Eğitimde Toplam Kalite Yönetimi. *Journal of Yaşar University*, 2(7), 739-749.
- Bumin, B. ve Erkutlu, H. (2002). Toplam Kalite Yönetimi ve Kıyaslama (Benchmarking) İlişkileri. *G.Ü. İİBF Dergisi*, 1, 83-100.
- Çapacıoğlu, E., Özçakar, N., ve Çetin, O. (2018). Kamu Kurumlarında Toplam Kalite Yönetimi Uygulamalarının Deming Yönetim Metodu ile Analizi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 29(85), 107-125.
- Hackman, J. R. ve Wageman, R. (1995). Total Quality Management: Empirical, Conceptual, and Practical Issues. *Administrative Science Quarterly*, 309-342.

- İlğan, A., Erdem, M., Taşdan, M., ve Memduhoğlu, B. H. (2008). Örgütsel Gelişim Aracıları Olarak Toplam Kalite Yönetimi ile Stratejik Yönetim ve Planlama Yaklaşımları. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(35), 72-92.
- Juran, J. M. ve Godfrey, A. B. (1998). *Juran' s Quality Handbook* (5. Baskı).
- Karakılıçık, Y. (2013). Toplam Kalite Yönetimi, (Ed: E. Yüçetürk ve H. S. Öge). *Yönetim Bilimi*, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 287-299.
- Neave, H. R. (1987). Deming's 14 Points For Management: Framework For Success. *Journal of the Royal Statistical Society: Series D (The Statistician)*, 36(5), 561-570.
- Ökmen, M. ve Parlak, B. (2008). *Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler, İlkelere, Yaklaşımlar ve Mevzuat*. Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Özçakar, N. (2010). Bir Kamu Kuruluşundaki Toplam Kalite Yönetimi Uygulamalarının Değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39(1), 106-124.
- Özeroğlu, A. İ. (2015). Yerel Yönetimlerde Toplam Kalite Yönetimi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 8, 539-581.
- Saran, M. U. ve Göçerler, A. (1998). Kamu Hizmetlerinde ve İçişleri Bakanlığı'nda Toplam Kalite Yönetimi. *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 70, Sayı: 421, 225-282.
- Yatkın, A. (2007). Toplam Kalite Yönetiminde Liderlik: Liderlikte Kalite. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 9(1), 126-147.
- Yıldız, G. ve Ardıç, K. (1999). Eğitimde toplam kalite yönetimi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 73-82.
- Zengin, E. ve Erdal, A. (2000). Hizmet Sektöründe Toplam Kalite Yönetimi. *Journal of Qafqaz University*, 3(1), 43-56.
- 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu.
<https://www.saglik.gov.tr/TR,10358/kanunlar.html> Erişim Tarihi: 15.02.2022.

“

Bölüm 20

**FEMVERTİSİNG REKLAMLAR
ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR
DEĞERLEDİRME: YAPABİLİRİZ AMA
KİM İÇİN ?**

Deniz GÜVEN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü. denizguvenn@gmail.com orcid: 0000-0002-1801-6751

”

Toplumsal hayatta kadın ve erkek dediğimizde iki farklı cinsiyetten bahsettiğimiz anlaşılır. Aslında genelde bu biyolojik cinsiyeti tanımlar. Dört tür cinsiyetten bahsedilir; *biyolojik cinsiyet*; çocuğun anne rahminde oluşmaya başladığı andan itibaren beliren, kadın ve erkek doğurganlık organlarını kapsayan sistemin bütünü, *somatik cinsiyet*; biyolojik cinsiyete bağlı olarak bedenin şekillenmesi, örneğin erkeğin vücudunun kıllanması, kadının göğüslerinin çıkması, regl olması vs., *psikolojik cinsiyet*; bu ise biyolojik cinsiyetten bağımsız olarak kişinin kendisini cinsiyet yönünden tanımlama biçimini yani cinsel kimliğini, *toplumsal cinsiyet* ise roller bütününe ifade eder. yani aslında toplumsal cinsiyet biyolojik cinsiyete ilişkin bir algılama biçimidir.

Kabaca toplumsal cinsiyet erkek ve kadın cinsiyetine yönelik toplumsalca belirlenmiş ve kültür içinde gelenekler ve göreneklerle öğrenilmiş ve kabul edilmiş, beklentileri karşılayan davranış ve roller bütünüdür diyebiliriz. Kadın ve erkeğin salt biyolojik cinsiyetinin ondan beklenen tüm sosyal davranışları belirlediği varsayımı üzerine yapılan toplumsal cinsiyetin öğrenilmesi toplum içinde çok çeşitli yollarla olur.

Toplumsal cinsiyete ilişkin önemli çatışma alanlarından birisi iktidar ilişkileridir. Gerek aile içerisinde gerekse iş yaşamında güç ilişkileri erkeğin kadın üzerindeki tahakkümünü belirgin bir şekilde ortaya koyar. Aile içerisinde karar verici konumda olan erkek bu gücün elinden gittiğini düşündüğü anda saldırganlaşmaya başlamaktadır. Ülkemizdeki kadın cinayetlerinin nedenlerinden birisi de bu gücü kaybeden erkeğin kendi gücünü yeniden inşa etme çabasıdır. Çoğu işyerinde aynı işi yapan kadınlarla aynı işi yapan erkeklerin arasında gerek ücret gerekse çalışma koşulları arasında belirgin farklar vardır. Meslek seçiminde belirginleşen toplumsal cinsiyet algısı kadınlara daha naif ve kırılğan olduklarını anlatan meslekleri önerir. Anaokulu ve kreş öğretmenliği, hemşirelik ve ebelik veya hosteslik kadınlar için önerilse de okul müdürlüğü ya da doktorluk ya da başhekimlik ya da pilotluk genelde erkekler içindir. Güç ve karar verme daima erkeğindir.

Bu güç ilişkileri her zaman salt gücün kabaca kullanımına ilişkin eylemleri içermez. Aynı zamanda gücün görselliği üzerine de şekillenir. Pilot hostes ayrımı böyledir. Size uçak yolculuğunuzda hizmeti yapacak olan güzel kıyafetler içindeki kadındır ve fakat sizi yere sağ salim indirecek olan erkektir. Yani yolcuğunuzu şenlendirecek olan kadın ama hayatınızı teslim ettiğiniz erkektir.

Kadının görünen ya da izlenen olması binlerce yıldan bu yana gelen bir bakış açısıdır. Ortaçağın ya da rönesansın en ünlü ressamı erkektir. Ve çoğu zaman resimlerin nesnelere kadındır. Günümüzde reklam billboardlarını da çoğu yerde kadına ilişkin görseller süslemektedir.

İlk olarak aile içinde, çocuğun davranışlarını belirleyen aile içi iliş-

kiler, çocuk büyüdükçe akrabalık ve arkadaşlık ilişkileri içerisinde daha da yerleşmeye başlar. Bu süreçte çocuğun kıyafetinden, kıyafetinde kullanılan renklerden, oyuncak seçiminden izlediği çizgi filmlere ve dinlediği masallara kadar çok çeşitli yollarla çocuğa nasıl davranması ve nasıl olması gerektiğine ilişkin bilgiler aktarılır. Bu süreçte çocuk erkek ve kadın biyolojik cinsiyetinden bağımsız olarak kadınlaşır ve erkekleşir.

Toplumsal cinsiyet çalışmalarının geçirdiği aşamalara dayanarak kadın ve erkek arasındaki farklılıkların temelini ararken zihinlerde ortaya çıkan ilk ayrımın, doğal özelliklerle toplumun öğrettiği tutum ve davranışlar olduğu söylenebilir. Toplumsal cinsiyet çalışmalarının, bugün gelinen noktada iki yoldan birini seçmek yerine, sorunun yanıtını üç bileşene dayanarak verdiği de kabul edilebilir. Biyolojik farklılıkların muhakkak ki bir payı vardır ancak biyolojik farklılıklarla açıklanamayacak toplumsal cinsiyet rolleri de mevcuttur ki bunlar toplum tarafından bireyin şartlandırılmasıyla yaşatılmaktadır. Üçüncü olarak da hukuktan eğitime kadar toplumsal dinamikler üzerinde etkiye sahip tüm alanlar toplumsal cinsiyetin tanımlanmasında ve tanımın tüm topluma benimsetilmesinde katkı sahibidir. Son yaklaşımda vurgulanması gereken nokta toplumsal cinsiyetin sadece birey üzerinde değil tüm toplum üzerinde etkili olduğudur. Yani toplumsal cinsiyet tanımı sadece bireyleri değil toplumsal yapıyı etkilemektedir(Kılıçaslan-Işık, 2016, s7-8).

Buradan anlaşılacağı üzere toplumsal cinsiyetin öğrenilmesi ve kabulü çok karmaşık süreçleri içerir. Bu meseleyi salt aile ve kültürel beklentilere indirgemek sürecin sosyal ve siyasal sistemin sürdürülmesini meşrulaştırması gerçeğinin göz ardı edilmesini sağlayacaktır. Aile içi iktidar ilişkilerinin kabulü yani erkeğin kadın ve çocuklar üzerindeki tahakkümünü ve yine kadının çocuklar üzerindeki tahakkümünü meşru kılmak siyasal ve ekonomik iktidar ilişkilerinin kabulünü de meşrulaştıracaktır. Aile içerisindeki babanın gücünün diğer tüm bireyler üzerindeki etkisi siyasal iktidarın tüm toplum üzerindeki etkisinin ilk anlaşıldığı ve kabul edildiği alan olacaktır. Hollywood filmlerinin veya Türk dizilerinin bir çoğunda duyduğumuz “aile her şeydir” repliği bundan geliyor olsa gerek.

Bachofen’in 1861’de yazdığı “Ana Hukuku” kitabında ailenin oluşumuna ilişkin söylediği(aktaran Engels, 2000, s.16) ;

- 1- insanlık başlangıçta kuralsız cinsel ilişki yaşamıştır. Ki bu heterizmdir.
- 2- Böyle bir ilişki her türlü babalığı reddeder.
- 3- Bunun sonucunda genç kuşağın yegane ebeveyni anneye çok büyük bir saygı vardır.

4- Kadının yalnız bir erkeğe ait olduğu monogamiye geçiş çok eski bir dinsel buyruğun çiğnenmesi(erkeklerin kadın üzerindeki geleneksel hakkının çiğnenmesi) anlamına geliyordu.

Yani heterizmden monogamiye geçiş, raslantısallıktan ilişkiden ailenin kurulumuna giden süreçti. Ki ailenin kurulması ya da babanın aileye katılması yani egemenliği eline geçirmesi, mimariyle ve üretim araçlarının gelişimiyle de ilişkiliydi. Bu da bizi yerleşik hayata geçiş ve tarım toplumuna yani artık üretim dönemine götürür. Biriken mamülün yönetimi, geleceğe aktarılma fikri ilk yönetsel eylemlerdir. İşte ailenin oluşumu, iktidar paylaşımının erkeğe geçişiyle başlamıştır denilebilir.

Genel olarak erkekler, mevcut toplumsal yapıda avantajlı durumdadırlar, heteroseksüel erkekler öbürlerine göre çok daha fazla avantajlıdır(-Connel,2019, s.13). Ve fakat siyasal iktidar ve erkek, toplumsal cinsiyet normlarının doğal süreçlermiş gibi kabulünün kendi güçlerinin kabulünün farkındadırlar. Fakat toplumsal cinsiyet beraberinde çok büyük bir eşitsizliği de beraberinde getirir. Bu eşitsizlik çok büyük oranda kadınlar ve kız çocukları aleyhindedir. Bu eşitsizliğin giderilmesi ancak toplumsal cinsiyete ilişkin algıların değişmesiyle olabilecektir. Bu ise sadece kültürel ve toplumsal öğrenmeyle değil, eğitim öğretim ve kanunlar yoluyla da gerçekleştirilebilir.

Toplumsal cinsiyetin en etkili şekilde benimsetilmesi, toplumsal ve kültürel öğrenmenin yanında kitle iletişim araçlarıyla da olur. En başta haberler olmak üzere, sinem televizyon programları ve diziler, video klipler, kitaplar, romanlar, masallar ve çizgi filmler kitle iletişim araçlarında toplumsal cinsiyetin sıklıkla benimsetildiği yerler olmaktadır. Bunların dışında toplumsal cinsiyete ilişkin imgelerin en sık yer aldığı alanlardan birisi de reklamlardır.

Reklamda Toplumsal Cinsiyet ve Femvertising Reklamlar

Reklamlar bir ürünün, onu kullananlara faydalarının en doğrudan anlatıldığı iletişim tekniğidir diyebiliriz. Reklamın amacı bir ürün ya da hizmeti en kısa sürede sattırmaktır. Büyük bütçeleri gerektiren reklamlar, en kısa zamanı ve yeri satın alarak hedef kitlelerine mesajlarını doğrudan vermek zorundadırlar. Bu nedenle reklamlarda her zaman en çarpıcı unsurlar kullanılmaktadır.

Reklamda korku , haz ve spor unsurlarıyla birlikte en çok kullanılan unsurlardan birisi de cinselliktir. Burada cinsellik genellikle gösteren ve gösteren üzerinde hakimiyet kuran arasındaki ilişki üzerinedir. Yani reklam, X ürününü kullanırsan en iyi bacaklar sende olacak ve en yakışıklı erkeği sen elde edeceksin. Burada ürünün fizyolojik faydasından bahsetmenin herhangi bir sakıncası olmamakla beraber. Cinselliğin kullanıldığı

çoğu reklamda olduğu gibi aslında toplumsal cinsiyetin kullanıldığının anlaşılmasıdır. Yani bir prezervatif reklamında cinsel içeriklerin kullanılmasının ya da cinsel hazzın vurgulanmasının herhangi yanlış bir tarafı olamaz. Ama eğer ürün cinsel bir haz sağlamıyorsa bu toplumsal cinsiyetin bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

-Dolaşım için Dulàc Bacak Kremi, Soğutma Etkisi Şişmiş Bacaklar ve Ayak Bilekleri ve Ayaklar için At Kestane Kremi, Örümcek Damarları - Rahatlatıcı Bacak Kremi(reklamın Türkçe mesajı)

Görüldüğü gibi damar açıcı faydası olduğuna ilişkin bir krem reklamında bile kadın bacağı en pürüzsüz haliyle gösterilmektedir. Burada amaçlanan güzel bacağına sahip olmak için ürünün tüketilmesinin tüketiciye benimsetilmesi. Fakat asıl soru güzel bacağı kime göstereceğiz? İşte bu noktada erkeğin fiziksel ve ruhsal hazzının ögesi olarak kadın bedeni ya da bedenin bir parçası, kadının erkeğe sunacağı bir armağan olarak yeniden yaratılacaktır. O halde erkek hazzının görsel nesnesi kadının kendi bedeni üzerindeki hakimiyeti de ortadan kalmaktadır. Kadının arzu nesnesi olması onun bu yönlü reklamlarda kullanılabileceğinin yakın zamanda ortaya

çıktığı yanılsaması çıkmaz bu sonuçtan. Aksine erkek hazzının kadın imgesi ve onun bedeni üzerindeki hakimiyeti tarih boyunca varolagelmış bir durumdur.

Tarihte her zaman kadın sunulan ve izlenen olmuştur. Kadın bedeni üzerine yapılan ortaçağ ve Rönesans tablolarında da bu böyledir. Osmanlı Saray'ında rakeden kadınlarda da böyledir. Burada kadının kendini izleyen üzerindeki voyörist bakışı, onun kendi bedeni üzerinde hakim olduğunu göstermez. Fakat bu onun toplumsal cinsiyetin kendisine öğrettiği çaresizliği aşmaya ilişkin yöntemler geliştirdiğini gösterir.

Berger Görme Biçimleri kitabında “ ... kadının varlığıysa, onun kendine karşı olan tutumunu gösterir; o kadına karşı nelerin yapıp nelerin yapılamayacağını belirler. Kadının varlığı hareketlerinde, sesinde, fikirlerinde, yüz ifadelerinde, giysilerinde, seçtiği çevrelerde, zevklerinde ortaya çıkar. Gerçekten de kadın kendi varlığına katkıda bulunmayan hiçbir şey yapmaz. Varlığı, kadının kişiliğiyle öylesine iç içedir ki erkekler bunu bedenden çıkan bir tütsü, bir koku, bir sıcaklık olarak algırlar. Kadın doğmak, erkeklerin mülkiyetinde olan, özel çevrelenmiş bir yerde doğmak demektir. Kadınların toplumsal kişilikleri, böylesine sınırlı, böylesine koşullandırılmış bir yerde yaşayabilme ustalıklarından dolayı gelişmiştir. Ne var ki bu, kadının öz kişiliğinin ikiye bölünmesi pahasına olmuştur. Kadın hiç durmadan kendisini seyretmek zorundadır. Hemen her zaman kendi imgesiyle dolaşır. Bir odada yürürken ya da babasının ölüsünün başucunda ağlarken bile ister istemez kendi kendisini yürürken ya da ağlarken görür. kına gecelerinde kadınların ağlama ritüelleri buna iyi bir örnek olabilir. çocukluğunun ilk yıllarında itibaren hep kendi kendisini gözlemesi, bunun gerekli olduğu öğretilmiştir ona. Böylece kadın içindeki gözleyen ve gözlenen kişilikleri, kadın olarak onun kimliğini oluşturan ama birbirinden ayrı iki öge olarak görmeye başlar. Kadın, olduğu ve yaptığı her şeyi gözlemek zorundadır. Erkekler nasıl görüldüğü onun yaşamında başarı sayılan şey açısından son derece önemlidir. Kendi varlığını algılayışı, kendisi olarak bir başkası tarafından beğenilme duygusuyla tamamlanır(Berger,2014, s.45-46) diyerek, kadının arzu nesnesi olarak erkek tarafından beğenilmesinin, onun toplumsal hayattaki en büyük başarılarından birisi olduğunun kadınlara toplum tarafından öğretildiğini anlatır. Diğer bir başarısı da yine erkeğe çocuk vermek olagelmıştır.

Kadının bu denli toplumsal kabulü onun tüketicilere en kestirmeden ulaşılabilen reklam metinlerine ya da görsellerine de bu yönüyle girmesini sağlamıştır. Bugün neredeyse bütün reklam filmlerinde kadın, ya erkeğin ödülü, ya erkeğe en iyi bedeni sunan ya çocuklarına en iyi bakan ya da ona en iyi yemekleri yapan olarak gösterilmektedir.

Toplumsal yaşamda kadın ve erkeğin nasıl davranması gerektiği, nasıl

olması gerektiği, nasıl çalışması gerektiği reklamlarda oldukça çok kullanılan toplumsal cinsiyete ilişkin mesajlardır. Erkekler için kullanılan “Adam olmak” metaforu birçok reklamda kullanılmaktadır. Kadın en iyi anne, en iyi eş, en iyi aşçı ve en iyi temizlikçidir reklamlarda. Erkeğe “benim babam Toyota gibi adam” derken kadına “anne eli değmiş gibi” denmektedir. Şoför koltuğunda erkek otururken, Ayşe Teyze’ye çamaşırları için derdini anlatan kadındır. Reklamın bunu yaparken en doğal olan şey olarak sunması, toplumun mesajları kabulünün kendiliğinden gerçekleşmesini sağlar. Böyle bir gerçekleşme kadının, toplumun kendisine gösterdiği kadınlığa ilişkin olma halinin farkına varmaması sonucunu doğurur ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kabulünün en tehlikeli halidir bu. Çünkü onun dışındakinin hayalini dahi kurabilecek deneyimden ve bilgiden yoksundur kadın. Ve öyle de olur. Artık kocasının eşi, çocuklarının annesi, iktidarın kendini ilk olarak inşa ettiği aileyi yapan dişi kuş, reklamlarda tüketilen nesne olmanın yanında, reklamda tüketilmesi istenen ürünü tüketen kadın da olmuştur.

Tüm bu duruma karşın son yıllarda gerek ülkemizde gerekse yurtdışında özellikle akademik çevrelerde toplumsal cinsiyet üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Akademik çevrelerde başlayan bu hareketler-kimi zaman feminizm etkisinde- toplumda toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ilişkin farkındalık oluşmasını sağlamıştır. Özellikle kültür sanat çevrelerinde ve iletişim sektöründe bu durum önemli bir toplumsal mesele olarak irdelenmektedir. Kimi zaman medya metinlerinde toplumsal şiddet eşitsizliği doğrudan işlenirken, kimi zaman bu eşitsizliğe karşı önermeler yer almaktadır.

İşte kadının toplumsal hayattaki rolünün değişmesi, medya metinlerinde kadınlık algısının değişmesine hatta kimi zaman yok olmasına neden olmuştur. Yıllar önce Türkçe Rock Müzik yapan Özlem Tekin’in dağları deldim şarkısı bir femüzik(fe music) şarkı olarak, dönemin sosyo kültürel yaşamında önemli bir girişimdir. Şarkı içerisinde bolca cinsiyetçi öge barındırır da özellikle nakarat kısmının büyük bölümü aşk duygusunda bile kadının erkek ile var olduğu savına karşı çıkmaktadır. Özellikle nakarat kısmını şarkının bağlamından ayrı ele aldığımızda- ki kıta bölümleri rap müzik tarzında olması, melodik yapısının olmaması, şarkıların nakarat kısımları şarkının bütününe göre daha çok söylenmesi ve daha akılda kalıcı olması düşünüldüğünde- bu durum bir başkaldırı hali olarak daha ön plana çıkar.

Toplumsal cinsiyete yönelik bakış açılarının değişmesi kendisini iletişim alanında da göstermektedir. Tv programları, diziler sinema, haberler vs. artık üretilirken ve sunulurken kadın ve erkeğin hayattaki konumlarını daha eşit yansıtmaya çalışmaktadır. Burada toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin iletişim sektöründe olmadığını söylemek çok büyük hata olur. Fakat şu

bir gerçek ki bu farkındalık hali daha görünür olmaya başladı. En azından sektör oyuncularının(karar verici ve uygulayıcı anlamında), bu yapılarda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin meşrulaştırılmasına ilişkin bir mesaj verdiklerinde tepki toplayacaklarının farkın oldukları görülmektedir.

Son yıllarda toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı- ya da onu vurgulayan- yapılara özellikle reklamlarda da sıkça rastlanmaktadır. Bu tür reklamların yapılmasının bir nedeni kadının toplumsal hayattaki gücünün daha anlaşılır hale gelmesi kabul edilebilir bir yaklaşım olacaktır.

Reklamı, bir ürün ve hizmetin kitle iletişim araçlarında bedel ödeyerek tanıtımının yapılması olarak adlandırabiliriz. Elden ve Topsümer ise reklama tüketici gözüyle yaklaşmış(2015, s.14); Tüketici gözüyle reklam ise; pazarda kendi ihtiyaçlarına cevap veren binlerce ürün arasından kendi yararına en uygun ve rasyonel bir seçim yapmasına bir araç olduğu gibi, çeşitli mal ve hizmetleri tanıtan, bu mal ve hizmetleri nereden nasıl ve ne fiyatla sağlayabileceğini ve ne şekilde kullanacağını tanımlayan, günümüz yaşam biçiminde zaman açısından tüketiciye yardımcı bir yapıdadır, diyerek reklamın tüketici ile alıcı marka arasında karşılıklı faydasına da değinmiştir. Bu yanıla reklam, markalarla tüketiciler arasında karşılıklı bir iletişim sürecinin olduğunu göstermektedir. Bu karşılıklılığın dengesi çoğu zaman çok büyük oranda marka lehine olsa da elde edilecek faydayı göz önüne aldığımızda tüketicilerin de süreçte etkileri vardır.

Peltekoğlu Kavram ve Kuramlarıyla Reklam adlı kitabında(2010,s.2), *...bir ürün ya da marka arasındaki etkileşime bakıldığında reklamın, mevcut tüketicilerin daha çok tüketime yönlendirilmesi ve marka bağımlılığının yaratılması, marka ya da ürünün tüketmeyenlerin ise mevcut tüketiciler arasına katılması çabaları üzerine yoğunlaştığını* söyleyerek, aslında reklamın iki temel amacından bahsetmektedir. Birinci amaç satış amacıdır ki bu ise en kısa sürede en çok satışı yani en çok karı elde etmektir. İkinci amaç ise markaya bağımlılık yaratmak yani tüketimi sürekli hale getirmektir. İşte ilişkinin bu tarafı daha dengesizdir.

Yukarıda, reklamlarda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin vurgulanmasının nedenlerinden biri olarak söylediğim, kadının toplumsal hayattaki gücünün daha anlaşılır hale gelmesi, reklam verenler tarafından tehlikeli bir manipülasyonla bir yanılısamaya dönüştürülmektedir. Yani diğer bir neden olarak kadının bu gücünün daha iyi bir tüketici olması nedeniyle mi vurgulandığı sorgulanmalıdır. Daha güçlü kadın daha iyi bir tüketici mi olacaktır. Erkeğin tahakkümünden çıkma mücadelesi veren kadın- ki bizzat reklamlar bunu destekler- markaların esiri haline mi dönüştürülmek istenmektedir.

Reklamlarda markaya yönelik tutumların olumlu olmasını sağlama çabalarının en önemlilerinden bir tanesi tüketiciyi markaya karşı motive

etmektedir. İçgörü(insight) bu motivasyonun yaratılmasında önemli bir etkene sahiptir. Bu içgörüyü seslenmenin en önemli koşulu ise yaşanmışlıklara odaklanmaktan geçer. Reklamcıların kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliğini vurguladıkları ve buradan çıkış yolunu gösterdikleri reklamlar bu içgörüyü seslenmektedir.

Femvertising reklamlar, işte bu toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin edilgen mağdur tarafı olan kadınların bu durumdan kurtulmak için başkaldırılarına odaklanmaktadır. Kadınlar artık erkek hikmetinden çıkmışlardır ya da çıkacaklardır. Kadınlar daha güçlüdürler artık bu reklamlarda. Son yıllarda kadının bu gücünün gösterildiği çok sayıda reklam oynatılmaktadır. *Kadınları basmakalıp bir şekilde sergileyen çok sayıda mesaj veren reklamlardan, kadınların varlığına odaklanan bir pozitif mesaj veren reklamlara yöneliş oldu. Modern kadınların ekonomik ve politik gücü önceki on yıllardan daha fazla olduğundan reklamcılık, mesajlarını bu değişen demografiye göre ayarladı. Böylece, evcilleştirilmiş ve/veya nesneleştirilmiş kadınları tasvir eden reklamlarda bağımsız, kendine güvenen ve özgürleşmiş, dolayısıyla yetkilendirilmiş kadınlara doğru bir kayma görüldü(Drake,2017, s.593-594).*

Dove markası femvertising akımında öncü sayılmaktadır. Firma 'gerçek güzellik' sloganıyla her yaştan ve fiziksel özellikten kadınların yer aldığı bir film çekmiştir. Kadınların bu zamana kadar reklamlarda temsil edilmeyen taraflarını ortaya çıkaran ve toplumca ideal olarak görülmeyen kadınlarla bir reklam filmi çekmiştir. Dove ile açılan bu yoldan sonra birçok firma kadınların gücünü vurgulayan ve tabuları yıkan reklamlar yaparak markalarını güçlendirmeye çalışmıştır. Nike 2012 yılında 'voice' reklamıyla başarılı kadınların sesi olan bir reklam kampanyası yürütürken; 2017 yılında 'bizi böyle bilin' sloganıyla sporcu ve sanatçı kadınları bir araya getirerek kadınların kalıplara sokulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Reklamda kadınları tanımlarken sık sık kullanılan 'Kadınlar çiçektir, kadınlar güzeldir, kadının ellinin hamuru, kadınların altın ve mücevher kullanımı' gibi kullanımları eleştirel bir yaklaşım söz konusudur(Tor Kadioğlu, 2021, s.5314).

Benzer şekilde aynı sektörün diğer bir oyuncusu Elidor son dönemlerde sıklıkla toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kadınlar üzerindeki etkisine dikkat çeken, kadının gücüne ve yapabileceklerine odaklanan femvertising reklamlar yapmaktadır. Dove'un "Gerçek Güzellik" temalı reklamının etkisinin bu sektör için önemli olduğunu vurgulamak gerekir.

Elidor Femvertising Reklamları Üzerine Bir Değerlendirme

Bu çalışma Elidor markasının kadının gücünü vurgulayan femvertising reklamlarına odaklanmaktadır.

Amaç

Çalışmanın ana amacı femvertising reklamlarda sunulan kadın imgesinin nasıl konumlandırıldığını ortaya koymaktır. Böylece reklamlarla amaçlanan imaja ilişkin verilerin reklamda yer alıp almadığı değerlendirilebilecektir. Her reklamın ticari ve iletişimsel hedefi mutlaka vardır. Bu çalışma iletişimsel hedefe uygun anlamlar içeren görsel ve metinsel içeriklerin reklamda yer alıp almadığını tespit etmeye odaklanmaktadır.

Yöntem

Çalışmada markanın Elidor'un iki reklam filmi göstergebilimsel çözümleme yöntemiyle incelenecektir. Göstergebilimsel çözümleme, anlamın çözülmesine ilişkin verileri sunar. Anlamın çözülmesi ise aslında metin içerisinde yer alan anlamlar arasındaki ilişki süreçlerinin ortaya koyduğu tüm yeni anlamları kapsar. Görsel olanın dilsel olanla anlaşılmasını çözmeye çalışır göstergebilimsel analiz.

Göstergebilim, anlamın nasıl yaratıldığı ve metinlere nasıl aktarıldığıyla ilgilenir. Metinlerde bulunan göstergeler ve bu göstergeleri oluşturan gösteren/gösterilen bağlantıları üzerinde çalışır. Dil, sözcüklerin nasıl kullanılacağı üzerine toplumsal kurum, konuşma ise dile dayalı bireysel bir eylemdir. Metinlerin de konuşma gibi belli gramerleri vardır. Göstergelerin anlaşılabilmesi için kodlar üzerinden uzlaşmalar gereklidir(Türkoğlu, 2004, s.26-27).

Göstergebilimsel analizde, düz anlam, yan anlam, düzdeğişmece ve eğretileme ilişkisini çözebilmek metine ilişkin anlamlandırmayı daha doğru okumayı sağlayacaktır. Çünkü metinler kodlarla inşa edilir. Kodların içerisindeki alt metinler, içgörü ile ne kadar yakın bağlar kurabilirse motivasyon sağlanmış olur. o halde göstergebilimsel analizde kodlarla gösterilen ilişkilerin anlamlarına odaklanmak çözümlemeyi olağan kılacaktır.

Çalışmada, femvertising reklamlarda yalnızca kadın imgesinin nasıl konumlandırıldığı değil, bu konumlandırmanın kadının toplumsal hayatındaki yerine ilişkin toplumsal cinsiyet temelli sorgulama da yapılacaktır. Bundan kasıt yalnızca femvertising reklamlardaki kadın imgesinin gücüne yönelik bir çözümleme değil aynı zamanda eleştirel bir okuma yapılmaya çalışılacağıdır.

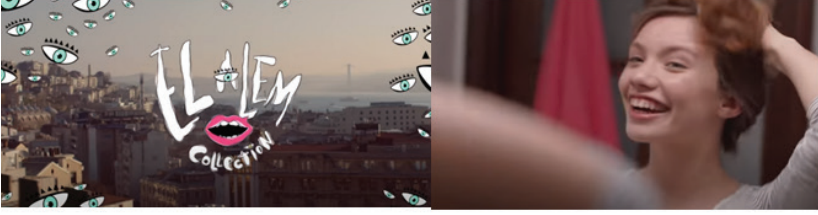
Elalem Ne Der Reklam Filmi

2018 yılı 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü öncesinde yayımlanan Manajans imzalı reklam filminin yapımını ise PToT Film üstlenmiştir. Filmin yönetmenliğini ise daha önce Red Cross, Amnesty International, Converse gibi markalara hizmet vermiş olan Henry Scholfield üstlenmiştir(<https://www.campaigntr.com>). Çalışmada kullanılan görseller youtube

üzerinde gösterilen reklam filminden alınmıştır.

8 Mart öncesi yayımlanması itibariyle toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve kadın hakları ve kadının toplumsal ve bireysel gücüne odaklanmış olan reklamın ana konusu kültürümüzde yaygın olan mahalle baskısı meselesidir. Reklamda beş ana karakter vardır. Filmde arkada fonda Cindy Lau-per'ın efsanevi şarkısı Girls Just Want To Have Fun çalmaktadır. Bu şarkı döneminin önemli şarkılarından birisi olmuştur.

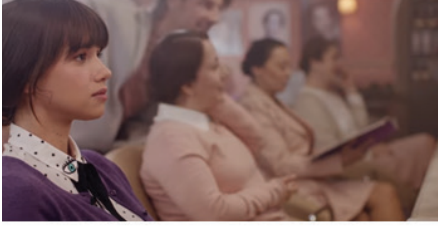
İlk sahnede İstanbul manzarası eşliğinde ekranı kaplamış olan gözler yer almaktadır. Bu göz imajı film boyunca sürekli olarak çeşitli objelerin üzerinde yer almaktadır. Göz simgesinin sürekli çeşitli nesnelere üzerinde yer alması, kadınların sürekli gözlem altında tutulduklarını göstermektedir. Zaten film boyunca sürekli işlenen bir mesajdır bu. Devamında ise banyoda eğlenerek makyaj yapan genç bir kadın belirir. Genç kadının üzerinde ve banyodaki çeşitli yerlerde sürekli göz imajı bulunmaktadır. Kadın kapının çalmasıyla irkilir. Kapının çalması, ayna karşısındaki kadına uyarıdır aslında. Kendi başına kendini yaşayan kadın bu alarm ile ayna karşısında olması gereken kişiye dönüşür hemen. Arkasından genç kadın banyodan çıkarken erkek kardeşinin bakışlarından sıyrılarak, dışarı çıkacaktır. Ama beli açık olan kıyafetinden ötürü, az önce erkek kardeşinden kurtulan genç kadın kendisi üzerinde hikmeti olan diğer erkeğin yani esas gücün ya da babanın kontrolünden geçmek zorundadır. Üzerine giydiği uzun kollu tişörtün fermuarını kapatınca o sırada manşetinde elalem ne der yazan(bu ayrıntı ise çevre baskısının ebeveynler üzerinde de olduğunu gösterir) gazetesini okuyan babasının memnuniyeti yüzüne yansır ki genç kadın tüm bu süreçte oldukça memnuniyetsizdir. Devam sahnesinde kadın yolda yürürken komşuların ve çevredekilerin bakışları sürekli genç kadının üzerindedir.

Sonrasında ikinci karakter çıkar sahneye, yol kenarında bekleyen bir grup arasında(muhtemelen yaya geçidi) saçında bere olan ve telefonuyla uğraşan kadın yanındaki kişinin taciz eden bakışlarıyla yakasını düzeltir çünkü boynunda bir dövme vardır ve dövme saklamaya çalışır. Bu arada kadının parmağındaki yüzük evli olduğunu gösterir ve bu da tacizin evli ya da bekar ayırmadığını anlatır. Kadının gömleğinin yakasında göz işareti vardır. Ve elalem yazar dudak figürüyle. Bu elalem yazısı(dudakla birlikte) ve göz figürü reklamın tüm aşamalarında bir çok objede vardır. Bu bize gözetleme mekanizmasının sadece çevrenin kadınları gerçek gözleriyle izlemesiyle değil, aynı zamanda gerek kıyafet, gerek makyaj gerekse saç ile kadının sürekli kendini kontrol etmek zorunda olduğunu gösterir. Yani toplum bize şunu der; her an seni gözetim altında tutamayabiliriz fakat sen bizim adımıza her hareketinde kendini gözetlemek zorundasın. Zaten kültürle ve fark etmeden kadınlık rollerini öğrenen kadın en iyi gözetleyicidir burada. Kadının bu kadınlık rollerini fark etmeden öğrenmesi en tehlikelidir aslında.

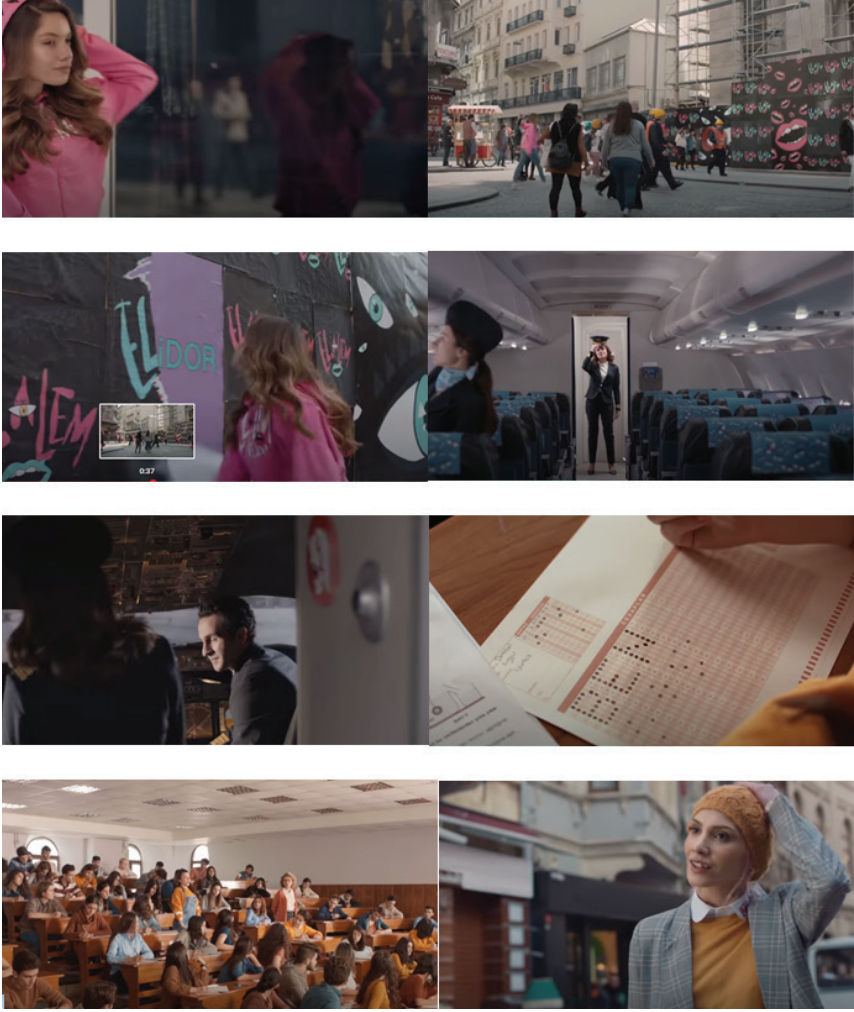
Üçüncü karakter çıkar sahneye. Kuaförde saçını topuz yaptıran kadın oldukça mutsuzdur. Gömleğinin yakasında ve tokasında görürüz elalemin gözünü. Sonra dördüncü karakter görünün. Bir üniversite amfisinde tepe görüntüsü optik formları dolduran öğrencileri gösterir. Ve optik formlarda elalem kodlanmıştır ki erkek öğrencilerin formlarında da bu görülür. Buradan kadınların ve erkeklerin üniversite bölümü seçerken bile kadınlık ve erkeklik rollerine göre bölüm okumaları gerektiğini söylemektedir. Mühendislik bölümlerinde kadın öğrenci sayısının az olması ya da hemşirelik bölümünde erkek öğrencilerin az olması bundandır. Burada da yine genç kadın bir öğrenci oldukça sıkılmış vaziyette etrafına bakar. Çünkü tüm sınıfın kalem oynatışı bile aynı andadır. Yani herkes bu toplumun değerlerinin ürettiği bir parçayken aynı zamanda bu dayatmaları üreten toplumun da bir parçasıdır. Beşinci karakterin çıkmasıysa havaalanında park etmiş uçakların tepeden görüntüsüyle olur. uçak içerisinde kokpite doğru özgüvenle yürüyen kadın kokpitin kapısının yüzüne kapatılmasıyla kendisine gelir ve özgüveni yerle bir olmuştur. Kapının kapanması kim olması gerektiğini hatırlatır kadına. Kapının üzerinde ise kadından pilot olmaz yazısı belirir. Toplumsal kalıp yargıların kimin hangi mesleği yapıp yapamayacağını göstermesi anlatılır burada.

Reklamın bu bölümüne kadar Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kadın üzerinde nasıl gerçekleştiğine ilişkin bazı veriler bulunmaktadır. Yani toplumsal baskının kadına kadınlık rollerini nasıl öğrettiğine ve kadının bunun karşısındaki çaresizliğine ilişkin bazı örnekler sunulmuştur. İkinci bölüm ise bunun tersidir artık kadın güçlenecektir ve tüm durumu tersine çevirmelidir.

Filmin devamında birinci karakter olan genç kadın bir mağazanın önünden geçerken kendisine bakar ve bir anda kim olması gerektiğini değil kim olduğunu hatırlar. Burada şarkının daha ritmik olan nakarat bölümü(-girls just want to have fun) yüksek sesle devam eder. Büyük bir özgüvenle, tüm o benliğini çürüten toplumsal baskıları yırtarcasına tişörtünün şapkasını arkaya doğru atar ve meydana bir yere doğru yürümeye hatta koşmaya başlar. Kameranın geniş açısında bir inşaat önünde levhaların üzerinde el alem ne der yazısı dudak ve göz figürlerinin yer aldığı afişler bulunmaktadır. Bir tanesini yırtar ve arkasına dönerek çevresinde kendisini izleyenleri izler bir şey hatırlatmak ister gibi. Devamında ise kadın pilot kafasına pilot şapkasını geçirir kokpitin kapısını açar birinci pilot koltuğuna yönelir ve erkek olan ikinci pilot mahcup bir bakışla gülümser. Sonrasında sınavda olan öğrencinin kağıdında el alem yazısı silinmiştir ve yalnızca “ben” yazısı görünür. Kadın öğrenci ayağa kalkar birden ve tüm diğer öğrenciler ona bakar. Burada “Ölü Ozanlar Derneği” filmine bir atıf vardır sanki. O filmde de öğrenciler otoriteye sınıfta ayağa kalkarak karşı gelmişlerdir. Devamında kamera afiş sahnesine döner. Genç kadın hala çevreyi seyretmektedir. Birden ikinci karakter kafasındaki bereyi çıkartır ve afişlere doğru koşmaya başlar. Kadının saçının renginin pembe tonlarında olduğunu anlarız burada. Onu da saklamıştır. Bir anda bir çok kişi o yöne koşar ve herkes afişleri yırtmaya başlar.

Bu bölümde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ve onun yarattığı baskıya karşı kadının direnme gücünü ve başkaldırışını izleriz. Artık kadın kendine gelmiştir ve tüm bu kalıpları yıkmak üzeredir. Bunun koşulu ise hep birlikte davranmaktır. Kadınlar afişleri yırtarken bir kısım insan onları seyreder. Ve o anda bir minibüsün arka penceresinden “aaa” diyerek bakan beş küçük kız çocuğu görünür. Gelecek onlardır ve onlar ne görürlerse öyle yaşayacaklardır.

Reklamın son bölümünde ise artık kendi hayatını yaşayan kendi kararlarını veren ve tüm baskıları yıkmış özgür kadınlar yer almaktadır. Tren seyahati yapan ve trende dans eden kadınlar, çatıda dans eden teyzeler, sokakta saçlarını sallayarak dans eden kadınlar, günün değişik saatlerinde yollarda dans eden kadınlar, bir kafe ya da barda bir şeyler içerken onların çalmasıyla bu saati içeceğin içine atarak dönüş zamanını da kendisinin belirlediğini söyleyen kadınlar(saatte el alem yazar yine) ve belki sabaha doğru vaktinde iki genç kadın deniz kenarında dans ederken İstanbul manzarasıyla biter reklam filmi. El alem ne derse desin biz böyle yaşarız sloganıyla ve Elidor yazısıyla son bulur reklam. Kadının hayatını kendi eline aldığı ve çevre baskısını yıktığını gösteren bu bölüm son dönemde femvertising reklamlarda sıklıkla karşılaşılan temaları içermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Femvertising reklamlar son yıllarda kadınların toplumsal hayattaki eşitsiz yerini sorgulayan ve bu eşitsizliği ortadan kaldırmaya yönelik reklamlara göze çarpar. Femvertising reklamlarda genel olarak yukarıdaki reklam analizindeki gibi üç temel tema yer alır. Birincisi ortada toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklı bir veya birden çok sorun vardır. Bu sorunlar ortaya konur ve bunlara çözüm olabilecek unsurlar desteklenmeye çalışılır. Kimi zaman kanun yapıcılara, kimi zaman erkeklere, kimi zaman sivil toplum kuruluşlarına ya da eğitim kurumlarına ya da kadının kendisine çağrıdır bu. Yukarıdaki reklamda bu unsur beş karakter üzerinden oldukça fazla işlenmiştir. Türkiye’de hatta dünyada belki benzer hikayeleri yaşamayan kadın yoktur. Yukarıdaki reklamda sorunu çözecek olan kadının kendisidir ve reklam kadına seslenmiştir.

Bu tür reklamlarda yer alan diğer bir tema da kadının gücünün gösterilmesidir. Burada genellikle bir sorunun üstesinden gelen kadın vardır. Çocuk da yaparım kariyer de mottosu bunun örneğidir. İncelediğimiz reklamda kadının gücünü gösteren bir çok unsur bulunmaktadır.

Yine femvertising reklamlarda yer alan diğer bir tema ise kadının aslında herkes gibi bir insan olduğu vurgusudur. Yemek yerken araba sürer-

ken ya da dışarıda içki içerken bir kadın olarak değil bir insan olarak bunları yaptıdır. İncelediğimiz reklamın son bölümünde yine bu unsurlara yer verilmiştir.

Bu reklam kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan sorunlarını dile getirmede, bu sorunları aşmada kadının gücünü göstermede ve bunun normalleştirilmesini anlatmada iyi niyetli bir reklam gibi görünmektedir. Yalnız bir herhangi bir konuda bir çözümleme yaparken olabildiğince farklı açılardan bakarak analiz yapmak ve özellikle reklam filmlerini incelerken ticari kaygıları da gözetmek gerekir. Yani reklamı kendi bağlamından koparmadan salt verdiği sosyal mesaj üzerinden değerlendirmek onu incelerken düşülecek önemli hatalardan birisi olacaktır.

Öncelikle bu reklamı toplumsal cinsiyet açısından ele alalım. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı yapılan iletişim çabaları(reklam, şarkı film vs) çoğu zaman bazı hatalara düşmektedir. Bunlardan birincisi, içinde bulunduğu eşitsiz durumu anlatırken o eşitsiz durumu kabullenmek ya da onaylamak. Bu çok sık yapılan bir hata. Bu reklamda da aslında ilk sahne- de karşılaştığı durum buna örnektir. Erkek kardeşinden ya da babasından -her ne kadar rahatsızsa da ve karşı gelecekse de-onay almak zorunda olduğunun gösterilmesi bu durumun meşruiyetine ışık yakan bir mesajdır. Şöyle ki ülkemizde bu reklamı izleyen bir çok kadın bunu herkesin yaşadığını ve normal olduğunu düşünür. Tıpkı Cumhurbaşkanlığı İletişim Ofisinin kadına yönelik şiddete karşı yaptığı reklamlardaki gibi. O reklamlarda da eşinden dayak yiyen ve bunu saklayan bir profesör görünmektedir. Sonrasında artık susmayacağım dese de bu reklamı izleyen şiddet mağduru bir kadının “profesör bile daya yiyormuş ben ne yapabilirim ki” düşüncesine kapılması olağandır. Elidor reklamında sahne, genç kadının makyajını silmeden ve fermuarını kapatmadan babasının ve kardeşinin onayına ihtiyaç duymadan çıkmasını gösterebilir. Belki babası öperek uğurlayabilirdi. Reklam kadın için kadına yönelik yapılan bir reklam. Ve içerdiği mesajlar oldukça can yakıcı sorunlarla ilgili. Ve bu sorunları aşan güçlü kadınlarla ilgili. Fakat toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ilişkin yapımlarda yapılan ikinci bir hata ise kadının gücünün gösterimi erkek değerleriyle olması. Burada erkek değerlerini meşrulaştıran hatalar yapılmaktadır. Örneğin hızlı araba süren kadın görseli hızlı araba sürmeyi kutsallaştırır. Thelma ve Loui filmi zamanında feminist çevrelerce oldukça olumlu karşılanmış kült bir film. Fakat burada savaşmak, silah kullanmak, hızlı araba sürmek ve yakışıklı birini tavlama(at avrat silah metaforu) kadınlar için bir değer olarak gösterilmiştir. Reklamda karşılaşılan durum da böyledir. Kadının kokpite girerken şapka takması oldukça, kadınların araba sürerken dans etmeleri(dört kadın, Türkiye’de Şahin-Doğan marka araçlarda dört erkeğin dolaşması) erkek değerlerinin yok edilmesi değil aksine kutsanmasıdır. Burada önemli bir ayrıntı da tüm erkeğe özgü olanları kadının da yapma-

bilmesini vurgulamak hem erkeğin yaptığıının onaylanması(kadınlar da savaşabilir, oysa savaş kötü bir şeydir) hem de erkeğin yaptığıının erkeğe özgü olduğunun kabulüdür. Kadınlar da savaşabilir demek eğer fırsat verilirse(erkek tarafından) kadınlar da yapabilir(erkeğe ait olanı) demek olur. yine de da bağlacının sık sık kullanılması önemli bir hatadır. Çocuk da yaparım kariyer de demek buna örnek bir mesajdır. Yine bana izin verilirse her ikisini birden yapabilirim demek aslında bir izin talebinde bulunmaktadır. Söylenmesi gereken kadınlar da pilot olabilir, bende tamirci olabilirim demek değildir. Söylenmesi gereken hiçbir şey söylememektir. Tüm bunları zaten yapabilirim, ne gerek var bunları konuşmaya anlamını yaratmak en doğrusu olacaktır. Bu reklam filminde gece geç saatlere kadar biz de eğlenebiliriz, araba da sürebiliriz demek böyle bir hataya düşmek olacaktır.

Reklamı diğer bir yönden eleştirmek gerekirse, bunun da reklamın ekonomi politikası üzerine olması açıktır. Elidor reklamı her ne kadar iyi niyetler barındırsa da reklamın tüm aşamalarında reklamın hedef kitlesine yönelik, yani elidoru tüketmesi istenen kadınlara yönelik olduğu açıktır. Reklam boyunca reklamın 5 ana karakterinin saçları oldukça iyi yapıdadır. Ve özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerde yani kadının gücünün gösterildiği sahnelerde kamera özellikle kadınların saçlarına odaklanır. Ve her kahraman kendi durumunu değiştirdiği anda bir baş hareketiyle oldukça güzel yapılı saçlarını sallar. Ayna karşısında genç kadının kendini fark ettikten sonra başını sallayarak yola koyulması, yine pilot kadının şapkasını takarken yaptığı hareket buna örnektir. Yani evinizde babanızın sözünü dinlerken de buna karşı gelirken de güzel olmalısınız. Güzel olmak için de elidor kullanmalısınız. Elidorun 2002 8 Mart öncesi yayımlanan, Zeynep Bastık adlı şarkıcının yer aldığı reklam filmi de baştan sona böyle geçer. Kalıp yargılar ve mahalle baskısıyla kendini gerçekleştiremeyen kadınlar buna karşı gelir ve hep birlikte bunu aşarlar işe reklam filminin o kırılma anlarından sonra kadınların saçları mükemmel bir hal alır. Yani siz güçlü kadınlar sizi kimse kendi yolunuzdan alıkoymaz. Ama bunun için elidora ihtiyacınız var demektir reklam filmi tüm film boyunca. Bunu diğer bir örneği Elçin Sangu'nun oynadığı elidor reklamıdır. Her ne kadar femvertising bir reklam olmasa da bazı unsurları barındırır içerisinde. Tüm film boyunca aynı karakterin iki hali görünüm birincisi elidor kullanan ve onun için her şey yolunda gider. İş, arkadaşlık, ev hayatı vs. hep mükemmeldir. Çünkü onun saçları elidorla yıkanmıştır. Karakterin diğer hali ise elidor kullanmazsa olacağı durumu göstermektedir. Burada görüntü terstir. Ev dağıktır, hiçbir şey yolunda değildir. Çünkü elidor kullanmamıştır. Son sahne elidorlu karakterin diğerine elidor vermesiyle biter.

Tüm bu üç reklamın seslendiği ana nokta içgörüdür. Üç reklamda da kadınların yaşamışlıklarına odaklanarak onları markanın birer tüketicisi olmaya motive etmeye çalışır. Kadınların sosyal hayattaki konumları el-

bette önemlidir ve bunlar üzücüdür. Ama aslolan markanın daha çok satmasıdır. Kadının toplumsal hayattaki yeri kapitalist kültürle birlikte artmaya başlamıştır. Kitlesele üretim başlağı sanayi devrimi dönemi, kadının gücünün ilk görüldüğü dönemdir. Bunun en önemli sebebi kadınlarında birer üretici, yani işçi olmalarıdır. Diğer bir nedeni ise kadın mücadeleleridir. Günümüzde de kadının toplumsal hayattaki yeri daha güçlü hale gelmektedir. Bunun bir nedeni yine kadın mücadeleleri ise de diğer bir nedeni de artık kadınların daha iyi birer tüketici olmalarıdır. Daha güçlü kadın daha güçlü tüketici demektir markalar için. Bu nedenle kadınların içgörüsüne seslenir: “sen istediğin şey olabilirsin, bunun önünde hiçbir engel yok, olursa da yık geç, ama yeter ki güzel saçların olsun, yeter ki Elidor kullan”. Peki kimin için?

KAYNAKÇA

- BERGER John, Görme Biçimleri, Çev: SALMAN, Yurdanur, Metis Yayınları, 2014, İstanbul.
- CONNEL R. W., Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Toplum, Kişi ve Cinsel Politika, Çev: SOYDEMİR Cem, Ayrıntı Yayınları, 2019, İstanbul.
- DRAKE, Victoria E., The Impact of Female Empowerment in Advertising (Femvertising), Journal of Research in Marketing Volume 7 No.3 August 2017 ISSN: 2292-9355
- ENGELS Friedrich, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Çev: YARKIN İ., İnter Yayınları, 2000, İstanbul.
- KADIOĞLU TOR, Cansu, Pazarlamada Femvertising: Selpak Reklam Filminin Analizi, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi Yıl Year : 11 Cilt Volume:17 Sayı Issue :38 Haziran June 2021 ISSN:2528-9527 E-ISSN : 2528-9535
- KILIÇASLAN CESUR S., IŞIK T., Toplumsal Cinsiyet ve Efsaneden Gerçeğe TÜRKİYEDE KADIN, Nobel Yayınları, 2016, Ankara.
- PELTEKOĞLU BALTA, Filiz, Kavram ve Kuramlarıyla Reklam, Beta Yayınları, 2010, İstanbul
- TÜRKOĞLU, Nurçay, İletişim Bilimlerinden Kültürel Çalışmalara TOPLUMSAL İLETİŞİM: Tanımlar, Kavramlar, Tartışmalar, Babil Yayınları, 2004, İstanbul..
- TOPSÜMER F., ELDEN M., Reklamcılık: Kavramlar, Kararlar, Kurumlar, İletişim Yayınları, 2013, İstanbul.
- <https://www.campaigntr.com/elidor-el-alem-ne-derse-desin-yolundan-donmuyor/#:~:text=Cindy%20Lauper%20e%C5%9Fli%C4%9Finde%20el%20alem%20ne%20derse%20desin!&text=Reklam%20filminin%20y%C3%B6netmeni%2C%20daha%20%C3%B6nce,hizmet%20vermi%C5%9F%20olan%20Henry%20Scholfield.>

“

Bölüm 21

TIRHALA İPEKÇİLİĞİ

*Doğancan KÖSEOĞLU**

1 * Doğancan KÖSEOĞLU, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, dogancan.koseoglu@hbv.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4928-4211

”

Giriş

Tırhala Sancağı, gerek merkez konumu gerekse art bölgeleri ile Osmanlı Rumeli'sinin en önemli merkezlerinden biridir. Sahip olduğu verimli toprakları ile tarımsal üretime katkı sağlarken hinterlandında yer alan limanlar ile de ticari açıdan çok hareketlidir. Günümüzde Yunanistan sınırları içerisindeki Teselya'da yer alan Tırhala, kuzeyinde Selanik, batısında Yanya, güneyinde İnebahtı ve doğusunda Selanik körfezi ile çevrili bir şehirdir.(İnciciyan, Andreasyan, 1973-1974: 58; Kul, 2018:12) Bu konumu ile Teselya'nın orta kısmında yer alan şehir, Adriyatik Denizi'ni Selanik'e bağlayan yolların üzerinde bulunmaktadır. İki ağ şeklinde uzanan bu yolun Tırhala'ya bağlı Yenişehir kazasından Korint'e bağlayan bir güzergâhı da bulunmaktadır. Şehir bu iki ulaşım rotasının kavşağındadır. Coğrafyacı İdrisi Tırhala şehrini, Kastorya ve Larissa şehirlerinin yollar ağı kavşağında büyüyen bir şehir olarak tarif etmektedir.(Kul, 2018: 226) Yine El İdrisi tarafından şehir, verimli bağ ve bahçeleriyle önemli bir tarım merkezi olarak tarif edilmiştir.(Candemir, 2014: 6) 1394 yılında I. Bayezid döneminde, Evrenos Gazi komutasındaki birlikler tarafından Batı Teselya ve Tırhala ele geçirilmiştir. Aynı zamanda Kuzey ve Güney Teselya arasında uzanan Tırhala şehri, konumu itibari ile önemli bir geçiş güzergâhı oluşturmaktadır.(Kiell, 2012a: 114) Belirtilen bu coğrafi konumuyla Tırhala, ulusal ve uluslararası sahada Rumeli bölgesinin en önemli üretim ve ticaret lokasyonlarından birini oluşturmaktadır.

Osmanlı yönetiminde iken Teselya'nın en güçlü merkezi haline gelen şehir, Teselya'yı da içine alacak şekilde büyük bir sancak merkezi durumunda idi. 1424 yılına gelindiğinde bu sancak İzdin ve Badracık'la beraber verimli topraklara sahip Sperechos ovasını da içine alarak güney yönünde genişlemiştir.(Kiell, 2012a: 115) 1453 -1454 yılında yapılan tahrir göre, şehirde sekiz Müslüman ve altı Hristiyan mahallesi bulunmaktaydı. Yine 1506 yılına ait bir tahrir defterine göre ise şehir yaklaşık olarak 2600-2700 arasında bir nüfusa sahipti. Verilen bu rakamlarla birlikte Tırhala şehri, Teselya bölgesinin en büyük yerleşim yerlerinden biriydi. (Kiell, 2012a: 115) Tırhala, yanındaki Kardista, Sofades ve Fener ile birlikte tüm Yunanistan göz önünde bulundurulduğunda, Teselya bölgesinin çok önemli iki ovası içerisinde kalmaktadır.(Kiell, 2012b: 522) Bu konumu ile Tırhala şehri, çevresi tahıl ambarı konumunda olan bir ova özelliği taşımakta idi. Bu bilgiler göz önüne alındığında Osmanlı idaresi altında bulunan şehir, gerek idari gerek ise ekonomik yönden Osmanlı Devletinin önemli şehirleri arasında idi.

Fetihten önce *Trikkala* olarak adlandırılan şehir, fetihten sonra arşiv belgelerinde ve kroniklerde *Tırhala* ismi ile geçmektedir ve şehrin ismi Osmanlı Devleti'nin elinden çıkana dek kullanılmaya devam etmiştir.(Kul, 2018:12) Tırhala, eski dönemlerde Teselya bölgesinin içinde orta Yunanis-

tan'da günümüzdeki Karditsa, Liarissa (Yenişehir), Magnesia bölgeleriyle beraber 14.030 km karelik bir alanı kapsayan Teselya bölgesi içinde kalmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, Tırhala livası Teselya'nın tamamını kapsamıştır. Hatta Teselya sınırlarının ötesinde de bölgeleri bulunmaktaydı. Eğriboz sancağı 1470'de kurulunca, Bardacık ve İzdin Bölgesi Tırhala'dan ayrıldı ve Eğriboz'a eklendi. 1520-1540 arasında Kravari ve Apokiri, İnebahtı sancağına eklendi. Çatalca ve Golos da Tırhala'dan ayrıldı. Böylelikle eski Tırhala'dan Tırhala merkez, Fener, Cuma, Agrafta, Alasonya ve Yenişehir kazaları kaldı. XVII. Yüzyılda Kardista, küçülmüş fenerin yerine kazaya dönüştü. 1830 yılında İnebahtı, Yunanistan'a dahil edilirken Çatalca, Agrafta, Golos ve Ermiye Osmanlı topraklarında kaldı. Bu yeni Tırhala Osmanlı Devleti'nde Yanya eyaletine bağlandı.

Şemseddin Sami ise *Kamus-ul alam* adlı eserinde Tırhala şehrinden bağ, bahçe, bostan ve akarsuların çok olduğundan, mevkiinin basık, nem oranının fazla olmasından dolayı yazları havanın ağır olduğu şeklinde bahsetmektedir. (Şemseddin Sami, 1891: 1637-1638) Bu iklim dut yetiştiriciliği için gerekli ortamı sağlamaktadır. Tırhala bölgesi ipekçiliğini araştırmanın en önemli nedeni, Osmanlı ipekçiliğinin kökeni ile ilgilidir. Osmanlı ipekçiliğinin kökenleri meselesi çok önemlidir. Mesele adeta bir problem mahiyetinde belirginleşmektedir. Zira konu ile ilgili kanaatlerin izdüşümü Asya tipi üretimi çağrıştırmaktadır. İpek Ortaçağ'dan 19. Yüzyıla kadar en önemli ticari üründür. Baharat yolunda taşınan en önemli ürünlerden biri de yine ipektir. Bütün bu önemine rağmen, Osmanlı imalatçıların ithal ipeğe kayıtsız, şartsız bağlı kaldıklarını düşünmek hatalı olacaktır. Üstelik bu bağımlılığın bu kadar uzun bir süre devam ettiğini düşünmek daha büyük bir yanılıdır. Osmanlı dokumacılarının değişen şartlar karşısında oluşan yeni ortama uyum sağlama yeteneğinden yoksun ve hiç değişmeden adeta durağan bir vaziyette devam ettiğini düşünmek, bu konudaki önyargıların bir sonucudur. (Yücekaya,2018:346) Birikmekte olan deliller, Osmanlı Devletinin ilanihaye ipeğe olan bağlılığının devam etmediği, en azından iç piyasada kullanılan ipeğin genelinin ipek ambargoları sonrası yerel üretimle karşılandığı yönündedir. Anadolu'da yerel ipekçilik yapıldığına dair ilk belgeler Amasya gibi şehirlere aittir. 18. Yüzyıldan önce Anadolu'da 17. Yüzyılda ipekçilik faaliyetlerinin başladığı düşünülebilir. (Yücekaya,2013:280-281)

Rumeli'de ilk ipekçilik faaliyetlerinin ne zaman başladığı ise ayrı bir problem olarak görünmektedir. Muhtemelen Bizans döneminden intikal eden bir ilkel ipekçilik altyapısı vardır. Mor ipek denilen kültive edilmemiş ipek böceği ve *morus nigra* denilen karadut yapraklarından beslenen ipek böceğinin ürettiği daha kaba bir ipek üretiminin Rumeli coğrafyasında başladığı anlaşılmaktadır. Bu ipeklerin tellerinin çözgü tekniğinin de tam bilinmediği anlaşılmaktadır. Osmanlılar döneminden itibaren kültive edilmiş

ipek böceği ve *Morus alba* denilen ağaç türü ile beyaz ipeğin üretildiği ve çözümlenmesinin hızla öğrenildiği anlaşılmaktadır. Tırhala bölgesine yakın olan Edirne ve Selanik'te hızla beyaz ipek üretimine başlandığı anlaşılmaktadır. (Yücekaya, 2021a:168-169; Yücekaya, 2021b:765-766) İpekçiliğin erken başladığı tespit edilen Rumeli coğrafyası içerisinde bulunan Tırhala şehri, sahip olduğu uygun iklim koşulları ve çevresinde bulunan ipek üretiminde ve ticaretinde öne çıkmış olan komşu merkezleri sayesinde önemli ipek üretim merkezlerinden biri olmuş, çevresindeki komşuların beslediği damarlardan biri haline gelmiştir.

Mizan-ı harir, mukataa ve iltizam bedelleri ipek üretim düzeyindeki en önemli belirteçlerden biridir. Her ne kadar mizanda tartılıp vergilendirilen ipeğin bir kısmı ithal ipek olsa da üretilen ipeğin düzeyini gösteren en önemli hususlardan biri, mizan-ı harir mukataası ve iltizam bedeli miktarıdır. Bunun yanında, mizan-ı harir kayıtları kadar yoğun belirtilmese de ipek öşürü kayıtları da çok önemlidir. Hatta, doğrudan o bölgede üretilen ipeğin durumunu gösteren en önemli bilgilerdir. Ancak ipek öşürü kayıtları, mizan-ı harir kayıtlarına göre daha azdır. Şehrin ticari bir limana sahip olmayışı ve çevresinde bulunan liman şehirlerine uzaklığı nedeniyle mizan-ı harir ve öşür kayıtları, bizlere, burada vergilendirilen ipeğin büyük ölçüde yerli üretim olduğunu düşündürmektedir.

Tırhala çevresinde İpekçilik faaliyetlerinin başlangıcı

Osmanlı arşivinde, Tırhala bölgesi ipekçiliğine dair ilk belge 14 Nisan 1695 tarihlidir. Belgede, Tırhala ipekçilik bölgesine dahil olan Golos'da mizan-ı harir olduğu belirtilmektedir.(BOA, D..BŞM.d...626, H. 29.08.1106) Ancak Golos şehri bir liman kentidir. Mizanda tartılan ipeğin gemilerle Golos'a getirilme ihtimali hesaba katılmalıdır. Aslında, Mora'da Osmanlı döneminden önce başlayan ilkel bir ipekçilik olduğu bir kısım kaynaklarda belirtilmektedir.(Jacoby, 2015: 76-78) Her ne kadar arada 350 km. mesafe bulunsa da Serez'e bağlı Melnik kasabasında, net bir biçimde, bir Osmanlı arşiv belgesinde 1547 tarihinde ipek üretildiği kesindir. Melnik ve Tırhala bölgesi arasındaki kuş uçuşu mesafe 250 kilometrenin biraz üzerindedir. İpekböcekçiliği açısından mesafe olarak etkileşime uygun bir yakınlıktır.(BOA,İE.ML.,33-3171; Yücekaya, 2021b: 757) Meselenin bir diğer yönü de yürütülen araştırmanın sadece belge özetlerine dayanma zorunluluğudur. Bundan dolayı sadece belge özetlerin yansıyan bilgiler kullanılmıştır. Daha önceki dönemlerde üretimin başlamış olma ihtimali yüksektir ancak Osmanlı arşivinde yürütülen araştırmalarından elde edilen bilgilerin çerçevesinde çalışma yürütülmüştür.

Yine 1741 ve 1744 tarihli belgelerde açık biçimde Tırhala bölgesinde ipek üreticiliğinden bahsedilmektedir. 1741 Tarihli belgede, Tırhala livası ve yine livaya bağlı İnebahtı ve Karlılı kazalarının harir resminden söz

edilmektedir. 1744 tarihli belgede ise yine Tırhala ve Tırhala'nın ipek üretim bölgesinde olan Karlılı ve İnebahtı ile tevabilerindeki mizan-ı harirden söz edilmektedir.(BOA, MAD.d...,10178;BOA,AE..SMHD.I...,240-1941, 1-2) İnebahtı ve Karlılı'nın limanları vardır. İthal ipek girme olasılığı ihtimal dahilindedir. Ancak Tırhala liman kenti değildir ve büyük olasılıkla Tırhala'da sözü edilen mizan-ı harir yerel üretilen ipeklerle ilgilidir. Her şeye rağmen 1741 ve 1744 tarihleri 1547 tarihine göre daha geç bir tarihtir. Buradaki ihtimaller, Selanik bölgesine göre yerel ipekçiliğin daha geç başlamış olması ya da Selanik bölgesi kadar yoğun üretim olmamasından dolayı yerel ipekçiliğin belgelerde daha geç tarihlerde yer bulması olabilir.

Tırhala İpekçiliğinin Art bölgeleri

Tırhala ipekçiliği ile ilgili pek çok belgede Tırhala ipekçilik bölgesine dair bilgiler mevcuttur. Bazı belgelerde açık bir biçimde Tırhala mizan-ı hariririn bağlı bölgeleri şeklinde belirtilirken bazı belgelerde en başta Tırhala belirtilip sonra Tırhala civarındaki ipek üretim bölgeleri sıralanarak Tırhala ipekçiliğinin hinterlandına değinilmiştir. 1805 tarihli bir belgede başta Tırhala belirtilerek hemen ardından İnebahtı ve Karlılı sancaklarının da mizan-ı harir mukataasının emaneten idare olmak üzere bir görevlinin uhdesine verildiği belirtilmektedir.(BOA,C..ML...,525-21466) Yine 1807 yılında Tırhala ile birlikte Yenişehir-i fener ve Selanik mizan-ı harir mukataası mültezim Ebu Bekir isimli kişiye reayadan kalan bakayanın tahsili için birlikte belirtilmiştir. Selanik şehri Rumeli'de kendi başına ipekçiliği ile belirginleşmiş bir şehirdir.(BOA,C..ML...,540-22211) Ancak Yenişehir-i fener pek çok belgede Tırhala ile birlikte belirtilmiştir. 1826 tarihli başka bir belgede ise açıkça Tırhala sancağında olan Erglaştı, Golos, Yenice ve Alasonya mizan-ı haririnin birlikte belirtildiği görülmektedir. (BOA,C..ML...,714-29184) 1838 yılında ise Tırhala ve tevabii Golos ve Yenişehir-i Fener kazaları ile birlikte belirtilmiş olup resm-i mizan ve öşr-i harir mukataaları Yenişehir-i Fener eşrafından Necip Bey'e ihale edilmiştir. (BOA,C..BH.,119-5781)

Tırhala Bölgesi İpek Üretimine Dair

Osmanlı arşivinden tespit edilen ve sonrasında transkripsiyonu yapılan belgelerden elde edilen bilgiler, oldukça ayrıntılı ve bir kanaat oluşmaya imkân verecek ölçüde içeriklidir. Ancak yine de Tırhala bölgesi ipek üretiminin tüm Osmanlı dönemindeki istatistiki seyrini tespit edecek nitelikte bilgiler olmadığından dolayı, konu başlığının bu şekilde belirlenmesi tercih edilmiştir. Tırhala bölgesi yerel ipek üretimini tahmin edecek en önemli bilgiler mizan-ı harir mukataa büyüklükleri ve ipek öşr-ü mukataa büyüklükleridir. Tırhala'da mizanın kurulmasına dair en erken tarihli kayıt 1765 tarihlidir. Aynı zamanda bu belgede, Tırhala mizan-ı harir mukataası ile ilgili başka bilgiler de tespit edilmiştir. Bu bilgilerde Tırhala mizan-ı

hariri mukataasının bağlı bölgeleri yine Tırhala ipek üretim bölgesi Tırhala'da ipeğin kıyie fiyatları ve Osmanlı Devleti'nin genel piyasalarında ipeğin kıyie birim fiyatları ve son dönem ipekböceği hastalığı ile ilgili bilgiler mevcuttur. (BOA,AE.SABH.I.,105-7139; BOA,AE.SMST.III.,26-1759; BOA,AE.SSLM.III.,397-22920)¹

Tırhala şehri, Osmanlı egemenliğine girdiği ilk yıllardan itibaren ipek ve ipeğe bağlı olarak gelişim gösteren dokumacılık sektörünün önemli merkezi durumundadır. Bu durum XV ve XVI. yüzyıllardaki tahrir kayıtlarına da yansımaktadır. Tırhala şehrinde yoğun olarak icra edilen mesleklerden birisi dokumacılıktır. 1454 yılında Tırhala şehrinde 5 adet kazzaz bulunmaktadır. 1520 tarihinde ise 2 adet Müslüman kazzaz bulunmaktadır. (Candemir, 2014: 43-44) Bu veriler, bu yıllarda Tırhala şehrinde ipek üretiminin kesin olarak yapıldığına dair çok net kanıtlar vermese de şehirde dokumacılığın yoğun olarak yapılan mesleklerden biri olması, üretimin o yıllardan itibaren var olabileceğine dair ipuçları vermektedir.

Tırhala ipekçiliğinin üretim düzeyine dönük ilk belge 1761 tarihlidir. İstanbul saray ahırlarındaki binek hayvanlar telef olmuş ve yeniden tedariki için 30.000 kuruş Tırhala mizan-ı harir mukataasından tahsil edilmiştir. (BOA,C..SM.,101-5088) Tırhala mizan-ı harir mukataasının büyüklüğü belgede belirtilmemekle beraber, masraflar için mizandan temin edilen 30.000 kuruş da önemli bir miktardır. Bu durum Tırhala bölgesindeki üretimin düzeyine dönük önemli bir ipucudur. Yine 1788 tarihinde Tırhala ipek öşrü bedeline dair 252,5 kuruşluk miktarı mukataa sahibi İbrahim Bey'in oğlu Musa vezneye teslim etmiştir. Belgede mukataanın toplam miktarı belli değildir.(BOA,AE.SSLM..III..36-2109) Ancak birkaç yıl sonrasına denk gelen 1795 tarihinde Tırhala mizan-ı harir mukataasının dörtte bir hissesine Mutasarrıf olan hazine-i humayyun görevlilerinden Ali isimli kişi, 1795 tarihi için 252,5 kuruş hazineye teslim etmiştir. Bu durumda Tırhala mizan-ı haririnin mukataa değeri 1010 kuruş olarak görülmektedir. (BOA,AE..SSLM..III.395-22820)

¹ 1765 tarihli belgede Tırhala ve tevabii mizan-ı harir mukataasının 1765 yılından 1770 yılına kadar yarı hissesinin Kuyumcubaşı İbrahim Ağa'nın uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra mukataanın İbrahim Ağa'da ne kadar süre kaldığı belgede belirtilmemiştir. İbrahim Ağa bu süre içinde 12 adet ödeme temessüklerini bir yangın neticesinde kaybetmiş ilgili kalemlerden suretlerini istemektedir. Verilen cevapta 12 taksit ödemesi belirtilmiş ve taksitler; 1.taksit 500 kuruş, 2. Taksit 516,5 kuruş, üçüncüsü 500 kuruş, dördüncüsü 60 kuruş, 5.456,5 kuruş, 6.sı 500 kuruş; 7.sı 516,5 kuruş, 8.cisi 500 kuruş, 9.516,5 kuruş, 10.su 500 kuruş, 11.si 500 kuruş, 12.si 516,5 kuruştur. Yine 1767 tarihli bir diğer belgede bir önceki belgede belirtilen Tırhala, İnebahtı, ve Karlılı mizan-ı harir mukataasının yarısına sahip olan Kuyucubaşı İbrahim Ağa ile diğer yarısına sahip olan Mehmed Ağa arasında problem yaşanmış, Mehmed Ağa'nın tayin ettiği voyvodaya Kuyumcubaşı İbrahim Ağa müdahale etmiş, bu müdahalenin önüne geçilmesi istenmiştir. İkinci belgeden dolayı 1765 yılına kadar Tırhala, İnebahtı ve Karlılı mizan-ı harir mukataasının hala Mehmed Ağa ve İbrahim Ağa üzerinde olduğu anlaşılmıştır. Yine 1792 tarihli bir belgede Tırhala mizan-ı harir ve mancınık mukataası mutasarrıflarının köylülere aşırı taleple rahatsızlık verdikleri ve merkezden yazılan yazıda mukataa mutasarrıflarının mukataa şartlarına uygun hareket etmeleri yönünde uyarıldıkları görülmektedir.

1810 tarihinde muhtemelen yine Tırhala hinterlandında yer alan İnebahtı, Yenişehir'in merkezi ile Tırhala'nın ve belirtilen yerlerin civarlarında üretilen ve ithal olarak getirilen ipeğin bir yıllığına iltizam bedeli 12.500 kuruştur. Bu miktar üçe bölünerek taksitlendirilmiş, ilk dilimde 2.500 kuruş, geriye kalan iki taksit ise 5.000'er kuruş olarak belirtilmiştir. (BOA,C..ML..124-5990)

1821 yılına gelindiğinde Tırhala ipekçiliğine bağlı bölgelerden olan Yenişehir-i fener kendi başına tevabileri ile birlikte 7.000 kuruşluk bir mizan-ı harir mukataası iltizam bedeline ulaşmıştır. Bu belgede rumi yıl esasına göre bir yıllık süreçte mizan-ı harir mukataasının iltizam bedelleri belirtilmiştir. Belgede Tırhala'dan bahsedilmemektedir. Geri kalan belgelerin neredeyse tamamında Yenişehir'i fener Tırhala tevabiiindeki merkezlerden biri olarak gösterilmektedir. Bu belgede muhtemelen Tırhala yerine Yenişehir-i fener gösterilmiştir. Yine çoğu zaman Edirne'ye bağlı olan Tırnova'da bir mizan-ı harir mukataa bölgesi olarak belirtilmiştir. Belgede on farklı mizan-ı harir mukataasının iltizam bedelleri belirtilmiştir. Bursa gibi birkaç önemli merkez dışında tüm Osmanlı yurdundaki mizan-ı harir mukataaları belirtilmiştir. Yenişehir-i fener mizan-ı harir mukataası iltizam bedelinin 7.000 kuruş olması önemli bir miktardır. Edirne ve Filibe'nin mizan-ı harir mukataaları birlikte 15.000 kuruş olarak belirtilmiştir. (BOA,AE.SMHD.II.,108-9179,1,3,5,7,9,11,13,15,17,19)² Arşiv belgelerinden elde edilen başka bir kayıta ise Tırhala'nın da içerisinde bulunduğu bazı bölgelere ait vergi gelirlerinin tahsis edildiği kurum yer edinmiştir. 1832 yılına ait belgede Tırhala mizan-ı hariri Amasya, Sivas, Canik, Aydın, Saruhan, Edirne, Filibe, Dimetoka, Tatarpazarı, Selanik, Siroz, Manastır, Tırnova, Yenişehir tarafları, Şam, Halep, Akka ve Sayda bölgeleri mizan ve harir öşürleri ile beraber Tersane hazinesine teslimi kararlaştırılmıştır. (BOA,AE..SMHD II.,28-1773)

Yine 1836 tarihli bir belgede, hem Tırhala'nın hem de genel Osmanlı ipekçiliğinin oldukça ayrıntılı durumunu gösteren başka bir belgede vardır. Bu belge de yine 1821 tarihli belge gibi Tersane-i Amire Hazinesi'ne bağlı olan bölgelerin mizan-ı harir ve öşr-i harir mukataalarının iltizam bedelleri belirtilmiştir. 1821 tarihli belgeden farklı olarak bu belgede genel Osmanlı yurdundaki mizan-ı harir iltizam bedellerinden sadece Bursa mizan-ı harir iltizam bedeli belirtilmemiştir. Yine 1821 tarihli belgeden ikinci en önemli farkı mizan-ı harir kayıtları ile beraber öşr-i harir mukataalarının iltizam bedeli de birlikte belirtilmiştir. Belgede Tırhala ve tevabii ipek öşrü muka-

2 Belgede Tırnova, Eğriboz, Yenişehir-i fener, Şam, Edirne ve Filibe, Aydın, Amasya, Halep, Mora, Kıbrıs mizan-ı harirleri kazaları ve tevabileri ile birlikte belirtilmiştir. Bursa ve Selanik gibi iki önemli şehrin mizan-ı harir kayıtları belgede yoktur. Muhtemelen bu iki önemli merkez dışında tüm Osmanlı yurdundaki mizan-ı harir iltizam bedelleri belgede belirtilmiştir. Bu iki merkez dışındaki mizan-ı harir iltizam bedellerinin toplamı 281.936 kuruştur. Ancak Halep, Kıbrıs, Şam gibi şehirlerde oldukça yüksek oranlarda mizan-ı harir iltizam bedellerinin belirtilmiş olması büyük ihtimal ile çoğunun ithal ipeklerle ilgili olmasından kaynaklanmaktadır.

taası iltizam bedeli 205.000 kuruş iken mizan-ı harir mukataasının iltizam bedeli 100.000 kuruştur. İkisi birlikte toplamda Tırhala mizan-ı harir ve ipek öşrü mukataası iltizam bedeli 305.000 kuruştur. Bu miktar en yüksek ikinci mukataa büyüklüğüdür. Ancak öşr-i harir kaydı olarak en yüksek mukataa büyüklüğü 205.000 kuruş ile Tırhala'ya aittir. Belgeye göre Tırhala en yoğun ipek üretimi yapılan birkaç merkezden biri olduğu ifade edilebilir.(BOA,D..BŞM.TRE.d...,15696) Belgelerden çıkan mukataa kayıtları göstermektedir ki Tırhala ve tevabiinde yer alan bölgelerin belirli yıllara göre aktarılan mukataa kayıtları 400.000 kuruş civarındadır. Elde edilen bu verilere öşür bedelleri de eklendiği zaman Tırhala kendisine bağlı bulunan art bölgeleri ile beraber Rumeli coğrafyası içerisinde yer alan en önemli ipek üretim merkezlerinden bir tanesidir.

1849 tarihine ait bir belgede, Golos'da o yıl dut yapraklarının iyi olmaması nedeniyle bölge halkı zarara uğramış, merkezi idare de Golos ahalisine ipek öşrü konusunda bazı kolaylıklar sağlamıştır. Ancak bir yıl sonra Golos delegesi, sadrazamlığa yazdığı yazıda kaza halkının fakir kimseler olduğunu belirterek, vergilerini ödemekte güçlük çektiklerini beyan etmiştir. Kendi dilekçesine bölge halkının dilekçesini eklemiştir. Bu dilekçede halkın fakir kimseler olduğu, geçimlerini ipek ve zeytinden sağladıklarını, icap eden vergi ve resimleri zamanında ödeyemediklerini, maliyenin kendilerinin bu vergiyi ödemesini böylelikle tahsildarla karşı karşıya gelmek istemediklerini, kendilerinin daha sonra bu vergiyi maliyeye ödeyebileceklerini beyan etmişlerdir. (BOA,C..ML.,145-6128;BOA,İ..MVL.,160-4647) Golos hem liman kenti hem de Tırhala ipekçilik bölgesinin en önemli birkaç şehirden biridir. Bu iki belge, XIX. yüzyılın ortalarına denk gelen bu dönemde ipek uğraşının bölge halkının en önemli uğraşı olduğunu gösteriyor. Golos kazasının vergi yükünün civar bölgelere göre daha fazla ticari faaliyette bulunmasından dolayı kaynaklandığı anlaşılmaktadır. (Çiftçiöğlü, 2018:230) Belgelerden de görüleceği üzere Tırhala şehrinin art bölgelerinden ipek üretimi konusunda Golos ve Yenişehir kazaları diğer bölgelerden daha ön plana çıkmaktadır. Bunlardan Golos kazasının sahip olduğu ekonomik güç nedeniyle vergi gelirlerinin yüksek olması, kazada bulunan ahaliyi zora sokmuş ve zaman zaman ödemekle yükümlü oldukları vergileri ödemekte zorluk çektikleri ve bu konuda devletten yardım istedikleri göze çarpmaktadır. Kaza, ticaretiyle ön plana çıksa da 1849 tarihli belgede bahsi geçen ipek öşrü, belgede iyi bir ipek üretiminin olduğunu da kanıtlar niteliktedir.

Tırhala bölgesinde ipek öşrü kayıtları ile ilgili şu husus dikkat çekmektedir. 1857 yılında Fransa'da başlayan ipekböceği hastalıkları salgın halini almış ve 1860 yılında Osmanlı ülkesinde de yayılım göstermiştir. Bu durum, Osmanlı'da ipek öşür hasılatlarının düşmesine ve ihaleleri alan mültezimleri zora sokmaya başlamıştır.(Uğuz, 2021:37) Bu duruma

örnek olarak 1869 tarihli belgede giderek yayılan salgının Yanya vilayetine bağlı Tırhala sancağına sıçraması üzerine elde edilen harir öşrü bir önceki yıla göre dörtte bir oranında azalma göstermiş ve o sene yapılacak olan harir öşrü ihalesi iptal edilmiştir. Bunun üzerine mültezimden 1868 yılına ait öşür bedelinin tahsil edilmesi ve 1869 yılına ait olan bedelin de emaneten veya maktuan idaresine dair hüküm belirtilmiştir.(BOA, DH:MKT.,1311-57) Buna benzer durumlar Tırhala dışında diğer Osmanlı şehirlerinde de görülmektedir. Girit'te en fazla gelir getiren sektör olan ipekçilik, 1870'lerin başından itibaren hastalık nedeniyle sağlam tohum üretilmemesinden dolayı bitme noktasına gelmiştir.(BOA,ŞD. 1173-2) Rodos adasında ise hastalığın görülmeye başladığı 1880'lerin sonlarından itibaren harir öşrü hasılatı 4.790 kuruştan 630 kuruşa kadar gerilemiştir. (BOA,MV. 33-21;BOA,İ..MMS.,99-4185) Görüldüğü üzere, belirli aralıklarla kayıtlara geçen belge verilerine göre, 1860 yılında Osmanlı coğrafyasını etkisi altına alan ve uzun sayılabilecek bir zaman diliminde etkisini gösteren ipekböceği salgını, değişik bölgelere yayılarak bölgelerden elde edilen harir öşür bedellerini düşürmüştür. 1880'de Rodos adasındaki harir öşür bedelini örnek verecek olursak hastalığa bağlı olarak öşür bedeli %250 oranında bir azalma göstermiştir. Bu veri de hastalığın Osmanlı'da ortaya koyduğu tahribatı gözler önüne sermektedir.

Tırhala bölgesinin ipek üretim kapasitesine dair mizan-ı harir ve öşür kayıtlarının yanı sıra mancınık mukataa kayıtları da yer almaktadır. Mancınık mukataası kayıtları kozadan ipek çekme işlevine yarayan "mancınık" aletinden ipek çekilme işleminden doğan kayıtları içermektedir. Bir bölgede ipek üretiminin yapıldığına dair en önemli deliller sırasıyla öşür kayıtları, mizan-ı harir gelirleri ve mancınık mukataası kayıtlarıdır. Mancınık mukataası kayıtları diğer iki gelir kalemine göre üretim hakkında daha kısıtlı bir bilgi verse de bu durum yoğun olarak ve büyük çapta dokuma sanayi kuruluşlarının bulunmadığı Tırhala bölgesinde tersi yönünde bir izlenim oluşmasına ortam hazırlayabilir. Örnek olarak İstanbul ve Bursa gibi dokumacılığın yoğun olarak ve büyük çapta yapıldığı şehirler ham ipeğe olan ihtiyaç fazla olacağından, bu gibi şehirlere İran üzerinden veya Baharat yolu vasıtasıyla ithal ipek gelme durumu söz konusudur. Fakat Tırhala şehrine ithal olduğunu varsayabileceğimiz ipek, Edirne veya Selanik gibi daha kısıtlı bölgelerden geleceği için Tırhala bölgesinde kayıtlara geçen mancınık mukataası resimleri o bölgede büyük ölçüde yerel ipek üretiminin olduğunu göstermektedir.

Bu durum çerçevesinde, Tırhala bölgesi ile ilgili elde edilen belgelerde, birçok mancınık mukataası kaydı elde edilmiştir. Kayıtlara ilişkin ilk belge 1763 yılına aittir. Belgede toplam tutar belirtilememekle beraber, El-Hac Hasan Ağa'nın uhdesinde bulunan Tırhala kazası ipek mancınık mukataası resmi kırk buçuk kuruş olarak belirtilmiştir.(BOA,AE..SMST.

III.,27-1839) 1776 tarihli başka bir belgede ise, Seyfi Ağa veledi Mehmed Said Ağa'nın uhdesinde bulunan Tırhala ve tevabii ipek mancınıkları haslarının ödenmesine dair tahvil tezkeresi taksit tutarı otuz buçuk kuruş olarak belirtilmiş, yine belgede toplam tutar belirtilmemiştir.(BOA,AE..SABH.I.,322-21928) Aynı tarihli bir belgede coğrafi olarak Tırhala'ya yakın sayılabilecek olan Tırnova ve Niğbolu'da Hasan Ağa uhdesinde bulunan ipek mancınıkları mizan-ı harir mukataası hasları taksit ödemesine dair tahvil tezkeresinde toplam tutar belirtilmemekle beraber taksit tutarı yüz yirmi altı kuruş otuz para olarak kaydedilmiştir.(BOA,AE..SABH.I.,330-22723) 1177 tarihinde ise Abdürrahim Efendi'nin uhdesinde bulunan Tırhala ipeği mancınıkları resm-i mukataasının akçe taksitlerinin ödenmesine dair düzenlenen tahvil tezkeresinde ana miktar diğer belgelerde olduğu gibi belirtilmeyip taksit tutarı olarak üç bin altı yüz kuruş ödeme bedeli belirlenmiştir. (BOA, AE..SABH.I.,319-21513)Yine aynı tarihli başka bir kayıttta ise El-hac Hasan ağa uhdesinde bulunan Tırhala ve tevabi-i ipek mancınıkları hasları mukataası akçesinden taksit ödemesine dair tahvil tezkiyesinde ana miktar belirtilmeyip taksit tutarı dört bin sekiz yüz akçe olarak belirtilmiştir. (BOA, AE..SABH.I.,319-21526)

Tırhala ve tevabilerine bağlı resm-i mancınık mukataalarına ilişkin arşivlerde yer alan diğer bir belge, 1786 yılında Ali Ağa veledi Hacı İsmail Ağa'nın uhdesinde bulunan Tırhala ve tevabii resm-i mancınık mukataasının taksit tutarına ilişkin belgedir. Belirtilen belgede İsmail Ağa'nın ödemesi gereken taksit tutarı on kuruş olarak belirlenmiştir. (BOA,AE..SABH.I.,347-24265)1790 tarihinde ise Hacı Bekir veledi İsmail Ağa'nın aynı bölgenin ipek mancınık resmi için ödemesi gereken taksit tutarı on kuruş, on para olarak belirlenmiştir.(BOA,AE..SSLM.III.,6-293)

1792 tarihli diğer belgede ise ödenmesi gereken taksit tutarından ziyade, bölge halkının vergi memurları ile yaşadıkları bir sorun konu edinilmiştir. Tırhala bölgesine giden mizan-ı harir ve mancınık mukataası mutasarrıfları reayadan ücretsiz yiyecek ve içecek talep etmelerinin yanı sıra bir kuruş olarak toplamaları gereken vergi tutarını, üç kuruş yüz para olarak talep etmiş ve bu durum, bölge halkı tarafından şikâyete konu olmuştur. Şikâyetin sonucunda, söz konusu mutasarrıflara gönderilen hükümde, mukataa şartlarına uygun davranmaları ve halka zulmetmekten kaçınmaları istenmiştir.(BOA,AE..SSLM.III.,397-22920) Tırhala ve tevabileri için yaklaşık 20 yıllık bir süre zarfında imcelediğimiz belgelerde de açıkça görülmüştür ki mukataa sahiplerinin ödemeleri gereken toplam tutardan ziyade taksit tutarı belirtilmiştir. Bu da verilen rakamları bir mali yıl için hesapladığımızda, bölgeden elde edilen mancınık gelirlerini ve buna bağlı olarak üretimin boyutu hakkında da bize belirgin ipuçları vermektedir.

Tırhala ipekçiliği ile ilgili olarak belgelere yansıyan bir husus ise bölgede üretilen ipeğin kıyye fiyatının belirlenmesi meselesidir. 1841 tarihin-

de Tırhala sancağında haririn kıyye fiyatı piyasa fiyatı 120-140 kuruş iken devlet 200 kuruş olarak belirlemiş ve en sonunda da devletin belirlediği kıyye fiyatı üzerinden işlem yapılmıştır. (BOA,İ..MVL...,27-442)

1850 yılına doğru Tırhala ve Tırhala'ya bağlı bölgelerde dut fidanı dikiminin de teşvik edildiği belgelere yansımıştır.(BOA, C..ML...,145-6128)³ Yine 1861 tarihli iki belgede Tırhala'da dut fidanı dikimi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. 12 Mayıs 1861 tarihli ilk belgede Tırhala da dut fidanı dikilmesi ve ipek yetiştiriciliğinin arttırılmasına dair ayrıntılı bilgiler verilmektedir ve ipekçiliğin teşviki istenmektedir. İkinci belgede ise ilk belgede belirtilen emirname gereğince 163.194 adet dut fidanı dikildiği belirtilmektedir.(BOA,A.}MKT.MHM...,219-3;A.}MKT.UM...,493-50) Osmanlı ipekçiliğinin genel seyri içerisinde ipek üretim miktarını olumsuz etkileyen faktörlerin başında hiç şüphesiz bölgenin elden çıkışı olmuştur.1830 yılında Yunanistan'ın bağımsız olmasının ardından takip eden yıllarda yapılan görüşmeler sonucunda, büyük güçlerin arabuluculuğu ile 1878 yılında sınır yeniden çizilmiş ve Tırhala sancağı Yunanistan'a bırakılmıştır. Dönemin belgelerine yansıyan verilere göre, Tırhala'dan Yunanistan'a terk edilen Osmanlı mirası arasından 6 adet dut bahçesi yer almaktadır. Bunlara ek olarak ikişer adet dut bahçesi de Tırhala ve Yenişehir kazalarından eklenmiştir. (BOA, EV..d., 25-155)

Sonuç

Tırhala sancağı hem idari anlamda hem de ekonomik anlamda Rumeli coğrafyası içerisinde bulunan en önemli merkezler arasında yer almıştır. Erken tarihlerden itibaren Osmanlı egemenliğine giren Tırhala, sahip olduğu iklim koşulları ve bölgeyi besleyen çevre lokasyonu ile beraber, Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından birisi olan ipek yetiştiriciliği için uygun bir saha oluşturmuştur. Döneme ilişkin arşiv kayıtların ve elde edilen literatür bilgilerinden de anlaşılacağı üzere, bölgede erken sayılabilecek tarihlerden itibaren ipek üretimi ve buna bağlı olarak varlığını sürdüren dokuma sanayisinin gelişim gösterdiği söylenebilir.

Tırhala bölgesi, Rumeli içerisindeki bazı önemli bölgelere göre farklılık göstermektedir. Örneğin Selanik bir liman şehri özelliğindedir, Edirne ise önemli ticaret yollarının geçiş güzergâhındadır. Buradan hareketle şu sonuca varılabilir ki Edirne ve Selanik şehrinde kayıtlara geçmiş ipek miktarlarının tamamı yerli üretim olmayabilir. Fakat Tırhala'nın konumu göz önüne alındığında, şehrin bir limana sahip olmayışı ve ticaret yolları üzerinde bulunmuyor olması, şehre gelecek olan ithal ipeği hiç şüphesiz kısıtlıyor olacaktır. O sebeptendir ki burada kayıtlara geçen ipek geliri miktarları, büyük ihtimalle yerli üretime ait gelirler olacaktır. Bir bölgede

3 1849 tarihli bir belgede Golos kazasında ipek öşrü meselesi ile ilgili Tırhala mal müdürüne yazılan tahriratta dut fidanı dikimi meselesi belirtilmiştir.

ipek üretimini kesin olarak kanıtlayan faktör, o bölgeden elde edilen şr gelirleridir. Bu kayıtların ardından, yerli üretim hakkında fikir elde etmemizi sağlayan diğer kalemler, mizan-ı harir ve mancınık mukataalarıdır. Arşiv belgeleri kullanarak yaptığımız bu çalışmada, ulaştığımız belgelerde bahsedilen  gelir kaleminden de örnekler verilmiştir. Burada şunu belirtelim ki, yukarıda bahsettiğimiz coğrafı konum nedeniyle belgelerde kayıtlara geçen şr bedelleri, mizan-ı harir gelirleri ve mancınık mukataası kayıtları, bizi, büyük ölçüde o bölgeden elde edilen gelirlerin, yerli üretimden kaynakladığı çıkarımına götürecektir. Çalışmamızın içerisinde de bahsettiğimiz gelir kayıtlarından anlaşılacağı üzere bölgede ciddi oranda bir yerli ipek üretimini söz konusudur.

Belgelerde, elde edilen kayıtlarda, üretim in ağırlıklı olarak XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda yoğunlaştığı görülmektedir. Tırhala bölgesi ipekiliğinde XIX. yüzyıl görünümü, genel anlamda ham ipek kozalarının işlenmeden yabancı tüccara satıldığı yndedir. Bu dönemdeki bütün teşvikler, ham ipek ihracatını arttırmak yndedir. Fakat XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ve doğal olarak da Tırhala ipekiliğini olumsuz yönde etkileyen en önemli faktör, 1857 yılında Fransa’da ortaya çıkan ve 1860 yılında da Osmanlı ülkesinde salgın haline dönüşen ipekböceği hastalıklarıdır. Hastalığın Rumeli coğrafyasına da sıçramasının ardından bölgedeki ipek üretimini ciddi tahribata uğratmış, ipek ihalelerini alan mültezimleri zora sokmuş, bazılarının ihalelerini iptal etmelerine sebebiyet vermiştir. Bölgenin ipek gelirlerinin Osmanlı ekonomisine etkisini ortadan kaldıran son gelişme ise 1830 yılında Osmanlı’dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Yunanistan’ın bağımsızlıktan yaklaşık 45 yıl sonra büyük devletlerin araya girmeleri ile yenilen çizilen sınır sonrasında Tırhala sancağının Osmanlı sınırları dışında kalmasıdır. Tırhala’da Yunanistan’a terkedilen Osmanlı mirası arasında üretim boyutunu etkileyecek sayıda dut bahçesi de yer almaktadır.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri

BOA,A..MKT.UM.,493-50

BOA, A.MKT.MHM.,219-3

BOA, AE.SABH.I.,105-7139

BOA, AE..SABH.I.,319-21513

BOA, AE..SABH.I.,319-21526

BOA, AE..SABH.I.,322-21928

BOA, AE..SABH.I.,330-22723

BOA, AE..SABH.I.,347-24265

BOA,AE..SMHD.I.,240-1941

BOA,AE..SMHD II.,28-1773

BOA,AE.SMHD.II.,108-9179

BOA,AE.SMST.III.,26-1759

BOA,AE..SMST.III.,27-1839

BOA,AE..SSLM.III.,6-293

BOA,AE.SSLM..III..36-2109

BOA,AE..SSLM..III.395-22820

BOA,AE..SSLM.III.,397-22920

BOA,AE.SSLM.III.,397-22920

BOA,C..BH.,119-5781

BOA,C..ML.,145-6128

BOA,C..ML.,525-21466

BOA,C..ML.,540-22211

BOA,C..ML.,714-29184

BOA,C..ML..124-5990

BOA,C..SM.,101-5088

BOA, D..BŞM.d...,626,

BOA,D..BŞM.TRE.d...,15696

BOA, DH:MKT.,1311-57

BOA, EV..d., 25-155

BOA, MAD.d.,10178

BOA,MV. 33-21

BOA,İ..MMS.,99-4185

BOA,İ..MVL.,160-4647

BOA,İ..MVL.,27-442

BOA,İE.ML.,33-3171

BOA,ŞD. 1173-2

B) KİTAP VE MAKALELER

Candmir, H.., (2014), Tırhala Sancağı (Nefs-i Tırhala) 1454-1570, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora tezi)*, Eylül.

iftioğlu, F. (2018), XIX. Yy.da Tırhala Sancağı (1821-1881), *Manisa Celal BAYAR Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Manisa.

İnciciyan, P.L., Andreasyan, H.D. (1973-1974), Osmanlı Rumeli'sinin Tarih ve Coğrafyası, *GDAAD*, 2-3.

Jacoby, D. The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century, *Brill's Studies in Intellectual History, Gen.Edit. Han van Ruler*, V.241,ss.67-86.

Kiell, M.(2012a), Tırhala, *DİA*, C.41, İstanbul.

Kiell, M.(2012b), Teselya, *DİA* C.40,İstanbul.

Kul, M,(2018), Tırhala Kazası Sosyal ve İktisadi Yapısı (XV ve XVI. Yy.) *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Mayıs.

şemsettin Sami (1891).Tırhala. *Kamus-ul Alam*. C.3, İstanbul: Mihran Matbaası.

Uğuz, S. (2021), *Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Bcekiliğine Etkileri*, BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi, Cilt 3, Sayı, Salgın Hastalıklar zel Sayısı

Yücekaya, H. (2013), Amasya İpekiliği zerine (1750-1900), *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S,13, C,7.

Yücekaya, H. (2018), Osmanlı İpek reticiliğinin İthal İpek Karşısındaki Durumu Problemi, *Turkish Studies History*, Volume 13/24, Fall 2018.

Yücekaya, H. (2021b), Osmanlı ncesi İpekiliğe Dair izler ve Osmanlı Dönemi Edirne İpekiliği, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S,29, C,15.

Yücekaya, H. (2021b).Thessaloniki Sericulture, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s.26, Nisan, Iğdır, s, 754-768.

“

Bölüm 22

OSMANLI BANKASI KURULUŞ ŞARTNAMESİNİN TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hüsnü YÜCEKAYA¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi Hüsnü YÜCEKAYA, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-0017-7514

”

Giriş

Tanzimat'ın ilanından önce başlayan yenilenme ve değişim arzusu Tanzimat'tan sonra da hızlanarak artmıştır. Batıya giden elçiler, öğrenciler ve diğer temsilciler Osmanlı'daki sisteminin dönüşümü açısından çok önemli hamlelerde bulunmuşlardır. Bu dönüşüm Türk tarihindeki en kritik eşiklerden biridir. Devlet aygıtından sosyal yapıya kadar bütün sistem çok radikal bir dönüşüm yaşamıştır. Karşılıklı ticari ilişkilerde bir banka ihtiyacı 19. yüzyılın başlarından itibaren büyük bir zorunluluk olarak kendini hissettirmektedir. Çünkü bu dönemden itibaren batılı devletlerle diyalog hızla artmıştır. Pek çok batılı ülke İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerindeki temsilciliklerinin sayısını ve işlevini arttırmıştır. Bu da modern bankacılık sistemini bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Bankası kurulmadan önce de banka kurma girişimlerinin olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde modern bir banka sistemi konusunda batılı ülkelerin istek ve ihtiyaçları da Osmanlı Devleti'nden daha geri değildir. Sanayi mamullerine pazar bulmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne borçlandırarak bankacılıkla ilgili yatırımlarını büyötmek istiyorlardı. Bir taraftan Osmanlı piyasalarını kendilerine bağı hale getirmek isterken öbür taraftan da Osmanlı sermaye ve para piyasalarının gelişimini sağlamışlardır. (Anbar, 2009: 28)

Osmanlı Devleti'nde ilk defa banka kurma hamlesi 1836'da İngiltere tarafından talep edilmiştir. İngilizler, Mustafa Reşit Paşa'ya tekliflerinde Red Irving and Company ismiyle banka kurulabileceğini teklif etmişlerdir. 1840'a gelindiğinde ise General Bank of Constantinople ismiyle başka bir banka kuruluşu için çalışılmış ama bu girişim de sonuçsuz kalmıştır. (Akgüç, 1992: 98) Ardından 1849 tarihinde Dersaadet Bankası kurulmuştur. Dersaadet Bankası, Kambiyo sisteminde önemli görevlerde bulunmuş ancak mali büyüklüğünü aşacak bir kısım taahhütlere girerek iflas etmiş ve 1853 yılında faaliyetine son verilmiştir. Mustafa Reşit Paşa'dan sonra görev yapan Âli ve Fuat Paşaların döneminde, hem kısa vadeli avans ve diğer hizmetlerde hazineyi dönemsel krizlerden kurtaracak hem de Osmanlı Devleti'ni Avrupa piyasalarında kabul ettirecek bir bankanın faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır. (Clay, 2000: 26) Islahat Fermanı sonrası Osmanlı Devleti'nde ulusal bir banka kurulması fikri daha da belirginleşmiştir. Ancak 1863 yılına kadar bu gayretler iç çekişmelerden dolayı netice bulamamıştır. İngilizlerin kurduğu *The Ottoman Bank*'ın önceki ismi *The Bank of Constantinople* iken sonra değişmiştir. (Eldem, 2000: 42)

Osmanlı Bankası'nın hazırlanan şartnamesinin meclis-i meşverette tartışıldığı ve bir kısım değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır. (BOA. A.} AMD. 31 - 54) 1856'da temelleri atılan banka 1863 yılında kurulmasıyla devletin en güçlü finans kurumlarından biri haline gelecek bir emisyon bankası hüviyetinde, devletin adeta veznedarı gibi oldukça başarılı yatırım, tasarruf ve ticaret bankası halini alacaktır. Osmanlı Bankası bir emis-

yon bankası olmasının yanında devletin mali operasyonlarını gerçekleştiren bir devlet bankası ve piyasa ekonomisinin şartlarını temin eden bir ticaret bankası da olmuştur. Bankanın bu üç rolü birbiriyle çelişmemiş, kurumun da Osmanlı sisteminin de modern piyasa şartlarına dönüşümünü güçlendirmiştir. Osmanlı Bankası'nın başarısının sırrı, Osmanlı mali ve ekonomik az gelişmişliğinin birbiriyle bir anlamda çelişen iki yönü arasındaki hassas dengeyi akıllıca sömürmesinde yatıyordu. Bakır kaynakların ve doygunluğa ulaşmamış pazarların sistematik bir biçimde kullanılmasına imkân sağlayan bu az gelişmişlik, bir taraftan banka için avantajdı. (Eldem, 2000: 5,12-13)

Kurulan Osmanlı Bankası'nın şartnamesi ve müzakereler öncesi müsvedde metinlerinin bulunduğu Osmanlı arşivinde Hariciye Tercüme Odası'na ait 377-13 numaralı belge transkript edilmiştir. Yapılan çalışmanın ekler kısmında transkript metni belirtilen belgenin Osmanlı mali tarihi açısından önemi büyüktür. Konuyla ilgili yapılan çalışmaların neredeyse tamamına yakını batı ülkelerine ait arşiv kayıtlarını ya da daha ikincil kaynakları içermektedir. Osmanlı arşivine dayanan etraflı bir araştırma yapılmamıştır. Konuyla ilgili belirlenen 7.770 belge içinde muhtemelen en önemli belge Osmanlı Bankası'nın şartnamesinin yazıldığı transkript edilen belgedir. Burada belgenin önemini arttıran bir diğer husus da müsveddelerin esas şartname maddelerinin belirtildiği belge içinde bulunmasıdır. Bu durum İngiliz ve Fransız taraflıyla Osmanlı Devleti'nin yürütmüş olduğu ayrıntılı müzakereleri anlaşılır kılmaktadır.

1. Bankanın İmtiyaz Sınırları, Görev Alanı ve İşlevleri

Kurulan Osmanlı Bankası'nın Osmanlı Devleti için oldukça önemli mali fonksiyonları vardır. Osmanlı Bankası'nın temel üç görevi; devlet bankası fonksiyonları, ticari bankacılık ve tesis bankacılığıdır. Osmanlı Devleti açısından en önemli fonksiyonu, hükümetin bankacılık işlemlerinin Osmanlı Bankası üzerinden gerçekleştirilmesidir. Öte taraftan merkezde ve bankanın şubelerinin bulunduğu bölgelerde hazine adına vergilerin toplanmasından, yapılan bütün tasarruflara kadar bankanın bir devlet bankası gibi işleyişinin sürmesidir. (Bayraktar, 2011: 95, 99) Osmanlı sarayı banka şartnamesinin ve banka komisyonlarının takibi için bir nazır tayin edecektir.

Belgenin 13. bendinde birebir Fransızcadan çevrildiği anlaşılan metinde, Bankanın maliyenin ve hazinenin her türlü havalelerinde görevli olacağı; İzmir, Trabzon, Beyrut ve Selanik şehirlerinde şubeler açabileceği belirtilmiştir. Bu şehirlerdeki hazine gelirlerin tahsilinde, havalesinde bankanın görevli olacağı, gelecekte açılacak şubelerde hazineye ait vergilerin tahsilıyla ilgili görevleri de ifa edeceği belirtilmiştir. Şartname metnindeki 8. maddede bankacılık işlemleri çerçevesinde tahvilat, senedat, varant, konşi-

mento ve emanet gibi fonksiyonların banka yetkileri içinde olduğu borçlanma, iskonta, poliçe, alıp satma, satın alma ve kiralama gibi bankacılık ve ticarete müteallik idari ve şirketlerin bütün muamelelerinin kurulan bankanın fonksiyonları içinde sıralanmıştır. Müsvedde metinde *senedat* kelimesi ile bankanın şirket yapısına ait bir kısım fonksiyonların daha ayrıntısız yazılmasına rağmen son halini almış metinde bunların daha ayrıntılı belirtildiği görülmüştür. Yine bankacılık işlemleri çerçevesinde oluşabilecek ayrıntı durumları için *kaffe-i muamelat* şeklindeki bankacılık işlemlerinde yeni kurulan bankanın hak ve yetkilerinin olacağı belirtilmiştir.

Belgede 9. bendde ve diğer iki kısımda bankanın bedeli hamiline ödenmek şartıyla evrak tedavüle çıkarma imtiyazı ve inhisarının olduğu belirtilerek oldukça geniş bir inisiyatif alanı bırakılmıştır. İmtiyaz başlığı altında büyük bir yetki alanı kurulurken inhisar ile bu hususta tekel konumuna da kavuşulmuştur. Bu imtiyaz ve inhisarlar Osmanlı Bankası'nın kârını ve itibarını çok yükseltmiştir. Belgenin devamında bu evrakların bankanın bütün şubelerinde karşılığının olacağı belirtilmiştir. Yine 9. bendde bankanın bulunduğu bölgelerde hangi sancak dahilinde tedavüle evrak sokarsa o evrakın ancak o sancakta geçerli olacağı belirtilmiştir. Osmanlı tarafı için bir sigorta mahiyetinde devletin istediği bölgede ayrı nizamname oluşturabileceği belirtilmiştir.

Şartnamede bankanın görevleri sıralanarak; adeta kamu maliyesi adına bütün vergilerin tahsilinde, hazinenin ve yönetimin yapacağı havalelerde ve diğer devlete ait mali işlerde bankanın görevleri belirtilmiştir. Bu görevler karşılığında bankanın alacağı komisyon miktarları da sıralanmıştır. 7. madde olarak belirtilen kısımda bankanın İstanbul'da ve şubelerinin bulunduğu yerlerde kamuya ait malların korunmasında ve işleyişinde sorumlulukları belirtilerek, mültezim ve tahsildarların gelirlerini bankaya teslim etmeleri tarif edilmiştir. Yine Devlet-i Aliyye'nin havalelerini gerçekleştirmeye görevli olduğu ve bütün bu işler için hazinenin yüzde yarımından az komisyon ödeyeceği belirtilmiştir. İç borç faizleri ve hazine bonolarının ve havalelerin ödenmesi ile dış borç faizlerinin ana parasına mahsuben tahsilattan bankanın sorumlu olacağı belirtilmiştir. Bütün bu görevlerden dolayı her bir kalemden %1 komisyon alınacağı, madeni paraların tedavülden kaldırılması hususunda da bankanın görevli olacağı belirtilerek bu hususun Osmanlı Devleti ile müzakere edilerek düzenleneceği şartnameye kaydedilmiştir. Bir başka arşiv belgesinde İngiltere'de ikamet eden bankanın ser-kâtibinin Osmanlı tarafından belirtilen hususlara bir cevap niteliğinde İngiliz ve Fransız direktörleri de memnun edecek şekilde bir cevap verdiği anlaşılmaktadır. Ser-kâtibin üslubundan Osmanlı Devleti'ni de rahatsız etmeyecek şekilde bir tavır göze çarpmaktadır. Muhtemelen bankanın kuruluşu çerçevesinde önemli ve zorlu müzakereler yürütülmüştür. (BOA, HR.SYS. 1892-12)

Bankaya Osmanlı şehirlerinde miri malların tasarrufunda adeta bir tahsildarlık görevi verilmiştir. Hazinesin gelirlerinin Osmanlı Bankası'nda tasarruf edileceği ve yüzde yarımından daha aşağı olmak üzere bankanın bunlardan komisyon alacağı belirtilmiştir. Müsvedde metinde Osmanlı sarayının, banka nizamnamesinde ve banka komisyonunun işleyişinde, hazinesin bankayla gerçekleşen mali muamelelerini gerçekleştirmek için bir nazır tayin edeceği belirtilmektedir. Bankanın sandığında çıkartılan evrakların 1/3'ü miktarında nakit parayı bulunduracağı belirtilmektedir. Yine 15. bendde bankanın Osmanlı Devleti'ne % 6 faizle borç vereceği, 500.000 lirayı aşmayacak oranda bir kredi temin edilebileceği, bankanın şubelerinin bulunduğu bölgelerde 60-90 gün vadeli bonoların piyasaya sürülebileceği anlatılmaktadır. Banka ve şubelerinden yapılacak havalelerde, tahvillerde, cirolarda posta damgası ile her türlü rüsum ve vergiden muaf olunacağı ve Osmanlı ülkesinde banka dışında hiçbir kuruluşun poliçe ve diğer evraklarının kabul edilmeyeceği belirtilmektedir.

2. Şartnamede Belirtilen Yasal Çerçeve

Şartnamenin 6. bendinde bankanın merkezinin İstanbul'da olacağı ve Osmanlı Devleti'nin izniyle gerekli miktarda şube açılacağı ve memur alınacağı belirtilmiştir. Müsvedde metinde şubelerin banka meclisinin rey ve onayıyla açılacağı yine alınacak memurların banka meclisinin onayıyla olacağı belirtilmişken muhtemelen yapılan müzakerelerden sonra çok ayrıntıya girilirse de şube ve memur sayıları Osmanlı Devleti'nin izni şartına alınmıştır. Yine 2. bendde ayrıntıya girilmeden bankanın bütün yetkilerinin üzerinde *padişahın nezaret-i aliyesinin* bulunacağı belirtilmiştir. Müsvedde metinde bankanın imtiyaz süresinin 99 yıl olacağı belirtilirken esas metinde 5. bendde 50 yıla düşürülmüş, esas metnin son kısımlarında 30 yıl belirtilmiştir. Yine bu sürenin bitimine bir yıl kala Osmanlı tarafı bankayı feshetmek niyetinde ise bunu bir yıl önceden bildirme zorunluluğu eklenmiştir. Bu sürenin kaçırılması durumunda doğacak zararlardan Devlet-i Aliyye tarafı sorumlu olmuştur. Belgede 1. bendde ve başka bir kısım bölümlerde bankanın adı Devlet-i Aliyye Bankası olarak isimlendirileceği belirtilmiştir. Yine Osmanlı Devleti başka bir bankaya imtiyaz vermeyeceğini taahhüt etmiştir. Müsvedde metinde de esas metinde de banka imtiyazının verilmesinden sonra İstanbul'da kuruluşun gerçekleştirilmesi ve Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilecek gecikmelerde kefalet akçesinin müsadere edileceği belirtilmiştir.

Şartnamede 9. madde olarak Osmanlı Devleti'nin banka nizamnamesinin tamamıyla gerçekleşmesine nezaret edeceği, komisyonun hazine ve bankayla olacak mali muamelelerine nezaret etmek üzere bir nazır tayin edeceği belirtilmektedir. Yine Devlet-i Aliyye tarafından seçilen bir memurun bankanın muamele ve işleyişine karışmadan her türlü bilgilendirmeyi edinebileceği ancak onun da banka kurallarına uyacağı ve banka ve

Osmanlı hazinesi arasında gerçekleşecek mali işlemleri takip ve teftiş için bir memur görevlendireceği belirtilmiştir. 16. bendde Devlet-i Aliyye tarafının banka için uygun bir bina ve araziye karşılıksız olarak vereceği, imtiyaz süresinin sona ermesinden sonra inşaat masraflarını ödeyerek binayı geri alacağı belirtilmiştir. Şubelerin bulunduğu yerlerde de arazileri Osmanlı Devleti sağlayacaktır. 21. bendde taraflar arasında ihtilaf olması durumunda bu ihtilaf Devlet-i Aliyye ve diğer tarafların eşit sayıdaki atayacakları hakemlerle durumun düzeltileceği belirtilmiştir. Yine bankanın icraatı esnasında ortaya çıkabilecek olaylarda Devlet-i Aliyye ve İngiltere ve Fransa sefaretinin tayin ettiği hakemler tarafından alınacak kararlar tekrar gözden geçirilmeden uygulanacaktır. Bu husus müsvedde metinde de esas metinde de aynen korunmuştur.

Yine müsvedde metinde bankanın tahvillerini taklit edenlerin cezalandırılacağı belirtilirken esas metinde 18. bendde bankanın tahvillerini taklit ve tağyir edenlerin cezalandırılacağı belirtilmiştir. Bütün bu şartlarda Osmanlı hükümetinin yetkileri çok sınırlıdır. Adeta Osmanlı hükümetinin tek yetkisi bankanın hukuki teftişidir. Bunun için de görevli bir nazır atanmıştır. Bu nazır işleyişe müdahale edemeyecektir. Teftiş yetkisi bilgi edinme çerçevesindedir. (Thobie, 1977: 84)

3. Sermaye Yapısı

Osmanlı arşivine ait başka bir belgede Maliye Nezareti'ne Sadaret'ten yazılan tezkirede, Osmanlı Bankası kuruluşu öncesi yapılan müzakere ve işlemler çerçevesinde, Londra'da bankanın kuruluşu için sağlanacak para ile ilgili görüşmelerin tamamlanarak anlaşmanın Hamson Neson isimli İngiliz temsilciyle imzalandığı, Fransız tarafıyla da borç para istikrazının 1862 yılında imzalandığı anlatılmaktadır. (BOA, HR.SYS. 424-24) Şartnamenin 4. bendinde bankanın sermayesinin 2 milyon 700 bin İngiliz lirası yani 67 milyon 500 bin frank olduğu, bu sermayenin toparlanması için bir hisse değeri 500 franklık olmak üzere sermayenin yarısı kadarlık bir miktar olan her bir hissede 250 franklık Fransız tarafının payı toparlanmış, 33 milyon 750 bin frank gönderilmiş, 135 bin hisse küşâd olunmuş, bu sermaye yeni hisseler eklendikçe arttırılabileceği belirtilmiştir.

Bankanın sandığında ihraç edilecek evrakın üçte biri miktarında nakit paranın bulunması gerektiği belirtilmiştir. 13. bendde bankanın 500.000 sterlinlik bir kredi ile işleme başlayacağı belirtilmiştir. 19. bendde ise banka imtiyazı için buyrulacak olan ferman-ı ali karşılığında 20.000 sterlinlik bir kefalet akçesi belirlenmiştir. Müsvedde metinde bankanın senelik %6 faizle 500.000 lira yani 12 milyon 500 bin franka yakın bir krediyi, bir kreditorle anlaşarak temin edeceği, gerekli görüldüğü durumlarda bu miktarın arttırılabileceği ve 190 gün vadeli hazine bonolarının piyasaya sürüleceği belirtilmiştir.

Belgede bankanın kuruluşuna destek olan Fransız kurumlar ve kişiler belirtilmiştir.¹ Osmanlı Devleti'nde modern bir finans piyasasının gelişmesi modern bir devlet yapısına ve bu devletin finansal yapılarının büyümesine bağlıydı. (Eldem, 2000: 16) Öbür taraftan yabancı piyasalarda Osmanlı tahvillerinin durumu da batılı siyasetçilerin bir sözü ile tepetaklak olabiliyordu. Dış borç bulabilmek Avrupa piyasalarına bağlıydı. Bu da bankanın kuruluşunda yabancı sermayeyi ve yapılanmayı gerekli kılıyordu. Osmanlı idarecilerinin pazarlık ve direnme gücü bu zorunluluklardan dolayı kırılıyordu. Öte yandan Osmanlı tarafı kendi mali piyasaları açısından bir şart haline gelen bankanın sermaye yapısını ve yönetim düzenini kendisi açısından en uygun yapılanmayla oluşturmaya çalışıyordu. Yabancı piyasalardan borç bulabilmek için bu piyasalar açısından tanıdık ve güven tesis etmiş kişiler ve kuruluşların bankanın yapısında bulunması zorunluydu. Osmanlı tarafı bankanın kuruluşunun sağlayacağı avantajlar ile siyasi çıkarları arasında seçim yapmak çelişkisiyle karşı karşıya kalıyordu.

4. Şartnamede Düzenlenen Maddeler

Müşvedde metinde bulunan bazı maddeler önemli oranda düzenlenmiş ve değiştirilmiştir. Yapılan değişikliklerle maddelerin genelinde Osmanlı tarafında seçilecek bir kısım görevlilerin yetki ve sorumlulukları daha ayrıntılı tarif edilirken bankanın muamelat ve işleyişine müdahale edilemeyeceği özellikle vurgulanmıştır. Osmanlı yönetimi tarafından seçilen görevlilerin yetkilerinin bilgi edinme ve teftiş hakları gibi hukuki bir çerçevede tarif edildiği görülmektedir. Bankanın şartnamesi *şerait-i esasiye* başlığında belirtilmiş ve 3, 7, 10 ve 20. bendlerde değişiklik yapılmıştır.

Üçüncü bendin eski halinde Osmanlı yönetimi tarafından seçilen görevlinin yetkileri daha yalın ve basit bir biçimde tarif edilmiştir. Seçilen görevli, baş komiser kimliğinde bankanın Devlet-i Aliyye nizamnamelerine uyup uymadığını kontrol edecektir. Görevliyi Osmanlı tarafı seçecektir seçilen bu baş komiser mali muamelelerin teftişi için de bir müfettiş tayin edecektir. Üçüncü bendin değiştirilen yeni halinde ise; Osmanlı tarafından seçilecek kişiye mali muamelelerin takibi için teftişi sağlamak üzere bir müfettiş görevlendirebilecektir. Böylece birbirinden bağımsız iki görev bir kişinin sorumluluğuna bırakılmıştır.

Yedinci bendde yapılan değişiklikler şunlardır: Banka İstanbul'da oturacak bir genel müdür ve 25 azadan oluşan idare meclisi ile yönetilecektir. Genel Müdür tarafından yönetilecek idare meclisinin 5 azasının İstanbul'da ikameti zorunlu olacaktır. Genel Müdür bu meclisin üyesi sayılabilecek

1 Devlet-i Aliyye Bankası'nın kuruluşuna destek olan kurumlar ve kişiler: Fransa Kredi Mobilyer Cemiyet-i umumiyesi, Paris'te mösyö Emil ve Jakpredir, Mösyö Hottinguer ve şürekası, Mösyö Fould ve şürekası, Mösyö male vil ve şürekası, Mösyö Pillet- Vil ve şürekası, Mösyö Sebkir, Mösyö Sitem ve şürekası, Mösyö Luruk de Galiera, Mösyö Karnir Salvador, İskonta sandığı müdürü mösyö Greninger, Mösyö Musard ... ve şürekası.

ve tayini, görevleri, sorumlulukları, maaşı, görevinden alınması, azli idare meclisinin daire-i hukukuna bağlanacaktır. Yedinci bendin eski haline eklenen hususlar ise Genel Müdür ve İstanbul'da oturan müdürlerin ortak kararlarıyla banka anlaşma akdedebilecektir. Borçlanma, idare meclisi tarafından seçilen dördü Londra, dördü Paris'te ikamet eden bir komitenin nezaretinde yürütülecektir. Daha sonraki dönemde kumpanya sermayesine Osmanlı ahali tarafından katılanlar olursa İngiliz ve Fransız müdürlerin daimî durumlarının korunması şartıyla hissedarların teklifleri üzerine on yıl geçtikten sonra Osmanlı Devleti tarafından değiştirilebilecektir.

Onuncu bend genel itibarıyla şartlar çerçevesinde çok değiştirilmemiş ancak sadeleştirilmiştir. Ek olarak banka evraklarının Türkçe olacağı Osmanlı yönetiminin izni olmadan 100 kuruştan aşağı evrak tedavüle çıkarılmayacağı belirtilmiştir. Yirminci bendde ise sadece yazım cümleleri sadeleştirilmiş fazlaca bir değişiklik yapılmamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin batı ile artan ekonomik ilişkileri sonucunda 19. yüzyıldan itibaren ticari eşgüdümü ve senkronizasyonu sağlamak açısından bir banka gerekli olmuştur. Özellikle Tanzimat sonrası Mustafa Reşit Paşa ile Âli ve Fuat Paşaların bu yönde gayretleri olmuştur. Daha önce bir kısım banka kurma denemeleri ile kurulan Dersaadet Bankası ve İngilizlerin kurduğu Ottoman Bank gibi öncülleri olsa da gerçek manada bir banka sistemi Osmanlı Bankası'yla birlikte hayata geçirilmiştir. Araştırmaya konu olan transkript edilmiş belge, Osmanlı Bankası'nın şartnamesidir. Bu şartnamede bankanın imtiyaz çerçevesi, görevleri, sorumlulukları ile Osmanlı tarafı, İngiliz ve Fransız ortakların hukuki sorumlulukları belirtilmiştir. Belgede müsvedde metin ve esas metin birlikte belirtilmiştir. Değişen maddelerde cümlelerde ve kelimelerde oldukça ayrıntılı müzakerelerin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı tarafının bankacılık sistemine dair tecrübesinin azlığı metne yansırken ayrıntılı şekilde hakların korunmaya çalışıldığı da anlaşılmaktadır. İngiliz ve Fransız tarafların Osmanlı yönetiminin bankanın iç işleyişine müdahalesini sadece teftiş ve bilgi edinme açısından hukuki bir çerçevede tutmaya çalıştığı anlaşılırken Osmanlı tarafının bütün tecrübesizliğine rağmen ayrıntılı müzakere yürüttüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı tarafının tavizlerinde anlaşılır sebepler mevzubahistir. Bunda modern piyasa kuruluşlarını ve bankacılık sistemini yeni tanıması yanında batılılara karşı mali açıdan muhtaç durumda olmasının etkisi de büyüktür. Bu yüzden Osmanlı tarafının denetleme yetkilerinin çerçevesi genel hatlarıyla belirtilmek zorunda kalmıştır. Bankanın imtiyaz süresi üzerinde de önemli müzakerelerin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Müsvedde metinlerde imtiyaz süresi 99 yıl olarak belirtilirken muhtemelen Osmanlı tarafının ısrarı ile bu süre 50 yıla düşürülmüştür. Yine metin içinde 30 yıl da belirtilmiştir. İngiliz ve Fransız tarafların bir kısım ayrıntı mevzularda

kendi taraflarının çıkarları açısından bazı kazanımlarda buldukları da metne yansımıştır. Osmanlı ülkesinde kurulacak bütün banka şubelerine arsayı Osmanlı tarafı temin edecektir. Üzerine kurulan yapıların inşasını banka konsorsiyumu üstlenecektir. İmtiyaz süresi dolduğunda Osmanlı tarafı inşa gelirlerini ödemek şartıyla buraları geri alabilecektir.

Öte yandan banka Osmanlı Devleti'nin vergilerinin toplanmasında, vilayetlerle mali koordinasyonun sürdürülmesinde, iç ve dış borç ödemelerinde, yeni borçlanmalarda, kamu havalelerinde çok önemli bir aracılık görevi yapmıştır. Vergi ödemelerinde adeta bir tahsildarlık konumunu üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin bir devlet bankasına ihtiyacı olduğu oldukça uzun bir süredir hissedilmektedir. Kurulan Osmanlı Bankası'nın bir devlet bankası hüviyetinde de çalıştığı anlaşılmaktadır. Devlete ait işlemlerde bankanın yürüttüğü aracılıktan dolayı alacağı komisyonlar da şartnameye yansımıştır. İç ve dış borç ödemelerinde banka %1 komisyon alacaktır. Yine bir kısım vergilerin tahsilinde ve kamuya ait mali bir kısım işlemlerde yüzde yarımından az olmak şartıyla komisyon oranları şartnamede belirtilmiştir. Banka ihraç edeceği tahvillerde üçte bir miktarını kasasında buldurmak zorundadır. Bu durum muhtemelen daha önce kurulan Dersaadet Bankası'nda yaşanan sıkıntıların önüne geçmek için getirilmiş bir şarttır.

Kaynakça

- Akgüç, Ö. (1992), *Türkiye’de Bankacılık*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Eldem, E. (2000), *Osmanlı Bankası Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Thobie, J. (1977), *Intérêts et Impérialisme Français dans l’Empire Ottoman*, Paris.
- Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914. *Maliye Finans Yazıları*(84).
- Bayraktar, K. (2011). Osmanlı Bankasının Merkez Bankası Fonksiyonu (1863-1875). *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(1).
- Clay, C. (1993). The Bank Notes of The Imperial Ottoman Bank, 1863-1876. *New Perspectives on Turkey*.

Arşiv Belgeler

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti- Tercüme Odası [HR.TO.]*. 377 – 13.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret- Amedi Kalemi Evrakı [A.}AMD]* 31 – 54.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti- Siyasi [HR.SYS.]* 1892 – 12.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti- Siyasi [HR.SYS.]* 424 – 24.

Ekler

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti- Tercüme Odası [HR.TO.]*. 377 – 13.

Banka-ı imtiyaziyenin şerait-i esasiyesi müsveddesinin üçüncü ve yedinci ve onuncu ve yirminci yazıları yerine tebdilen konulacak tebeddülüdür.

3.bend

Devlet-i Aliyye tarafından müntahap bir memur marifetiyle icra edecektir işbu memur emr-i idareye müdahale etmeyerek bankanın muamelat ve vakasına kesb-i ittlâ (bilgi edinme) ve nizamnamesinin tamamı-i icrasına takayyüt eyleyecektir. bundan başka bilhassa hazine-i celile ile banka beyninde vuku bulacak muamelat maliyenin teftişine memur bir müfettiş dahi buyuracaktır.

7. bend

Banka dersadette ikamet edecek bir müdür-i umumisi ile bir idare meclisi marifeti ile idare kılınacak iş bu idare meclisi 25 azadan mürekkep olarak bunların beşi dersadette ikamet edecek ve müdür-i umumisi idare meclis azasından madut olabilecektir müdür-i umumiyenin maiyetini ve vezaif ve ikrazın ve maaşının tecdidi ve icrayı memuriyetten men ve yahut bil külliye azli meclis-i mezkurun daire-i hukuk ve vezaifinden olacaktır. Müdür umumisi dersadette mukim müdiran ile bil-ittifak darsaadette banka müsalahatı tesviye ve idare edecek ve bunlar dahi meclis tarafından intihap olunup 4'ü Londra'da ve 4 ü Paris'te ikame eyleyecek sekiz azadan mürekkep bir komitenin nezaretinde bulunacaktır. Fakat ileride kumpanya sermayesine memalik-i mahrus-i şahane ahali tarafından iştirak ve vuku'u hissedaran ve bu cihetle cemiyeti umumiyesinde ekseriyenin müzakeriyesini ve değiştirmesi halinde müsavi ... İngiliz ve Fransız müdürlerini ibkası şartıyla idare meclis teşkiline dair olan mevadı hissedaran cemiyet-i umumesinin teklifi üzerine on sene müddet mürurundan sonra Devlet-i Aliyye tarafından tadil olabilecektir.

10. bend

Banka evrakı Türkçe olacak ve saltanatı seniyyenin mürafakatı olmadıkça yüz guruşlukdan aşağı evrak tedavüle çıkarılamayacaktır. İşbu evrak Devlet-i Aliyye memur-ı mahsus ve idare meclisinin hassına tayin ideceği bir müdür tarafından ve banka şubesinin babında muhasebecisini canibinden imza kılınacaktır.

20. bend

Banka imtiyaz fermanın itasından ve nizamnamesinin tasdikinden nihayet altı mah mürurunda icrayı muamelata şuru' edecek idemediği takdirde kefalet akçesi taraf-ı devlet-i aliyyeden müsadere kılınacaktır.

Banka-ı imtiyaziyenin şerait-i esasiyesi

Birinci Bend:

Devlet-i Aliyye Memaliki şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını itaa eder işbu banka Devlet-i Aliyye bankası ismiyle tevsim olunacaktır.

İkinci Bend:

Gerek işbu bankayı imtiyazi kaidesi ve gerek kavanin-i umume-i Devlet-i Aliyye muhafaza kılınmış olmak için mezkur banka zat-ı Hazret-i Pa-dişah'ın zirnezaret-i aliyyesinde bulunacaktır.

Üçüncü Bend:

Devlet-i Aliyye nizamnamesinin tamami-i icrasına nezaret etmek memuriyetiyle bir baş komiser intihap edecek ve hazine-i celilenin banka ile olacak muamelatı maliyesini teftiş için bir de müfettiş tayin edilecektir.

Dördüncü Bend:

İş bu bankanın şimdilik iki milyon yedi yüz bin İngiliz lirası yani altmış yedi milyon beş yüz bin frank sermayesi olacak ve bu sermayenin tedariki için beheri beş yüz franklık olmak ve nısfı olan iki yüz elli frank ki cemen otuz üç milyon yedi yüz elli bin frankı banka icrayı muamelata berren eyledikte tediye kılınmak üzere yüz otuz beş bin hisse küşaat kılınacaktır ve muaccesinin nısfı olan iki yüz elli frankı tesviye kılınan hisse senedaatı hamiline olacaktır. İş bu sermaye yeni hisse ihdas ve küşadı vasıtasıyla arttırılabilecektir.

Beşinci Bend:

Bankanın müddeti imtiyaziyesi elli sene olacaktır müddeti mezkurenin hitamından bir sene evvel devlet-i alliyenin bankayı fes etmek niyetinde bulunduğu ilan etmeye salahiyeti olacak ve müddet-i mezkurenin inkızasında muaccele ve faiz olarak bankaya medyun bulunacağı mebaliği tamamen tediye etmesi lazım gelecektir.

Altıncı Bend:

Bankanın başlıca merkezi darsaadet olacak ve Devlet-i Aliyye'nin ruhsatıyla tensip olunacak mikdar şube ve memuru bulunacaktır

Yedinci Bend:

Banka darsaadette ikamet idecek bir müdir-i umumi ile bir idare meclisi marifetiyle idare kılınacak ve işbu idare meclisi yirmi beş azadan mürekkeb olarak bunların beşi darsaadette ikamet edecek ve müdür-i umumi idare meclisi azasından madut olabilecektir müdür-i umuminin tayini ve vezaifi ve iktidar ve maaşının teceddüdü ve icrayı memuriyetten men

veyahut bil külliye azli meclis-i mezkurun daire-i hukuk ve vezaifinden olacaktır

Sekizinci Bend:

Tahvilat ve senedaat ve varant konşimento ve emanet suretiyle bankanın zirteftiş ve nezaretine konulacak eşya mukabilinde akçe ifraz ve tüccar tahvilatını iskonta etmeye ve emanet kabul eylemeye ve poliçe Alıp satmaya ve hesabı için emtia ve eşya bey ve şirasını deruhte etmeye velhasıl banka ve ticarete müteallik idare ve kumpanyalara ait kaffe-i muamelatı icra etmeye bankanın hak ve salahiyeti olacaktır.

Dokuzuncu Bend:

İş bu bankaya tedavüle çıkarıldığı mahallere arae olduğu anda bedeli hamiline tediye olunmak şartıyla evrak çıkarmak imtiyaz inhisarisi ita kılınacak ve ilerüde ledel hâce banka şubelerinin çıkaracağı evrakın evrak-ı mezkurenin memalik-i mahrusenin ser sancağında ve bil cümle miri mal sandıklarında revaç nizamisi olacaktır banka şubeleri evrakının kangı sancağ dahilinde çıkarılmış ise yalnız orada revaç nizamisi olacaktır Devlet-i Aliyye lazım gelen mahallerde bu hususa dair nizamnameler vaz ve tesis buyuracaktır.

Bankanın merkezinde tebdil olunabilmesine Devlet-i Aliyye ile bil müzakere karar verilecektir.

Onuncu Bend:

Bankanın evrakı taraf-ı Devlet-i Aliyye'de mensup komiser ve idare meclis-i tarafından mahsusen tayin olunmuş bir müdür ve evrakın çıkarıldığı mahallere ki baş sandıkkar veyahut muhasebeci taraflarından imza olunmak lazım gelecektir.

Mudur-i umumi dersaadette mukim müdirat ilen bil ittifak dersaadette banka musalihi tesviye ve idare idecek ve bunlar dahi idare-i meclis tarafından intihab olunup dördü Londra dördü Paris'de ikamet eyleyecek sekiz azadan mürekkep bir komitenin tahtı nezaretinde bulunacaktır.

On birinci Bend:

İş bu banka daima sandığına nakden tedarik buluna evrakın laakal bir sülüsüne muadil bir meblağ bulunduracaktır.

On ikinci Bend:

Devlet-i Aliyye iş bu müddeti imtiyaziye tarafında hiçbir güne evrak-ı naktiye çıkarmamaklığı ve başka bir banka veyahut evrak-ı nakdiye çıkarmaa imtiyazı olacak bir idare veyahut Kumpanyanın teşekkül ve teessüsüne müsaade itmemekliyi taahhüt eder

On Üçüncü Bend:

İş bu bankayı darsaadette imtiyazı fermanı alisini istihsal eylediği gibi şube yapabileceği İzmir Trabzon ve Edirne ve Selanik'de emvali miriyenin ahz ve istifasına memur olacaktır bankanın burada mahali tayin olunmasına şubelerinin emvali miriyeyi ahz ve istifa etmelerine devleti aliye ilerüde ruhsat verecektir işbu banka devayir-i muhtelifi i devleti aliyenin havalatını tesviyeye memur bulunacak ve dahilen ve gerek haricen devletinin gerek umur ı tarafiyesinin vasıta i resise olacaktır hazine i celile i maliye hesabı için bankanın vaki olacak mehuzatı yükünü üzerine bankaya bir komisyon verilecek ve bu komisyon yüzde yarımdan dûn olacaktır.

On dördüncü Bend:

Emvali miriye tahsilatından Duyun-u dahiliye faizleriyle hazine bonolarının ve havalatın tediye ve tesviyesi ve duyun-ı hariciyenin faiziyelerle re's-ül-malına mahsuben verilecek meblağın irsal hususuna hazır iş bu banka memur olacak ve misillü mevadın her birinden yüzde bir komisyon alacaktır ve meskukat-ı mağşuşanın tedavülden kaldırılması hususunun kaffe-i icratına mezkur banka memur olacaktır devlet-i aliyye bu babda iktiza eden tedabirin ittihazına banka ile bil müzakire karar verecektir.

On beşinci Bend:

İş bu bankanın senevi yüzde altı faizle devleti aliyye için miktarı 500.000 lirayı tecavüz etmez bir kreditor küşad idecek ve mezkur banka şu miktarın tezyidime münasib gördüğü halde bunun şeraeti lazımesi müzakire-i mahsuse ile tayin kılınacaktır mezkur banka kaffe-i teslimatının temini zımında teviyeyi bedeli için şube ve memurlar olacak mahallerden alınacak varidat muğayene üzerine mahsus altmış veyahut doksan gün vadeli hazine bonoları ahzedecektir.

On Altıncı Bend:

Devlet-i Aliyye bankaya muamelatının icrasına uygun bir bina inşası için lazım olan arazi-i meccanen ita edecek ve müddet-i imtiyaziyenin iktizasında mezkur binanın masarifi inşaiyesine bankaya tediye ederek mezkur arazi ve binayı geri tasarrufuna alacaktır ve bankanın şubeler yapacağı mahallerde lazım olan arazilerin iştirasını mümkün mertebe teshil buyuracağı misillü bankanın başlıca merkeziyle şubelerinin husül eminine için labüt olan himaye ve askeriyei diriğ etmeyecektir.

On Yedinci Bend:

Banka ve şubeleriyle tahvilat ve havalat ve ciro ve posta damgası ve poliçesi her türlü rüsumat verir vergiden kamilen muaf olacaktır mezkûr banka evrak-ı sahihe üzerine yapılmış olmasıyla ... Memalik-i mahrusede tedavül edecek hiçbir poliçe ve evrak-ı saireyi kabul etmeyecektir.

On Sekizinci Bend:

Devlet-i Aliyye Banka Tahvilatı taklit ve tağyir veyahut bankanın adi mührünü takrid eyleyenlerin mücazat ve tedibi için bir kanun vaz idecektir.

On Dokuzuncu Bend:

İşbu imtiyaz için ita buyrulacak ferman-ı Ali mukabilinde devlet-i aliye hesabına olarak Fransa ve İngiltere bankalarına tevdi kılınmak üzere bankada veyahut devlet-i aliye tahvilatı olarak yirmi bin lira sterlinin kefalet akçesinin nısfı saltanat-ı seniye'nin sefirine ve nısf-ı diğerini dahi Londra'da sefirine ita ve teslim etmeği müesseseler taahhüd ederler. Banka dersaadette icraatı muamelata başladığı anda meblağ-ı mezkûr müessese mumaileyhime red ve iade kılınacaktır.

Yirminci Bend:

İmtiyaz-ı ferman-ı alisinin tarih-i tesliminden nihayet altı ay mürurunda banka dersaadette icra yı muamelata başlayacak ve başlayamadığı halde mezkûr kefalet akçesi taraf-ı saltanat-ı seniyeden müsaderе kılınacaktır.

Yirmi birinci bend:

İşbu banka imtiyazının bazı şeraitin hakkında tevil devlet-i aliye ile banka ... ihtilaf zuhuru halinde işbu ihtilaf devlet-i aliye ve müesseseler tarafından müsaviyen tayin olunmuş hükümlere arz olunacak ve bu hükümler beyenlerinde inkısam ... diğer bir hüküm intihab ve tayin idecektir.

Bir Osmanlı Bankası teşkili için teklif olunan şerait-i esasiye

İşbu Bankanın şimdilik iki milyon yedi yüz bin İngiliz lirası yani altmış yedi milyon beş yüz bin frank sermayesi olacak deyü için beheri beşer yüz franklık olmak ve nısfı olan iki yüz elli frank cem'en otuz üç milyon yedi yüz elli bin frangı banka icrası muamelatına berren ve mübaşeret eyledikte tediye kılınmak üzere yüz otuz beş bin hisse küşâd kılınacaktır ve muaccesinin nısfı olan iki yüz elli frangı tesviye kılınan hisse senedatı ... olacaktır.

Devlet-i Aliyye lazım gelen mahallerde bu hususa dair nizamnameler vaz' ve ... buyuracak ve müddet-i imtiyaziye tarafından hiçbir gün evrak-ı nakdiye ... ve başka bir banka ve ... evrak-ı nakdiye ... imtiyazi olacak bir idare kumpanyanın teşekkül ve teessüsüne müsaade itmekliği taahhüd ideceği işbu banka dersaadette ve bankanın şube memurluğu bulunacak elviyede emval-i miriyenin ahz ve istifasına memur olunacak ve saltanat-ı seniye emval-i mezkureyi mültezim tahsildarlık tarafından bankaya teslim ittirmekliği taahhüd buyuracaktır. Ve banka devair-i muhtelif-i Devlet-i Aliyye'nin havalatını tesviyeye dahi memur bulunacak vürudunun gerek dahilen ve gerek haricen umur-ı harfiyesinin vasıta ve menfuru olacaktır. Hazine-i celile-i maliye hesabı için bankanın vaki olacak mehuzatı yükü-

nü üzerine bankaya bir komisyona verilecek ve bu da yüzde yarımından dún olunacaktır.

(8) emval-i miriye tahvilatından duyun-ı dahiliye faiziyle hazine bonolarının ve havalatının tediye ve tesviyesi duyun-ı hariciyenin faiziyle raasü'l-malina ... virilecektir. Miyanının irsali hususlarının hassaten işbu banka memur olacak ve bu misüllü mevadın her birinden yüzde bir komisyon alacaktır. Ve meskukat-ı mağşuşanın tedavülden kaldırılmasını icraya dahi banka memur olacaktır.

9 Saltanat-ı seniye banka nizamatinin tamamı-i ifasına nezaret ve dikkat etmekle memur bir komisyon-ı umumisi ile hazine-i celilenin banka ile olacak muamelat-ı maliyesine nezaret itmek üzere bir nazır tayin buyuracaktır.

10 bankanın sandığında daima çıkardığı evrakın sülüsü miktarı nakdi masdar bulunacaktır.

Bankanın müddeti imtiyaziyesi doksan dokuz sene olacaktır.

Banka beş neferi dersadette ikamet etmek üzere yirmi beş kişiden mürekkep bir meclisin taht-ı idaresinde bulunacaktır.

Bankanın başlıca merkezi dersadette olacak ve meclis idaresinin reyi ve tasvip eylediği miktar şubeler ve memur olacaktır

Tahvilat ve varant konşimento ve emanet suretinde bankanın zir teftiş nezaretine bırakılacak eşya mukabilinde akçe ifraz ve tüccar tahvilatını iskonto eylemek ve emanet kabul etmek ve poliçe alıp satmaya ve ... hesabı için emtia ve eşya bey ve iştirasını deruhte eylemek velhasıl banka ve ticaretine müteallik idare ve kumpanyalara ait kaffe-i muamelata icra eylemeğe bankanın hak ve salahiyeti olacaktır.

İşbu bankaya tedavüle çıkarıldığı mahallere olduğu anda bedeli hamiline tediye olunmak şartıyla evrak çıkarmak imtiyaz ve inhisarisini ita kılacak evrak-ı mezkurenin memalik-i mahrusede bankanın şubeleri olan mahallerle ve bil cümle miri mal sandıklarında revaç nizamiyesi olacaktır.

Görüntü 7

..... zatı aliyi hazreti sadaret penahiye takdim olunmuştur 27 Cemaziyelevvel 1279 (M . 20 Kasım 1862)

Görüntü 8

İşbu banka varidata mahsuben senevi yüzde altı faizle devlet-i aliyye için miktarı beşyüzbin lira yani on iki milyon beşyüzbin frankı tecavüz etmez bir kreditor küşad edecek ve mezkur banka şu miktarın tezyidini münasip gördüğü halde mirinin(?) şerait namesi müzakere-i mahsusa ile tayin kılınacaktır mezkur banka kaffe-i teslimi senenin temini zimmında

tesviye bedeli için şube ve memurların olacak mahallerden alacak varidat muayyen üzerine mahsus almasına ve yüz doksan gün vadeli hazine bonolarına ahz idecektir.

Saltanat-ı seniye bankası için dersaadette iktiza iden arz meccanen arazi ve bankanın şubeler yapacağı mahallerde lazım olan arazilerin işti-rasını mümkün mertebe teshil buyuracağı misüllü bankanın başlıca şubelerinin husul emini için labüt olan himaye-i askeriyeyi diriğ itmeyecektir.

Banka tahvilatını taklid ve tağyir veyahut bankanın adı mührünü taklid eylediklerin ve tedibi için bir kanun vaz idecektir.

İşbu imtiyaz için ita virilecek kanun-ı ali mukabilinde devlet-i aliye hesabı olarak Fransa İngiltere bankalarına tevdi kılınmak üzere ... veyahut devlet-i aliye tahvilatı olarak yirmi bin lira sterlinin kefalet akçesinin nısfını saltanat-ı seniyenin Paris sefaret-i seniyesine ve nısf-ı diğeri dahi Londra sefaret-i seniyesine ita ve teslim itmekle teessüsle taahhüd iderler banka dersaadette icra yı muamelata başladığı anda meblağ-ı mezkur müessese mumaileyhime red ve iade kılınacaktır.

Görüntü 9

İmtiyaz-ı ferman-ı alisinin tarih-i tesliminde altı ay mürurunda banka dersaadetinde icrayı muamelata başlayacak ve başlamadığı halde mezkur kefalet akçesi taraf-ı saltanat-ı seniyeden müsadere kılınacaktır.

İmtiyaz-ı ferman-ı alisinin ... ve icraati hakkında menazi zuhuru halinde tahaddüs idebilecek şeklen biri taraf-ı devlet-i aliyeden ve diğeri ikisi dahi Fransa ve İngiltere devletleri seferatı tarafından tayin kılınacak hakem tarafından bila-istinaf katıyyen hükm ve tesviye olacaktır.

Banka ve şubeleriyle tahvilat ve havalatı her türlü rüsumat vergilerin kamilen muaf olacaktır.

Görüntü 10

Mansur olan devlet-i aliye bankasının müesseselerinin esamesi defteridir.

Bank-ı Ottoman

Devlet-i Aliyye Bankası'nın kuruluşuna destek olan kurumlar ve kişiler: Fransa Kredi Mobilyer Cemiyet-i umumiyesi, Paris'te mösyö Emil ve Jakpredir, Mösyö Hottinguer ve şürekası, Mösyö Fould ve şürekası, Mösyö male vil ve şürekası, Mösyö Pillet- Vil ve şürekası, Mösyö Sebkir, Mösyö Sitem ve şürekası, Mösyö Luruk de Galiera, Mösyö Karnir Salvador, İskonta sandığı müdürü mösyö Greininger, Mösyö Musard ... ve şürekası.

Görüntü 11

Fransızcadan birebir çeviri:

On üçüncü bend:

İşbu banka devlet-i aliye'nin kaffesine muamelatını icra itmeğe yani bir taraftan der-saadette hazine-i celileye varid olan kaffe-i varidat devlet'in ahz ü kabzına ve diğer taraftan maliye nezaret-i celilesi canibinden üzerine keşide olacak havalatı tediyeye memur olacaktır. Banka imtiyaz-ı ferman-ı alisini istihsal eylediği gibi İzmir ve Trabzon ve Beyrut ve Selanik şehirlerinde şubeler tesis edebilecektir. İşbu eyaletler üzerine havale zikr olunan şehirlerde dahi olacak varidatının ahzına memur olabilecektir. İlerüde o misüllü şubeler tesis ideceği sair mahallerde dahi devlet-i aliye-i hizmet-i mezkurenin ifasını bankanın uhdesine havale edebilecektir. Banka yalnız maliye nezareti tarafından verilmiş meşrut olan şerikleri iskonto idecektir. İşbu şerikler doksan gün geçmez muayyen vadeli ve senevi nihayet yüzde altı faizli olacaktır. İşbu banka varidat-ı devletden vaki olacak makbuzatından mezkûr şeriklerini tediye edecek ve bu miktarın adem-i kifayeti halinde on altıncı bendatı ahkâmınca devlet-i aliye'ye açılmış olan beş yüz bin lira sterlinin kreditor cebr-i noksan eyleyecektir. Maliye nezareti banka tarafından iskonta olunmak üzere tedavüle vaz' eyleyeceği muayyen vadeli şeriklerinin miktarını beher mah tayin edecek ve fakat evveleminde banka ile bil-müzakire karar verilmedikçe işbu şerikleri tedavüle çıkaracaktır. Banka salifüzzikr beş yüz bin lira sterlinin kreditor ile varidat-ı devletten kendisinin tutacağı meblağ yükünü mütecaviz surette çıkarılacak şeriklerin tediyesine hiçbir halde müteahhid addolunacaktır.

Görüntü 14.

İmtiyaziye tarafında hiçbir güne evrak-ı nakdiye çıkarmamaklığı ve başka bir banka veyahut evrak-ı nakdiye çıkarmağa imtiyazı olacak bir idare ve ba-kumpanyanın teşekkül ve teessüsüne müsaade itmemekle taahhüd idecektir.

Yedinci madde:

İşbu banka dersaadette ve bankanın şube ve memurları bulunacak elviyede emval-i miriye'nin ahz ve istifasına memur olacak ve saltanat-ı seniye emval-i mezkureyi mültezim ve tahsildarları tarafından bankaya teslim ettirmekle taahhüd buyuracaktır.ve banka devair-i muhtelif-i devlet-i aliye'nin havalatını tesviyeye dahi memur bulunacak ve devletin gerek dahilen ve gerek haricen umur-ı harfiyesinin vasıta-i münferidi olacaktır. Hazine-i celile-i maliye hesabı için bankanın vaki olacak ma'huzatı yükünü üzerine bankaya bir komisyon verilecek ve bu da yüzde yarımından dîn olacaktır.

Sekizinci madde:

emval-i miriye tahsilatından düyun-ı dahiliye faizleriyle hazine bo-

nolarının ve havalatının tediye ve tesviyesi ve duyun-ı hariciyenin faizle resü'l-mal mahsuben virilecek mebalığın irsali hususlarına hassaten işbu banka memur olacak ve bu misüllü mevadın her birinden yüzde bir komisyon alacaktır. Ve meskukat-ı mağuşanın tedavülden kaldırılması muamelesini icraya dahi işbu banka memur olacaktır.

Dokuzuncu madde:

saltanat-ı seniye-i banka nizamnamenin tamamı-i ifasına nezaret ve reft itmeğe memur bir komisyon-ı umumi ile hazine-i celilenin banka ile olacak muamelat-ı maliyesine nezaret etmek üzere bir nazır tayin buyuracaktır.

Onuncu madde:

bankanın sandığında daima çıkardığı evrakın sülüsü miktar-ı nakdi bulunacaktır.

Görüntü 15.

İtmekle müesseseler taahhüd iderler. Banka der-saadette icra-yı muamelata başladığı anda meblağ-ı mezkur müessis mumaileyhime redd ve iade kılınacaktır.

On altıncı madde:

imtiyazı ferma-ı alisinin tarih-i tesliminde altı ay mürurunda banka dersaadette icra yı muamelata başlayacak ve başlamadığı halde mezkur kefalet akçesi taraf-ı saltanat-ı seniyeden müsadere kılınacaktır.

On yedinci madde:

İmtiyaz-ı ferman-ı alisinin ahkam ve icraatı hakkında münazi‘ zuhuru halinde tahaddüs idebilecek müşkilat biri taraf-ı devlet-i aliyyeden ve diğer ikisi dahi Fransa ve İngiltere devletleri sefirleri tarafından tayin kılınacak hakemler tarafından bila-istinaf kıtaben hal ve tesviye olunacaktır.

Görüntü 16.

Birinci bend:

devlet-i aliye memalik-i şahanede devlet bankası ihdas etmek imtiyazını ita ider. İşbu banka devlet-i aliye bankası ismiyle tevsim olunacaktır.

İkinci bend:

gerek işbu banka imtiyazı kaidesi ve gerek kavain-i umumiye-i devlet-i aliye muhafaza kılınmış olmak için mezkur banka zat-ı hazret-i padişahinin zir-himayet-i aliyesinde bulunacaktır.

Üçüncü bend:

devlet-i aliye-i banka üzerine hukuk-ı teftişiyesini tarafından mün-

hab bir nazır marifetiyle icra idecektir. İşbu nazır emr-i idare müdahale itmeksizin bankanın muamelat-ı vakıasına kesb-i ittila ve nizamnamesinin tamam-i icrasına nezaret eyleyecektir. Bundan başka bil-hassa hazine-i celile ile banka beyninde vukubulacak muamelat-ı maliyenin teftişine memur bir muhasebeci dahi tayin buyuracaktır.

Dördüncü bend:

İş bu bankanın şimdilik iki milyon yedi yüz bin İngiliz lirası yani altmış yedi milyon beş yüz bin frank sermayesi olacak ve bu sermayenin tedariki için beheri beş yüz franklık olmak ve nısfı olan iki yüz elli frank ki cem en otuz üç milyon yedi yüz elli bin frankı banka icrayı muamelata berren eyledikte tediye kılınmak üzere yüz otuz beş bin hisse küşaat kılınacaktır ve muaccesinin nısfı olan ikiyüz elli frankı tesviye kılınan hisse senedaatı hamiline olacaktır. İş bu sermaye yeni hisse ihdas ve küşşadı vasıtasıyla arttırılabilecektir.

Beşinci Bend:

Bankanın müddeti imtiyaziyesi Otuz sene olacaktır müddeti mezkurenin hitamından bir sene evvel devlet-i alliyenin bankayı fes etmek niyetinde bulunduğu ilan etmeye salahiyeti olacak ve müddet-i mezkurenin inkızasında muaccele ve faiz olarak bankaya medyun bulunacağı mebalığı tamamen tediye etmesi lazım gelecektir ve Banka dahi kendi tarafından kafe-i duyunun tesfiyesiyle nakden tedavülde bulunan kaffe-i tahvilatını tedavülden kaldırdığı tahüt ider.

Altıncı Bend:

Bankanın başlıca merkezi dersaadet olacak ve devlet-i aliyenin ruh-satıyla tensip olunacak mikdar şube ve memuru bulunacaktır

Yedinci Bend:

Üç azadan mürekkep bir müdürlük ile kezalik üç azadan mürekkep bir meclis tarafından idare kılınacak iş bu idare ve meclis-i azası Londra ve Paris'teki müesseseler tarafından müntehap bir komite canibinden tayin olunacaktır. İşbu komite bankanın muamelatı üzerine nizamnameye tatbiken icrayı teftiş ve nezaret etmeye mezun ve muktedir olacaktır beş sene müddet mürurundan sonra hissedaran cemiyet-umumiyesinin ve Devlet-i Aliyye evvelce bil müzakere bankanın suret-i eraen meşruhasını nizamnameye tatbiken tağdil ve tecdide salahiyeti

Sekizinci Bend:

Tahvilat ve senedaat ve varant konşimento ve emanet suretiyle bankanın zirteftiş ve nezaretine konulacak eşya mukabilinde akçe ifraz ve tüccar tahvilatını iskonta etmeye ve emanet kabul eylemeye ve poliçe Alıp satmaya ve hesabı için emtiya ve eşya bey ve şirasını deruhte etmeye

velhasıl banka ve ticarete müteallik idare ve kumpanyalara ait kaffe-i mu-mamelatı icra etmeye bankanın hak ve selahiyeti olacaktır.

Dokuzuncu Bend:

İş bu bankaya tedavüle çıkarıldığı mahallere arae olduğu anda bedeli hamiline teidiye ve itaa kılınmak şartıyla banka tahvilatı çıkarmak imtiyazı inhisarisini haiz olacak tahvialtı mezkurenin tesvie-i bedelatı çıkarıldığı mahale gayride mütabele olunamayacaktır mamafi banka idaresi müna-sip gördüğü haşde şubelerinin çıkardıkları tahvilatın bedelatı dersadette ve desrsaadette çıkarılan tahvilatın bedelatı idare-i mezkurenin ruhsatıyla tayin edeceği şerayet mucebince banka şubelerinde tesviye ita olunabilecektir bankanın tahvilatının çıkarıldığı dairelerde ve şubeler yapılacak mahallerde tedavül-ü nizamiyesi olacak mesairelerde saltanatı seniye ile bu babda bil müzakere karar verildikten sonra miri mal sandıkları tarafından kabul kılınabilecektir.

Onuncu Bend:

Banka tahvilatı Türkçe olacak devlet-i aliyyenin muvafakati munzam olmadıkça ikiyüz guruşlukdan aşşağı tahvilat tedavüle çıkarılamayacaktır iş bu tahlibat canib-i Devleti aliyyeden memur nazır tarafından temhir ve teftiş komitesinin hassaten tayin edeceği bir müdür tarafından banka yahut şubesinin baş sandık karı veyahut muhasebecisi canibinden icra kılınacaktır.

Onbirinci Bend:

İş bu banka tesis olunduğu tarihten itibaren iki sene müddet daima sandığında nakden tedavülde bulunan tahvilatının nısfına ve bu müddetin hitamından sonra la akay sülusuna muadil bir mebla bulunduracaktır

On İkinci Bend:

Devlet-i Aliyye iş bu müddeti imtiyaziye tarafında hiçbir güne evrak-ı naktiye çıkarmamaklığı ve başka bir banka veyahut evrak-ı nakdiye çıkar-maa imtiyazı olacak bir idare veyahut Kumpanyanın teşekkül ve teessüsüne müsaade itmemekliyi taahhüt eder

On Üçüncü Bend:

Hazine-i Maliyenin gerek dersadette ve gerek imtiyazı fermanı alisi-nin itasıyla beraber banka şubeleri teşkil olacak İzmir ve Trabzon ve Edir-ne ve Selanik ve Beyrutta sandık sarraflığı hizmeti bankaya tecdi olunacak yani eyaleti mezkure mal memurlarının tahsil ettikleri emvaline devlet memurlarının emireyleyecekleri yerlere vermek üzere bankanın merkez ve şubeleri sandıklarına teslim kılınacaktır ve bu hizmet bankanın talebi üzerine kendisine tevdi olunacak misillü burada mahalli tayin olunmayan şubelerinde bu hizmeti ifa edebilmek devlet-i aliyyenin emir ve ruhsatına

mütevakkıftır ve hazine-i maliyenin banka sandıklarında olan emvali üzerine vereceği havalat ve emirleri ifa edecektir.

On Üçüncü bend:

İşbu banka devlet-i aliyenin kaffesine muamelatını icra itmeğe yani bir taraftan der-saadette hazine-i celileye varid olan kaffe-i varidat devletin ahz ü kabzına ve diğer taraftan maliye nezaret-i celilesi canibinden üzerine keşide olacak havalatı tediyeye memur olacaktır. Banka imtiyaz-ı ferman-ı alisini istihsal eylediği gibi İzmir ve Trabzon ve Beyrut ve Selanik şehirlerinde şubeler tesis idebilecektir. Maliye Nezareti tarafından İşbu eyaletler üzerine havale olunacak varidatın zikr olunan şehirlerde dahi olacak varidatının ahzına memur olabilecektir. İlerüde o misüllü şubeler tesis ideceği sair mahallerde dahi devlet-i aliye-i hizmet-i mezkurenin ifasını bankanın uhdesine havale idebilecektir. Banka yalnız maliye nezareti tarafından verilmiş meşrut olan şerikleri iskonto idecektir. İşbu şerikler doksan günü geçmez muayyen vadeli ve senevi nihayet yüzde altı faizli olacaktır. İşbu banka varidat devletden vaki olacak makbuzatından mezkur şeriklerini tediye edecek ve bu miktarın adem-i kifayeti halinde on altıncı bendatı ahkamınca devlet-i aliyeye açılmış olan olan beş yüz bin lira sterlinin karaditodan cebr-i noksan eyleyecektir. Maliye nezareti banka tarafından iskonta olunmak üzere tedavüle vaz' eyleyeceği muayyen vadeli şeriklerinin miktarını beher mah tayin edecek ve fakat evveleminde banka ile bil-müzakire karar verilmedikçe işbu şerikleri tedavüle çıkaracaktır. Banka salifüzzikr beş yüz bin lira sterlinin kreditor ile varidat-ı devletten kendisinin tutacağı meblağ yükünü ziyade surette çıkarılacak şeriklerin tediyesine hiçbir halde müteahhid addolunacaktır.

On Dördüncü Bend:

Duyun-u dahiliye faizleriyle tediye ve tesviyesi duyunu hariciyenin faiziyle reisul malına mahsuben verilecek meblağın irsal hususuna hassaten işbu banka memur olacak ve bu iki maddenin her birinden yüzde bir komisyon alacaktır ... üçüncü senede tasrih olunmuş olan muamelat-ı sairenin müstelzim olacağı masarife mukabil dahi devlet-i aliye senevi (burayı boş bırakmış katip daha sonra eklenecek sanırım) lira bankaya tediye idecektir beş sene müddet mürurunda işbu yüzde bir komisyon ile meblağ-ı muayyen mezkur tadil olunabilecektir.

On beşinci bend:

Dahil ve hariçte banka-i devlet-i aliyenin resmi ve muayyen umur-ı sarrafiyesi ... bulunacaktır. Ve meskukat-ı mağşuşanın tedavülden kaldırılması hususunun kâffe-i icraatına mezkur banka memur olacaktır. Devlet-i aliye bu babda iktiza iden tedabirin ittihazına banka ile bil-müzakere karar verecektir.

On altıncı bend:

İşbu banka varidatına mahsuben senevi yüzde altı faizle devlet-i aliye için miktarı beş yüz bin lirayı tecavüz itmez bir kreditor küşad edecek ve mezkur banka şu miktarın tezyidini münasib gördüğü halde bunun şerait-i lazimesi müzakere-i mahsusa ile tayin olunacaktır. Mezkur banka kaffe-i teslimatının temini zımnında tesviye-i bedeli için şube ve memurlar olacak mahallerden alınacak varidat-ı muayyene üzerine mahsus altmış veyahut doksan gün vadeli hazine bunları ahzi der. İşbu ... sene müddet mürurundan sonra tadil olunabilecektir.

On yedinci bend:

Devlet-i aliye banka muamelatının icrasına uygun bir bina inşa etmesi için lazım olan araziye meccanen ita buyuracak ve müddet-i imtiyaziyenin inkızasından(Vâdesi ve müddeti tamam olma, bitme, sona erme) sonra mezkur binanın masarif-i inşasiyesini bankaya tediye iderek mezkur arazi ve binayı geri tasarrufuna alacaktır. Ve bankanın şubeler yapacağı mahallerde lazım olan arazilerin iştirasını mümkün mertebe teshil buyuracağı misüllü bankanın başlıca merkeziyle şubelerinin husul emini için labüd olan himaye-i askeriyeyi diriğ itmeyecektir.

On sekizinci bend:

Banka şubeleriyle hisse ve tahvilat ve havalat ve cebr ve posta tamgası ve poliçesi her türlü rüsumat ve virgü(vergi)den kamilen muaf olacaktır. Mezkur banka evrak ... üzerine yapılmış olmadıkça memalik-i mahrusede tedavül edecek hiçbir poliçe ve evrak-ı saireyi kabul etmeyecektir.

On dokuzuncu bend:

Mezkur banka dersaadette bulunan Türkçe ve Fransızca gazetelerin biri veyahut birkaçı vasıtasıyla bir mah muamelatının defterini tab' ve neşr idecektir. Temettuat vakiasının hissedaran-ı cemiyet-i umumiyesi tarafından ilan olunabilmesi için mezkur bankanın on iki mahta bir kere muhasebatının mevanına defterleri tanzim ve teftiş olunarak işbu defterler ber-vech-i muharrer gazeteler vasıtasıyla ilan kılınacaktır.

Yirminci bend:

İşbu imtiyaz için ita buyurulacak ferman-ı ali mukabilinde devlet-i aliye hesabına olarak Fransa ve İngiltere bankalarına tevdi kılınmak üzere banker? Veyahut devlet-i aliye tahvilatı olarak yirmi bin lira sterlinin kefalet akçesinin nısfını saltanat-ı seniyenin Paris sefirine ve nısf-ı diğerini Londra sefirine ita ve teslim itmekliği müesseseler taahhüd iderler banka der-saadette icra y1 muamelata başladığı anda meblağ-ı mezkur müessisin mumailiyhime red ve iade kılınacaktır.

Yirmi birinci bend:

İmtiyaz-ı ferman-ı alisinin tarih-i tesliminden ve nizamnamesinin tasdikinden nihayet altı ay mürurunda banka der-saadete icra yı muamelata başlayacak ve başlayamadığı halde mezkur kefalet akçesi taraf-ı saltanat-ı seniyeden müsadere kılınacaktır. Ve bu mukavele hükmünde tutulacaktır.

Yirmi ikinci bend:

İşbu banka-i imtiyazının bazı şeraitinin tevili hakkında devlet-i aliye ile banka beyninde ihtilaf zuhuru halinde işbu ihtilaf devlet-i aliye ve müesseseler taraflarından mütesâviyen tayin olunmuş hükümlere arz olunacak ve bu hükümler beyinlerinde inkısam ara takdirinde diğer hüküm intihap ve tayin ideceklerdir.